

В.Ф. Савченко

Потенціал національної економіки України

2010

Чернігівський державний інститут економіки і управління

В.Ф. Савченко

Потенціал національної економіки України

Монографія

Видавництво ЧДІЕіУ

Чернігів

2010

Рецензенти:

В.Ф. Бесєдін – д-р екон. наук, проф.

(Науково-дослідний економічний інститут)

В.М. Левківський – д-р екон. наук, проф.

(Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)

Д.М. Стеченко – д-р екон. наук, проф.

(Національний технологічний університет України “КПІ”)

Рекомендовано до друку Вченою Радою

Чернігівського державного інституту економіки і управління

(Протокол № 10/9 від 3 грудня 2009 р.)

В.Ф. Савченко

Потенціал національної економіки України: Монографія. – Чернігів: ЧДІЕіУ, 2010. – 423 с.

ISBN

У монографії досліджуються основні складові потенціалу національної економіки України – природні ресурси, демографічна ситуація та трудоресурсний потенціал, виробничий потенціал і міжгалузеві господарські комплекси, зовнішньоекономічні відносини. Проаналізовано багатий фактичний матеріал. Надається досвід країн ринкової і перехідної економіки з питань ефективного використання своїх потенційних можливостей. Пропонуються спрямування соціально-економічного розвитку держави через задіяння зазначених природніх факторів та напрацювань попередніх періодів для створення конкурентоспроможної економіки і покращення рівня життя населення.

УДК

ББК

ISBN

В.Ф. Савченко, 2010
Видавництво ЧДІЕіУ

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. ПРИРОДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	6
1.1. Класифікація та економічна оцінка природних ресурсів.....	6
1.2. Природний потенціал держави.....	13
1.3. Регіональні особливості природних ресурсів та їх використання... 24	
1.4. Використання природного потенціалу.....	34
Розділ 2. ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	49
2.1. Загальні питання розміщення населення.....	49
2.2. Національний склад, міське і сільське населення.....	65
2.3. Міграційні процеси.....	84
2.4. Трудові ресурси як фактор розвитку економіки.....	94
2.5. Регіональні особливості народонаселення.....	106
Розділ 3. ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ	118
3.1. Сутність та показники розвитку господарського комплексу.....	118
3.2. Структура і ситуація в господарському комплексі.....	127
3.3. Промисловість, її трансформація в умовах ринкової економіки... 140	
3.4. Роль регіонів у промисловому розвитку України.....	153
Розділ 4. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ	166
4.1. Загальні питання і підходи до розвитку міжгалузевих господарських комплексів.....	166
4.2. Паливно-енергетичний комплекс.....	171
4.3. Металургійний комплекс.....	185
4.4. Машинобудівний комплекс.....	197
4.5. Хіміко-лісовий комплекс.....	215
4.6. Будівельний комплекс.....	230
4.7. Агропромисловий комплекс.....	242
4.8. Комплекс транспорту і зв'язку.....	261
4.9. Виробництво товарів широкого вжитку і тривалого користування, внутрішня торгівля.....	277
4.10. Регіональні підходи до розміщення і розвитку міжгалузевих господарських комплексів.....	292
Розділ 5. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	306
5.1. Підвищення ролі України у світових господарських зв'язках 306	
5.2. Участь держави у європейських та світових господарських зв'язках.....	324
5.3. Іноземні інвестиції як фактор розвитку України.....	339
5.4. Міжнародні зв'язки на регіональному рівні.....	351
5.5. Вільні економічні зони, території пріоритетного розвитку та єврорегіони, їх роль в економічних перетвореннях України.....	363
Висновки	382
Список використаної літератури	416

ВСТУП

Прискорений та ефективний розвиток національної економіки України, реформування і трансформаційні процеси, перехід до ринкової моделі згідно досвіду та рекомендацій розвинених країн світу, які були задекларовані і спонтанно та нецілеспрямовано здійснені на початковому етапі після проголошення незалежності, результатів не дали. Більш того, спостерігається погіршення реальних показників діяльності господарського комплексу практично по всіх складових – валовому внутрішньому та валовому національному продукту, обсягах виробництва, рівню життя населення. Розвал планових постулатів економіки, втрата загальнодержавної форми власності та державного регулювання в усіх галузях не були компенсовані новими ринковими формами господарювання. Конверсія військово-промислового комплексу не надала поштовху цивільним напрямкам промисловості. Порушені господарські зв'язки в рамках бувшої гігантської держави та країн соціалістичного табору не були замінені іншими векторами розвитку – євроінтеграцією, Європейським Союзом, НАТО. Навіть вступ до Світової організації торгівлі поки що не приніс істотних дивідендів.

Всі перераховані проблеми стосуються вмілих чи неправних дій управлінських структур в основному на вищому рівні, політичної стабільності в країні, зовнішньоекономічних зв'язків та інших факторів державного розвитку. Ситуацію ускладнила світова фінансово-економічна криза 2008 – 2009 рр., до якої Україна не підготувалася, перші прояви негараздів проігнорувала, а потім влада почала виправдовувати кризою і наші внутрішні чисто вітчизняні проблеми.

Перелічені складові соціально-економічного розвитку досить детально досліджені в роботах вітчизняних науковців і працівників прикладної практичної економіки. Проте нез'ясованою, а в ряді випадків тенденційно висвітленою залишається проблема неупередженого аналізу того спадку, який залишили нам попередні покоління (тут заважає повністю негативне ставлення до недоліків та здобутків попередньої політичної системи), надала

природа та геополітичні обставини розвитку загальнолюдської цивілізації, а також як використати трудові ресурсні переваги і менталітет українського народу.

Результати досліджень у цьому секторі економічної думки діаметрально протилежні – від “ми найдавніша цивілізація і в нас все для прискореного розвитку є в максимальних розмірах” до “всьому виною роки командно-адміністративної економіки, сусідня східна держава і краще жити ми будемо дуже не скоро”. В більшості випадків дані висновки, як і результати вивчення окремих ланок та наслідків попереднього господарювання, носять некомплексний, а то і взагалі політичний характер.

Метою дослідження є опрацювання фактичного матеріалу, його узагальнення та надання пропозицій з їх детальним обґрунтуванням щодо того реального потенціалу, яким володіє Україна на сучасному етапі розвитку. Особлива увага приділяється природному, демографічному і трудові ресурсному, виробничому (в основному в розрізі міжгосподарських комплексів) потенціалу та міжнародним зв'язкам і можливості входження у світову спільноту. На думку автора, потенціал нашої держави, при умові його ефективної реалізації, дозволяє прискорено і комплексно розвиватись, провести структурну перебудову економіки, підняти рівень життя населення.

Монографія розрахована на використання науковцями, працівниками державних служб на різних рівнях управління, а також викладачами та студентами вищих навчальних закладів при вивченні дисциплін “Національна економіка”, “Регіональна економіка” та інших.

Розділ 1

ПРИРОДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

1.1. Класифікація та економічна оцінка природних ресурсів

Під природними ресурсами ми розуміємо матеріальні предмети і сили, які в результаті достатньої вивченості і на даному рівні розвитку продуктивних сил країни можуть бути використані для задоволення потреб суспільства і держави через задіяння у матеріальному виробництві.

Природні ресурси мають споживчу вартість і є матеріальною базою виробництва. Тому необхідна постійна робота по їх знаходженню, видобутку, використанню та відтворенню. Під виробництвом при цьому мається на увазі як матеріальна, так і нематеріальна сфери: промисловість, агропромисловий комплекс, будівництво, туристична та рекреаційна діяльність тощо.

Причому, підхід до використання видів природних ресурсів змінюється при різному ступені історичного розвитку суспільства. Достатньо навести такі приклади: за останні півсторіччя головною паливно-енергетичною сировиною замість вугілля стала нафта; за той же період галузями, які визначають рівень розвитку країн, стали електронна техніка, комп'ютерні технології, що потребують наявності напівпровідникових та рідкісноземельних металів у значних обсягах. Зв'язок ступеня і підходів до використання природних ресурсів й екологічної ситуації в окремих державах та на Земній кулі в цілому теж дуже значний і в міру посилення втручання людини в природні процеси зростає.

Існує два види класифікації природних ресурсів – природна та економічна.

Природна класифікація ресурсів встановлюється за двома характеристиками:

1. Походження – мінеральні, водні, земельні (грунтові), біологічні (рослинні й тваринні), сили руху (вітер, ріки, припливи і відпливи), Сонця, рекреаційні тощо.

2. Вичерпності та відновлюваності:

2.1. вичерпні невідновлювальні ресурси – мінеральні, паливно-енергетичні, підземні води, наявність гумусу;

2.2. відновлювальні ресурси – вода в річках та озерах, поживні речовини в ґрунті, рослини і тварини;

2.3. невичерпні відновлювані – енергія Сонця, вітру, морів, теплова енергія Землі та океанів, космічні ресурси, ресурси глибинної будови матерії, тепло, світло.

З точки зору наявності площі для розміщення виробництв і людських поселень ресурсом є сама територія.

У межах регіонального виробничого комплексу ресурси різних видів, при їх комплексному використанні, характеризуються виконанням принципу територіального поєднання ресурсів.

При економічній класифікації підхід до природних ресурсів ґрунтується на використанні їх в окремих галузях народногосподарського комплексу, а також за доповнюючими ознаками.

1. Галузевий підхід:

1.1. промислові – енергетичні, металургійні, паливні, будівельні, лісосировинні, хімічні, водні та інші;

1.2. сільськогосподарські – рілля та кормові угіддя, вегетаційний період, вода для зрошення, домашні тварини тощо;

1.3. невиробничої сфери – рекреаційні ресурси, природоохоронні та лісові масиви навколо міст, водойми для потреб населення, території для полювання і рибальства.

2. Доповнюючі ознаки – можливість використання ресурсів як одночи багаточільових:

2.1. одноцільові – мінеральні ресурси і джерела енергії, що використовуються для виробництва одного виду продукції (вугілля, залізна руда та інше);

2.2. багатоцільові – землі несільськогосподарського призначення, водойми, лісові, сільськогосподарські угіддя, рекреаційні території.

Можливі інші чи дещо відмінні підходи до класифікації природних ресурсів.

Економічну оцінку природних ресурсів потрібно здійснювати через необхідність враховувати їх вплив на ефективність виробництва, визначати ступінь рентабельності використання та обсяги фінансування на втримання економічної рівноваги. При цьому економічна оцінка має включати в себе весь комплекс технічних, економічних, екологічних та соціальних показників. Для прикладу, для економічної оцінки родовища мають бути враховані наступні технічні характеристики: якість сировини, загальні запаси, потужність пластів, умови залягання тощо.

Всі підходи до економічної оцінки природних ресурсів спираються на визначення обсягів витрат на їх видобування та використання, а також доходу, який приносить дане виробництво. Розглянемо два методичних підходи, які часто використовуються в економічній науці та практичній діяльності:

1. Витратний метод – грошова оцінка природних ресурсів, що визначається через витрати на їх освоєння і експлуатацію. Найчастіше цей метод використовується для паливних, земельних, водних і лісових ресурсів.

2. Рентний метод, який реалізується двома шляхами:

2.1. визначенням доходу, що приносить використання даного ресурсу виробництва;

2.2. визначенням витрат, які пов'язані з вилученням ресурсу.

Рентна оцінка здійснюється за формулою:

$$R_i = \sum_{t=1}^T (Bit - 3it) \cdot Oit; i = \overline{1, m}, \quad (1)$$

де:

R_i – величина рентної оцінки i -го виду ресурсу;

V_{it} – вартість продукції, отриманої із i -го виду ресурсу, який використовується для її виготовлення за певний період часу;

Z_{it} – поточні витрати, які здійснюються на обробку i -го виду ресурсу;

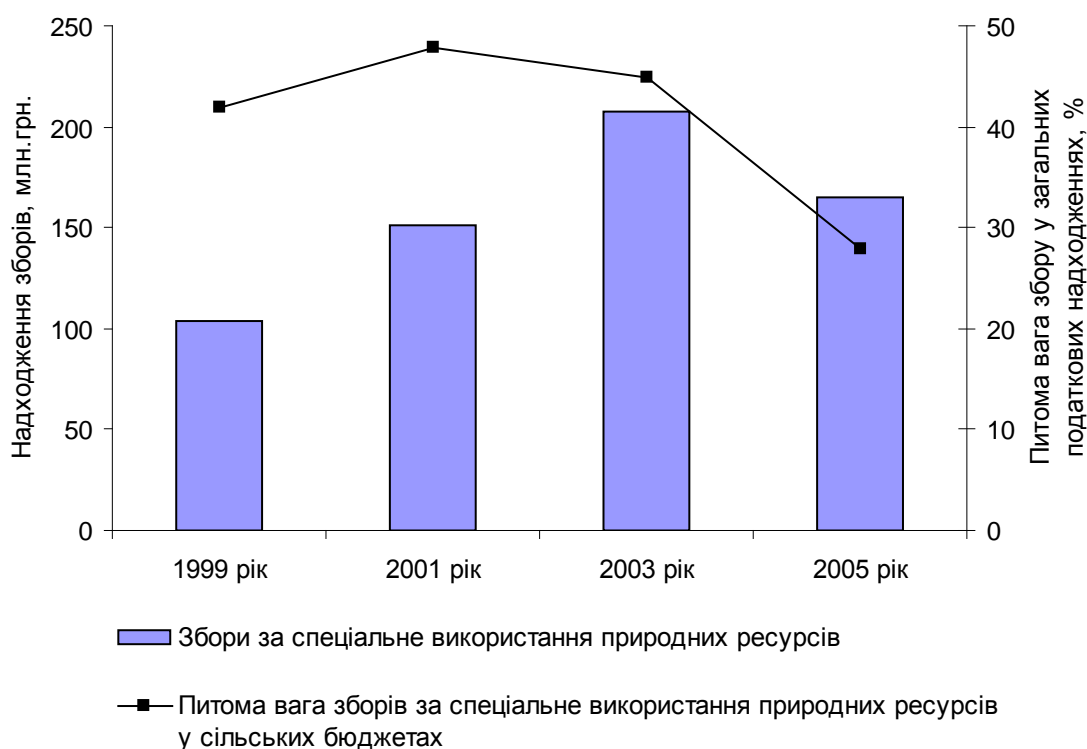
O_{it} – загальний обсяг i -го природного ресурсу, спожитого за термін t [43].

Вагомим чинником соціально-економічного розвитку являються природні ресурси для сільської місцевості, де немає розвиненої інфраструктури та функціонуючих промислових підприємств. Сільськогосподарське виробництво зазнало масштабних стагнаційних струсів і вже не має тієї ролі, яку воно відігравало в часи командно-адміністративної системи.

Фінансова самодостатність територіальної громади – це максимально можливе вилучення узаконених податків і зборів, що залишаються на місцевому рівні, а також перманентне розширення бази їх стягнення. Перспективи розширення податкового потенціалу окремих поселень лежать у площині раціонального використання місцевого природно-ресурсного потенціалу, який сьогодні виступає одним з головних джерел отримання доходів сільськими жителями. Тим більше, до сільських бюджетів зараховується: 60 % плати за землю; платежі за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення; плата за забруднення навколишнього природного середовища у частині, що зараховується до відповідних бюджетів; кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, які перебувають у комунальній власності; частина фіксованого сільськогосподарського податку.

Отже, підвищення доходів місцевих бюджетів знаходиться у прямій залежності від того, наскільки місцева влада забезпечить прозорі умови використання і розпорядження елементами природно-ресурсного потенціалу та довілля. З приведеної динаміки частки зборів за спеціальне використання

природних ресурсів у структурі податкових надходжень у сільських бюджетах (рис. 1.1) ми маємо можливість спостерігати наступну ситуацію: у період 1999 – 2003 років найбільша сума зборів за спеціальне використання природних ресурсів була отримана і спрямована у сільські бюджети у 2003 році (207,5 млн. грн.), що на 103,3 млн. грн. більше, ніж у 1999 році. Поясненням тут слугує те, що у 2000 році в національній економіці почали проявлятися перші паростки соціально-економічного піднесення, які не могли не позначитися на фінансовому становищі територіальних громад. Проявом цього стало зростання податкових надходжень у сільські бюджети у 1999 – 2003 рр.

Рис. 1.1. Характеристика надходжень ресурсних платежів у сільські бюджети

Падіння обсягів надходжень ресурсних платежів у 2005 році, а також питомої ваги зборів за спеціальне використання природних ресурсів у

сільських бюджетах у 2003 – 2005 рр. свідчить про нестабільність і спонтанність даних процесів у сільській місцевості.

Органи місцевого самоврядування мають достатній інституційно-правовий простір для маневрів щодо більш ефективного використання наявної природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку. Адже, згідно із Земельним кодексом України, рішенням органів місцевого самоврядування та виконавчої влади можуть безоплатно або за плату передаватися у власність замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до п'яти гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Вони також можуть передаватися в оренду підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані підрозділи, для ведення лісового господарства, спеціального використання лісових ресурсів і потреб мисливського господарства.

Громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади і місцевого самоврядування можуть безкоштовно передаватися у власність замкнені природні водойми (загальною площею до трьох гектарів). Власники на своїх земельних ділянках мають право у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. На умовах оренди можуть передаватися земельні ділянки прибережних захисних смуг, смуг відведення і берегових смуг водних шляхів, а також озера, водосховища, інші водойми, болота та острови для сіножатей, рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей. Висока частка ресурсних платежів у структурі податкових надходжень у сільські бюджети та можливість комерціалізувати значну частку природних благ місцевою владою свідчить про великі резерви посилення фінансової самодостатності територіальних громад.

Першим кроком для виявлення резервів вилучення додаткових сум зборів за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення має стати моніторинг природно-ресурсного потенціалу, що дасть можливість вчасно виявити виникнення додаткової ренти при експлуатації окремих

природних ресурсів та використанні природних благ і, відповідно, диференціювати ставки ресурсних платежів у межах повноважень, які надаються місцевій владі чинним законодавством.

Другим є налагодження обліку природних ресурсів як на рівні господарюючих суб'єктів, так і відповідних місцевих рад в областях, що дозволить реально оцінювати масштаби та пропозиції залучення складових “природного капіталу” у відтворювальний процес.

Третім може стати формування системи регулювання природокористування в регіонах, що буде побудована на принципах конкурентності, поетапності та екологічної безпеки. Особливо уважно необхідно підходити до регулювання відносин, пов'язаних із правом власності на окремі об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Це стосується як приватизації, так і орендних відносин.

Потрібно підвищувати фіскальну орієнтованість природокористування, щоб усунути із системи економічних відносин “символічну” плату за використання природних ресурсів і створити дієві стимули для підприємницьких структур щодо їх економії. На сьогодні частка зборів за спеціальне використання природних ресурсів у загальних надходженнях до бюджетів регіонального рівня дуже низька. Зокрема, у 2006 році вона становила 1,73 %, що на 1,62 % менше відповідного показника 2005 року. І взагалі, це найнижчий показник, починаючи з 2000 року. Тому необхідно ефективно використати резерви для підвищення надходжень у бюджети за використання природних ресурсів. У першу чергу потрібно посилити адміністративний та фіскальний контроль у лісокористуванні, ввести плату не лише за рубки головного користування, а й за інші види рубок, щоб унеможливити зловживання, пов'язані з організацією тіньових схем несанкціонованої заготівлі деревини в областях та її продажем за кордон [89].

1.2. Природний потенціал держави

Забезпеченість території України природними ресурсами достатня для неухильного соціально-економічного розвитку держави. Наша країна володіє значною кількістю світових запасів корисних копалин. Серед країн Європи Україна посідає перше місце за запасами марганцевої руди, самородної сірки, друге – за площею орних земель, запасами залізної руди. Значні запаси кам'яного вугілля, кам'яної і калійної солі, графіту, цементної сировини та іншого.

Розглянемо окремі групи природних ресурсів.

Мінерально-сировинні ресурси. На 1 січня 2005 року державним балансом запасів корисних копалин враховано близько 8 тисяч родовищ з 96 видів корисних копалин, 3349 родовищ освоєно промисловістю, на їх базі функціонує понад 2 тисячі гірничодобувних підприємств. Вартість розвіданих запасів з розрахунку на душу населення становить близько 150 тис. доларів США, а за оцінками західних експертів понад 200 тис. доларів США. Більш як третину експортного виторгу держава отримує від реалізації мінерально-сировинної продукції. У грошовому вираженні розвідані запаси оцінюються у 7 – 7,5 трлн. дол. США. Україна здатна не тільки забезпечувати себе такими важливими видами корисних копалин і продуктами їх переробки, як залізо, марганець, титан, цирконій, уран, ртуть, графіт, каолін, самородна сірка, бентонітові та вогнетривкі глини, кухонна сіль, високоякісна флюсова сировина, калійні солі, декоративно-облицювальні матеріали, а й експортувати їх.

У значних обсягах ведеться видобування кам'яного вугілля (до 2 % світового), залізних (4 %) та марганцевих (10 %) руд, урану, титану, цирконію, германію, графіту (4 %), каоліну (18 %), брому, охри, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних та калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів та іншого), скляного піску тощо.

З різним рівнем точності вивчено родовища нетрадиційних для України корисних копалин хрому, свинцю, цинку, міді, молібдену, берилію, літію, танталу, ніобію, плавикового шпату, апатиту, горючих сланців, бішофіту та ін. Запаси деяких найбільш важливих корисних копалин в державі показані в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Запаси корисних копалин в Україні

Вид корисних копалин	Одиниця виміру	Запаси за категоріями		Кількість родовищ	
		A+B+C ₁	C ₂	усього	розроблювані
Нафта, конденсат	тис.т	234848	55500	278	178
Газ природний	млн.м ³	1148283	333800	336	208
Вугілля кам'яне	тис.т	43219900	109106000	685	257
Вугілля буре	тис.т	2588200	319500	77	11
Залізна руда	тис.т	26321401	4304375	52	28
Марганцева руда	тис.т	2276397	169192	3	2
Ртутна руда	тис.т	5245	14038	11	4
Сірчана руда	тис.т	665129	145730	12	5
Калійно-магнієва сіль	тис.т	2738099	792246	18	6
Кухонна сіль (кам'яна)	тис.т	16442210	6814828	14	11
Графітова руда	тис.т	125951	38881	5	1
Цементна сировина	тис.т	3132283	906140	39	24
Цегельно-черепична сировина	тис.т	2378572	92882	1825	851
Піщано-гравійна сировина	тис.т	3021049	400562	397	104
Бентонітова сировина	тис.т	61330	221	6	2
Каолін вогнетривкий	тис.т	66992	19903	7	5
Доломіти	тис.т	425098	48463	8	4
Флюсовий вапняк	тис.т	2523843	165369	14	7
Пісок формувальний	тис.т	889726	238687	21	8
Мінеральні підземні води	млн.м ³	64,5 за добу	0,9 на добу	146	112

Питання забезпечення високого потенціалу матеріально-сировинної бази реальними заходами щодо його реалізації поки що залишається відкритим. Найближчим часом необхідно не лише залучити значні обсяги інвестицій у розвиток матеріально-сировинного комплексу, але й сформувати чітку стратегію держави з дієвим механізмом її реалізації [5].

Розрізняють 4 ступеня розвідання запасів мінеральної сировини, які показані в таблиці 1.1:

А – детально розвідані та вивчені;

В – розвідані, але вивчені менш детально;

С₁ – розвідані менш детально;

С₂ – розвідані приблизно і попередньо.

Геологічними запасами корисних копалин є запаси за категоріями А+В+С₁+С₂ плюс прогнозні запаси. До промислових запасів відносяться розвідані і вивчені запаси за категоріями А, В і С₁. Мінерально-сировинні ресурси вважаються невідновними, оскільки процес їх природного відновлення триває сотні мільйонів років.

За характером використання мінеральні ресурси складають три групи: паливно-енергетичні, рудні і нерудні.

Охарактеризуємо основні види паливно-енергетичних ресурсів – кам'яне та буре вугілля, нафту, газ, торф, уранові руди.

Основні запаси кам'яного вугілля розміщені у Донецькому та Львівсько-Волинському басейнах. Донецький басейн охоплює Донецьку, Луганську і Дніпропетровську області, має площу 52,3 тис. км². Вугленосні пласти потужністю 0,5 – 2,0 м знаходяться на глибині 500 – 750 м (75 % всіх запасів), доходять до глибини 1200 м і більше. Тут видобувається основна маса кам'яного вугілля України. Львівсько-Волинський басейн має площу 8,0 тис. км². Вугільні пласти залягають горизонтально на глибині 300 – 650 м і мають незначну потужність – максимально 0,5 – 1,0 м.

Буре вугілля розташоване у Придніпровському буровугільному басейні, загальна площа якого 100,0 тис. км². Глибина залягання від 10 до

200 м, потужність пластів 4 – 5 м. Понад двох третин палива видобувається відкритим способом. Найбільші поклади вугілля у Дніпропетровській та Кіровоградській областях. Розвідані запаси бурого вугілля у Полтавській, Харківській та Одеській областях, а також у Передкарпатті та Закарпатті. Його загальні обсяги оцінюються в 135,0 млн. т.

Нафта і природний газ – розвідано 278 родовищ нафти і 336 – природного газу. Поклади цих дуже необхідних для України корисних копалин зосереджені в Дніпровсько-Донецькому, Передкарпатському та Чорноморсько-Кримському регіонах. У Дніпровсько-Донецькому регіоні найбільшими родовищами є: нафтові – Леляківське та Прилуцьке; нафтогазові – Гнідинцівське, Качанівське і Рибальське; газові – Єфремівське, Манівське, Кегичівське і Шебелинське. У Передкарпатському регіоні найбільші родовища: нафти – Долинське, Уличинсько-Орівське; нафтогазові – Бабчинське й Битків-Пасічне; газові – Більче-Волицьке, Рудківське, Угерське. У Причорноморсько-Кримському районі відкрито 20 газових родовищ, в тому числі Північно- і Східно-Казантипське, а також у Джанкої і на Тарханкутському півострові.

Торф – його запаси становлять 2,46 млрд.т. Розвідано понад 2500 родовищ. Найбільші поклади торфу є у Волинській, Київській, Львівській та Чернігівській областях [63].

Найдревніші кристалічні, особливо рудні, породи розташовані на Українському щиті. Деякі з них утворилися понад 3,5 млрд. років тому. На щиті містяться найголовніші родовища металів, за винятком германію, меркурію та стибію. Це одна з найбільших металогенічних провінцій світу, що формувалася протягом 2 млрд. років.

У центральній частині щита лежить Криворізький залізорудний басейн – найбільше вивчений і промислово освоєний район видобування залізних руд. Мінерали – носії заліза – магнетит, гематит, мартит і т. ін. – це різні природні форми оксидів феруму. За виробництвом товарних залізних руд Україна посідає сьоме місце у світі, розвіданих запасів вистачить на

180 років. Причому, 96 % всіх запасів локалізовано на щиті поміж древніх (докембрійських) порід. Загальні запаси залізних руд оцінюються у 26,3 млрд.т, з них 18,7 млрд.т. – у Криворізькому басейні. Більшість залізних руд зосереджена в 48 родовищах Криворізько-Кременчуцького, Білозерсько-Конкського та Керченського басейнів і Приазовському залізорудному районі.

До Криворізького залізорудного з півдня прилягає Нікопольський марганцеворудний басейн. За підтвердженими запасами марганцю Україна – світовий лідер. Оксидні й карбонатні руди марганцю везуть на металургійні та феросплавні заводи, частину експортують.

У центральній частині щита зосередилися найбільші родовища уранових руд, за запасами яких Україна випереджає всі країни Європи. Разом з ураном у рудах концентрується торій, а також скандій – один з найдорожчих рідкісноземельних металів.

На щиті сконцентрована найбільша золоторудна мінералізація. За радянських часів не було потреби розвивати в Україні цю промисловість, перспективність території не оцінювалась. Після проголошення незалежності держави було встановлено, що за прогностичними ресурсами золота Україна може посісти провідне місце в Європі. Сергіївське, Балка Золота, Південне, Клишівське, Юріївське, Майське та ряд інших родовищ і рудопроявів на щиті готові до подальшого вивчення з перспективами промислової розробки.

В часи технічного прогресу, який набирає оберти, рівень економічної могутності держави визначають, в тому числі, за кількістю спожитих промисловістю так званих “рідкісних” металів, котрі незначно поширені в земній корі, – літію, рубідію, берилію, цирконію, танталу, ніобію та ін. У Волинській частині щита розміщується Пержанське родовище берилієвої руди з великими запасами й доступною технологією екстракції берилію. Поряд із берилієм присутній ряд інших рідкісних, кольорових і благородних металів. Серед родовищ літію найперспективнішим об’єктом для експлуатації вважають Полохівське, розташоване в центральній частині щита. У рудах присутні й інші рідкісні метали – рубідій, цезій, тантал, ніобій.

Кристалічні породи щита багаті на цирконій. Запаси цирконію сягають 15 % світових. Яструбецьке, Азовське, Мазурівське родовища привабливі тим, що одночасно з цирконієм можна отримувати концентрати ітрію та гафнію. Циркон-бритолітова мінералізація в межах Азовського родовища не має аналогів у світі. В свою чергу, цирконій можна одночасно вилучати з берилієвих, уран-скандій-ванадієвих руд і новополтавських карбонатитів. Головний потенціал цирконію пов'язаний із древніми (утворилися мільйони років тому) прибережно-морськими розсипами. Унікальне Малишевське родовище у Середньому Придніпров'ї належить до комплексних циркон-ільменітових і забезпечує потреби України у цирконії й титані. Разом із ними є в наявності інші мінерали, навіть алмази. Великі запаси титану пов'язані з річковими розсипами (Іршанська група родовищ) на північному заході щита, який також славиться всесвітньо відомими камерними пегматитами. У минулому столітті Волинське родовище камерних пегматитів інтенсивно розробляли з метою видобутку п'єзокварцу – великих бездефектних кристалів для радіотехнічної промисловості. Окремі кристали важили до 10 т і більше. З них вилучали найдосконаліші та структурою складові, які мають п'єзоелектричні властивості. Дорогоцінні берили, смарагди й топази, що супроводжували п'єзокварц, відбиралися окремо.

На Волинському блоці є родовища ще одного каменю, який утворився десятки мільйонів років тому. Його наявність пов'язана з існуванням на цій території древнього моря, на берегах якого росли хвойні ліси. Застигла смола дерев закам'яніла в піщаних породах і перетворилася на бурштин. Сьогодні експлуатується лише Клесівське родовище, але перспективних ділянок – понад 30. Поклади бурштину в північній частині Українського щита можуть сягати кількох тисяч тонн.

До Волинського блоку щита із заходу прилягає Волинсько-Подільська плита, дуже перспективна щодо виявлення родовищ міді, яку сьогодні доводиться завозити в Україну. За прогнозами, запаси міді наближаються до трьох мільйонів тонн.

Розмаїтим є мінеральний світ гірських систем. Крим і Карпати – це частина Середземноморського альпійського поясу, відомого своєю золотосрібною спеціалізацією. Східні Карпати входять до її найбільш золотоносної частини. Мужієвське золото-поліметалічне родовище в Закарпатті – перше й поки що єдине золоторудне родовище, введенне в експлуатацію у незалежній Україні.

Нерудні ресурси теж розвідані в достатній кількості.

Серед них вогнетривкі глини. Місце їх розташування: Донецька область – Новоселівське, Новорайське та Часів'ярське родовища; Дніпропетровська область – Павлоградське і П'ятихатське родовища; Запорізька область – Полозьке родовище; Черкаська область – Озернянське родовище.

Мармур розвідано і видобувають у наступних регіонах: Карпати – Лерівське і Теремлянське родовища; АР Крим – Мраморинське та Севастопольське родовища.

Запаси граніту і лабрадориту розташовані у Житомирській, Київській та Черкаській областях.

Вапняки знаходяться у Донбасі, Криму та Придніпров'ї.

Крейдю видобувають у Волинсько-Подільському, Східному та Чернігівському регіонах.

Розвідано близько 20 родовищ скляних пісків, найбільші з яких Авдіївське, Глібівське, Новоселівське та Олешнянське.

Калійну сіль видобувають відкритим способом та у шахтах на глибині до 300 м у Стебницькій групі родовищ та Калуш-Голинському родовищі (Львівська область).

Кам'яна сіль розвідана і видобувається у промислових масштабах у Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ), Закарпатті (Солотвине), Прикарпатті (Болехівське, Волинське та Дрогобицьке родовища), в Криму (Генічеське, Сасик-Сиваське та Східносиваське родовища) і на Харківщині (Єфремівське родовище).

Самородну сірку видобувають відкритим способом на глибині до 50 м у Роздольському та Новояворівському родовищах.

Запаси графіту розвідано у наступних регіонах: Донецькому – Старокримське родовище; Запорізькому – Водянське і Петрівське родовища; Кіровоградському – Завалівське родовище.

Місцезнаходження фосфоритів: Житомирщина, Приазов'я, Придніпров'я, Сумська і Харківська області.

Земельні ресурси. До них відносяться землі, які можуть бути використані в різних галузях і напрямках народногосподарського комплексу держави: сільськогосподарського призначення, промисловості, транспорту, зв'язку, населених пунктів, водного і лісового фонду, рекреаційного та історико-культурного призначення, а також землі запасу.

Види ґрунтів в основному залежать від території, на якій вони знаходяться. Так, на Поліссі найбільш розповсюджені дернові, дерново-підзолисті, лучно-болотні та торфові ґрунти. В Лісостепу знаходяться чорноземи, сірі ґрунти, а також лучні і солонцеві. У Степовій зоні – чорноземи, каштанові та солонцювані ґрунти. Гірські масиви Карпат і Криму мають бурі та сіро-бурі лісові ґрунти. Україна має унікальні запаси чорнозему, які дорівнюють третині всіх світових запасів і використовуються не зовсім ефективно.

У структурі земель 69,3 % становлять сільськогосподарські угіддя, в тому числі рілля – 55 %. Ліси і лісові площі займають 17 %, водне дзеркало – 4 %, болота і заболочені території – 1,5 %. Під багаторічними насадженнями перебуває 2,5 % земель, пасовищами – 5,3 млн. га, сіножатями – 2,2 млн. га.

Сприятливий клімат, вигідне геополітичне становище і родючі землі надають певні передумови для вигідного сільськогосподарського виробництва та ефективного розвитку експортоспроможного агропромислового комплексу. Біокліматичний потенціал України здатний забезпечити високу ступінь безризиковості ведення рослинницької і тваринницької галузей. Відмінність природно-кліматичних зон, в яких

знаходиться Україна, значною мірою нівелює негативні наслідки посух, штормових вітрів, паводків та інших катаклізмів.

Лісові ресурси, як було зазначено раніше, займають 17 % загальної площі держави. У Карпатах лісами вкрито 40 % всієї площі території, на Поліссі – 24 %, в Лісостепу та на Кримському півострові – 10 %, у Степу – 4 %. Хвойні породи займають 52 % загальної площі, твердолистяні – 40 %, м'яколистяні – 8 %. Роль лісів у заготівлі грибів, ягід, лікарських рослин і плодів останніми роками дещо зменшилась через несприятливу екологічну ситуацію та радіаційне забруднення на значній частині території.

Водні ресурси України формуються переважно за рахунок стоку річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси. Значна частина річкового стоку є транзитною з територій суміжних держав. Сумарний річковий стік (без врахування стоку р. Дунаю) у середній за водністю рік становить 87,1 млрд. м³, у тому числі транзитний стік з територій Росії і Білорусі 34,7 млрд. м³. Майже 65 % річкового стоку припадає на басейн Дніпра, 11 % – Дністра, 4 % – Сіверського Дінця, 3,5 % – Південного Бугу. Забезпеченість населення України річковим стоком у розрахунку на 1 людину становить майже 1 тис. м³ за рік [86].

На території України налічується близько 73 тис. великих і малих річок. Однак лише 125 з них мають довжину понад 100 км. За запасами річкових вод наша держава посідає друге місце серед країн пострадянського простору. Найбільша річка – третя за величиною в Європі – Дніпро. Довжина його 2285 км. У межах України довжина цієї водної артерії становить 1205 км. Басейн Дніпра з такими великими притоками, як Прип'ять, Десна, Сула, Псел, Ворскла та ін., займає дві третини території України. На другому місці – Південний Буг, довжина якого понад 800 км, потім ідуть Сейм – 748, Псел – 717, Дністер – 705 і Дунай – 174 км (на території України). Саме остання річка має найбільш потужний в Україні транзитний водний стік. Її середній річний стік перевищує 120 км³, що вдвічі більше від стоку Дніпра [87].

Підземні води, запаси яких, за визначенням фахівців, нині становлять 5,6 км³, як правило, використовують для задоволення потреб населення. Глибина залягання артезіанських вод в Україні коливається від 100 до 600 м. Основна частина цих вод міститься в Донецько-Придніпровському і Південно-Західному районах. За запасами ґрунтової води Україну можна поділити на такі зони: надлишкової вологості (Полісся); достатньої вологості (південна частина Полісся); нестійкої вологості (Лісостеп); недостатньої вологості (степова частина).

Територію України омивають найцінніші в рекреаційному аспекті Чорне та Азовське моря. Площа першого становить 420,3 тис. км², середня солоність води – 14 %, тоді як, скажімо, Середземного моря – 37 – 38 %. Азовське море має площу дзеркала 39,1 тис. км², що в 11 разів менше за площу Чорного моря. Середня глибина – 7 – 10 м, а найбільша – 15 м. Це наймілководніше море у світі. Влітку воно прогрівається до 25 – 35⁰С. Незважаючи на те, що якість води останнім часом погіршилась, тут налічується майже 350 видів риби. Крім того, море має великі рекреаційні можливості.

Прибережна частина Чорного моря наймілководніша. Вона заселена рослинним і тваринним світом. Тут зустрічається близько 180 видів риби, значна частина яких має промислове значення. Починаючи з глибини 120 – 200 м, вода насичена сірководнем і біологічно практично мертва. У ній відсутні живі організми. Водночас висока концентрація сірководню сприяє його промислового використанню.

Рекреаційні ресурси України охоплюють територію, яка займає 15,6 % загальної території держави. До ресурсів, які мають практичне відтворювальне та оздоровче значення, відносяться ландшафти, особливі кліматичні умови, мінеральні води, лікувальні грязі, біологічні і гідрологічні ресурси та інше. Територіально рекреаційна територія ділиться на рівнинну та гірську.

Гірсько-рекреаційні ресурси розміщені в Карпатах і Кримських горах. У гірських долинах Карпат сприятливий мікроклімат (вологий і теплий), значна лісистість, великі перепади висот. Тут діють такі курорти та гірськолижні бази, як Ворохта, Буковель, Космач, Слав'янське та інші. Кримські гори приваблюють для альпінізму, туристичних походів, полювання та інших видів відпочинку.

Рекреаційні ліси займають біля 10 % площі усіх лісів держави. Вони позитивно впливають на людей, їх здоров'я і сприяють відпочинку та лікуванню.

Україна багата на мінеральні води різних груп і властивостей. Джерела мінеральних вод зосереджені в більшості регіонів: Вінницькому, Донецькому, Дніпропетровському, Житомирському, Івано-Франківському, Закарпатському, Запорізькому, Київському, Луганському, Полтавському, Рівненському, Харківському, Черкаському і Чернігівському. Серед найбільш відомих курортів, де лікують мінеральними водами, Моршин, Немирів, Східниця, Трускавець, Хмільник.

Лікувальні грязі розміщені у південних та північно-західних областях України. Їх розвідані і в основному реалізовані запаси досить значні. Серед курортів, які працюють на базі даних рекреаційних ресурсів, Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Миргород, Моршин, Немирів, Саки.

Для пляжного засобу оздоровлення використовується близько 1500 км морського узбережжя Чорного та Азовського морів у Криму, а також Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Особливу цінність має територія Південного берегу Криму між морем і Кримськими горами. З оздоровчою метою також використовуються Шацькі озера на Волині – близько 30 озер, найбільше з яких Світязь площею 27,5 км². На базі цих озер створено Шацький природний національний парк.

1.3. Регіональні особливості природних ресурсів та їх використання

Одна з основних характеристик на регіональному рівні – природно-ресурсний потенціал. Природно-ресурсний потенціал (ПРП) регіону – сукупна продуктивність його природних ресурсів, які використовуються або можуть бути використані на створення реальної товарної продукції, а також засобів виробництва. Він виражається сукупною вартістю ресурсів. Чим більша сукупна вартість, тим вищий природно-ресурсний потенціал.

Характеристика ПРП регіону охоплює наступні складові:

- територіальна структура – просторова організація природно-ресурсного потенціалу;
- організаційна структура – повинна забезпечити самовідтворення і самоорганізацію економічного потенціалу;
- функціональна складова – ранжування природних ресурсів за їх можливістю приймати участь у територіальному поділі праці;
- компонентна складова – міжвидові та внутривидові співвідношення ресурсів.

При галузевому підході до використання природних ресурсів врахуванню підлягають лише окремі компоненти природно-ресурсного потенціалу, наприклад, конкретне мінерально-сировинне родовище, яке необхідне для забезпечення країни даним видом продукції. Проте в сучасних умовах такий підхід не забезпечує комплексного використання природних ресурсів окремих територій.

Територіальне сполучення природних ресурсів складає єдиний комплекс, всі елементи якого взаємопов'язані. Здебільшого природні ресурси використовуються без урахування їх взаємодії, що призводить до значної шкоди, а часто навіть до важкопередбачуваних чи непоправних наслідків. Можна згадати заболочені і підтоплені території після створення системи гідроелектростанцій, еродовані землі на місці осушених боліт тощо.

Особливо негативні екологічні та господарські наслідки на перспективу матиме використання економічно ефективного на першому етапі відкритого способу видобування корисних копалин, в результаті чого зникають значні площі родючих земель. Тому необхідне територіальне поєднання використання природних ресурсів.

Аналізуючи окремі складові природно-ресурсного потенціалу регіонів, можна обрахувати сукупну продуктивність природних ресурсів. Основними складовими будемо вважати мінеральні, земельні, а також водні, лісові та рекреаційні ресурси. Сумарний потенціал ресурсів по окремих регіонах нерівнозначний. За цим показником області можна розділити на 4 групи:

- перша – Донецька, Луганська, Дніпропетровська;
- друга – Автономна Республіка Крим, Харківська, Київська, Запорізька, Одеська, Львівська, Вінницька, Чернігівська, Полтавська;
- третя – Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Закарпатська;
- четверта – Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька.

При цьому необхідно надати деякі роз'яснення щодо групування регіонів.

По-перше, в самих групах регіони також розміщені в порядку зменшення їх природно-ресурсного потенціалу. Наприклад, у першій групі природно-ресурсний потенціал Донецької області вищий, ніж Луганської тощо.

По-друге, при оцінюванні сумарного показника перевага надається мінеральним ресурсам, а у їх складі – паливно-енергетичним. Також враховується потужність даного виду ресурсів. Тому, наприклад, багата рекреаційними ресурсами Івано-Франківська область потрапила тільки в третю групу.

Доцільно також розглянути підходи та реальну ситуацію щодо наявності і використання у регіонах конкретних видів ресурсів. За приклад візьмемо водозабезпечення областей (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Споживання води за регіонами

Роки	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Показники								
Україна	30201	20338	12991	11034	9973	10188	10245	10995
Автономна Республіка Крим	2735	1747	1106	826	685	791	743	784
області								
Вінницька	1894	1016	696	126	121	125	121	113
Волинська	187	225	121	115	80	71	77	80
Дніпропетровська	3599	2752	1756	1624	1475	1579	1480	1461
Донецька	3419	2548	1751	1676	1589	1508	1562	1633
Житомирська	282	178	107	103	101	101	137	163
Закарпатська	144	104	70	51	48	44	42	38
Запорізька	4598	2635	1702	1342	1123	1076	1101	1464
Івано-Франківська	289	219	111	99	98	104	101	103
Київська	2131	1496	1132	948	786	812	874	862
Кіровоградська	270	184	86	62	57	53	45	44
Луганська	1261	954	408	288	268	254	250	241
Львівська	552	386	219	217	209	203	195	191
Миколаївська	785	500	277	233	178	194	223	233
Одеська	1315	719	479	350	312	330	336	360
Полтавська	478	295	248	238	220	206	290	292
Рівненська	268	190	125	145	149	160	159	167
Сумська	281	216	115	97	109	109	117	110
Тернопільська	183	162	65	66	73	66	64	66
Харківська	785	594	408	376	373	295	292	295
Херсонська	2161	1131	639	576	428	610	607	923
Хмельницька	363	269	156	109	102	102	107	127
Черкаська	563	547	214	244	238	246	251	243
Чернівецька	109	85	57	72	64	68	69	60
Чернігівська	285	235	122	157	155	149	137	154
міста								
Київ	1093	848	777	824	856	872	792	728
Севастополь	171	103	44	70	76	60	73	60

Найбільш забезпеченими водними ресурсами регіонами є Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Київська (включаючи м. Київ), Херсонська області та Автономна Республіка Крим, які знаходяться у басейні р. Дніпро або мають потужну систему забору води (АР Крим). Вода використовується

ними для потреб важкої промисловості, поливного землеробства, а також для безпосереднього життєзабезпечення значної кількості населення, яке проживає в цих регіонах.

Разом з тим у Волинській, Закарпатській, Тернопільській та Чернівецькій областях, які характеризуються вологим кліматом, незначною щільністю населення та виробничим потенціалом малої потужності, споживання води знаходиться на найнижчому рівні.

Розглянемо ступінь повторного використання води для потреб промисловості. Найвищий обсяг відведення нормативно чистих вод без очистки має місце у Київській та Дніпропетровській областях. Запорізька і Донецька області характеризуються найвищими загальними обсягами відведення вод без очистки. Найбільше відводиться нормативно очищених вод після очистки у Харківській та Одеській областях. Львівська область відводить найбільшу частку у структурі водовідведення недостатньо очищених вод. З огляду на сказане вище, напрошується висновок про доцільність застосування дієвих фіскальних регуляторів, які змусять водокористувачів Запорізької, Донецької та Львівської областей зменшити викиди стічних вод без очистки або недостатньо очищених.

Значним резервом для задоволення господарських і питних потреб є підземні води. Тим більше, що їх використання не вносить значних екодеструктивних імпульсів у природні системи на відміну від використання поверхневих вод, що призводить до надмірного зволоження окремих територій, які відводяться під сільськогосподарські угіддя, а також вивітрювання та ерозії ґрунтів. Якщо оцінювати ступінь освоєння, розвіданості по підземних водах станом на 1 січня 2006 року, у більшості областей України частка використання підземних вод становить менше 50 % від запасів. В окремих з них має місце дещо інша тенденція. Це, зокрема, Донецька (75 %), Луганська (71 %), Миколаївська (67 %), Дніпропетровська (64 %) та Запорізька (51 %) області. З даних показників по регіонах можна зробити висновок, що високий ступінь розвіданості і забору підземних вод

має місце в індустріально розвинутих областях. Це зумовлено значними потребами галузей промисловості та інших ланок господарського комплексу у водних ресурсах, що впливають із технологічних процесів виробництва промислової і сільськогосподарської продукції.

Відповідно, в цих регіонах найвищий відсоток використання підземних вод від прогнозних ресурсів. Проте він значно нижчий частки використання порівняно з експлуатаційними запасами, тобто мають місце значні резерви щодо підвищення ступеня використання в господарському обороті саме підземних вод. Необхідно розробити організаційно-економічні інструменти та виробничо-технічні передумови щодо додаткового залучення підземних вод у процес відтворення капіталу. На сьогодні першим важливим кроком до оптимізації використання підземних вод має стати стимулювання та державне субсидування розбудови централізованого водопостачання, особливо слабо урбанізованих територій. Це також стосується створення централізованих водопроводів у місцях, які віддалені від основного скупчення великих населених пунктів.

Особливу увагу необхідно приділяти підвищенню розвіданості та забору підземних вод у регіонах, де не надто високі відсотки їх використання по відношенню до ресурсів, і які мають значні запаси прогнозних ресурсів. Це стосується, зокрема, Волинської, Київської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей. Більшість названих областей мають розвинений промисловий комплекс, а також сільське господарство, де підземні води можуть відігравати особливу роль у землекористуванні для зрошення сільськогосподарських угідь. Потрібні перспективні проекти інноваційного забезпечення подальшої розбудови водогосподарських комплексів, що дасть можливість ліквідувати “вузькі місця” у водозабезпеченні потреб сільського господарства.

Враховуючи значну диференціацію регіонів України щодо запасів поверхневих та підземних вод, а також обсягів водозабору для виробничих та господарсько-питних потреб, обсягів безповоротного та повторного

водоспоживання і величини скидів стічних вод, важливою передумовою формування сучасної системи управління та регулювання водогосподарським комплексом є врахування регіональних особливостей розвитку водного господарства взагалі, а також водокористування зокрема.

Варто зосередити увагу на розробці: шляхів формування комунального сектора у водному господарстві; базових напрямів створення регіональної системи моніторингу водних ресурсів та водокористування; ринкових механізмів розвитку водоохоронної інфраструктури; шляхів реалізації регіональних пріоритетів розвитку бізнесової діяльності у рекреаційному водокористуванні; законодавчого забезпечення організації управління та регулювання водогосподарським комплексом.

Важливим кроком структурної та інституційної перебудови регіональних водогосподарських комплексів є розширення спектра організаційно-економічних важелів реалізації державної технічної та екологічної політики у сфері водного господарства і раціонального використання водних ресурсів. Вирішення проблеми потребує пошуку альтернативних державним форм фінансового забезпечення здійснення комплексу робіт по експлуатації, поточному та капітальному ремонту меліоративних систем, протиповеневих водогосподарських споруд та інших об'єктів міжгосподарського значення, зокрема водосховищ. Ще більш актуальною є проблема меліорації земель та водогосподарського будівництва.

Щодо першого, постає необхідність розробки на регіональному рівні інструментарію стимулювання здійснення екологоорієнтованих меліоративних заходів, що дозволить знизити ризик ведення сільського господарства в окремих регіонах.

Відносно впровадження механізмів активізації водогосподарського будівництва, на перший план виходить проблема формування інструментальної бази, яка забезпечуватиме залучення вітчизняного та закордонного капіталу, ліквідує інноваційний дефіцит, підвищить

привабливість реалізації водогосподарських проектів. На це варто звернути увагу у зв'язку з тим, що як би раціонально не використовувалися бюджетні кошти та ефективно освоювалися державні капітальні вкладення (це стосується фінансування меліорації земель, реконструкції та технічного удосконалення осушувальних і зрошувальних систем, розвитку виробничих баз, житла й об'єктів соцкультпобуту), їх величина не забезпечує навіть критичного мінімуму, який дозволив би ефективно використовувати та модернізувати водогосподарську і водоохоронну інфраструктуру. Суттєвим чинником при цьому виступає вдосконалення окремих частин проектно-кошторисної документації, а також системи планування розбудови водогосподарських об'єктів. Стимулюючим фактором, який змушував би спеціалізовані підприємства максимально ефективно використовувати наявні активи, є передача окремих об'єктів на їх баланс.

Потребують перегляду економіко-правові основи експлуатації міжгосподарських меліоративних систем, обслуговування внутрігосподарських мереж і споруд, контролю за додержанням режиму роботи водосховищ, водогосподарських систем і каналів, використання прибережних захисних смуг у регіонах.

Природні ресурси є важливим чинником соціально-економічного піднесення територіальних та локальних утворень, особливо в аграрних областях. Від того, наскільки збалансованим є їх господарське освоєння та гнучкою система регулювання залучення у відтворювальний процес, залежить фіскальний ефект для бюджетів різного рівня. Для аграрних регіонів, а особливо сільських поселень природно-ресурсний потенціал в умовах масштабних трансформаційних змін є важливим чинником повноцінного та динамічного соціально-економічного розвитку. Разом з тим на даний час в сільській місцевості задіяні не всі наявні можливості і резерви щодо раціонального використання природних ресурсів.

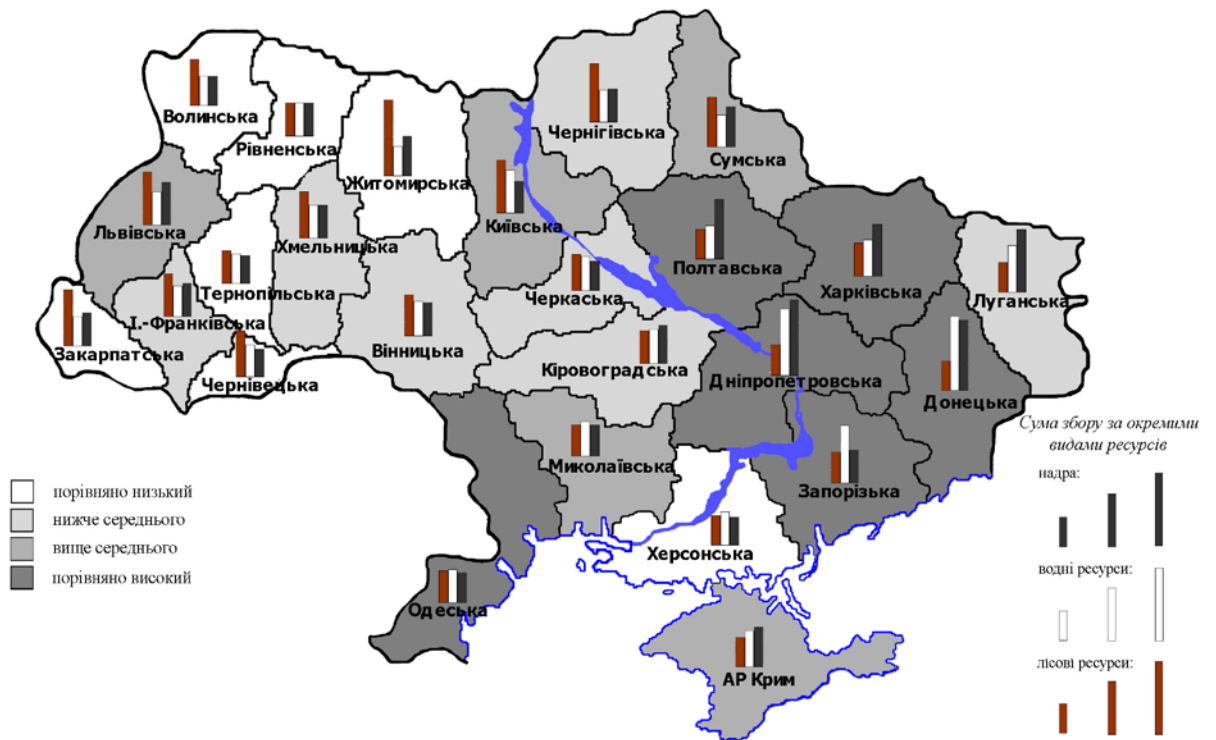
Проблематика досліджувалась у працях вітчизняних вчених Б. Данилишина, В. Міщенко, П. Саблука, М. Хвесика, З. Герасимчука,

В. Трегобчука та інших. Проте потребують подальшого опрацювання пріоритетні напрямки вдосконалення механізмів фіскального регулювання природокористування, глибинні протиріччя соціально-економічного розвитку сільських поселень, інституціонально-правове поле використання природних ресурсів на рівні територіальних громад.

Однією з основних складових фіскального регулювання природокористування є збори за спеціальне використання природних ресурсів. На рисунку 1.2 наведено порівняльний аналіз зборів за використання природних ресурсів у розрізі регіонів за 2006 рік. Із нього ми бачимо, що має місце значна диференціація розмірів надходжень за використання конкретних видів природних ресурсів в областях України. Найвищі суми збору були отримані у промислово розвинених областях, таких як Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Полтавська та Харківська. Об'єктивними причинами цього є те, що на території більшості з даних утворень знаходиться природно-ресурсна база розвитку багатьох галузей важкої індустрії, в першу чергу чорної металургії. В інших регіонах величина плати за використання надр є значно нижчою у зв'язку з тим, що велика кількість родовищ корисних копалин не освоєна через відсутність інвестиційного забезпечення та відповідної інфраструктури, а також в силу того, що господарський комплекс зорієнтований на випуск товарів широкого вжитку і тривалого користування, а не продукції первинної переробки мінерально-сировинних ресурсів.

Дисперсною є й величина надходжень зборів за спеціальне використання водних ресурсів. Вона вища у регіонах, які відзначаються потужним промисловим потенціалом. Адже підприємства ряду галузей для забезпечення динамічного відтворювального циклу потребують значної кількості води. У регіонах, що мають аграрну орієнтацію, сума збору за використання водних ресурсів нижча. Саме регіони, де потреба у водних ресурсах є значною, відчувають дефіцит запасів прісних вод. Аграрні регіони, використовуючи меншу кількість води у господарському обороті,

Рис. 1.2. Порівняльний аналіз зборів за використання природних ресурсів у розрізі адміністративно-територіальних одиниць України

навпаки, відзначаються підвищеною забезпеченістю прісними водами. З огляду на це, у промислово розвинених регіонах варто підняти ставки плати, щоб стимулювати екологізацію водоспоживання та економію водних ресурсів, а у непромислових – забезпечити сприятливі фіскальні передумови для диверсифікації і комерціалізації водогосподарської діяльності.

Щодо величини плати за використання лісових ресурсів, простежується чітка залежність: чим вищий лісоресурсний потенціал має регіон, тим більша величина плати за використання лісових ресурсів спрямовується у бюджети різного рівня. Це характерно для Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Чернівецької та Чернігівської областей. Але необхідно врахувати, що потенційним джерелом наповнення місцевих бюджетів має бути не плата за спеціальне використання лісових ресурсів, а величина ренти, яка створюватиметься у зв'язку із покращенням

комплексності лісокористування, а також більш ефективним використанням недеревної сировини [89].

Деякі ресурси можуть бути відновлені в певних обсягах і якісних характеристиках. Для реалізації відновлюваних заходів необхідно розробляти комплексні регіональні програми, в яких надається перелік заходів, терміни їх виконання та необхідні для цього витрати. Заходи проводяться в межах природоохоронної діяльності. При цьому здійснюється їх балансова оцінка, тобто розробляється баланс того чи іншого виду природних ресурсів. Відомі баланси водних, земельних, лісових ресурсів. Наприклад, баланс водних ресурсів складається з двох частин:

перша – загальний обсяг наявних водних ресурсів (O_e);

друга – витратна частина, що охоплює витрати водних ресурсів для різного виду діяльності – потреби населення (Q_1), виробниче водоспоживання (Q_2), зрошення сільськогосподарських угідь (Q_3), випарювання (природний збиток) (Q_4), інше (Q_5).

В загальному виді баланс ресурсів можна відобразити формулою:

$$O_e = \sum_{i=1}^n Q_{ie} \quad (2)$$

де:

Q_{ie} – обсяг ресурсу, що споживається в i -му виді діяльності.

Уникати порушень природної рівноваги дозволяє дотримання принципу відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалу регіону. Порушення такого підходу спостерігається у двох випадках:

1. Надмірна концентрація виробництва, в результаті якої ми маємо регіони екологічної кризи – Донбас та Придніпров'я.

2. Невідповідність природно-ресурсного потенціалу і спеціалізації виробництва, розміщення екологічно небезпечних галузей у регіонах переважно рекреаційного призначення – Карпатах та Криму.

1.4. Використання природного потенціалу

Характер суспільного виробництва в значній мірі визначається співвідношенням потреб і реальних можливостей для їх задоволення. Сьогодні гостро стоїть проблема обмеженості ресурсів. Так, Україна забезпечена власною нафтою всього на 10 – 15 %, а газом – на 20 – 25 %. До галузей, які утворюють валовий внутрішній продукт, відносяться галузі з низьким рівнем доданої вартості. Питома вага вартості енергоносіїв у собівартості в хімічній промисловості сягає 70 %, в металургійному комплексі – 40 %. Враховуючи, що економічне зростання в Україні залежить від ресурсо- та енергоємних галузей, постає проблема збереження ресурсів.

Останнім часом з'явилася значна кількість досліджень, присвячених енергозбереженню. Серед вітчизняних вчених можна виділити Н. Конищеву, О. Невелева, Ю. Лебединського, Ю. Склінкіна, О. Осауленко та інших.

Багаті природні ресурси є основою для економічного зростання будь-якої держави. Для економічного розвитку України особливо важливими є земельні, мінерально-сировинні, паливно-енергетичні та водні ресурси.

На сьогодні стан земель в цілому можна охарактеризувати як незадовільний. Пройшовши фазу індустріалізації (30-ті роки минулого століття), сільське господарство залишилося екстенсивним. Специфіка землекористування пов'язана з високим рівнем сільськогосподарського освоєння території, зокрема її розораністю, що практично не має аналогів у світі. Рівень розораності всього земельного фонду становить до 58 %. Розміри розораної площі досягли меж, не знаних розвинутими країнами. Порівняно з іншими державами, Україна має надто високу розораність сільськогосподарських угідь (79 %), що за умови низької врожайності свідчить про неефективність використання земельних ресурсів. У деяких областях (Вінницька, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська) рівень розораності сільськогосподарських угідь сягнув 90 %. Водночас значна

частина орних земель розміщена на схилах різної крутизни. Землеробство ведеться за різко від'ємного балансу гумусу й біогенних елементів.

Все більше ґрунтів закислюється, у них зменшується вміст рухомого фосфору та обмінного калію. Сучасний технічний стан зрошувальних і осушувальних систем не сприяє раціональному використанню землересурсного потенціалу. Близько 20 % земель міських, приміських та індустріальних районів перебувають у кризовому стані. Відсутність належного фінансування призвела до практичного припинення робіт з проведення протиерозійних заходів та рекультивації порушених земель.

Структура землекористування значно змінилася через зростання кількості фермерських господарств, розпаювання і подальшу приватизацію землі. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є розроблення деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Україна має найкращі у світі чорноземи і ситуацію можна поліпшити за умови реорганізації сільськогосподарського виробництва, інтенсифікації землеробства і необхідних змін структури земельного фонду. Зі стратегічного погляду країна може і повинна мати високорентабельне сільське господарство, що не лише годуватиме населення, а й забезпечуватиме значні надходження до державного бюджету від експорту продукції.

Серед природних ресурсів особливу роль відіграють мінерально-сировинні ресурси. Інтенсивне використання їхніх родовищ відкриває можливості для науково-технічного прогресу, є швидким і надійним засобом забезпечення економічного зростання. Саме завдяки такому підходу у свій час зміцнювалися економіки США, Франції, Німеччини та інших країн і, відповідно, зростала їх могутність та політичний вплив. Але саме з мінерально-сировинними ресурсами, які не поновлюються, пов'язані і найбільші природно-ресурсні обмеження економічного розвитку держав.

Аналізуючи використання природних ресурсів розвинутими країнами в останні десятиріччя, доходимо до висновку, що темпи зростання є занадто

високими, а це зумовлює потребу безперервного відкриття нових родовищ. Якщо їх не відкривати, розвіданих запасів більшості видів мінеральної сировини вистачить щонайбільше до середини поточного століття. Проте і потенційні запаси мінерально-сировинних ресурсів обмежені. За нинішніх темпів використання їх вистачить лише на кілька поколінь. Наскільки рано вони вичерпаються, залежатиме від майбутнього стану світової економіки, появи нових сировинних джерел, їх географічного розміщення, економного використання наявних запасів та повернення у виробництво вторинної сировини.

Україна перебуває на початку етапу виснаження надр. Високий ступінь геологічного вивчення території, зменшення якісних запасів основних видів мінеральної сировини, незначна ймовірність відкриття нових великих і навіть середніх за запасами родовищ зумовлює недоцільність вкладення коштів у пошукові та геологорозвідувальні роботи. Більш пріоритетним стає технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей, де зношеність основних фондів сягає критичного рівня. Водночас в економіці країни мінерально-сировинний комплекс і безпосередньо пов'язана з ним чорна металургія мають велике значення. На економічний розвиток України за інтенсивного довготривалого використання мінерально-сировинних ресурсів впливали наступні головні чинники: поступове виснаження надр; формування структури економіки з переважанням важких галузей виробництва; поступове накопичення негативних екологічних наслідків. Виснаження надр, як наслідок їх інтенсивного використання, відбувається, оскільки мінерально-сировинні ресурси не поновлювані, а їхні запаси завжди обмежені. Рано чи пізно кращі родовища випрацьовуються, до розробки залучають ті, що залишилися, гірничо-геологічні умови погіршуються, видобуток мінеральної сировини стає мало- або взагалі неприбутковим.

На початку минулого століття відомий економіст Г. Хотеллінг запропонував теорію виснаження, суть якої у тому, що втрати корисності ресурсів при їх консервуванні з часом компенсуються зростанням їх цінності.

Експлуатація родовищ мінеральної сировини тісно пов'язана з політикою щодо їх виснаження і, відповідно, вилучення та використання динамічної ренти. Великі гірничодобувні компанії чи держава в цілому визначають стратегію освоєння мінерально-сировинних ресурсів з огляду на власні інтереси. Закономірності, встановлені згаданим ученим, дають можливість планувати діяльність у цій сфері в часі.

Під час економічного становлення будь-якої держави насамперед освоюють райони, де є сировина, вже розвинена інфраструктура і великі людські ресурси. Густонаселена Україна, в надрах якої у минулі століття відкрито родовища нафти, газу, кам'яного вугілля, заліза, була привабливим регіоном для здійснення індустріалізації. За кілька десятиріч вона перетворилася на сировинний регіон колишнього Радянського Союзу. Це зумовило невиправдано великі розміри деяких галузей промисловості (гірничодобувної, переробної, металургійної та інших) і, відповідно, значні деформації в господарському комплексі. Окремі галузі набули гіпертрофованого та незбалансованого розвитку. Сучасні структурні характеристики економіки держави показують її сировинну спрямованість. Україна дедалі активніше стає сировинним додатком, спеціалізуючись на прискореному розвитку добувних галузей. Крім того, у структурі експорту значна частина не готової, а проміжної продукції і сировини – більш як 30 %.

У результаті порівняно повільних темпів падіння виробництва продукції видобувних галузей її частка у загальній структурі промисловості зросла більш ніж у 2 рази (з 21,2 % у 1990 році до 42,6 % у 2006 році). Частка чорної металургії збільшилася в 2006 році порівняно з 1990 роком у 2,5 рази, паливної промисловості – у 1,8, кольорової металургії – у 2,3 рази тощо. Основними чинниками зростання стали перехід на світові ціни на мінеральну сировину, збереження ринків руд та деяких інших видів корисних копалин.

Економіка, деформована в бік важких галузей виробництва, потребує в 4 – 5 разів більше матеріальних, капітальних, енергетичних, мінеральних та інших ресурсів порівняно з економікою країн із збалансованою структурою

промисловості, в яких значну частку становлять легка промисловість, сфера послуг та наукоємні сучасні виробництва. Надмірного використання природних ресурсів не може витримати економіка будь-якої країни, особливо за відсутності ринкових механізмів саморегуляції.

Виснаження надр і формування структури промисловості, переобтяженої важкими галузями, супроводжується накопиченням значних негативних екологічних наслідків довготривалого характеру. Це зумовлено тим, що економія на екологічних витратах на перших етапах освоєння родовищ дає великий прибуток. Але витрати на ліквідацію наслідків надзвичайних екологічних ситуацій і катастроф можуть перевищити загальний прибуток від продажу мінеральної сировини. Складний екологічний стан гірничодобувних регіонів реально стримує економічне зростання держави. Прикладом може бути досвід закриття неприбуткових шахт на Донбасі. З'ясувалося, що доцільніше їх не закривати, оскільки на ліквідацію наслідків такого закриття потрібні ще більші кошти, ніж на покриття результатів збиткової експлуатації [40].

Як уже зазначалось, Україна є досить ресурсозалежною державою (особливо від вуглеводневих ресурсів) і щораз більше стикається з проблемами ефективного ресурсозабезпечення, насамперед виробничого сектора економіки. Донедавна проблеми енергоємності виробництва не були настільки гострими, як сьогодні. Держава імпортувала енергоресурси із сусідніх країн СНД за цінами, нижчими, ніж на світовому ринку. Енергозалежність – це фактор, який Україна повинна мінімізувати насамперед. Причому, головною проблемою є не дефіцит енергоресурсів, а висока енергоємність виробництва. Тому необхідно проводити серйозні реформи у сфері енергозбереження, щоб досягти європейських стандартів. Спираючись на результати реалізації вітчизняної політики в галузі енергозбереження, які показують її низьку ефективність, можна сформулювати наступні основні недоліки розробки та впровадження наявних реформ: відсутність централізованого підходу до розробки, періодичної

корекції політики енергозбереження та контролю за її впровадженням; відсутність системної ув'язки з іншими напрямками державного регулювання вітчизняної соціально-економічної та екологічної системи; слабе інституціональне підґрунтя; недостатня структурованість політики енергозбереження; обмежений інструментарій реалізації та оцінювання ефективності політики й законодавчих механізмів її здійснення.

Зважаючи на зміст і специфіку зазначених системних проблем щодо збереження та ощадливого використання енергоресурсів, доцільно виділити такі основні аспекти політики енергозбереження: макроекономічний, організаційний та інвестиційний. Розглянемо їх детальніше для з'ясування найбільш актуальних проблем економії енергоресурсів.

Дослідження макроекономічного аспекту дає змогу виділити проблеми на макроекономічному рівні, розв'язання яких стане ключем до оптимізації не тільки енергозбереження, а й інших напрямів державного регулювання: структурної, технологічної, приватизаційної, фіскальної, соціальної та екологічної політики. Аналіз проблем використання та заощадження енергоресурсів у контексті поточної макроекономічної кон'юнктури дозволяє визначити кілька головних причин високої енергозатратності вітчизняної економіки:

- структурні диспропорції економіки (значна питома вага енергоємних виробництв). Для зростання ефективності використання енергоресурсів важливою є підтримка реформ, що удосконалюють галузеву та інституціональну структуру й опосередковано стимулюють енергозбереження;

- технологічна відсталість і значна фізична та моральна зношеність основних фондів енергозатратних галузей – промисловості, транспорту, житлово-комунального господарства. За цих умов необхідне сприяння процесам реформування власності, де вони доцільні на даному етапі, а також реформування аграрного сектора;

- відносно дешеві енергоресурси (до початку 2006 р.). До недавнього часу українські підприємства демонстрували певну нечутливість до цінових сигналів енергетичних ринків. З початку 2006 р. ситуація кардинально змінилася, передусім внаслідок різкого підвищення цін на імпортований природний газ та відповідного їх зростання для внутрішніх промислових споживачів.

В організаційному забезпеченні проведення політики збереження енергоресурсів головну роль відіграють такі елементи:

- забезпечення ефективного програмного оформлення та комплексного узгодження заходів енергозбереження. Практично всі індустріально розвинуті держави мають і послідовно впроваджують програми енергозбереження на національному, регіональному та галузевому рівнях. В Україні на макrorівні діє Комплексна державна програма енергозбереження, схвалена постановою Кабінету Міністрів України у лютому 1997 р., яка з державного бюджету не фінансується. Останній перегляд її положень та уточнення параметрів мали місце ще у 2000 році. З того часу відбулися істотні зрушення в структурі виробництва, динаміці економічного розвитку країни, що потребує відповідного коригування програми, перегляду законодавчих та фінансових механізмів її реалізації;

- визначення потенціалу енергозбереження. Проблема адекватної оцінки вітчизняного потенціалу енергозбереження є очевидною;

- використання досвіду інших країн, насамперед перехідного типу (їх об'єднує з Україною подібність трансформаційних процесів та інституціональних умов розвитку). Орієнтиром для нашої держави може бути приклад створення комплексної законодавчо-нормативної бази збереження енергоресурсів у Росії. Сьогодні в Російській Федерації діють 43 регіональних закони про енергозбереження, функціонують 75 центрів енергозбереження, реалізується понад 650 програм з енергоекономії, з них 45 – регіональних, 69 – внутрішньогалузевих, 537 – районних та міських;

- аналітично-інформаційний супровід виконання програмних завдань. Дієвим інструментом для його забезпечення є впровадження системи моніторингу та аналізу стану енергозбереження.

Щодо інвестиційного аспекту, то масштабне впровадження інвестиційно-інноваційних проектів має істотний обмежувальний чинник – відсутність достатніх фінансових джерел залучення коштів.

З урахуванням причин високої енерговитратності української економіки та перспективних напрямів її зниження, а також світового досвіду щодо успішної реалізації політики підвищення енергоефективності виробництва, можна назвати основні напрями політики енергозбереження, орієнтовані на вітчизняних споживачів паливно-енергетичних ресурсів:

- сприяння структурним реформам у сфері приватизації та роздержавлення в енергетичних галузях національної економіки;
- упровадження нових технологій галузевого виробництва, які мають низький рівень енерговитрат та екологічно прийнятні;
- сприяння розвитку малої та альтернативної енергетики;
- цінове і тарифне регулювання на ринках енергоресурсів, спрямоване на поступову ліквідацію системи перехресного субсидування споживачів;
- застосування фіскальних методів – податкових преференцій при впровадженні енерго- та екоінноваційних технологій, низькоенергоємного обладнання, використанні вторинних енергоресурсів та штрафних санкцій при перевищенні нормативних лімітів у виробничому енергоспоживанні;
- створення регіональної мережі енергоінноваційних фондів, страхових компаній, інформаційних центрів та інших об'єктів фінансової й інформаційної інфраструктури для реалізації проектів енергозбереження;
- застосування адміністративних і законодавчих важелів для скорочення енерговитратності виробництва: обов'язкової енергетичної паспортизації підприємств; регламентування та нормування витрат палива, встановлення та періодичного перегляду стандартів енергоспоживання і технологічно припустимих витрат енергії; запровадження регулярної

практики енергоаудиту галузевих виробництв та реалізації відповідних програм енергозаощаджуючих заходів [59].

Останніми роками розвиток економіки України позначений ускладненням взаємодії з традиційними зовнішньоторговельними партнерами на ринках паливно-енергетичних ресурсів. Виникнення проблем – не суто локальне явище, а, скоріше, свідчення чергового витка ресурсної кризи, яка має стійку тенденцію до поглиблення у межах світового господарства, особливо починаючи з другої половини ХХ ст.

Незважаючи на достатньо високий рівень забезпеченості національної економіки власними виробничими ресурсами, їх використання не призвело до стабільного економічного зростання. Причиною стало порушення пропорцій обміну продовольчих ресурсів, конструкційних матеріалів і продукції їхньої неглибокої переробки на зовнішньому та імпортних паливно-енергетичних ресурсів на внутрішньому ринку внаслідок дії таких економічних тенденцій:

1. Вирівнювання цін на внутрішньому та зовнішньому ринках на нафту і продукти нафтопереробки. З 1 серпня 2005 року Росія (основний імпортер нафти) підвищила експортне мито до 140 дол. за тонну, а з 1 жовтня – до 179,9 дол., внаслідок чого на внутрішньому ринку України в 2005 році найбільше серед непродовольчих товарів подорожчали паливно-мастильні матеріали – на 32,5 %. Процес проходив без адаптаційного періоду, на фоні гострого, штучно створеного дефіциту нафтопродуктів. Подібна ситуація продовжувалась і в подальшому.

2. Погіршення кон'юнктури на зовнішньому ринку продукції металургійної промисловості. З квітня 2005 року на світовому ринку металопродукції почалося зниження цін. Причинами стали прихід нових великих експортерів – Китаю і Кореї, зменшення попиту на продукцію через нагромадження її значних запасів, сповільнення динаміки будівництва у США і країнах ЄС. Падіння зовнішнього попиту зумовило зменшення в Україні обсягів виробництва. Скоротили випуск продукції підприємства з

виробництва кольорових металів, металевого литва, інших видів первинної обробки чавуну і сталі.

Внаслідок цього виник ціновий диспаритет між експортом та імпортом, насамперед між зростаючими цінами на імпортовані енергоносії та спадаючими – на чорні метали.

Використані заходи впливу для відновлення відтворювальних процесів не змінили модель ресурсокористування у національній економіці. Найчастіше мається на увазі лише один аспект збільшення результативності функціонування вітчизняної моделі ресурсокористування – посилення її впливу на економічне зростання України. Досягти цієї мети пропонують через економію паливно-енергетичних ресурсів і стимулювання з боку держави збільшення обсягів освоєння капітальних інвестицій, направлених на впровадження енергозберігаючих технологій. Прихильники такого підходу вдаються до наступних аргументів. Період економічного зростання 2000 – 2004 рр. характеризувався збільшенням індексу інвестицій в основний капітал з 25,2 % до 55,7 % порівняно з 1990 р. Інвестиційна активність підприємців мотивувалася можливістю отримувати додаткові прибутки шляхом збільшення обсягів виробництва та переробки первинних речовинно-енергетичних ресурсів. Починаючи з 2006 р., мотиви принципово змінилися: пріоритетною стала необхідність ощадливо використовувати дедалі дорожчі паливно-енергетичні ресурси, щоб зменшити їхню питому вагу у структурі виробничих витрат. Це підвищить рівень прибутковості підприємницької діяльності, послужить імпульсом до прискореного зростання економіки.

Зменшення обсягів використання паливно-енергетичних ресурсів є потужним засобом впливу на рівень ресурсозабезпечення національної економіки, стабільність її функціонування. Але такий підхід не передбачає поглиблену переробку конструкційних матеріалів і продовольчих ресурсів, зменшення обсягів експорту сировини й напівфабрикатів. Досягти змін можна лише значно збільшивши частку обміну вітчизняних товарів і послуг на зовнішньому ринку за рахунок поліпшення їхніх якісних характеристик

або випуску принципово нових видів. Це створить реальні економічні умови для відновлення прибутковості експортних операцій, можливостей підприємств і населення отримувати енергоресурси та продукти їхньої переробки на внутрішньому ринку за цінами, відповідними кон'юктурі, яка складається на міжнародних ринках. Розпочати доцільно із здійснення системних інституційних перетворень на внутрішньому ринку, здатних скоординувати поведінку основних його суб'єктів – домогосподарств, підприємств і держави, – щодо поглибленої переробки наявних первинних речовинно-енергетичних ресурсів. Перетворення за своїм змістом мають бути спрямовані на встановлення більш справедливого принципу отримання підприємницької винагороди за поглиблену переробку ресурсів, недопущення дефіциту кваліфікованої робочої сили в умовах підвищення її вартості і технологічного оновлення виробництва [67].

Україна має значний водноресурсний потенціал, який тривалий час використовувався нераціонально, що було пов'язано із уявленнями про відновлюваність і невичерпність водних ресурсів. Використання води підкорялося інтересам прискореної індустріалізації, укріплення обороноздатності країни і задоволення постійно зростаючих потреб національної економіки та населення. В цілях забезпечення вказаних потреб було здійснено масштабне водогосподарське будівництво, регулювання стоку більшості великих річок за допомогою водосховищ і гідротехнічних споруд, створений єдиний водогосподарський комплекс. В той же час при розміщенні продуктивних сил не завжди враховувалась паводконебезпечність територій.

Якщо проаналізувати основні тенденції залучення водних ресурсів у господарський оборот за період з 1980 по 2005 роки, необхідно зазначити, що суттєвих зрушень відносно раціоналізації та екологізації водокористування не відбулося. Зокрема, у 2005 році в порівнянні з 1980 роком забір води зменшився на 18645 млн. м³. Це пов'язано із значним спадом виробництва, який був викликаний розвалом єдиного господарського комплексу, а не

впровадженням ефективних форм та способів водоспоживання, що забезпечують економію свіжої води. Негативним фактором можна вважати зростання у 2005 році порівняно з 1980 роком обсягів втрат води при транспортуванні. Вони збільшились на 126 млн. м³ (рис. 1.3). Все це відбувається на фоні значного скорочення обсягів використання води у господарському обороті. Найбільш інтенсивно використання води зменшилось в першій половині 90-х років, коли галузі важкої індустрії знижували виробництво продукції. Зокрема, у 1996 році порівняно з 1980 роком обсяги використаної води у господарському комплексі зменшились на 11891 млн. м³. Занепокоєння викликає зростання у 2005 році порівняно з 2000 – 2004 роками обсягів відведення забруднених вод. Зростання склало 132,0 млн. м³. Найвища частка скидів стічних вод має місце в металургії у зв'язку з тим, що ця галузь не зазнала стагнаційних потрясінь, як інші.

Рис. 1.3. Динаміка використання води та її втрат при транспортуванні

Раціоналізація водокористування є багатоетапним процесом, що потребує значної концентрації фінансів та адміністративного ресурсу. Щоб

окремі регулюючі заходи не були простим вмонтуванням в національну водну політику, а органічно доповнювали вже існуючі заходи, варто на основі їх поєднання сформувати механізми, які дозволять перевести водне господарство на принципово нову модель розвитку. Це стосується механізмів фіскального регулювання, впровадження перспективних форм ведення водогосподарського бізнесу та інвестиційного забезпечення реалізації водоохоронних проєктів, реструктуризації системи гідротехнічних споруд. Механізми мають посилити дієвість “водного” фактора соціально-економічного піднесення та сприяти впровадженню прогресивних форм водокористування, щоб сприяти економії водних ресурсів та більш ефективному освоєнню водноресурсного потенціалу.

З метою безперебійного водопостачання населених пунктів і виробництва в Україні побудовано 1087 водосховищ загальним об’ємом 55,0 млрд. м³ води. Для перерозподілу поверхневого стоку прокладено 7 магістральних каналів сумарною протяжністю більше 2000 км. Канали Північно-Кримський, Дніпро – Донбас, Дніпро – Інгулець, Сіверський Донець – Донбас, Дунай – Сасик за обсягами перекидання стоку відносяться до середніх, а великим є лише Головний Каховський магістральний канал з потужністю 8,2 км³ води за рік.

Істотний внесок в урахування водних ресурсів у прогнозах розвитку продуктивних сил України зробили праці А. Голікова, Л. Горєва, С. Дорогунцова, М. Зубарева, Д. Зузика, С. Левковського, М. Львовича, М. Паламарчука, С. Перехреста, Д. Прейгера, О. Ревери, В. Хорєва, С. Яковлева. Їх наукові погляди і здобутки стосуються обґрунтування водноресурсної та водно-екологічної складової у розвитку економіки, питань раціонального використання, охорони і відтворення водних ресурсів, практичного розв’язання еколого-економічних проблем у водному господарстві.

Проте відсутність дієвого економічного механізму водовикористання, недосконала організаційна система водного господарства не сприяють

формуванню зацікавленості з боку водокористувачів до запровадження новітніх технологій використання води. Більш того, практично всі джерела водопостачання не відповідають екологічним і санітарним нормам. Територіальні диспропорції в розміщенні виробництва теж значною мірою стосуються неврахування водного фактора. Хоча вода не має обмежувального впливу на розміщення підприємств, але її запаси повною мірою визначають технології водопостачання. Крім того, зменшення водозабезпеченості території країни практично обернено пропорційне нарощуванню виробничого потенціалу.

За останнє десятиріччя занедбана водогосподарська інфраструктура: частина її вийшла з ладу, частина потребує поточного обслуговування і ремонту, а решта взагалі залишилася напризволяще. Потребує удосконалення система обліку водовикористання, управління водним господарством за басейновим принципом.

Підвищення функціональної ефективності водогосподарського комплексу, організація раціонального використання водних ресурсів потребує цілісної зміни підходів до управління водним господарством. Колиш єдина система водного господарства країни зазнала суттєвих змін. Галузь не залишилась осторонь зрушень, що відбулись в інших галузях економіки. Її розвиток, як і раніше, проходить в умовах гострого природного водноресурсного дефіциту. До цього додалася низка інших факторів: прогресуюча втрата раніше створеного потужного технічного водогосподарського потенціалу, нераціональне використання його складових та інше. В результаті проведених реформ, приватизації, а іноді через недостатню увагу і нестачу коштів на її утримання, єдина система водного господарства була роздроблена, проте адекватного реформування не відбулося. Це призвело до неясності функціональних обов'язків ряду суб'єктів управління та невизначеності статусу багатьох водогосподарських об'єктів.

Частина об'єктів була приватизована і розділена на майнові паї у складі майна колишніх колгоспів і радгоспів, в результаті чого вони залишилися некерованими і безгосподарними. Подальша відсутність їх ремонту і поступовий перехід у непридатність унеможлиблює системну єдність функціонування.

Проблеми ефективного використання природно-ресурсного потенціалу складні, багатовекторні і водночас дуже актуальні для економіки України. Результативність їх вирішення залежить як від наукового потенціалу, так і управлінських зусиль та конкретних дій на всіх рівнях господарювання.

Розділ 2

ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

2.1. Загальні питання розміщення населення

Важливий вплив на економічний та соціальний розвиток країни і регіонів має демографічний чинник, дія якого визначається особливостями динаміки та структури демографічних процесів, що розвиваються за власними законами і принципами. Стан розвитку демографічних процесів в сучасний період характеризує демографічна ситуація, яка досить динамічна. Демографічні процеси є найбільш стійкими та інерційними, бо вони формуються десятиліттями під впливом різноманітних чинників, серед яких можна виділити соціально-політичні, економічні, природно-кліматичні, історико-релігійні, власне демографічні тощо.

Негативні тенденції розвитку демографічних процесів свідчать про очевидну демографічну кризу. Сучасна демографічна ситуація в Україні, що характеризується скороченням чисельності економічно активного населення в поєднанні з його старінням і погіршенням здоров'я, у майбутньому спричинить значний дефіцит робочої сили. Збільшення частки старших вікових груп у працездатному населенні може позначитися на здатності робочої сили адаптуватися до технологічних та інформаційних змін в умовах модернізації економіки.

Дослідження сучасної демографічної ситуації в Україні, а також пов'язаних з нею проблем, методики демографічного аналізу і прогнозування широко висвітлені в роботах вітчизняних учених Д. Богині, М. Долішнього, Е. Лібанової, С. Пирожкова, О. Сергієнка, В. Стешенка та ін. Водночас розгляду питань щодо соціально-економічної та психологічної складових демографічних зрушень приділено недостатньо уваги, що певним чином вплинуло на характер вітчизняної демографічної політики.

Перш ніж перейти до освітлення демографічних процесів, надамо визначення основних понять народонаселення.

Населення – це історично складена і безперервно відновлювана в процесі відтворення безпосереднього життя сукупність людей, які проживають на певній території. Аналогом поняття населення є термін народонаселення. Властивістю населення є його відтворення шляхом постійної зміни поколінь у їхній соціально-економічній обумовленості.

Демографія – сукупна наука про народонаселення, що вивчає чисельність, склад, розміщення і рух населення. Демографія дає розгорнуту систему стану і динаміки населення, вивчає соціально-економічні закономірності зміни населення, його відтворення на основі біологічних, економічних, соціальних факторів і умов.

Демографічна політика – частина соціально-економічної політики держави, спрямована на управління процесом демографічного розвитку країни та її окремих регіонів, тобто відтворенням і міграцією населення по території країни.

Депопуляція – абсолютне зменшення чисельності населення територій чи країн, при якому чисельність наступних поколінь менша чисельності попередніх. Депопуляція настає, якщо величина загального коефіцієнта смертності перевищує величину загального коефіцієнта народжуваності.

Відтворення населення – процес безперервного відтворення поколінь людей в їх історичній обумовленості [69].

На демографічні процеси країни впливають різноманітні чинники, серед яких чільне місце належить кількісним та якісним характеристикам населення.

За даними Німецького фонду світового народонаселення, на земній кулі нині проживає 6,6 млрд. осіб. Щосекунди народжується 2,6 дитини, за тиждень їх народжується понад півтора мільйони, а за рік – 80 млн., що дорівнює населенню такої країни, як Німеччина. Через 6 років людство переступить межу чисельності 7,0 млрд. осіб, а за наступні 100 років

населення нашої планети збільшиться майже вчетверо. За прогнозами ООН, чисельність людства в 2025 р. становитиме 7,9 млрд. осіб, а в 2050 р. – 9,1 млрд. Чисельність жителів Китаю становитиме 1,6 млрд. осіб, Індії – 1,4 млрд. осіб, США – 420 млн., Нігерії – 299 млн., Індонезії – 285 млн. осіб. Народжуваність, наприклад, у таких країнах, як Нігерія, Гвінея-Бісау, Малі, Сомалі, Ангола, Ліберія становить 6,8 – 8,0 дітей в однієї матері, тоді як у таких європейських країнах, як Чехія, Словаччина, Польща, Молдова, Білорусь – 1,2 дитини.

Незважаючи на високі загальні темпи приросту населення, варто зауважити, що на країни Європи припадає лише 2 % цього приросту, тоді як менш розвинуті країни забезпечили понад 90 %. Для цих країн характерні низький рівень життя, бідність, що викликає серйозні проблеми доступу до таких благ як житло, харчування, лікування, освіта тощо. Високий, за сучасними стандартами, коефіцієнт народжуваності в Європі, що дорівнював у 1970-ті роки 4,0, нині скоротився до 1,88, тобто опинився нижче рівня простого відтворення. Якщо цей показник у Франції становить 1,92, то в Італії та Португалії – 1,3 – 1,5 [18].

Демографічний фактор завжди відіграватиме першорядну роль у загальноцивілізаційному та національному поступі, бо головною виробничою силою завжди буде людина, озброєна засобами виробництва. Інформаційне забезпечення допомагає в здійсненні цілеспрямованої трудової діяльності, але не виконує її замість людини. За прогнозами футурологів, у XXI ст. динамічно розвиватимуться дві чи не найголовніші, хоча суперечливі одна одній, світові тенденції. Перша – це глобалізація усіх ділянок суспільного життя (економіка, освіта, наука, культура, торгівля, засоби масової інформації тощо). Друга – ренаціоналізація як процес виникнення нових держав і зростання їхньої ролі завдяки розвитку інтелекту власних народів та створення на його базі інноваційних спільнот [14].

Розглянемо ситуацію із чисельністю населення за останні 17 років в Україні (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Кількість населення

Роки	1991	1996	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Показники									
Наявне населення, млн. осіб	51,9	51,3	48,9	48,5	48,0	47,6	47,3	46,9	46,6
міське	35,1	34,8	32,9	32,6	32,3	32,1	32,0	31,9	31,8
сільське	16,8	16,5	16,0	15,9	15,7	15,5	15,3	15,0	14,8
Відсотків до всього населення									
міське	67,5	67,8	67,3	67,2	67,3	67,4	67,7	68,0	68,1
сільське	32,5	32,2	32,7	32,8	32,7	32,6	32,3	32,0	31,9
Постійне населення, млн. осіб	51,6	50,9	48,7	48,2	47,8	47,4	47,1	46,7	46,5
чоловіки	23,9	23,6	22,5	22,3	22,1	21,9	21,8	21,6	21,5
жінки	27,7	27,3	26,2	25,9	25,7	25,5	25,3	25,1	25,0
Відсотків до всього населення									
чоловіки	46,3	46,4	46,2	46,3	46,2	46,2	46,2	46,1	46,1
жінки	53,7	53,6	53,8	53,7	53,8	53,8	53,8	53,9	53,9

З даних таблиці постає, що однією з основних проблем соціально-економічного розвитку України є відчутне загострення демографічної ситуації. Підтвердженням цього є насамперед те, що останніми роками, коли на території України не було війн, збройних конфліктів, масових епідемій та глобальних природних катаклізмів, чисельність її населення зменшилася на 5,3 млн. осіб. Результатом скорочення чисельності стає деформація всіх основних демографічних показників: тривалості життя, статево-вікової структури, шлюбності, розлучуваності, міграції тощо в бік їх погіршення.

Причини цього формувались і накопичувались протягом тривалого часу. За оцінками експертів, Перша та Друга світові війни, форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 30 – 50-х рр., Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 90-х рр. ХХ ст. негативно вплинули на процес демографічної трансформації, призвели до помітних деформацій складу населення, передчасної смерті багатьох людей.

У поєднанні зі зниженням народжуваності ще в 60-х рр. ХХ ст. це обумовило вичерпання демографічного потенціалу, наслідками чого стали високий рівень старіння і депопуляція.

Протягом повоєнних років загальна чисельність населення України постійно змінювалася. Перепис 1959 р. зафіксував 41,9 млн. жителів, 1970 р. – 47,1, 1979 р. – 49,8 і 1989 р. – 51,7 млн. чол. Максимальну чисельність населення було зафіксовано в Україні на початку 1993 р. – 52,2 млн. осіб. За даними всеукраїнського перепису населення, на 5 грудня 2001 р. мешкало 48,5 млн. осіб. За оцінками, на 1 січня 2007 р. чисельність постійного населення в Україні становила 46,6 млн. осіб.

Депопуляція набула такого розмаху, що відтворення на власній демографічній основі стало неможливим. Середньорічний приріст населення за 2000 – 2005 роки має від'ємне значення і становить 1,1 %. Україна займає першу позицію серед 20 країн із зменшеним приростом населення проти 16-го місця за 1980 – 1985 роки, коли середньорічний приріст становив 0,36 %. Аналіз спеціального коефіцієнта народжуваності за ці два п'ятирічні періоди показав, що серед 47 країн із найменшим середнім числом дітей на одну жінку Україна з показника 1,15 дитини та сьомого місця перейшла на третє (після Макао і Гонконгу) – 1,12 дитини на одну жінку. Водночас серед 94 країн з високим рівнем смертності Україна знаходиться на 22-му місці.

Якщо сучасні демовідтворювальні процеси, частина яких набуває характеру незворотності, збережуться в майбутньому, до 2050 року демографічна криза, викликана депопуляцією, переросте в демографічну катастрофу. Згідно з прогнозами Інституту демографії і соціальних досліджень Національної академії наук України, до 2050 року чисельність населення країни може скоротитися до 35 млн. осіб. Про значні масштаби людських втрат у період суспільних трансформацій свідчить таке порівняння. За підрахунками вчених, в період Великої Вітчизняної війни загинуло близько 8 млн. громадян України. Відтворити втрачений людський потенціал

було дуже важко і довго. За прогнозом Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, до кінця 2015 р. чисельність населення буде зменшуватись і досягне, за першим варіантом, 44,0 млн. осіб, а за другим – 45,2 млн. осіб, що на 2 – 3 млн. осіб менше, ніж у 2005 р. Деякі вчені-демографи прогнозують до кінця 2025 р. зменшення чисельності населення України до 40 – 42 млн. осіб. Процес депопуляції зумовлений загостренням демографічної ситуації насамперед через важкий стан української економіки, послаблення соціальної сфери, зниження рівня життя населення та підвищення рівня безробіття.

Депопуляція зумовлена протилежно спрямованими тенденціями динаміки рівнів народжуваності та смертності населення. У другій половині ХХ ст. в Україні спостерігалася тенденція безперервного зниження рівнів народжуваності населення і збільшення смертності. У 1992 р. вони зрівнялися і мав місце нульовий приріст чисельності населення, а з 1993 р. природній приріст населення від'ємний. Зміни співвідношень цих процесів характеризують такі дані: якщо у 1994 р. на одного народженого помирало 1,2 людини, то у 2004 р. – двоє, тобто кількість померлих вдвічі перевищує кількість народжених.

Аналіз природного руху населення України протягом ХХ ст. показав стійку тенденцію зниження рівня народжуваності, яке зумовлене багатьма причинами: економічними, соціальними, демографічними, психологічними. Зокрема, значним зниженням життєвого рівня населення, високим рівнем безробіття, особливо на селі, значним рівнем розлучень, незабезпеченістю молодих родин житлом, рівнем урбанізації, високою часткою молоді, що навчається у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, фемінізацією суспільства, в якому серед зайнятих високу питому вагу становлять жінки. Показник вичерпної плідності жінок дітородного віку (15 – 49 років), тобто середнього числа дітей, яких може народити жінка протягом життя, зменшився з 5,2 % у 1926 р. до 1,1 % у 2000 р. Україна втратила одну з фундаментальних традицій – традицію багатодітності.

Сучасне суспільство хвилює не лише обвальне падіння народжуваності, але й негативні зміни її структури. Зокрема, за останні 13 років майже вдвічі зросла частка дітей, народжених жінками, які не перебували у шлюбі (з 11 % у 1990 р. до 20 % у 2003 р.). Осуд у суспільстві повинні мати все частіші випадки, коли матері відмовляються від своїх новонароджених дітей. Одночасно підвищується питома вага бездітних родин. У 1999 р., за даними спеціального обстеження, 7 % жінок у віці 15 – 49 років були бездітними. Майже 68 % пологів відбувається з ускладненнями.

Важливо зазначити, що останніми роками на фоні обвального падіння народжуваності з'явилася нова тенденція повільного підвищення рівня народжуваності. Так, загальний коефіцієнт народжуваності підвищився з 7,8 у 2000 р. до 8,5 у 2004 р. Які чинники вплинули на це та наскільки тривалою буде тенденція, поки що важко сказати [29].

Основними причинами низького рівня народжуваності є: високий рівень вимог до матеріального забезпечення в шлюбі та утримання дітей; можливість задовольняти статеві потреби поза шлюбом унаслідок зміни моральних орієнтирів у суспільстві; втрата частиною суспільства морального пріоритету великої родини, зниження статусу жінки-матері, а також зменшення цінності дітей у житті родини.

Подолання демографічної кризи в Україні, як і в багатьох високорозвинутих країнах, які мають схожу демографічну ситуацію, здійснюється засобами демографічної політики. Головним пріоритетом демографічної політики України має бути державний вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, особливо дитячої, підвищення тривалості життя.

Для прикладу, основними заходами демографічної політики, спрямованої на підвищення народжуваності в економічно розвинутих країнах, є: поступове збільшення грошових дотацій під час народження дитини та для її подальшого утримання; податкові пільги на індивідуальне

житлове будівництво і покриття витрат на найом житла сім'ям з дітьми; урахування наявності дітей під час встановлення розмірів соціальної допомоги на випадок безробіття; міграційна політика, спрямована на в'їзд до європейських країн фахівців та кваліфікованих робітників-мігрантів переважно недітородного віку; підвищення фінансування державою витрат на освіту молодих громадян на всіх її рівнях; забезпечення фінансування державою штучного запліднення; поширення пропаганди здорового способу життя заради збереження та поліпшення репродуктивного здоров'я громадян; підвищення ролі релігійних догматів щодо заборони сімейних розлучень.

Аналізуючи першочергові заходи демографічної політики в економічно розвинутих країнах, можна помітити, що реалізація основних принципів даної політики в цих країнах здійснюється як економічними засобами, що потребують значного залучення державних коштів, так і засобами соціально-психологічного впливу. Однак досвід свідчить, що економічні заходи підвищення народжуваності, як правило, призводять до дуже незначного, навіть нижчого за просте відтворення населення, та нетривалого підвищення народжуваності.

Сучасна національна демографічна політика нашої держави також залучає до свого арсеналу економічні заходи стимулювання народжуваності, не приділяючи належної уваги заходам соціально-психологічного характеру. У 2005 році Верховною Радою України було прийнято закон, згідно з яким сума одноразової допомоги при народженні дитини становить 8,5 тис. грн. Безумовно, підвищення матеріального стимулювання народжуваності матиме позитивні результати, а саме:

- підвищиться рівень народжуваності;
- звільняться, хоч і тимчасово, робочі місця на ринку праці за рахунок декретних відпусток;
- покращиться рівень здоров'я дітей, оскільки, як відомо, друга – третя дитина є більш здоровими;

- посиляться розвиток всіх сфер матеріального та нематеріального виробництва, які забезпечують всебічний розвиток дитини.

Проте значного демографічного “вибуху” не відбудеться. Підтвердженням цієї тези є досвід розвинутих країн. Підвищення рівня добробуту і умов життя, збільшення допомоги на дітей не призведуть до значного та тривалого зростання народжуваності. Як правило, коли у громадян підвищується рівень доходів, вони починають співвідносити витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, інтелектуального розвитку, профпідготовки тощо із задоволенням власних потреб у розвитку та дозвіллі. Прикладом цього є сучасні заможні українські родини, у яких найчастіше виховують одну дитину. Багаті люди намагаються вберегтися від усього, що може зачепити їхні матеріальні інтереси, в тому числі від народження дитини.

Основними пріоритетами сучасної політики з даного питання мають бути: цілеспрямована державна соціальна політика на поліпшення демографічної ситуації; системне та безперервне статеве виховання підлітків на цінностях національної і релігійної культури у родині, навчальних, в тому числі медичних, закладах; утвердження високого соціального статусу сім’ї шляхом збагачення шлюбно-сімейних традицій, підвищення ролі материнства й батьківства в суспільстві, формування у родині потреби та відповідного настрою для народження необхідної кількості дітей, виховання в населення демографічної грамотності та формування ідеологічних і філософських принципів, які відповідають цілям та пріоритетним завданням національної демографічної політики [55].

Серед демографічних характеристик пріоритетне значення мають стать і вік. Статева структура населення – це розподіл населення на чоловіків та жінок. Для України характерним є переважання абсолютної чисельності жінок над чоловіками у загальній кількості населення. Співвідношення статей змінюється незначно: від 86 чоловіків на 100 жінок у 1992 р. до 84 чоловіків на 100 жінок у 2005 році. Дослідження структури постійного

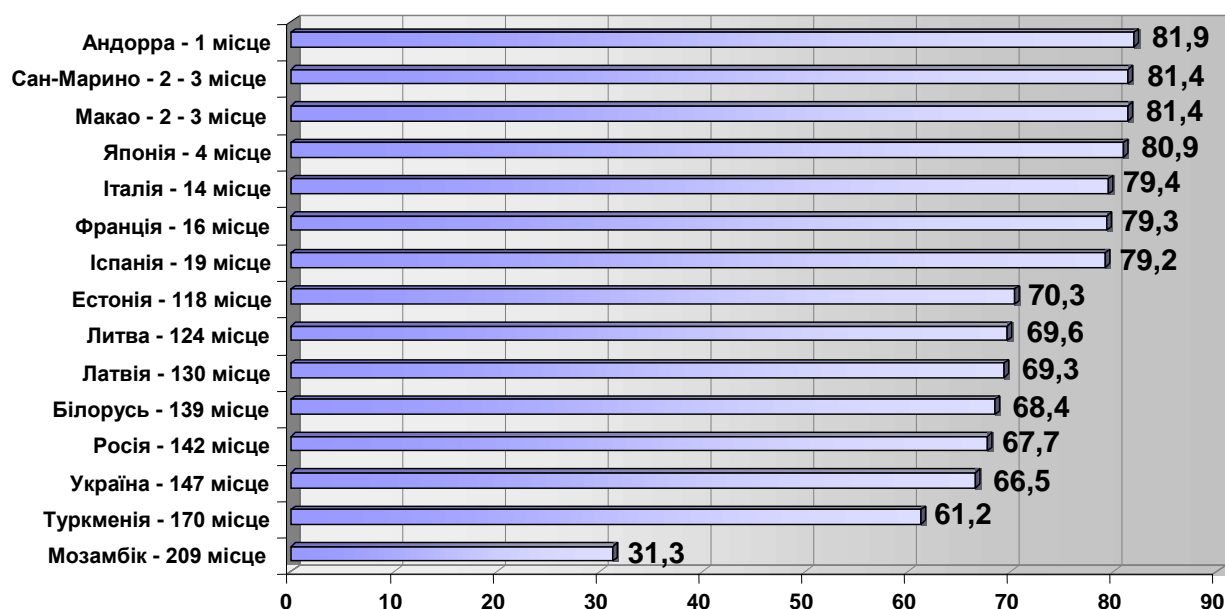
населення за статтю у віковому розрізі дає підстави констатувати кількісну перевагу чоловіків віком 0 – 30 років та кількісну перевагу жінок віком від 32 до 65 і більше років. Водночас співвідношення хлопчиків і дівчаток серед народжених залишається біологічною константою, тобто у числовому вираженні на 1000 народжених завжди припадає приблизно 512 хлопчиків і 488 дівчаток.

Питома вага осіб у віці старших 65 років у загальній чисельності населення України збільшилася з 12,3 % у 1990 р. до 16,2 % у 2005 році. Отже, населення продовжує старіти, оскільки зберігається від'ємний природний приріст, смертність у старшому віці практично не зменшується, тривалість життя зменшується і залишається низькою порівняно з тривалістю життя у розвинутих країнах і навіть країнах, які розвиваються. Згідно зі шкалою демографічного старіння ООН, населення з питомою вагою осіб у віці 65 років і старше, меншою 4 %, вважається молодим, якщо питома вага менше 7 %, населення перебуває на порозі старості, а якщо дорівнює 7 % і більше, населення вважається старим. Використовуючи такий підхід, констатуємо належність України до країн зі старим населенням, оскільки кожен шостий житель має вік старше 65 років. Ситуація створює додаткові труднощі в економічній сфері щодо пенсійного забезпечення та рівня трудових ресурсів.

Середня тривалість життя в Україні у 2004 р. становила 62,6 років у чоловіків та 74,1 років у жінок, що на 11 – 12 років менше, ніж у розвинутих європейських країнах. Скорочення середнього рівня тривалості життя стало основною складовою високої смертності, а надлишкова передчасна смертність у віці до 65 років зумовлює втрату майже 11 років можливої тривалості життя, що на 3 роки більше, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, і на 6 – ніж у країнах ЄС. Однією зі складових незворотних демографічних втрат є високий рівень імовірної смерті чоловіків працездатного віку (37 %) переважно через надмірну смертність від хвороб в

основному системи кровообігу. Незважаючи на збільшення витрат на відтворення здоров'я, показники захворюваності зменшуються повільно.

Тривалість життя в Україні, як і в інших країнах СНД, не збігається із загальноєвропейськими тенденціями (рис. 2.1). Тим часом як у більшості країн Європи спостерігалось систематичне зниження смертності, поліпшення структури за віком, статтю та причинами смерті, в нас мали місце інші тенденції. Зокрема, швидке підвищення тривалості життя, що фіксувалося в Україні до початку 1970-х років, змінилося майже 15-річною стагнацією, яка виявилася у зниженні не тільки темпів приросту населення, а й показника очікуваної середньої тривалості життя при народженні.

Рис. 2.1. Рейтинг країн за тривалістю життя, років

Особливо небезпечними для здоров'я стали вплив туберкульозу, СНІДу, наркоманії та алкоголізму. За рівнем захворюваності на туберкульоз на 100 тис. населення країна відкинута на 35 років назад. Щодоби від туберкульозу помирає 25 – 30 осіб. Державні органи намагаються виправити ситуацію. Прийнято відповідний Указ Президента України, виконання якого постійно контролюється. На XIV засіданні правління Глобального фонду, яке відбулося 1–3 листопада 2006 р. у Гватемалі, ухвалено рішення про

виділення країні гранту на фінансування заходів для боротьби зі СНІДом, туберкульозом і малярією на суму 151 млн. дол. США на наступні 5 років. Відновлено фінансування проекту “Контроль за туберкульозом та ВІЛ/СНІДом в Україні” майже на 50 млн. дол. США. Розроблено державну й регіональні цільові програми подолання епідемії туберкульозу, на які передбачено витратити в сумі понад 1,2 млрд. грн. Проте надолужити втрачене за півтора десятиліття важко.

Ще один негативний чинник, що впливає на природне скорочення населення, – побутовий травматизм. З року в рік від нещасних випадків невиробничого характеру зі смертельними наслідками, тобто в побуті, гине від 60 до 80 тис. громадян, що становить п'яту частину усіх померлих та дорівнює чисельності населення великого сільськогосподарського району [18].

Свого часу в Україні було нагромаджено потужний інтелектуальний потенціал. За кількістю студентів, часткою наукових працівників у загальній масі населення Україна посідала одне з перших місць у Європі. З початком переходу економіки країни на ринкові засади розвитку загострилась проблема працевлаштування осіб, які отримали вищу або середню професійну освіту, знизився престиж вищої освіти, внаслідок чого значна кількість вищих навчальних закладів (ВНЗ), зокрема технічного профілю, змушені були зменшити випуск фахівців. Однак престиж вищої освіти знову зростає, про що свідчать наступні дані (табл. 2.2).

У цілому зниження приросту населення спричинило скорочення кількості осіб, які навчаються у більшості типів освітніх закладів. Наприклад, у 2002/2003 навчальному році порівняно з 1990/1991 роком кількість учнів професійно-технічних навчальних закладів – на 23,9 % , а студентів вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації, тобто колишніх технікумів – на 22,9 %. Одночасно зросла більше ніж в 1,9 раза кількість студентів ВНЗ III – IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути тощо). Якщо зменшення чисельності учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Кількість осіб, що отримували освіту у навчальних закладах України

Показники \ Роки	Навчальні роки						
	1995 /96	1990 /91	1995 /96	1999 /00	2000 /01	2001 /02	2002 /03
Всього навчалось, тис. чол.	9654	9430	9239	9174	9220	9222	9122
з них:							
у загальноосвітніх навчальних закладах	7249	7132	7143	6857	6764	6601	6350
у професійно-технічних навчальних закладах	742	660	550	528	525	512	502
у ВНЗ I – II рівнів акредитації	809	757	618	504	528	561	583
у ВНЗ III – IV рівнів акредитації	853	881	923	1285	1403	1548	1687

безпосередньо викликане несприятливою демографічною ситуацією, стосовно деяких інших навчальних закладів подібне становище пов'язане з підготовкою надлишкової кількості представників певних спеціальностей, які в умовах економічної кризи не знаходять місця працевлаштування відповідно до отриманої освіти.

Зростає підготовка аспірантів та докторантів. Так, кількість організацій, що мають аспірантуру, з початку 90-х рр. до 2002 р. зросла з 291 до 445, а кількість осіб, які в ній навчалися, з 13374 до 25288 осіб. Якщо в 1990 р. до аспірантури було прийнято 4162 особи, а підготовлено 3377 осіб, то в 2002 р. відповідно – 8463 і 5555 осіб. За першим показником спостерігається зростання більше ніж у 2 рази, за другим – у 1,6 рази. Майже аналогічна ситуація має місце з підготовкою докторантів. З 1991 до 2002 рр. кількість організацій, що мають докторантуру, збільшилась з 93 до 225, а кількість докторантів у них – з 503 до 1166 осіб. Прийом до докторантури за цей проміжок часу зріс приблизно вдвічі (з 203 до 428 осіб), а підготовка докторантів – майже втричі (із 123 до 333 осіб). При прийомі до аспірантури та докторантури практикується переважно підготовка з відривом від виробництва.

Про надання великого значення в Україні впродовж останнього часу підготовці фахівців найвищого рівня кваліфікації свідчить зростання кількості осіб, які здобули вчений ступінь кандидата та доктора наук. Зокрема, з 1995 до 2001 р. чисельність фахівців, що мають науковий ступінь кандидата наук, незважаючи на відхід частини з них від наукової діяльності та еміграцію, зросла на 5,3 %, а осіб з науковим ступенем доктора наук – на 8,6 %.

Про наявність значних перешкод на шляху відтворення та нарощування інтелектуального потенціалу суспільства свідчить різке скорочення кількості спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи. Так, якщо в 1990 р. таких спеціалістів нараховувалось 313,1 тис., то в 1995 р. – 179,8 тис., а в 2001 р. – 113,3 тис., тобто майже втричі менше [14].

На даний час з метою покращення кількісних показників демографічного розвитку в країні прийняті і діють Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров’я” від 19.11.1992 р., Указ Президента України від 07.12.2000 р. “Про Концепцію розвитку охорони здоров’я населення України”, Постанова Кабінету Міністрів України від 10.01.2002 р. “Міжгалузєва комплексна програма “Здоров’я нації” на 2002 – 2011 роки”, Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2004 р. “Концепція демографічного розвитку на 2005 – 2015 роки”, Постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 р. “Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року”.

Зупинимось на основних положеннях “Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року”.

Метою Стратегії є поліпшення якісних характеристик рівня життя населення та гармонізація процесів його відтворення на основі відродження духовності української нації і національних традицій, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров’я сім’ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству.

Основні завдання Стратегії: підвищення рівня народжуваності і розвиток сім'ї; поліпшення здоров'я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя; регулювання міграційних процесів; подолання негативних наслідків старіння населення; демографічний розвиток регіонів.

Пріоритетами Стратегії стосовно демографічного розвитку регіонів є: забезпечення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій для населення в усіх регіонах і населених пунктах країни; забезпечення координації заходів щодо демографічного розвитку на рівні регіонів, визначених у державних цільових програмах, державних і регіональних програмах економічного та соціального розвитку, програмах державного стимулювання розвитку депресивних територій; проведення соціального діалогу, підтримка регіональних і місцевих ініціатив щодо розв'язання регіональних проблем демографічного розвитку; зменшення міграційного впливу населення; зниження в регіоні рівня смертності, зокрема дитячої; створення стимулів для заохочення сімей до народження другої дитини.

Для реалізації Стратегії необхідно продовжити роботу з удосконалення нормативно-правової бази щодо демографічного розвитку. Особлива увага повинна приділятися таким питанням:

- законодавче врегулювання проблеми будівництва соціального житла, зокрема для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- внесення змін до законодавства про працю щодо можливості для жінок, які мають дітей, обирати зручний для них графік роботи;
- посилення державних гарантій відносно забезпечення охорони материнства і дитинства;
- створення законодавчої бази з питань державного соціального медичного страхування;
- адаптація вітчизняного законодавства про охорону праці, охорону навколишнього природного середовища, охорону здоров'я до відповідного законодавства ЄС;

- внесення змін до Законів України “Про імміграцію” та “Про громадянство України” відповідно до завдань цієї Стратегії;
- нормативно-правове забезпечення введення другого (накопичувального) рівня державного пенсійного страхування;
- підготовка нової редакції Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”;
- удосконалення механізму колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин з урахуванням особливостей демографічного розвитку регіону;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення з питань:
  - кредитування житлового будівництва та надання кредитів на здобуття освіти;
  - діяльності закладів первинної лікувально-профілактичної допомоги, що працюють на засадах сімейної медицини, сімейних лікарів;
  - соціального захисту сімей з дітьми, зокрема з усиновленими дітьми, а також щодо усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розвитку сімейних форм виховання;
  - охорони здоров'я в частині посилення захисту прав пацієнтів з урахуванням страхового стажу та суми сплачених страхових внесків;
  - бюджету, зокрема порядку перерахування дотацій вирівнювання та субвенцій з державного місцевим бюджетам, міжбюджетних трансфертів, внесення змін до формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання і коштів, що передаються до державного бюджету) між державним та місцевими бюджетами з метою виконання регіональних програм демографічного розвитку;
  - працевлаштування громадян України за кордоном [36].

2.2. Національний склад, міське і сільське населення

Україна – багатонаціональна держава. На її території проживають представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі переважають українці – 77,8 % від загальної чисельності населення. З 1998 року частка українців у державі зросла на 5,1 %. Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилася на 4,8 % і склала 17,3 %. Євреї, втративши майже чотири п'ятих свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп на десяте. У межах України розміщені також основні регіони проживання кримських татар, караїмів і кримчаків.

Вперше після Другої світової війни в Україні відбулося збільшення питомої ваги осіб, для яких українська мова є рідною, тобто стався перелом тенденції русифікації населення. Українську мову вважають рідною 67,5 % населення, для 29,6 % рідною мовою є російська, для 2,9 % – інші мови. У сільській місцевості частка україномовного населення становить 85,8 % (російськомовного – 9,5 %), у міських поселеннях відповідно 58,5 % і 39,5 %. Лише чотири з двадцяти семи регіонів переважно російськомовні (Севастополь, Крим, Донеччина та Луганщина), у трьох регіонах (Запорізька, Одеська та Харківська області) число осіб із рідною українською та російською мовами приблизно однакова, понад дві третини населення решти двадцяти регіонів вважають рідною українську мову.

Українці переважають у всіх регіонах, крім Севастополя та АР Крим, де найчисельнішою етнічною групою є росіяни (відповідно 71,6 % та 58,3 %). Майже в усіх інших регіонах росіяни посідають друге місце за чисельністю і лише у двох – четверте: на Закарпатті після українців, угорців і румун та на Буковині після українців, румун і молдаван. Висока питома вага росіян спостерігається у Донбасі (38 – 39 %), в інших східних та південних регіонах. Найбільш етнічно строкаті регіони України – Чернівецька, Одеська, Закарпатська області та Автономна Республіка Крим. Сумарна питома вага

всіх етносів, крім росіян та українців, тут становить 16 – 21 % (в інших регіонах не перевищує 6 %) [90].

Для характеристики розміщення населення використовують поняття міське і сільське населення. Основними чинниками розміщення населення є соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил тощо), природні і демографічні. Природні чинники позначаються на процесі розселення внаслідок територіальних відмінностей природного середовища (поверхні, клімату, гідрографічної мережі, корисних копалин, якості земельних ресурсів та ін.). Територіальне розселення, крім того, залежить від інтенсивності та напрямів постійних і маятникових переміщень населення [69].

Сільське господарство (точніше, землеробство, яке вимагає осілого способу життя) було першопричиною виникнення людських поселень взагалі. З часом особливості ведення сільського господарства в різних природно-кліматичних зонах вплинули на формування системи розселення. Становлення міських поселень зумовлене розвитком суспільного поділу праці і, насамперед, відокремленням промислової та торговельної діяльності від землеробства. Упродовж багатьох століть міста і села еволюціонували, урізноманітнювались їх функції, змінювався вигляд, а іноді і статус. Але і досі у світі зберігся поділ поселень на міські та сільські, а населення, відповідно, на міське і сільське.

Надамо деякі терміни, які характеризують розміщення населення на території:

розселення – розміщення населення по території і форми його територіальної організації у вигляді системи поселень. Виділяють сільське і міське розселення;

урбанізація (від лат. *urbanus*) – збільшення кількості міських поселень, міського населення, особливо за рахунок великих міст, підвищення ролі міст у житті суспільства [90].

За нині діючим законодавством щодо адміністративно-територіального устрою країни і статистичного обліку її населення та інших соціально-економічних показників використовують поняття “міські поселення” і “сільська місцевість”. Міські поселення – це населені пункти, що затверджені законодавчими актами як міста та селища міського типу. Всі інші населені пункти – сільські.

Отже, можна вважати, що сільські населені пункти – це адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їх розміру (хутір, село, сільська рада тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом та відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів, а територіально-просторове розміщення їх сукупного ресурсного потенціалу можна вважати сільськими територіями. Тобто, “сільські території” на відміну від понять “місцевість” і “територія”, крім просторово-територіальної складової і поняття “село”, мають соціально-економічний зміст – природно-ресурсний і людський (демографічний) потенціали [96].

Надамо чисельність міського і сільського населення протягом останніх 94-х років (табл. 2.3) [25].

З даних таблиці можна зробити висновок, що проходить постійний ріст частки міського і, відповідно, зменшення частки сільського населення. Відбувається процес урбанізації. Виділяють такі загальні риси урбанізації: швидкі темпи зростання міського населення; концентрація населення і господарства переважно у великих містах; розширення території міст, перетворення їх на міські агломерації.

Одним з проявів урбанізації є зростаючий розвиток техногенного середовища, взаємозв'язок якого з географічним середовищем проявляється у різноманітних формах і досить часто призводить до порушення рівноваги між природою та суспільством, виникнення незворотних процесів у природі, що в кінцевому результаті позначається на людині. Головними особливостями і наслідком урбанізації є концентрація промислового

Кількість наявного населення

Роки	Показники	Всього, млн. осіб	У тому числі		Частка загальної кількості населення, відсотків	
			міське	сільське	міське	сільське
1913		35,2	6,8	28,4	19,3	80,7
1939		40,5	13,6	26,9	33,6	66,4
1959		41,9	19,2	22,7	45,8	54,2
1961		43,1	20,6	22,5	47,8	52,2
1966		45,5	23,3	22,2	51,2	48,8
1970		47,1	25,7	21,4	54,5	45,5
1976		49,2	29,1	20,1	59,2	40,8
1979		49,8	30,5	19,3	61,3	38,7
1981		50,1	31,3	18,8	62,5	37,5
1986		51,0	33,3	17,7	65,3	34,7
1989		51,7	34,6	17,1	66,9	33,1
1991		51,9	35,1	16,8	67,5	32,5
1996		51,3	34,8	16,5	67,8	32,2
2001		48,9	32,9	16,0	67,3	32,7
2002		48,5	32,6	15,9	67,2	32,8
2003		48,0	32,3	15,7	67,3	32,7
2004		47,6	32,1	15,5	67,4	32,6
2005		47,3	32,0	15,3	67,7	32,3
2006		46,9	31,9	15,0	68,0	32,0
2007		46,6	31,8	14,8	68,1	31,9

виробництва та міського населення на порівняно обмеженій площі, заміна природних ландшафтів непроникними асфальтними і бетонними покриттями, спорудами, підземними комунікаціями і лініями метро, залучення великої кількості води для задоволення питних, побутових та виробничих потреб міста.

На 1 січня 2007 р. офіційно зареєстровано 454 міста, 889 селищ міського типу та 28619 сільських населених пунктів. Серед загального числа міст 46 – це міста з кількістю населення від 100 тис. чоловік і більше, 9 міст налічують понад півмільйона жителів. У великих містах проживає 38,3 % всього або 56,9 % міського населення. Половина великих міст зосереджена в східних індустріальних регіонах (7 – у Донецькій, 5 – у Дніпропетровській, 4 – у Луганській, 3 – у Запорізькій областях) і в Криму (3 – у складі Автономної Республіки Крим, а також м. Севастополь). Нараховується

5 міст-мільйонерів: Київ (2611 тис. чол.), Харків (1470 тис. чол.), Дніпропетровськ (1065 тис. чол.), Одеса (1029 тис. чол.) та Донецьк (1016 тис. чол.) і 4 великих міста – Запоріжжя (815 тис. чол.), Львів (733 тис. чол.), Кривий Ріг (669 тис. чол.) та Миколаїв (514 тис. чол.) [90].

В Україні 19 міських агломерацій – зосереджень функціонально пов'язаних між собою міських поселень, у яких сконцентровано виробничий, торговий, освітній і культурний потенціали. Проте надмірна концентрація потужних міських агломерацій породжує негативні явища: через велику концентрацію промисловості зменшуються рекреаційні зони і взагалі вільні території для озеленення та ін. Утворення моноцентричних агломерацій (міста Київ, Харків, Одеса, Львів) зумовлене значним виробничим та невиробничим їх потенціалом. Біцентричні і поліцентричні міські агломерації характерні для районів інтенсивного розвитку сучасної важкої індустрії – Донецького та Придніпровського: Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська та ін. В агломераціях проживає понад 15 млн. осіб міського населення.

В Україні за останні 2 десятиріччя дещо покращилися умови проживання населення. Це стосується як міських, так і сільських жителів. Проте різниця в умовах проживання в місті та сільській місцевості суттєва (табл. 2.4). Для більшості регіонів України (15 із 27) характерний процес урбанізації населення. Населення сільської місцевості переїздить в міста як своїх регіонів, так і інших. Більшість регіонів України, а саме Вінницька, Волинська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області, для яких також характерні процеси урбанізації, втрачають сільське населення швидше, ніж нарощують чисельність міського. Населення сільських поселень регіонів від'їжджає в основному до міст інших областей. До регіонів, чисельність міського населення яких збільшується швидше, ніж скорочується чисельність сільського населення, тобто до міст яких переїздить сільське населення інших територій, відносяться Київська, Дніпропетровська, Харківська області

та Автономна Республіка Крим. Основним центром міграційного тяжіння населення є місто Київ.

Таблиця 2.4

Обладнання житлового фонду

Роки	1995		2000		2004		2005		2006	
	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Показники										
Питома вага загальної площі, обладнаної										
водопроводом	71,5	15,2	75,3	17,9	76,3	19,1	76,6	20,0	76,7	20,6
каналізацією	69,7	9,5	73,7	12,9	75,0	14,7	75,4	15,7	75,4	16,3
центральним опаленням	69,5	11,2	72,8	18,3	73,9	22,2	74,2	24,4	74,6	25,3
газом	80,2	79,4	81,6	82,5	82,0	83,8	81,8	84,1	81,9	84,3
гарячим водопостачанням	54,1	2,7	58,4	4,3	59,1	4,7	59,7	5,4	59,2	5,7
ваннами	65,4	8,2	70,0	11,1	71,2	12,5	71,6	13,4	71,7	14,1
підлоговими електроплитами	4,5	0,2	4,8	0,1	5,1	0,1	5,3	0,1	5,4	0,1

Наступною за кількістю (9 із 27) є група регіонів, що втрачають сільське і міське населення. У більшості регіонів даної групи процес іде таким чином: чисельність сільського населення скорочується швидше, ніж чисельність міського. До таких регіонів відносяться Донецька, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Херсонська та Чернігівська області. Разом з тим існують регіони – Луганська і Сумська області, – в яких чисельність міського населення скорочується швидше, ніж сільського. Регіоном із тенденцією збільшення чисельності населення як в містах, так і в селах є Одеська область. Єдиним регіоном України, населення якого залишає міста і переїздить до сільської місцевості, є Тернопільська область [16].

Важливо зазначити, що розселення відбувається у тісній взаємодії та взаємозалежності як з демографічним процесом, так і з процесом урбанізації. Причому останній спостерігається навіть в умовах депопуляції населення. Незважаючи на істотне зменшення чисельності міського населення, рівень урбанізації України відносно високий і стабільний. У міській місцевості зосереджено дві третини людського потенціалу. Водночас спостерігаються

відмінності динаміки населення міст та селищ міського типу. У містах, які є головною формою територіальної організації міського населення, зосереджено найбільше людських ресурсів. Причому частка міст у чисельності міського населення поступово підвищується, оскільки триває процес концентрації людського потенціалу у містах і зменшення його у селищах міського типу. У містах, як правило, економічна база значно більша, ніж у селищах, і подолати економічну кризу та зменшити рівень безробіття в них легше. У селищах проживає майже у 8 разів менше населення, ніж у містах. Протягом 1993 – 2004 рр. чисельність населення міст зменшилася на 2,8 млн. осіб (9 %), а селищ міського типу на 0,8 млн. осіб (15 %). Звідси можна зробити висновок, що темпи депопуляції людності у міських селищах вищі, ніж у містах. Про це також свідчать дані про зниження середньої людності одного міста з 69,8 тис. осіб у 1992 р. до 61,4 тис. осіб у 2004 р., а селища міського типу – з 5,1 до 4,5 тис. осіб. Якщо мережа міст за цей період розширилася на 15 поселень, то селищ міського типу зменшилася на 29. Отже, проблема збереження міської селищної мережі та людності поселень даного типу останніми роками значно загострилася [29].

В Україні станом на 1 січня 2007 р. налічувалося 350 малих міст, до яких належать міста з чисельністю населення до 50 тис. осіб. Історично склалося так, що вони були створені на всій території країни, виходячи із завдань розробки родовищ корисних копалин, розміщення підприємств ближче до джерел сировини, організації науково-експериментального виробництва, будівництва електростанцій, транспортних вузлів тощо. Комплексний підхід до проблем розвитку малих міст передбачає їх розгляд у загальній системі розселення та територіальної організації виробництва. Ухвалення Закону України “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст” від 04 березня 2004 року – істотний крок до вирішення багатьох проблем їх існування.

Головні проблеми малих міст наступні: брак кваліфікованих робітників та спеціалістів майже за всіма видами економічної діяльності, відсутність

резерву їх поповнення; приплив соціально незахищеного сільського населення з низькою трудовою кваліфікацією; застарілі обладнання та технології на промислових підприємствах, відсутність ринку збуту продукції; порівняно високий рівень безробіття; низькі доходи населення, мала заробітна плата; високий відсоток фізичного і морального зносу комунальних та соціальних об'єктів; незадовільний стан транспортних комунікацій у поєднанні з певною віддаленістю багатьох малих міст від обласних центрів; екологічні проблеми.

Метою державної політики щодо малих міст є створення умов для економічного, соціального і культурного розвитку, перетворення їх на стійкі населені пункти, що саморозвиваються шляхом активізації власних економічних можливостей у поєднанні з політикою державної підтримки. Досягнення вказаних цілей вимагає вирішення таких завдань: визначення основних напрямів розвитку малих міст згідно з їхньою функціональною типологією (чисельність, особливості міста і його роль щодо виконання організаційно-господарських, адміністративно-правових, культурно-побутових та інших функцій відповідно до розташованих навколо нього сільських районів); розвиток виробничої інфраструктури – транспортних, паливно-енергетичних, комунікаційних систем; інтеграція малих міст у виробничі і торговельні зв'язки з іншими регіонами країни; залучення ефективних інвестицій; створення нових довгострокових якісних робочих місць і підвищення зайнятості населення; відбір конкретних малих міст із депресивною економікою, які в першочерговому порядку підлягають державній підтримці; забезпечення екологічної безпеки міст.

Вирішення вказаних завдань потребує розроблення широкого кола комплексних заходів різної спрямованості – від виробничих до екологічних. Промислове виробництво вже не єдиний шлях розвитку малих міст. Є чимало міст, де домінують непромислові функції – організаційно-господарські, торгово-розподільні, соціально-культурні, рекреаційні, транспортні тощо. Найважливіший напрям діяльності – розширення складу

функцій, що підвищує ефективність і стабільність розвитку. Одним з основних напрямів розвитку стає територіальна організація соціальної інфраструктури з метою підвищення доступності населенню основних видів послуг.

Досить потужну функціональну групу утворюють міста, що спеціалізуються на видобувній промисловості. Вони орієнтовані на зовнішні ринки, залежать від кон'юнктури місцевого, регіонального або навіть світового ринку. Основні напрями розвитку цієї групи міст пов'язані з проблемою пом'якшення моноспеціалізації, доповнення видами економічної діяльності іншого профілю. Тут можуть бути створені виробництва зі збагачення руд, переробки відходів основного виробництва тощо. У містах, де видобуток корисних копалин та сировини вже неефективний, доцільно розвивати нові види діяльності, які б компенсували скорочення робочих місць в основному виробництві.

Сучасне промислове виробництво висуває підвищені вимоги до технологій, устаткування, наявності кваліфікованої робочої сили, інфраструктури. Малі міста з обробною промисловістю, як правило, не мають у своєму розпорядженні умов для організації потужного сучасного промислового підприємства. Тут можуть розвиватися невеликі підприємства з високим рівнем технологічної спеціалізації.

Найбільш чисельну групу малих міст становлять міста агропромислової спеціалізації, центри сільськогосподарських районів, які не мають об'єктивних умов для прискореного промислового розвитку. В них розміщені галузі місцевого значення. Розвиток промислового виробництва, спрямованого на експорт, стримується відставанням сфери переробки сільськогосподарської продукції. Організаційна роль цієї групи малих міст – об'єктивна реальність, з якою необхідно рахуватися. Тут розміщені районні державні адміністративні, громадські, господарські, соціальні установи, які обслуговують сільський район. Активізація їх економічного розвитку має відбуватися шляхом розширення мережі установ і підприємств

обслуговування населення та господарств як самих міст, так і районів у цілому. В них доцільно розвивати види виробничої діяльності, що пов'язані із переробкою місцевої сільськогосподарської сировини (м'ясну, молочну, плодоовочеву, борошномельну тощо), а також підприємства, які обслуговують сільське господарство (з ремонту сільськогосподарської техніки, елеватори, холодильники, склади та інше).

Малі міста – транспортні центри (в Україні таких 9, зокрема Козятин, Дебальцево, Чоп, Бахмач та ін.) обслуговують переважно залізничний транспорт. Проблеми цієї групи можуть бути пов'язані з можливим зниженням інтенсивності та зміною напрямку і обсягу вантажоперевезень, закриттям локомотивних депо, скороченням працюючих на транспорті. У таких містах, відповідно до заходів з розвитку транспорту, доцільно розташовувати невеликі майстерні з ремонту рухомого складу, виробництва запасних частин, а також інші виробництва, наприклад підприємства з переробки сільськогосподарської чи лісодеревної сировини.

Малі міста – рекреаційні центри (наприклад, Трускавець, Святогірськ) мають у своєму розпорядженні природні ресурси, які дають можливість надавати оздоровчі послуги населенню країни та іноземцям. Перспективи розвитку таких міст пов'язані з розширенням асортименту і поліпшенням якості послуг. Тут мають бути реалізовані проекти з розширення туристичної інфраструктури та оздоровлення населення.

Перспективи малих міст науково-експериментального напрямку залежать від потреб суспільства на наукоємну продукцію, підвищення загального рівня інноваційної діяльності в країні. Основним напрямом розвитку таких міст є поєднання науки і виробництва, організація експериментальних підприємств з впровадження наукових досягнень у виробництво [79].

Питання, присвячені різним аспектам міської політики в Україні, розглядали Б. Адамов, В. Амітан, О. Бойко-Бойчук, В. Вакуленко, В. Волков, В. Кравченко, Ю. Лебединський, В. Мамутов, В. Нікітін, В. Рибак,

В. Фінагін, В. Швець та ін. Водночас значення міської політики недооцінюється, спостерігається її недостатня присутність у суспільній та управлінській практиці. Симптоми такого становища – аварійні ситуації в системі теплозабезпечення Алчевська, Олександрії і ряду інших міст, конфлікти з приводу ущільнення забудови центральних районів Києва, Харкова тощо.

Вектор соціально-економічного розвитку міста багато в чому визначають суб'єкти господарювання. Підприємства створюють або скорочують робочі місця, фінансують утримання належного їм житлового фонду і структур, які його обслуговують, дитячих дошкільних та медичних закладів, можуть брати на себе зобов'язання щодо соціального розвитку населеного пункту, будівництва та утримання соціально-культурних об'єктів.

Протягом останніх років у містах зростає кількість неурядових неприбуткових організацій. Зокрема, дістали поширення агенства регіонального (міського) розвитку як інструмент партнерства в реалізації місцевих економічних програм. Їхні функції у міській політиці – допомога місцевим підприємцям у пошуках партнерів, інвесторів, споживачів продукції та послуг, сприяння створенню нових робочих місць і виробництв, поширення інформації щодо позитивного досвіду розробки стратегій та планів місцевого розвитку, реалізація проектів структурної перебудови місцевої економіки.

Наприклад, Агенство регіонального розвитку “Донбас” (м. Донецьк) стало ініціатором організації 19 територіальних громад у містах Донецьк, Стаханов, Торез та Єнакієво. Ці громадські добровільні неприбуткові організації створені з метою соціально-економічної адаптації місцевих жителів при закритті чи нестабільній роботі вугледобувних підприємств.

В умовах глобалізації зростає значення міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана з вирішенням проблем міст. Вони розробляють загальні принципи міської політики, стратегії розвитку міст, стандарти обслуговування населення, поширюють інформацію, підтримують

міжнародні проекти допомоги містам, у тому числі в Україні. До таких організацій належать Союз європейських міст, Конгрес місцевих та регіональних органів влади Євросоюзу, Міжнародна асоціація міського розвитку, Світовий банк, Агенство США з міжнародного розвитку, Всесвітня федерація поріднених міст, Всесвітня ліга історичних міст, Організація міст всесвітнього спадку та ін. Цінності, до яких прагнуть міста України, дістали відбиття в Хартії українських міст (1997 р.), розробленій Асоціацією міст України з урахуванням Європейської хартії міст. Текст хартії надає як найважливіші із цінностей добробут громадян, безпеку життя, економічний та соціальний прогрес, розвиток особистості, рівність у правах [30].

Розглянемо розміщення сільського населення в країнах світу. Урбанізація планети призвела до значних зрушень у співвідношенні міського та сільського населення. Але за будь-яких геополітичних чи економічних змін сільське господарство завжди було, є і буде головною рушійною силою, джерелом забезпечення людства продовольством, від нестачі якого потерпають понад 1 млрд. людей. При цьому поряд із змінами технологій, впровадженням у виробництво високопродуктивних сортів рослин і порід тварин визначальною складовою економіки сільськогосподарського виробництва є люди, що живуть у сільській місцевості і працюють у сільському господарстві.

Темпи зростання сільського населення набагато нижчі за середньосвітові для всього населення. За останні 54 роки темпи приросту сільського населення знизилися більш ніж у два рази. Зумовлено це, насамперед, зменшенням приросту чисельності сільського населення у країнах Азії, де воно за 1985 – 2004 роки зросло на 135,1 млн. осіб проти 350,5 і 385,9 млн. відповідно за 1951 – 1970 і 1971 – 1990 роки, що в середньому за кожний період становило відповідно 9,6; 17,5 і 19,3 млн. осіб. Поряд з цим зберігається тенденція зменшення чисельності сільського населення в більшості інших регіонів планети. У цілому в розвинутих країнах чисельність цієї категорії населення за 54 роки зменшилась на

211,8 млн. осіб при зростанні його в країнах, що розвиваються, на 1184,6 млн., або майже на 90 %.

Просліджується тенденція до зменшення частки сільського населення як на світовому, так і на регіональному рівнях, за винятком Океанії. Так, якщо в 1951 році частка сільського населення у світі становила 64,4 %, то в 2004 – тільки 41,17 %. Відповідно на регіональних рівнях: Африка – 82,32 і 54,16 %; Азія – 79,28 і 56,47 %; Північна Америка – 20,57 і 6,78 %; Південна Америка – 52,38 і 16,78 %; Центральна Америка – 64,69 і 24,74 %; Карибський басейн – 55,88 і 23,5 %; ЄС – 28,86 і 3,81 %; Близький Схід – 72,05 і 27,03 %; колишній СРСР – 49,83 і 14,44 %; Океанія – 14,6 і 20,8 %. Порівняння груп країн з різним рівнем розвитку показує, що в розвинутих країнах частка сільського населення знизилася з 35,5 до 6,85 %, а в групі країн, що розвиваються – з 79,19 до 50,35 %.

При цьому, якщо у розвинутих країнах завдяки постійному поліпшенню технологій виробництва в усіх галузях аграрної сфери чисельність працездатного населення зменшилась із 137,4 до 44,1 млн. осіб, або більше ніж у 3 рази, то в країнах, що розвиваються, вона, навпаки, зросла з 672 до 1296,4 млн. осіб, або на 92,9 %. У розвинутих країнах один працездатний селянин годував у 1951 році в середньому 6 осіб, у 1970 – 12, 1990 – 20, а в 2004 році – вже 30 осіб. Подібна динаміка спостерігається і у країнах, що розвиваються, але інтенсивність праці набагато нижча. У 1951 році один працездатний селянин у цій групі країн годував 2,5 особи, у 1970 – 3,1, у 1990 – 3,4 і в 2004 році – 3,8 особи [13].

В Україні питанням розміщення сільського населення присвятили свої праці Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Л. Жарова, Є. Хлобистов, О. Білорус, Л. Корсак, Ю. Мацейко, О. Онищенко, В. Прадун, Д. Шиян, О. Шубравська, В. Юрчишин та інші.

За кількістю жителів села поділяють на малі (до 500 осіб) – 57,7 % від загальної кількості сіл, середні (500 – 1000 осіб) – 22,4 % і великі (понад 1000 осіб) – 19,9 %. Більшість сільського населення проживає в середніх і великих

селах. Територіальні відмінності сільського розселення у різних районах України зумовлені природними, суспільно-економічними умовами та історичним минулим. Так, на Поліссі з його мозаїчними сільськогосподарськими угіддями села переважно невеликі за людністю. У Лісостепу густота сільського населення висока і багато сільських поселень, розміщених поблизу одне від одного. У Степу вони великі, розміщені біля водотоків і густота сільського населення незначна. У районах Прикарпаття та Закарпаття села великі, в Криму – невеликі, розміщені уздовж водотоків та на крутих гірських схилах.

Відбуваються процеси поляризації сільської поселенської мережі та її здрібнення. Так, середня людність одного села зменшилася з 555 осіб у 1989 р. до 534 осіб у 2004 р., тобто на 3,8 %. Спостерігаються зрушення в структурі поселенської мережі за рахунок того, що кількість сіл людністю менше 100 осіб збільшилася протягом 1989 – 2001 рр. на 52 %, їх питома вага в кількості поселень підвищилася з 14,5 % до 22 %, а сіл людністю понад 1000 осіб зменшилася на 12 %, їх частка знизилася з 17,6 % до 15,5 % [29].

У цілому в Україні виділяють 26 класів сільського розселення. Найбільш значним є Східноукраїнський регіон (за площею він становить трохи більше третини території країни – 38 %). Тут низька густота сільського населення (21 особа/км²), невелика людність – у середньому 423 особи на одне поселення. Регіон займає значну територію Лівобережної України, простягається до АР Крим, заходить на Правобережну частину в районі Київсько-Житомирського Полісся, а на півдні – до Одеської та Кіровоградської областей. У цьому регіоні є великі сільські поселення, проте в цілому для нього характерна дрібна поселенська мережа.

Другим за площею є Подільський регіон сільського розселення, розміщений на Подільській височині (Хмельницька та Вінницька області). Його середні показники розселення: густота сільського населення – 34 особи/км²; людність сільських поселень – 620 осіб. Села розміщені в лісостеповій частині України повздовж численних річок та шосейних шляхів.

Регіональні відмінності у демографічній ситуації та характері розселення на сільських територіях України можна охарактеризувати як дуже значні. Густота сільського населення у регіонах перебуває у межах від 13,4 особи на 1 км² (Луганська область) до 68,0 (Закарпаття), тобто різниця за цим показником є більш як п'ятиразовою. Ще більша амплітуда коливання показника спостерігається по адміністративних районах: від 6 до майже 120 осіб/км². Найбільша кількість адміністративних районів з низькою густиною сільського населення зосереджена у Луганській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській та Херсонській областях (табл. 2.5).

В Україні не залишилося жодного регіону, в сільській місцевості якого (в середньому по регіону) не було б депопуляції. Найбільше вона вразила Чернігівську (2,33 % у середньому за 2003 – 2006 рр.), Сумську (1,94 %), Київську (1,7 %), Полтавську (1,6 %) та Черкаську (1,6 %) області. Найнижча депопуляція у Карпатському та Причорноморському економічних районах, а також у Волинській, Рівненській і Тернопільській областях.

Густота і природний рух сільського населення – це два з п'яти критеріїв, за якими, згідно із Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів”, повинні визначатися депресивні сільські райони. З огляду на ці критерії, найбільше претендентів на статус депресивних може бути у Чернігівській і Сумській областях [65].

Підприємництво у сільській місцевості України розвивається повільно. Зокрема, в районах з більшою часткою сільського населення кількість малих підприємств менша, тоді як значну частину грошових доходів сільських домогосподарств становить заробітна плата і різноманітні соціальні виплати. Основна маса сільського населення України займається особистим господарством та іншими видами діяльності. Загальний рівень його життя гірший порівняно з міським населенням. Так, протягом 1990 – 2000 років реальна заробітна плата зменшилася у 3,1 раза, а реальна пенсія – у чотири рази. Щоправда, починаючи з 2000 року, реальні доходи почали зростати, але

**Демографічні та поселенські характеристики сільських територій
регіонів України**

Показники Економічні райони, області	Густота сільського населення		Рівень депопуляції сільського населення		Середня людність сіл (осіб)	Частка сіл з людністю до 100 осіб (%)
	середня (осіб на 1 км ²)	частка районів з густотою населення до 20 осіб на 1 км ² (%)	середній коефіцієнт депопуляції (%)	частка районів з коефіцієнтом депопуляції 15 % і більшим (%)		
Донецький						
Донецька.....	18,1	50,0	12,4	5,6	411	30,8
Луганська.....	13,4	88,9	13,9	38,9	427	31,2
Карпатський						
Львівська.....	49,1	0	6,2	0	568	13,8
Івано-Франківська.....	58,9	7,1	4,6	0	1052	6,1
Закарпатська.....	62,3	0	0,5	0	1383	3,1
Чернівецька.....	68,0	0	4,0	0	1361	1,5
АР Крим	29,3	14,3	5,7	0	783	14,8
Подільський						
Тернопільська.....	47,6	0	9,1	0	633	5,5
Хмельницька.....	34,1	0	15,0	50,0	468	12,3
Вінницька.....	36,0	0	13,7	29,6	625	16,6
Поліський						
Волинська.....	26,3	18,8	5,5	0	495	11,6
Рівненська.....	31,3	6,3	3,3	0	618	11,4
Житомирська.....	20,7	43,5	14,2	52,2	365	26,4
Чернігівська.....	16,3	81,8	23,2	100,0	326	38,7
Придніпровський						
Дніпропетровська	19,1	63,6	12,8	13,6	409	32,4
Запорізька.....	17,4	70,0	12,4	25,0	499	27,8
Кіровоградська.....	18,3	66,7	14,1	42,9	433	31,0
Причорноморський						
Херсонська.....	16,5	77,8	7,1	0	694	16,6
Миколаївська.....	17,4	68,4	9,5	0	458	27,1
Одеська.....	25,5	34,6	8,8	11,5	748	23,2
Східний						
Харківська.....	20,0	63,0	13,5	37,0	355	38,4
Полтавська.....	23,5	32,0	17,0	84,0	356	36,2
Сумська.....	19,3	55,6	19,4	94,4	293	47,1
Центральний						
Київська.....	27,7	8,0	16,0	80,0	667	18,5
Черкаська.....	31,1	10,0	16,1	80,0	751	13,3

Умовні позначення: – максимальне значення

  – мінімальне значення

ще у 2004 році середні грошові витрати 90,3 % населення були нижчими за прожитковий мінімум. Незначна частка підприємницького доходу у структурі грошових надходжень сільських домогосподарств є негативним фактором, оскільки це погіршує життєздатність сільських територій.

Розвиток сільського підприємництва має базуватися на наступних принципах: наявність стимулів у рамках середовища розвитку підприємництва; регіональна орієнтація сільського підприємництва, яка є критичною з огляду на неузгодженість адміністративного поділу сільських територій з економічною доцільністю, оскільки, як правило, ресурси, наявні в конкретному регіоні, є неадекватними для задоволення потреб; пріоритетність підприємництва у програмних заходах. Існуючі заходи щодо розвитку підприємництва на національному і регіональному рівнях є занадто формалізованими та нескоординованими, а тому не дають бажаних результатів.

Особливу увагу планується приділити несільськогосподарському підприємству, для чого доцільно розробити суміжні програми розвитку переробних галузей, системи маркетингу агропродукції, підвищення конкурентоспроможності і розвитку експортного потенціалу, а також здійснювати моніторинг їх ефективності. Диверсифікації економічної активності в сільській місцевості також сприятиме розвиток зеленого туризму і народних промислів, для чого у розвинутих країнах реалізуються відповідні програми.

Необхідно першочергово розвивати кластеризацію економіки сільських поселень. Досвід розвитку інтеграційних процесів показує, що інтегровані структури (кластери), які об'єднують різні ланки – від виробників сільськогосподарської продукції до її реалізації кінцевим споживачам – ефективні та пристосовані до умов ринкової економіки. Вони діють у багатьох країнах світу, характеризуються різноманітністю організаційно-правових засад, складу учасників, виду діяльності і форм власності [91].

Село переживає системну кризу, основними проявами якої є скорочення чисельності сільського населення, нижчі порівняно з містом темпи розвитку сільської економіки, скорочення мережі соціальної інфраструктури, зменшення площі освоєних ландшафтів, низький рівень життя і високе безробіття.

Існуюча соціальна інфраструктура не відповідає сучасним вимогам. Основна частина сільського житлового фонду не має комунальних зручностей. Спостерігається скорочення числа установ соціальної інфраструктури, зниження доступу сільських жителів до основних соціальних послуг – освіти та охорони здоров'я. Практично перестала функціонувати мережа сільських підприємств побутового обслуговування. Сільські дорожньо-транспортні комунікації не розвиваються.

Подолання сільського відставання є пріоритетним завданням соціально-економічної політики, оскільки воно загрожує рядом системних ризиків, насамперед таких: втрата продовольчої безпеки; скорочення територій традиційного проживання і праці; дестабілізація соціально-політичної ситуації; загострення соціальної кризи в містах, оскільки міграція в основному – єдиний спосіб розв'язання соціальних проблем для селян, особливо молодих, які, у разі переїзду в місто, складатимуть конкуренцію міським жителям на ринку праці і житла.

Сільська криза зумовлена рядом причин, серед яких: соціально-економічне відставання села; недостатня ефективність аграрної політики, фактичне виключення сільського господарства з числа пріоритетних галузей; криза великих сільськогосподарських підприємств, що виконували поселенськоутворювальну і життєзабезпечувальну функції в сільській місцевості; неефективність політики щодо зближення рівня і якості життя в місті та селі; вузькогалузевий підхід до розвитку села; обмеженість доступу сільського населення до ринків матеріально-технічних та фінансових ресурсів; слабкість інститутів громадянського суспільства в сільських

районах і, насамперед, сільського самоврядування; інформаційна обмеженість села.

Подолання перерахованих недоліків у соціально-економічній і аграрній сферах має становити зміст політики сталого розвитку сільських територій і конкретних програм галузевого та міжгалузевого характеру, що розробляються в цьому напрямку [46].

Одним з головних питань підтримки розвитку сільських територій має бути створення сприятливих правових, економічних, організаційних та інших умов для поживлення виробництва. Це стосується як сільського господарства, так і несільськогосподарських видів діяльності. Важливо, щоб результатами такої підтримки стали збільшення кількості робочих місць та доходів, посилення соціального захисту сільського населення, покращення рівня життя і відтворення людського капіталу села, а також раціональне використання та збереження природноресурсного потенціалу. Реалізація цього напрямку пов'язана із створенням програм підтримки сільського господарства та участю у них суб'єктів господарювання з метою посилення соціальних і екологічних аспектів діяльності, поширення аграрних програм на фермерські та особисті селянські господарства, всебічним сприянням розвитку на селі малого і середнього підприємництва у позааграрному секторі економіки.

Наступним стратегічним напрямом підтримки сільських територій є поліпшення їх інженерної, комунально-побутової та соціально-культурної інфраструктури. Це стосується, по-перше, покращення умов функціонування сільської інфраструктури і, по-друге, стимулювання її розвитку. Щодо першого з цих завдань, слід продовжити і розширити практику реалізації у сферах обслуговування програм і заходів, спрямованих на поліпшення доступності та підвищення якості послуг для сільського населення. Розв'язання другого завдання вимагає посилення цільової спрямованості, збільшення обсягів і запровадження нових механізмів участі держави в інвестуванні сільської інфраструктури [37].

Розв'язання проблеми сталого розвитку сільських територій – довгострокове завдання, досягнення якого може бути здійснено через розвиток їх економіки. Для цього потрібні фінансові ресурси, залучення яких вимагає економічних програм і проектів, здатних створити необхідні фінансові потоки для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільських місцевостей. Мають бути розроблені і реалізовані регіональні та місцеві програми щодо соціально-економічного розвитку сільських територій, передусім направлені на підвищення зайнятості і доходів сільського населення, розвиток місцевого самоврядування, стимулювання несільськогосподарського бізнесу в сільській місцевості [46].

2.3. Міграційні процеси

Під міграціями населення (лат. *migratio* – переселення) розуміють переміщення людей по території, які пов'язані зі зміною постійного місця проживання та роботи і призводять до механічного приросту населення. Залежно від причин, міграції бувають економічні, політичні, релігійні, гуманітарні, екологічні та воєнні. За терміном міграції поділяються на постійні, сезонні і тимчасові. Залежно від характеру переміщення населення, розрізняють міграції зовнішні (переміщення людей із країни в країну – еміграція, імміграція) та внутрішні (переселення людей всередині країни, здебільшого із села до міста, що посилює процес урбанізації).

Особливе місце займають маятникові міграції робочої сили – переїзди від місць проживання до місць роботи і назад, які поширені в основному у приміських зонах.

Міграційні процеси складаються з потоків вибуття та прибуття населення за певний період (як правило, за рік). Різниця між числом прибулих і тих, що виїхали за цей період часу, визначається як сальдо міграцій, яке відображає збільшення або зменшення чисельності населення

даної території за вказаний період і може бути позитивним або негативним [69].

Протягом 1990 – 2005 рр. в Україні відбуваються такі тенденції: до 1992 р. чисельність населення країни зростала винятково за рахунок міграції, оскільки в'їздило більше, ніж виїздило з неї; починаючи з 1993 р., чисельність населення стала поступово зменшуватися як за рахунок від'ємного природного приросту, так і від'ємного сальдо міграції [69].

У глобальному вимірі міжнародний ринок праці є складовою світової господарської системи і обмін робочою силою можна вважати способом інтеграції нашої країни до світового ринку праці. Структурна перебудова економіки, банкрутство та ліквідація частини підприємств, зменшення обсягів виробництва призвели до значного звільнення робочої сили, яка неспроможна працевлаштуватись. Тому регульована трудова міграція надлишкової на цей час робочої сили повинна стати ефективним засобом раціонального використання трудового потенціалу. На сучасному етапі країна є державою-експортером робочої сили, оскільки кількість українців, які виїжджають працювати за кордон, у середньому в 10 разів вища за чисельність іноземців, що приїжджають. Розрив ще більший, якщо до офіційних працівників-мігрантів додати тих, які влаштувались за кордоном нелегально, тому що більшість українців вирушають на пошуки роботи неофіційно. За підрахунками фахівців, за межами держави працює від 5 до 7 млн. осіб працездатного населення України. Оскільки кількість працездатного населення становить 20 – 25 млн., то близько 25 відсотків з них працює за кордоном. Скорочення населення через міграційні процеси у деякі роки сягало 150 – 160 тис. осіб і зумовлювало до 55 – 59 відсотків загального зменшення населення України. Якщо врахувати, що більшість цих осіб дітородного віку, це ще більше погіршує демографічну ситуацію [2].

На перший погляд здається, що в інтересах держави важливо підтримувати теперішній стан міграції населення, оскільки держава не зацікавлена в іммігрантах, тому що вони суттєво впливають на національний

склад та національну культуру. Проте іммігранти не тільки поповнюють ринок праці країни-реципієнта з низьким рівнем народжуваності, а і стимулюють розвиток її економіки через споживання товарів та послуг, збільшують демографічний приріст населення. Останні мотиви суттєво переважають перші, що є підставою для впровадження політики залучення мігрантів, хоча насамперед доцільно зосередитися на створенні умов на ринку праці, які сприятимуть поверненню співвітчизників, що виїхали за кордон з метою працевлаштування. Протилежний процес – збільшення емігрантів із числа українців – призведе до ще більших розмірів депопуляції населення.

Майже чверть емігрантів – висококваліфіковані кадри, які готувалися для національного господарства. На їх підготовку витрачено значні державні кошти. Відбувається так званий “відплив умів”, що призводить до втрати не лише репродуктивного, а й інтелектуального та творчого потенціалу української нації.

Величезні масштаби тимчасової трудової міграції. Трудові міграційні поїздки здійснюються переважно до країн СНД, Західної та Центральної Європи. При цьому за сприяння офіційних посередників за кордоном працевлаштовано близько 40 тис. осіб, тобто лише 2,0 % загальної чисельності мігрантів. Трудова міграція є причиною істотного послаблення інституту сім’ї. Виїзд за кордон на тривалий час одного з подружжя часто призводить до розлучення – офіційного чи неформального. Крім того, працівники-мігранти, як правило, намагаються утримуватися від народження дитини [55].

Позитивним у плані розширення фінансових можливостей збільшення зайнятості населення є те, що за останні роки дещо зросли надходження податкових зборів та інших обов’язкових платежів до місцевих бюджетів: найвищі показники у розрахунку на душу населення спостерігались у 2002 р. в м. Києві (3821,9 грн.), Полтавській (1417,7 грн.), Харківській (1069,5 грн.), Запорізькій (871,9 грн.) областях; найнижчі – у Тернопільській (317,4 грн.),

Закарпатській (325,3 грн.) та Волинській областях (347,9 грн.) за середнього показника в Україні на рівні 841,7 грн. В загальних доходах місцевих бюджетів (без трансфертів) у цілому в Україні частка м. Києва становила 22,1 %, Донецької області – 10,3 %, Дніпропетровської – 8,5 %, Харківської – 6,0 %, Автономної Республіки Крим – 4,9 %, тоді як Тернопільської та Чернівецької областей – лише, відповідно, 1,1 % та 1,0 %.

При загальній тенденції збільшення суми надходжень доходів місцевих бюджетів у розрахунку на душу населення в негативному плані виділяються такі області як Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька, показники яких у 2,2 – 2,7 рази поступаються середнім в Україні. Внаслідок цього формуються нерівні передумови для забезпечення продуктивної зайнятості населення. Це одна з причин того, що значна частина території України підпадає під визначення депресивної в соціально-економічному розвитку [35].

Більш детально охарактеризуємо проблеми трудової міграції. У країнах ЄС проживає 25 млн. іноземців. Третина з них – громадяни інших країн Співдружності. Ще третину іммігрантів становлять іноземці з інших європейських країн, які не входять до ЄС, передусім Туреччини. Вихідці з Африки – близько 20 %. Громадян азійських країн – 11 %, проте їхня кількість стабільно зростає. Частково імміграція компенсує втрати населення у країнах – нових членах ЄС. Проте в Литві, Латвії, Естонії та Польщі природні втрати посилюються внаслідок чисельної еміграції, яка після вступу до ЄС активізувалася.

За кордон з України виїжджають особи працездатного віку, здебільшого енергійні та високої кваліфікації. При цьому, незважаючи на високу якість робочої сили (майже 60 % мігрантів мають вищу та середню спеціальну освіту), більшість працює на непрестижних та некваліфікованих робочих місцях, які не відповідають їх професійному рівню. За різними джерелами інформації, найбільше нелегальних трудових мігрантів працює в Росії – близько 1,0 млн. осіб, у Польщі – понад 300 тис., Чехії та Італії –

понад 200 тис. у кожній, Португалії – 150 тис., Іспанії – 130 тис., Туреччині – 35 тис. і США – 20 тис. осіб.

Аналізуючи мотиви трудової міграції, можна виокремити найголовніші чинники:

1. Бідність і високий рівень безробіття за місцем проживання. За останні роки межа бідності перевищувала розмір мінімальної заробітної плати. При цьому, якщо рівень бідності залишався майже на одному рівні, то рівень її крайньої форми зростав з кожним роком. Найбільші рівні бідності (частка сімей, у яких рівень доходів на одну особу менше межі бідності) припадають на прикордонні Волинську (40,9 %), Луганську (37,7 %), Житомирську (37,4 %), Чернівецьку (35,2 %) та Рівненську (35,0 %) області. Високим рівнем бідності вирізняються також аграрні Тернопільська (39,9 %), Херсонська (39,7 %) та Кіровоградська (37,1 %) області. Середній рівень бідності по країні – 28,4 %. Ці області дають найбільшу частку трудової міграції відносно чисельності наявного населення. Характерний тип відповідного мігранта – колишній працівник державного, сільськогосподарського підприємства, бюджетної установи чи організації, який опинився без роботи або без зарплати. Аналіз безробіття за методологією Міжнародної організації праці показує, що його найвищий рівень припадає на ті ж прикордонні і аграрні області. Так, найвищий рівень безробіття зареєстрований в Житомирській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

2. Бажання забезпечити добробут дітей. Головна причина трудової міграції цього типу – прагнення заробити гроші не стільки на поточне споживання та утримання сім'ї, як на забезпечення дітей освітою, житлом, сучасними дорогими речами тривалого користування тощо, оскільки заробітна плата середньостатистичного громадянина України цього не дозволяє.

3. Прагнення підвищити соціальний статус. Цей фактор має бажання реалізувати інтелігенція – науковці, освітяни, представники творчих

професій. Трудову міграцію вони розглядають не стільки як засіб матеріального збагачення, а в основному як фактор підвищення соціального статусу, у тому числі за рахунок розширення сфери ділових контактів.

4. Професійне зростання. Даний мотив з'явився відносно недавно. Він пов'язаний з виїздом за кордон молодих осіб, переважно студентів, випускників вищих навчальних закладів, науковців, які бажають розширити власний фаховий досвід та професійний рівень.

5. Інші причини. Це загальна мода на міграцію за кордон у деяких регіонах, виїзд за кордон з метою отримати дозвіл на проживання в тій чи іншій державі тощо.

В Україні існують нелегальні трудові мігранти. Незважаючи на те, що ринок праці характеризується низьким рівнем оплати і безробіттям, разом з іншими країнами СНД він привабливий для східноазіатських країн та Туреччини. Це держави, метою виїзду з яких в Україну є працевлаштування і подальша міграція в країни ЄС.

Оскільки трудова міграція – об'єктивний процес, головним чинником якого є ринок праці, який перебуває під впливом глобалізації і виходить за межі державних утворень, вона існуватиме і в подальшому. Тому завдання держави щодо регулювання трудової міграції набуває особливої актуальності.

Для впорядкування трудової міграції необхідно: посилити боротьбу із стихійною, нелегальною міграцією, створивши мережу ліцензованих посередників з працевлаштування, розширивши можливості легального працевлаштування українських громадян за кордоном; надати трудовим мігрантам можливості для вкладання зароблених ними коштів у відкриття власної справи; створити умови для легального інвестування мігрантами науково-освітньої сфери, підвищення фахової кваліфікації та консалтингових послуг, виводячи ці кошти з тіньового бізнесу; розвивати внутрішній ринок праці, сприяти створенню нових робочих місць, посилити координацію внутрішньої трудової міграції.

Крім того, необхідно посилити контроль за додержанням законодавства і попередження кримінального впливу у сферах трудової міграції та причетних до неї суб'єктів посередництва.

Слід приділити більшу увагу міграційній політиці, як засобу протидії дефіциту робочої сили. Імовірно, що в найближчій перспективі розширяться можливості імміграції до ЄС із третіх країн на основі принципу “регульованої відкритості”, тобто відповідно до потреб ринку праці країн та визначених ними пріоритетів. У цьому контексті варто очікувати поступового відкриття європейських ринків праці для української робочої сили, оскільки імміграційний приплив з європейських країн розглядається в ЄС як більш прийнятний з огляду на історичну, культурну, релігійну спорідненість, менші ризики і витрати на інтеграцію іммігрантів.

За таких умов перед Україною відкриваються можливості більш успішного офіційного просування своєї робочої сили на європейський ринок праці. Наша країна зацікавлена в цьому через високе безробіття в певних регіонах, низьку заробітну плату. Трудова міграція значно зменшує тиск на ринок праці, є важливим джерелом доходів громадян, забезпечує значні валютні надходження до країни. Разом з тим, враховуючи, що демографічна ситуація в Україні несприятлива, як і в інших країнах Європи, в разі економічного зростання країна може відчувати дефіцит робочої сили, особливо кваліфікованої. Тому вже зараз необхідно знайти взаємовигідні для ЄС та України умови регулювання міграційних потоків, а спільним інтересам має відповідати легальне працевлаштування у країнах ЄС на основі двосторонніх та багатосторонніх домовленостей.

Легальна імміграція дає змогу успішніше боротися з неконтрольованим приїздом іноземців, правопорушеннями та корупцією в цій сфері, тіньовою економікою. Водночас для України важливо, що в разі легального працевлаштування працівники-мігранти користуються за кордоном всіма передбаченими законодавством трудовими та соціальними правами. Це дозволяє фізично зберегти їхній потенціал, урятувати людей від надмірних

навантажень і стресів. Крім того, як наша держава, так і країни призначення зацікавлені в тимчасовому характері трудової міграції з України. Її зворотність означає, що трудовий потенціал мігрантів не втрачений для батьківщини. Водночас країни призначення, тимчасово працевлаштовуючи іноземців, уникають витрат на інтеграцію працівників та членів їхніх сімей, додаткового навантаження на систему соціального страхування, охорони здоров'я і освіти.

Двостороння зацікавленість у легальній тимчасовій міграції може ґрунтуватися також на тому, що, перебуваючи за кордоном, мігранти набувають нових знань і навичок, вивчають мову, встановлюють зв'язки. Це покращує перспективи розвитку країни в разі повернення мігрантів на батьківщину, сприяє поглибленню співпраці між країнами, інтенсифікації інтеграційних процесів [18].

Регулювання міграційних процесів держава здійснює для зменшення темпів депопуляції, збереження чисельності населення на рівні, що забезпечує виробниче освоєння території, збереження цілісності української нації. Позитивний для країни міграційний баланс забезпечується шляхом зменшення кількості осіб, що вибувають на постійне проживання, стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок та встановлення необхідного рівня прибуття працездатного населення в Україну.

Відновлення чисельності населення України на рівні 52 мільйони чи навіть стабілізація її на сучасному рівні близько 47 мільйонів вимагатиме залучення значної кількості мігрантів (відповідно 500 та 300 тис. осіб щороку) переважно з країн третього світу. Прибуття великої кількості мігрантів призведе до порушення ментальної цілісності населення України та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощів взаємної адаптації корінного населення і мігрантів. В іншому випадку чисельність населення в Україні зменшиться до критичного рівня і, як наслідок, посилиться деформація статеві-вікової структури.

З метою подолання зазначених негативних тенденцій на державному рівні планується:

- скорочення масштабів нелегальної трудової міграції громадян України за кордон;
- створення умов для подолання тенденції виїзду висококваліфікованих спеціалістів на другорядні роботи;
- посилення боротьби з нелегальною міграцією, насамперед транзитом через територію України нелегальних мігрантів з країн третього світу;
- сприяння репатріації етнічних українців, представників раніше депортованих народів, які повертаються в Україну;
- збільшення можливостей легального працевлаштування громадян за кордоном та забезпечення їх соціального захисту;
- поширення практики укладання міжурядових угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист, зокрема укладання з країнами Європи, Азії і Африки угод про працевлаштування за кордоном українських спеціалістів, взаємне визнання документів про освіту;
- збільшення квот для тимчасового працевлаштування громадян за кордоном.

Запобігання нелегальній трудовій міграції українських громадян за кордон передбачає:

- розповсюдження інформації (рекламно-інформаційні буклети, спеціальні телепередачі, цільові випуски газет, лекційні заняття у вищих навчальних закладах) щодо міжурядових угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист, а також можливості отримання трудовими мігрантами – громадянами України допомоги з боку закордонних дипломатичних установ нашої держави під час їх перебування за кордоном;
- розроблення і виконання програми соціальної та професійної адаптації громадян України, які повертаються на батьківщину після закінчення строку тимчасового працевлаштування за кордоном, програм

підвищення кваліфікації, стимулювання самозайнятості та розвитку малого підприємництва;

- здешевлення послуг, які надаються трудовим мігрантам, з переказу коштів в Україну;
- створення загальнодержавної бази даних про вільні робочі місця і вакантні посади;
- стимулювання розвитку підприємництва, створення нових робочих місць у депресивних регіонах, зокрема у галузі туризму, а також розвиток транспортної інфраструктури в приміських зонах великих міст;
- подолання регіональних диспропорцій у рівні життя населення.

Реалізація міграційної політики держави передбачає:

- сприяння репатріації етнічних українців і депортованих народів;
- розроблення програми інтеграції біженців у суспільство;
- продовження роботи з облаштування в Автономній Республіці Крим репатріантів з числа раніше депортованих народів, зокрема кримських татар;
- сприяння внутрішній міграції населення з метою забезпечення збалансованого розвитку регіонів;
- законодавче врегулювання питання залучення мігрантів з країн третього світу із щорічним коригуванням залежно від: рівня народжуваності та смертності в Україні; ефективності заходів щодо заохочення до репатріації етнічних українців та повернення в Україну представників депортованих народів; визначення категорії іммігрантів, яким надаватиметься пріоритет у разі еміграції в Україну за професійно-кваліфікаційними, етнічними, конфесійними ознаками та країною походження;
- укладання двосторонніх угод із сусідніми країнами про координацію заходів прикордонних служб, спрямованих на боротьбу з транзитом нелегальних мігрантів [36].

У кінцевому підсумку міграційна політика має бути спрямована на вирішення трьох взаємопов'язаних завдань – покращення демографічної

ситуації, соціально-економічний розвиток України та підвищення рівня життя її населення.

2.4. Трудові ресурси як фактор розвитку економіки

Ринкові відносини призводять до об'єктивної необхідності поповнення категорійного апарату економічних знань якісно новими поняттями. Зокрема, протягом майже сторіччя одним з основних показників трудових відносин було поняття “робоча сила”, яке характеризується здатністю працівника до трудової діяльності. Однак одиниці виміру даного показника до 30-х років минулого століття не було встановлено. Тому робоча сила розглядалася лише як абстрактна соціально-економічна категорія. Водночас планування народного господарства колишнього Радянського Союзу вимагало конкретизації щодо її обліково-статистичного виміру. Таким показником у 30-х роках було прийнято соціально-економічну і водночас обліково-статистичну категорію “трудові ресурси”, яка характеризується сукупністю фізичних осіб як носіїв робочої сили. Категорія робоча сила набула конкретного виміру. У даний час ці категорії часто використовують як синоніми, хоча ні ототожнювати, ні розділяти їх не можна, оскільки здатність людини до праці невіддільна від її особистості, вона є персоніфікованою власністю кожної особи.

Пізніше з'явилася така категорія як “трудовий потенціал”, що характеризується дієздатною силою окремої людини чи групи людей до самовідтворення та створення споживальних вартостей, засобів до життя. Однак ні натуральної, ні грошової одиниць виміру, характерних лише цій категорії, економічна наука також не встановила. Залишаються трудові ресурси – фізичні особи як носії і персоніфіковані власники дієздатної сили.

З розвитком ринкових відносин та підготовкою України до вступу в ЄС з'явилися категорії “людський капітал”, “людські ресурси”, “персонал”,

“кадровий потенціал” тощо. Вони характеризуються особливою сутністю, змістом і мають право на існування, оскільки кожна з них забезпечує поглиблене бачення якості трудових відносин. За соціальною природою та економічним змістом вони подібні і, доповнюючи одна одну, забезпечують вивчення якості робочої сили. Однак загальною одиницею їх виміру залишаються трудові ресурси, тобто живі особи, які здатні створювати нові споживальні вартості [96].

Трудові ресурси складаються переважно з працездатного населення у працездатному віці. Нижня межа працездатного віку встановлена 16 років, а верхня – 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві та підлітки віком 14–15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або невиробничій сфері. З трудових ресурсів вилучаються інваліди праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайняті пенсіонери працездатного віку.

Розподіл населення в динаміці за останні 7 років за економічною активністю, статтю та місцем проживання (міське і сільське населення) надається в таблицях 2.6 і 2.7 [25].

Кількість трудових ресурсів пропорційна чисельності населення, а також залежить від його вікової структури. Чим більша у ній частка осіб віком до 16 або понад 55 (60) років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Чисельність трудових ресурсів законодавчо регулюється за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є покращення умов праці, техніки безпеки, охорони здоров'я, що сприяє зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшення чисельності збройних сил, скорочення чи ліквідація пільг для передчасного виходу на пенсію та інше. Впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення.

Збільшення чисельності чоловіків сприяє зростанню трудового потенціалу держави, оскільки вік виходу їх на пенсію на 5 років вищий, ніж жінок.

Таблиця 2.6

Розподіл населення за економічною активністю

(у віці 15-70 років; тис.чол.)

Роки Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Економічно активне населення	22830,8	22426,5	22231,9	22171,3	22202,4	22280,8	22245,4
працевдатного віку старше	21150,7	20893,6	20669,5	0618,1	20582	20481,7	20545,9
працевдатного віку	1680,1	1532,9	1562,4	1553,2	1619,9	1799,1	1699,5
Зайняті	20175,0	19971,5	20091,2	20163,3	20295,7	20680,0	20730,4
працевдатного віку старше	18520,7	18453,3	18540,9	18624,1	18694,3	18886,5	19032,2
працевдатного віку	654,3	1518,2	1550,3	1539,2	1601,4	1793,5	1698,2
Безробітні	2655,8	2455,0	2140,7	2008,0	1906,8	1600,8	1515,0
працевдатного віку старше	2630,0	2440,3	2128,6	1994,0	1888,2	1595,2	1513,7
працевдатного віку	25,8	14,7	12,1	14,0	18,5	5,6	1,3
Економічно неактивне населення	13318,4	13595,6	13667,5	13687,6	13622,9	13559,7	13542,1
працевдатного віку старше	7562,4	7894,1	8140,2	8262,8	8365,4	8410,3	8318,0
працевдатного віку	5756,0	5701,5	5527,3	5424,8	5257,5	5149,4	5224,1

За умов зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. Для науково-технічного прогресу це важливий чинник трудозабезпечення галузей економіки.

Розподіл населення за економічною активністю, статтю та місцем проживання у 2006 році

(у віці 15-70 років; тис. чол.)

Критерії Показники	Всього	У тому числі			
		жінки	чоловіки	міське населення	сільське населення
Економічно активне населення	22245,4	10765,7	11479,7	15295,6	6949,8
працездатного віку	20545,9	9581,6	10964,3	14485,1	6060,8
старше працездатного віку	1699,5	1184,1	515,4	810,5	889,0
Зайняті	20730,4	10054,8	10675,6	14182,1	6548,3
працездатного віку	19032,2	8871,0	10161,2	13372,7	6559,5
старше працездатного віку	1698,2	1183,8	514,4	809,4	888,8
Безробітні	1515,0	710,9	804,1	1113,5	401,5
працездатного віку	1513,7	710,6	803,1	1112,4	401,3
старше працездатного віку	1,3	0,3	1,0	1,1	0,2
Економічно неактивне населення	13542,1	8198,5	5343,6	9674,9	3867,2
працездатного віку	8318,0	4554,4	3762,6	5931,8	2386,2
старше працездатного віку	5224,1	3643,1	1581,0	3743,1	1481,0

Під трудовим потенціалом розуміють систему, що має просторову і часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості і робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційними процесами та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі і, відповідно, можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу – поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів або робочої сили.

У перспективі очікується зменшення приросту трудових ресурсів, що зумовить потребу у впровадженні трудозберігаючих технологій. Нерівномірне розміщення трудових ресурсів у країні, зниження їх природного приросту в більшості адміністративних районів, низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях матеріального виробництва зумовлюють потребу в наукових дослідженнях і практичних заходах щодо раціонального використання ресурсів живої праці не тільки в галузях, але і в окремих регіонах України [69].

Нові соціально-економічні умови вимагають виявлення і оцінки реальних можливостей забезпечення продуктивного використання людських ресурсів, зокрема на регіональному рівні, з урахуванням завдань державної регіональної економічної політики та необхідності сталого розвитку. Актуальність означеної проблематики зумовлена посиленням дії глобальних чинників з їх суперечливим впливом на соціально-економічний розвиток кожної країни, насамперед тих, які змінюють економічну систему, а тому залежні від зовнішніх чинників, що можуть діяти у напрямках, не сприятливих для нарощування економічного потенціалу. Виходячи з цього, необхідно виявити існуючі резерви та можливості продуктивного використання людських ресурсів з орієнтацією на забезпечення конкурентоспроможності національної економіки і високих темпів її розвитку у найближчій перспективі.

Продуктивність використання як невід'ємний атрибут ринкової господарської системи формує соціально-економічні вимоги до людських ресурсів, що стосуються, насамперед, результативності праці, її відповідності суспільним потребам та трудовим орієнтаціям самого населення. За умови продуктивного використання людських ресурсів забезпечується створення національного продукту, достатнього для повного задоволення матеріальних та духовних потреб членів суспільства, реалізуються передумови, необхідні для соціально-економічного прогресу в країні. Формування засад продуктивного використання людських ресурсів відбувається не тільки через

систему регулювання темпів, пропорцій і форм зайнятості, але й високі кінцеві результати у вигляді соціально прийняттого рівня трудового доходу, задоволеного споживчого попиту населення та підвищення темпів економічного зростання. З цієї причини в економічно розвинутих країнах світу велика увага з боку державних структур приділяється своєчасному і ефективному вирішенню проблем зростання продуктивності праці і капіталу. Створюються науково-дослідні центри, які проводять фундаментальні та прикладні наукові дослідження з метою опрацювання стратегічних напрямів і конкретних шляхів досягнення високої продуктивності у використанні матеріально-технічних, фінансових та трудових ресурсів.

Щодо основного – людського ресурсу, то рівень продуктивності його використання значною мірою обумовлений дієвістю механізму регулювання зайнятості населення, його гнучкістю в реагуванні на зміну співвідношення попиту і пропозиції на ринку праці та здатністю забезпечувати потреби трудоактивного населення у робочих місцях сфери прикладання праці.

Територіальні і галузеві можливості продуктивного використання людських ресурсів України залежать від сфери зайнятості населення (її обсягів, альтернативності вибору місць прикладання праці, продуктивності робочих місць) і формуються під впливом дії важелів інвестиційної, структурної та соціальної політики [35].

Питанням дослідження ринків праці регіонального та національного рівня, особливостям формування сукупної пропозиції праці присвячено публікації вітчизняних науковців, таких як С. Бандур, Д. Богиня, І. Бондар, В. Врич, П. Василенко, В. Васильченко, В. Герасимчук, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, А. Колот, Ю. Краснов, Е. Лібанова, І. Маслова, В. Онікієнко, В. Петюх.

Ринок праці – це динамічна форма відносин, що постійно розвиваються та змінюються, в результаті чого змінюються вимоги і проблеми, пов'язані із зацікавленістю найманої робочої сили, наймачів, підприємців та профспілок. Територіальна структура ринку праці – складна просторова система, яка

складається з локального, регіонального, національного і світового ринків. Кожний з ринків характеризується конкретними параметрами, які показують специфіку відносин, що виникають між основними суб'єктами ринку.

З поглибленням спеціалізації територіальних господарських комплексів та активізацією товарообороту між ними формуються передумови для посилення інтеграційних процесів на ринку праці. Для безпосереднього включення робочої сили в ці процеси її власники повинні оволодіти професіями, попит на які зростає, та конкурувати між собою за більш престижні робочі місця. Інтеграційні процеси на ринку праці мають відбуватися еволюційно. За темпами і формами перетворень цей процес повинен бути ідентичний змінам в інших сферах господарювання, а головне – потребам у товарах і послугах.

В Україні створена система прийнятих в установленому порядку документів щодо формування та регулювання ринку праці, а також соціального захисту через розгалужену мережу служб зайнятості, центрів підготовки і перепідготовки працівників. Процес формування регіональних ринків праці визначається виробничо-ресурсним та соціальним потенціалом, темпами реформування економіки регіонів, їхніми природно-географічними умовами.

Збалансований стан ринків праці передбачає: динамічну відповідність між пропозицією робочої сили і потребами в трудових ресурсах розташованих на даній території суб'єктів господарювання різних форм власності; високопродуктивну зайнятість працездатного населення; мінімальний рівень прихованого і прийнятні межі явного безробіття.

Стабілізація діяльності, розширення регіональних ринків праці особливо актуальні для слаборозвинених територій, до яких відносяться: регіони, де сформувалися суттєві диспропорції між сферами використання чоловічої та жіночої праці; сільські і гірські райони західної частини України, а також окремі райони Одеської області, де є надлишок трудових ресурсів; регіони розміщення населення, відселеного з радіактивно забруднених

територій; регіони очікуваного значного скорочення обсягів виробництва і вивільнення працівників, зумовлені закриттям виробничих об'єктів, вичерпанням сировинних ресурсів тощо.

На ринку праці України набула поширення нерегламентована зайнятість у формі додаткової незареєстрованої та прихованої від оподаткування зайнятості. Експертні оцінки і вибіркові обстеження великих міст та прикордонних регіонів свідчать, що близько 40 відсотків молоді займається незареєстрованою діяльністю. У результаті бюджет втрачає значні надходження і можливості фінансування соціальних програм.

За показниками руху робочої сили на ринку праці, групу з несприятливими умовами утворюють Карпатський, Причорноморський економічні райони та Автономна Республіка Крим. У поліських областях незначне перевищення структурних показників попиту над пропозицією робочої сили поєднується з високою часткою очікуваного вивільнення. Це загрожує значним погіршенням зайнятості в разі скорочення чи повної ліквідації робочих місць [82].

Вплив економічних регуляторів на створення і ліквідацію робочих місць може бути як прямим, так і опосередкованим, похідним. Вченням Дж. Кейнса в економічній науці визначено, що за певних умов рівень зайнятості залежить від величини інвестицій. Виокремлюють два рівні впливу інвестицій на функціонування ринку праці та забезпечення зайнятості.

Перший рівень пов'язаний з інвестиціями як частиною загальних витрат, яка впливає на формування сукупного попиту. Другий – полягає у створенні нових і вдосконаленні наявних робочих місць за допомогою обладнання та інших капітальних вкладень, що здійснюються на першому рівні.

Попит на працю є похідним від попиту на блага. Звуження сукупного попиту в Україні відбулось в першу чергу внаслідок скорочення інвестиційних вкладень фірм та споживчих видатків домогосподарств.

На сучасному етапі в Україні поступово формується прогресивна структура зайнятості, оскільки відбувається підвищення інвестиційної активності, хоча зміни, які проходять у галузевій структурі зайнятості, значною мірою несинхронізовані з інвестиційними процесами – понад 50 % інвестицій спрямовується у базові галузі промисловості, що не сприяє переходу до інноваційної моделі економіки. Дослідження структури зайнятого населення за секторами економіки все-таки засвідчує зменшення зайнятості у видобувному і її зростання у переробному секторах. Галузевій структурі прямих іноземних інвестицій не властива інноваційна спрямованість. Переважають інвестиції у харчову промисловість та внутрішню торгівлю. Існують позитивні тенденції у динаміці заощаджень домогосподарств, що стане надійним і перспективним джерелом інвестицій у сферу соціальних та інформаційно-комунікаційних послуг. З 2003 р. простежується зростання обсягів виробництва інноваційних благ. Це сприяє розвитку сфери інформаційних послуг і, відповідно, реалізації інтелектуального потенціалу в українській ринковій економіці [80].

Зайнятість – це сукупність соціально-економічних відносин між людьми з метою забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів для участі в суспільно корисній праці.

Розрізняють повну і ефективну зайнятість. Повна зайнятість – це надання суспільством працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої відбувається індивідуальне та колективне відтворення робочої сили і задоволення потреб. При повній зайнятості обсяг виробництва максимальний. Ефективна зайнятість – це зайнятість, що проводиться відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності і соціальної результативності. Вона зорієнтована на скорочення непрестижної важкої ручної праці [90].

Ефективній зайнятості населення відповідають наступні критерії:

- відповідність змін у територіальних і галузевих пропорціях зайнятості населення прогресивним напрямкам структурної трансформації економіки – зростанню рівня зайнятості у наукоємних та експорто-спроможних галузях промисловості, соціальній інфраструктурі, споживчому секторі;

- зростання обсягів вивільнення робочої сили з галузей промисловості, що оптимізує структурні характеристики зайнятості і поєднується з розширенням можливостей працевлаштування на основі створення нових робочих місць у перспективних високоприбуткових сферах господарювання, в тому числі малому та середньому підприємстві;

- домінування напрямів і заходів активної політики зайнятості над пасивною, що знаходить конкретне втілення у створенні нових робочих місць, посиленні роботи з підготовки та перепідготовки кадрів, підвищенні ефективності громадських робіт тощо;

- якісні зміни в інфраструктурному (інформаційному, організаційному, технічному) забезпеченні працевлаштування населення, внаслідок чого скорочуються терміни пошуку роботи та перебування у статусі безробітного, зменшуються обсяги безробіття;

- зростання продуктивності праці в галузях економіки внаслідок оновлення техніко-технологічної бази виробництва, скорочення прямих втрат робочого часу та його непродуктивного використання, оптимізації чисельності зайнятих, посилення інтенсивності праці;

- скорочення обсягів прихованого безробіття та нерегламентованої зайнятості населення внаслідок сприяння самостійній зайнятості населення, збільшення обсягів перепідготовки робочої сили з орієнтацією на потреби ринку праці і перспективи реформування економічної системи;

- підвищення ефективності територіально-галузевої системи зайнятості населення, яке повинно супроводжуватись відповідним зростанням реальної заробітної плати в галузях економіки, поліпшенням структури доходів населення [35].

Перший етап реформування аграрного сектора (1991 – 1999 рр.), який відбувався в умовах кризи економіки, супроводжувався негативними явищами у всіх напрямках зайнятості сільського населення. Після 2000 р. почали з'являтися ознаки окремих позитивних змін. Проте вони не стали настільки вагомими, щоб зумовити поліпшення ситуації. Водночас диференціація сільських територій і поселень за рівнем соціально-економічного розвитку не тільки збереглася, але і в значній мірі посилилась.

На даний час найгострішою проблемою села залишаються обмежені можливості трудової діяльності, яка може забезпечити гідний заробіток. У 1991 – 2000 рр. близько 3,3 млн. сільських жителів (понад 43 % зайнятих на підприємствах, в установах і організаціях) втратили роботу. Основна їх маса зайнялася виробництвом сільськогосподарської продукції у своїх індивідуальних господарствах. Зазначені тенденції збереглися у 2001 – 2004 рр. У 2005 р. ситуація дещо поліпшилася: рівень зайнятості сільського населення віком 15 – 70 років становив 60,5 % (2004 р. – 56,1 %), а рівень безробіття – 5,7 % (відповідно 8,4 %).

Сільські жителі, зайняті на підприємствах, в установах і організаціях за межами своїх поселень, як і зайняті лише в особистих селянських господарствах (разом їх можна назвати зайнятими поза межами формального сектора сільської економіки), практично не беруть участі у формуванні місцевих бюджетів за місцем проживання. Їх частка у загальній чисельності зайнятих збільшилася з 28,2 % у 1991 р. до 64,7 % у 2006 р. [65].

Згідно із Законом України “Про зайнятість населення”, безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи за фахом, зареєстровані у державній службі зайнятості, шукають роботу та здатні приступити до праці. Безробіття – це явище, коли частина працездатного і активного населення не має можливості використати свою робочу силу. Міжнародна організація праці дає таке визначення: безробітний – це людина, яка хоче працювати, може працювати, але не має робочого місця.

На динаміку безробіття впливають економічна і соціальна політика держави, демографічні фактори, зміни в структурі економіки, стан зовнішньої торгівлі, масштаби військових витрат, активність профспілок. Існує кілька концепцій, які трактують фактор безробіття. Марксистська теорія пов'язує його з процесом накопичення капіталу, при якому потреба в живій праці (змінному капіталі) зростає повільніше, ніж у машинах і обладнанні (постійному капіталі). У західній економічній науці переважає точка зору, згідно з якою безробіття відображає економічну доцільність використання ресурсів подібно до того, як ступінь завантаження виробничих потужностей відображає доцільність і ефективність використання основного капіталу.

Структура безробіття включає в себе чотири основні категорії робочої сили: втратили роботу в результаті звільнення; добровільно залишили роботу; прийшли на ринок праці після перерви; вперше прийшли на ринок праці.

Важливе значення має визначення рівня безробіття. Рівень безробіття – це відношення чисельності безробітних до чисельності робочої сили у процентах. З погляду природи безробіття виділяють основні його типи: фрикційне, структурне та циклічне. Фрикційне – пов'язане з пошуками або очікуванням роботи. Воно короткочасне. У суспільстві завжди існує частка осіб, які змінюють місце роботи через низьку заробітну плату, незадовільні умови праці, невдоволення місцем працевлаштування тощо. Структурне – пов'язане із структурними диспропорціями на ринку праці, коли наявні невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили за професією, кваліфікацією, географічними та іншими факторами. Циклічне – пов'язане з періодичним спадом виробництва, коли зайнятість скорочується, а безробіття зростає.

Фрикційне та структурне безробіття є неминучим явищем у сучасній економіці. Тому ці види безробіття об'єднуються в природний рівень

безробіття, тобто рівень безробіття при “повній зайнятості”. Йдеться про те, що в економіці не може бути абсолютної відсутності безробіття.

З урахуванням ситуації на ринку праці потрібно сконцентрувати зусилля на запровадженні дієвих заходів щодо ліквідації прихованого безробіття і створення нових робочих місць, забезпеченні зайнятості в процесі приватизації та реструктуризації підприємств, підтримці підприємництва і самозайнятості населення, розширенні громадських робіт, підвищенні гнучкості ринку праці [90].

2.5. Регіональні особливості народонаселення

Демографічні процеси в Україні тривалий час значно різнилися за регіонами. Зокрема, Центральний регіон стабільно характеризувався зменшенням населення, насамперед сільського, тоді як Західний – деяким його зростанням. Дев'яності роки внесли корективи в ситуацію з відтворенням населення, сприяли демографічній кризі в загальнонаціональному масштабі. Останніми роками практично єдиним джерелом відтворення населення в кожному, крім Центрального, регіоні залишились його внутрішні резерви. Найменш вичерпані ці резерви у Західному регіоні. Якщо, наприклад, населення України протягом 2000 р. зменшилось на 0,8 %, то Західного регіону – на 0,36 %, Причорноморського – на 0,89 %, Центрального (без м. Києва) – на 1,1 %, Східного – на 1,2 %. З наведених даних видно, що темпи депопуляції в більшості регіонів перевищували загальнодержавний показник, тоді як на заході України – в 2,2 раза не досягли його. Населення регіонів набуло таких значень: Центральний – 15,6 млн. чол., Причорноморський – 12,7 млн. чол., Східний – 10,2 млн. чол., Західний – 9,5 млн. чол.

Дані поточного обліку населення відображають загальні тенденції демографічного розвитку регіонів. Вони ототожнюють твердження щодо

найменшої вичерпаності внутрішніх резервів відтворення населення в західних областях, а також поступового зміщення епіцентру депопуляції на індустріальний південний схід.

До компонентів демографічної ситуації, що негативно впливають на кількісні параметри відтворення людського, в т.ч. інтелектуального потенціалу, належить старіння населення, наростання дисбалансу в складі різних вікових груп. Найвище демографічне навантаження осіб пенсійного віку збереглося у Центральному регіоні, найнижче – в Закарпатській (232 особи) та інших областях Західного регіону, а також у м. Києві (250 осіб).

Випуск фахівців навчальними закладами більшості типів знижувався в усіх регіонах країни і лише на початку нашого століття ситуація почалася змінюватись на краще. Однак становище з професійно-технічними навчальними закладами (ПТНЗ) все ще залишається достатньо невизначеною. У ряді регіонів триває зниження чисельності підготовлених кваліфікованих робітників. Те ж саме можна стверджувати і стосовно вищих навчальних закладів (ВНЗ) I – II рівнів акредитації. На початку третього тисячоліття має тенденцію до зростання як мережа закладів цього типу, так і кількість прийнятих студентів та випущених спеціалістів. При цьому, як і у випадку з ПТНЗ, в окремих регіонах (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області) має місце подальше зниження прийому студентів у заклади даного типу.

Однозначно прогресуючими є ВНЗ III – IV рівнів акредитації. Збільшився прийом студентів. Проте цей процес залишається дещо повільним у Західному регіоні, в той час як у м. Києві, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській областях та АР Крим він проходить досить інтенсивно.

Якщо, наприклад, кількість студентів, що навчалися у ВНЗ вказаного типу акредитації Львівської області з 1990 до 2002 рік, зросла з 66,7 до 99,4 тис., тобто майже у 1,5 рази, то у Дніпропетровській області – з 77,4 до

127,0 тис. (зростання на 64 %), Харківській – з 128,7 до 207,0 тис. (у 1,6 раза), м. Києві – з 150,2 до 322,4 тис. осіб (у 2,15 раза), Донецькій – з 61,5 до 138,0 тис. (у 2,2 раза) [14].

Важливим є аналіз демографічної ситуації, диференційованої за окремими регіонами, оскільки на цей комплексний показник можуть впливати різні фактори – і позитивні, і негативні. Аналіз може бути зроблений на основі міжрегіональних демографічних порівнянь при використанні “методу відхилень”. Цей метод дає змогу обчислити комплексний коефіцієнт вагомості відхилень рівнів показників демографічного розвитку, на основі якого визначають сукупний рейтинг регіону.

Формула для розрахунку комплексного коефіцієнту вагомості відхилень (К) наступна:

$$K = \sum \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}} + \sum \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (1)$$

де: x_i – значення показника демографічного розвитку регіону;

$x_{\min}$ та $x_{\max}$ – відповідно мінімальне і максимальне значення показника демографічного розвитку регіону.

Обчислення комплексного коефіцієнта вагомості відхилень ґрунтується на наступній системі відхилень: із зменшенням розміру відхилень показника демографічного розвитку в окремих регіонах від максимального його рівня (при позитивному значенні зростання показника), мінімального рівня (при негативному значенні зростання показника) в сукупності регіонів комплексний коефіцієнт вагомості відхилень зменшується. Чим нижчий коефіцієнт, тим вищий рівень демографічного розвитку регіону, а це свідчить про його високий рейтинг.

Для проведення рейтингового аналізу демографічної ситуації регіонів України доцільно відібрати наступні показники:

1. Позитивного значення: коефіцієнт народжуваності; кількість прибулих; рівень зайнятості; середньомісячна заробітна плата; сума вкладів.

2. Негативного значення: коефіцієнт смертності; коефіцієнт дитячої смертності; коефіцієнт пенсійного навантаження; щільність населення; кількість вибулих; рівень безробіття.

За першими показниками, коли зростання абсолютних величин має позитивне значення, відхилення абсолютних рівнів становитиме $x_{\max} - x_i$, а для показників негативного значення, які залишилися, відхилення від мінімального рівня: $x_i - x_{\min}$.

Коефіцієнти вагомості відхилень за окремими показниками формують комплексний коефіцієнт вагомості відхилень, за розміром якого встановлюють місце окремого регіону у їх сукупності (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації в регіонах України

Області	Показники	Комплексний коефіцієнт вагомості відхилень	Місце
Закарпатська		4,247	1
Волинська		4,424	2
Київська		4,738	3
Івано-Франківська		4,979	4
Полтавська		5,099	5
Вінницька		5,155	6
Рівненська		5,247	7
Дніпропетровська		5,253	8
Львівська		5,472	9
Одеська		5,536	10
Харківська		5,630	11
Запорізька		5,762	12
Херсонська		5,798	13
Миколаївська		5,874	14
Житомирська		5,908	15
Донецька		6,188	16
Черкаська		6,302	17
Чернівецька		6,410	18
Тернопільська		6,510	19
Хмельницька		6,624	20
Чернігівська		8,857	21
Луганська		6,926	22
Кіровоградська		6,933	23
Сумська		7,192	24

За даними таблиці 2.8, перше місце за включеними до розрахунку комплексного коефіцієнта показниками демографічної ситуації посідає Закарпатська область, друге – Волинська, третє – Київська і т. д., а на останньому місці – Сумська область.

Згідно з проведеним рейтинговим аналізом, регіони можна поділити на три групи.

Перша група – регіони з високим рівнем демографічної ситуації: Закарпатська, Волинська, Київська, Івано-Франківська, Полтавська, Вінницька, Рівненська області.

Друга група – регіони із середнім рівнем демографічної ситуації: Дніпропетровська, Львівська, Одеська, Харківська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Житомирська, Донецька області.

Третя група – регіони з низьким рівнем демографічної ситуації: Черкаська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Луганська, Кіровоградська та Сумська області.

У західних регіонах (перша група) завдяки великому відсотку сільського населення, збереженим історичним і культурним традиціям, релігійним догматам зберігається порівняно високий коефіцієнт народжуваності. Сприятлива екологічна ситуація, зумовлена незначною щільністю промислових підприємств, знижує коефіцієнт смертності та дитячої смертності удвічі порівняно з областями 2-ї групи.

До другої групи увійшли області з відносно сприятливою соціальною структурою, розвинутою промисловою інфраструктурою, високим рівнем заробітної плати (в 2,5 раза більше, ніж у 3-ї групи і в 1,5 раза більше, ніж у 1-ї групи), низьким рівнем безробіття. Крім цього, у регіонах спостерігається тенденція старіння населення, що в майбутньому може сприяти дефіциту трудових ресурсів. Відтворення населення цих областей не забезпечує навіть простого заміщення поколінь. Особливу тривогу викликає екологічне становище. Так, обсяг викиду шкідливих речовин в атмосферу у розрахунку на 1 кв. км у 7 разів більший, ніж по території України в цілому.

Щодо регіонів 3-ї групи, вони характеризуються низьким рівнем за більшістю показників, які були проаналізовані.

Розглянемо народжуваність в регіональному розрізі. Регіони України за цим показником розподіляються на три групи: східні – коефіцієнт менше однієї дитини: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області; західні – коефіцієнт 1,3 – 1,6: Волинська, Івано-Франківська, Житомирська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області та інші регіони – коефіцієнт 1,0 – 1,3 (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Народжуваність в Україні

Довготривала народжуваність на рівні, який не забезпечує навіть простого відтворення поколінь, призводить до скорочення питомої ваги дітей у складі населення і відповідного зростання частки осіб старшого віку. Найбільш “старим” (частка осіб віком 60 років і більше в загальній кількості населення перевищує 24,0 %) є населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей, а найбільш “молодим” (частка старших

осіб становить 15,5 – 19,3 %) – населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва. Проте, якщо демографічна молодість регіонів обумовлена відносно високою народжуваністю, то в Києві її основним чинником є постійний міграційний приплив молоді.

Погіршуються показники смертності населення України. Існує значна диференціація між рівнем смертності за регіонами. Найвищі коефіцієнти смертності в Чернігівській, Кіровоградській і Сумській, найнижчі – у Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій та Рівненській областях.

Відбувається значна статева деформація структури населення. Жіноча домінанта найбільш чітко виражена в Чернігівській області, де на 1000 чоловіків припадає 1198 жінок. У сусідніх Сумській та Полтавській областях співвідношення становить відповідно 1185 та 1181. У центральному регіоні також наявні значні статеві диспропорції на користь жінок: у Черкаській та Вінницькій областях на кожну 1000 чоловіків припадає відповідно 1192 та 1184 жінки. Єдиною областю України, де демографічній рівновазі переважання жінок загрожує в незначній мірі, є Закарпатська область, в якій на кожну 1000 чоловіків припадає 1072 жінки. Статева диспропорція наявна в основному через більшу тривалість життя у жінок порівняно з чоловіками. У зазначених областях переважають жінки старших вікових груп, що засвідчує про демографічне неблагополуччя.

У країні спостерігається тенденція наростання бездітності та одностітності: дві третини сімей мають одну дитину. Найбільша частка сімей з однією дитиною в Миколаївській, Дніпропетровській, Харківській областях, а також у містах Києві та Севастополі. Сім'ї з трьома і більше дітьми проживають, як правило, на заході та півночі країни – Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області [55].

Найбільш неблагополучний стан із працевлаштуванням сільського населення у Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Херсонській, Чернівецькій областях та АР Крим. Більш сприятливе становище у

Донецькій, Київській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій і Чернігівській областях. Низький рівень зайнятості сільського населення не може не турбувати органи державної влади різних рівнів.

На виконання Указів Президента України, Постанов Кабінету Міністрів України у цьому напрямку, зокрема щодо створення щорічно 1 млн. робочих місць протягом 2006 – 2009 рр., проводиться відповідна робота. За відсутності можливостей створення робочих місць в “організованих” формах у значних обсягах в нагоді стають інші роботи, навіть ті, які раніше вважалися підсобними. При цьому ігнорується малопродуктивний характер подібної зайнятості.

За узагальненими даними обстеження сільських населених пунктів, в даний час понад 40 % їх жителів, які працюють на підприємствах і в організаціях, або майже чверть всього зайнятого, включаючи особисте селянське господарство, сільського населення працює за межами свого села. У Донецькій, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Харківській, областях частка працюючих за межами села досягає 30 – 40 %. Набагато менше виїжджає на роботу населення Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської областей – близько 10 %. При цьому необхідно враховувати, що частка офіційно зареєстрованих трудових мігрантів періодично поповнюється тимчасово вільними особами, які зайняті в особистих селянських господарствах сезонно.

У кожній області є райони, прилеглі до обласного центру та інших великих міст, в яких можна знайти роботу, і більш віддалені – зі сприятливими умовами для товарного виробництва сільськогосподарської продукції (овочевої, баштанної, плодово-ягідної), розвитку рекреаційно-туристичних видів діяльності тощо і без таких умов; з добре та недостатньо розвинутим підприємницьким сектором у сільському господарстві і т.д. Зазначені чинники зумовлюють співвідношення між зайнятими на підприємствах і в організаціях та в особистих селянських господарствах, за місцем проживання і поза ним.

Групування адміністративних районів України за часткою сільських жителів, зайнятих на підприємствах і в організаціях національного господарства, показало, що у 38 районах (7,8 % від загальної кількості) вона не перевищувала 30 %, у 209 (42,7 %) перебувала у межах 30,1 – 45,0 %, ще у 204 (41,7 %) – складала 45,1 – 60,0 % і у 39 (7,8 %) – 60 % і більше.

Якщо райони з часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях у межах 30,1 – 45,0 % та 45,1 – 60,0 % є в кожному регіоні, то першу групу, неблагополучну щодо “організованої” зайнятості, та четверту, більш сприятливу, формують працівники тільки деяких регіонів. Більшість першої групи становлять 20 районів західних та 4 райони Херсонської областей, а основну частину четвертої – 10 районів Київської, 5 – Одеської, по 4 – Хмельницької і Чернігівської областей.

Зайнятість сільського населення на підприємствах і в організаціях сільського, лісового і рибного господарства за місцем проживання залежить від наступних чинників: наявності відповідних виробничих формувань чи їх підрозділів у селах; структури виробництва, зокрема, вирощування трудоємних культур, ведення тваринництва тощо; розвиненості позааграрних видів економічної діяльності.

Частка осіб, які працюють у сільському, лісовому і рибному господарстві, в загальній чисельності сільського населення, зайнятого на підприємствах і в організаціях за місцем проживання, складає по регіонах від 20,7 % у Закарпатській до 64,1 % у Кіровоградській областях. Проте у більшості регіонів – 17-ти із 25-ти – вона коливається в межах 49 – 60 %. Поза цими межами перебувають, з одного боку, крім Закарпатської, Івано-Франківська (24,1 %), Львівська (33,1 %) та Чернівецька (36,1 %), а з іншого – поряд з Кіровоградською, Одеська (62,3 %), Миколаївська (60,9 %) та Полтавська (60,7 %) області. При цьому підприємницькі структури аграрного і сільськогосподарського спрямування продовжують відігравати вирішальну чи досить вагомую роль у сфері працевлаштування сільського населення в більшості регіонів України.

Значну частку складають особи, які працюють за межами формального сектора сільської економіки. В середньому по Україні така зайнятість становила на початок 2005 р. 64,7 % (у 2,3 рази більше, ніж на початок 1991 р.), і створює її масштабна зайнятість в особистих селянських господарствах та поза межами села. Наслідки цієї зайнятості для сільської місцевості невтішні – майже 2/3 працюючого сільського населення не бере участі у формуванні місцевих бюджетів за місцем проживання. При цьому найвища частка зайнятих в неформальному секторі у дотаційних областях – Львівській (83,5 %), Івано-Франківській (82,9 %), Чернівецькій (73,6 %), Волинській (73,0 %), Закарпатській (70,8 %) та Рівненській (70,5 %).

Групування адміністративних районів України за часткою сільських жителів, які працюють поза межами формального сектора сільської економіки, показало, що лише у 20-ти районах із 490 ця складова була меншою 35 %, у 130 – вона знаходилась у межах 35,1 – 55 %, у 253 – 55,1–75 % і у 87 – перевищувала 75 %. При цьому в районах, які увійшли до групи з найменшою часткою зайнятих поза межами формального сектора сільської економіки, спостерігається найнижчий загальний рівень зайнятості працездатних сільських жителів – 67,7 % проти 75,8 % в цілому по Україні. Це також ті райони, у яких серед зайнятих за місцем проживання найбільше працівників сільського, лісового і рибного господарства. Узагальнюючи, це типово сільськогосподарські території з малодиверсифікованою сферою прикладання праці і низькою можливістю працевлаштування у транспортно доступних міських поселеннях. Недостатньо розвинута в них і сезонна трудова міграція. Із 20 районів цієї групи 5 – Київської, 4 – Одеської, по 2 – Житомирської, Вінницької і Чернігівської, по 1 – Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської та Хмельницької областей. Більш сприятлива ситуація із зайнятістю спостерігається в північно-східній частині України. За високої депопуляції, скорочення чисельності сільського населення працездатні особи мають кращі можливості для працевлаштування на підприємствах і в організаціях, які функціонують [66].

Значний вплив на демографічну ситуацію, який продовжує відбиватись на теперішньому і наступних поколіннях, мала Чорнобильська катастрофа. Кількість громадян, що отримали статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, за регіонами надано в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Кількість громадян, які мають статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, за регіонами

(на 1 січня 2007 р.)

Показники	Території	Всього постраждалих	У тому числі			Кількість сімей, що отримують пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою	
			ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС	потерпілі від Чорнобильської катастрофи	діти, віднесені до потерпілих від Чорнобильської катастрофи		особи, не віднесені до категорії, але мають право на пільги
Україна		2526216	297850	1636319	589455	2592	20894
Автономна Республіка Крим		8962	3865	2593	2436	68	153
області							
Вінницька		110874	5947	81116	23792	19	374
Волинська		155368	2817	105433	47112	6	1170
Дніпропетровська		28807	17809	3911	7056	31	811
Донецька		27126	18147	2736	6233	10	967
Житомирська		365801	11784	271080	81808	1129	2186
Закарпатська		5515	2785	796	1934	–	116
Запорізька		10328	5180	2500	2648	–	135
Івано-Франківська		13224	3273	6112	3839	–	141
Київська		801684	53981	592031	155627	45	5198
Кіровоградська		15496	8788	2384	4285	39	272
Луганська		16863	11405	1218	4234	6	330
Львівська		11644	5372	2270	3888	114	162
Миколаївська		8727	3307	2851	2565	4	65
Одеська		10600	5351	2360	2863	26	176
Полтавська		28180	13016	6901	8249	14	511
Рівненська		406221	5287	278717	122193	24	1908
Сумська		19261	9081	5085	5071	24	240
Тернопільська		52761	3060	38355	11344	2	233
Харківська		26544	14305	5630	6608	1	671
Херсонська		8693	2947	3211	2531	4	74
Хмельницька		13259	5484	4176	3551	48	208
Черкаська		146858	10904	103142	32805	7	1022
Чернівецька		24829	2872	15975	5907	75	96
Чернігівська		108326	12186	72337	23401	402	826
міста							
Київ		98102	57848	22719	17041	494	2840
Севастополь		2163	1049	680	434	–	9

Загальна кількість постраждалого населення перевищила 2,5 млн. чол., в тому числі: близько 300,0 тис. чол. – ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС;

1636 тис. чол. – потерпілі від Чорнобильської катастрофи; 589,0 тис. чол. – діти, віднесені до потерпілих від Чорнобильської катастрофи. У регіональному розрізі найбільше постраждалих серед населення Київської (802,0 тис. чол.), Рівненської (406,0 тис. чол.), Житомирської (366,0 тис. чол.), Волинської (155,0 тис. чол.), Черкаської (147,0 тис. чол.), Вінницької (111,0 тис. чол.) та Чернігівської (108,0 тис. чол.) областей.

Регіональні відмінності, які стосуються різних аспектів демографічної ситуації, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, створюють чи посилюють проблеми на шляху здійснення єдиної ефективної державної демографічної політики.

Розділ 3

ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

3.1. Сутність та показники розвитку господарського комплексу

Господарська діяльність у межах окремої країни називається національною економікою або національним господарським комплексом. Головними критеріями національної економіки можна вважати: державність, незалежну господарську та зовнішньоекономічну діяльність; посилене і ефективне співробітництво між суб'єктами господарської діяльності у межах державного кордону; функціонування економічного середовища – виробничої інфраструктури, грошової одиниці, грошово-кредитної, митної та фінансової системи; національну ідею як рушійну силу спільноти, наявність спільної мови, моралі, культури, звичаїв і традицій.

Господарство країни в інтегральному вимірі існує як єдиний комплекс – система виробництва, обміну, розподілу і споживання, що склалася в межах держави. Його об'єднують в єдине ціле інфраструктура, система розселення, державного та місцевого управління і зв'язку. Головну характеристику господарського комплексу дає структура суспільного виробництва – співвідношення між його галузями, що відображає господарські пропозиції та стан суспільного поділу праці. Вона характеризується такими основними пропорціями: територіальними – розміщенням виробництва по окремих територіях країни; галузевими – співвідношенням між різними галузями економіки; зовнішньоекономічними – співвідношенням між ввезенням й вивезенням продукції різних галузей і районів в інші та з інших країн.

Структурні пропорції різного характеру відображають відповідні співвідношення між складовими господарського комплексу. На їх ґрунті формуються: соціально-економічна структура економіки – характеризується формами власності на засоби виробництва; організаційно-економічна –

визначається співвідношенням між різними формами організації виробництва; виробничо-технологічна – відображає внутрішню організацію продуктивних сил у межах закінчених циклів від добування сировини до випуску готової продукції; науково-технічна – характеризується питомою вагою наукоємних та високотехнологічних виробництв і галузей; фінансово-економічна – відображає співучасть в економічному виробничому циклі галузей; територіально-галузева – показує галузеву будову територіальних комплексів економічних районів.

Основним типом розвитку господарства країни є прогресивний комплексний пропорційно-збалансований розвиток. Комплексний розвиток і раціональна спеціалізація відповідають головній вимозі господарювання – досягненню в інтересах суспільства найвищих результатів при мінімальних витратах. У період розбудови ринкової економіки ідея комплексного розвитку не втрачає актуальності. Водночас спеціалізація залишається однією з основних засад розвитку і суттєво впливає на формування комплексу господарства. Розміщення продуктивних сил здійснюється за принципами, які забезпечують найбільший економічний і соціальний ефект при мінімальних витратах. Структура економіки функціонує через поєднання внутрішніх властивостей частин, компонентів і явищ. Однією з важливих ознак комплексного розвитку є пропорційний розвиток видів і галузей діяльності людей [70].

При дослідженні господарського комплексу країни особливе значення приділяється економічному потенціалу. З точки зору сучасної економічної науки, поняття економічного потенціалу господарського комплексу характеризується як складна, комплексна категорія, що має соціально-економічний, економіко-історичний та еколого-економічний характер. Поняття "потенціал" являє собою похідну від латинського "*Potentia*" – сила. Економічний потенціал характеризує сукупні можливості щодо виробничої діяльності всіх продуктивних сил суспільства.

Упродовж різних історичних етапів функціонування продуктивних сил поняття економічного потенціалу включало в себе різні складові, серед яких останнім часом в обов'язковому порядку враховувались потенціал природних, людських ресурсів та виробничих потужностей галузей суспільного виробництва.

Економічний потенціал обраховується як сума складових:

$$EP = P_{\text{пр}} + P_{\text{лр}} + P_{\text{мвр}} \quad (1)$$

де EP – економічний потенціал;

$P_{\text{пр}}$ – потенціал природних ресурсів;

$P_{\text{лр}}$ – потенціал людських ресурсів;

$P_{\text{мвр}}$ – потенціал галузей матеріального виробництва.

Сучасна економічна наука використовує розширене поняття економічного потенціалу, враховуючи, крім вказаних, додаткові аспекти: потенціал наукової сфери, соціальної інфраструктури, ринкової інфраструктури; еколого-економічні, суспільно-географічні та суспільно-політичні показники розвитку суспільства. Розширена структура економічного потенціалу розраховується за формулою

$$EP = K_E (\sum P_{\text{рп}} + \sum P_{\text{св}} + \sum P_{\text{лк}}) \leq EK_P \quad (2)$$

де K_E – загальний коефіцієнт сукупного економічного потенціалу, який залежить від рівня комплексності використання елементів сукупного ресурсного потенціалу економічної діяльності;

$\sum P_{\text{рп}}$ – природно-ресурсний потенціал, сукупна максимальна продуктивність всіх компонентів;

$\sum P_{\text{св}}$ – потенціал суспільного виробництва (продуктивність, науковий потенціал виробництва товарів і послуг всіх об'єктів господарювання суспільного виробництва);

$\sum P_{\text{лк}}$ – потенціал людського капіталу (сукупна максимальна продуктивність робочої сили учасників суспільного виробництва у всіх сферах діяльності);

ЕкП – екологічний потенціал країни (максимально можлива продуктивність комплексу продуктивних сил за умов дотримання само-відтворення природного середовища їх функціонування).

Економічний потенціал території завжди менший, ніж потенціал екологічний, тобто в конкретно-історичних рамках існують природно-екологічні обмеження розвитку суспільного виробництва, що є фактором стримування зростання виробництва та збільшення демографічного навантаження на навколишнє середовище. Враховуючи високу ступінь демографічного і технологічного навантаження на довкілля в сучасній Україні, можна констатувати, що в ситуації екологічної кризи розвиток економічного потенціалу став фактором екологічних проблем природного середовища, а з іншого – екологічний стан довкілля стає передумовою обмеження економічного потенціалу.

Дослідження потенціалу господарського комплексу країни є достатньо складним завданням. Для вимірювання складових економічного потенціалу використовується система статистичних показників, яка містить у собі перелік груп показників. Їх доцільно розподілити наступним чином:

- загальносистемні (загальноекономічні) – валовий внутрішній продукт, чистий дохід, валова додана вартість, відрахування в бюджет, середньодушовий дохід тощо;

- ефективності економіки – продуктивність праці, ресурсо-енергоємність виробництва товарів та послуг, співвідношення обсягів експорту та імпорту товарів і послуг, виробництва і споживання, ввозу та вивозу;

- характеризують збалансованість та комплексність соціально-економічного розвитку регіону – обсяги виробництва і витрат, пов'язаних з ним, відношення споживання ресурсів до виробництва товарів та послуг, відношення виробництва і споживання населенням та на господарські потреби;

- структурні – демографічний склад населення, зайнятість, ресурсоспоживання, невиробниче споживання населенням товарів і послуг, галузева й територіальна структура господарства;

- залучення у виробництво природно-ресурсного, соціально-демографічного та виробничого потенціалу – освоєння території, сільськогосподарське використання ґрунтів, відсоток зайнятого населення з усієї його чисельності, залучені у виробництво потужності галузей матеріального виробництва та інфраструктури;

- соціального забезпечення населення – обсяг послуг і споживання на душу населення товарів широкого вжитку, забезпеченість населення послугами ринкової інфраструктури, фонд заробітної плати, рівень оплати праці, індекс вартості життя;

- екологічного стану – рівень забруднення атмосферного повітря, ґрунтів та води, норми допустимих концентрацій шкідливих речовин, ступінь збереження (деградації) природних ресурсів, наявність надзвичайних ситуацій екологічного характеру;

- науково-технічного розвитку – науково-технічний рівень продукції, рівень комп'ютеризації й автоматизації виробництва, наукоємність виробництва тощо, кількість та рівень впровадження науково-технічних розробок;

- соціальні процеси регіонального розвитку – рівень злочинності, структуру й кількість право- та адміністративних порушень, судових вироків, травматизм та смертність на виробництві, рівень дитячої праці, співвідношення кількості шлюбів і розлучень, наявність та поширеність "соціальних хвороб", наркоманії тощо.

Використання економічного потенціалу господарського комплексу країни включає в себе: відхід від орієнтації на хижацьке ставлення до природно-ресурсної бази, запровадження екологоорієнтованих концепцій використання ресурсів на основі економічних методів регулювання ресурсокористування; реорганізацію господарювання у напрямі мінімізації

негативного впливу на навколишнє середовище; міжнародне співробітництво з метою вирішення першочергових завдань соціально-економічного розвитку як із традиційними партнерами по Східній Європі та СНД, так і з країнами Євросоюзу, Америки, Азії та ін; підвищення рівня комплексності використання сукупної ресурсної бази національного господарства, збалансування участі в економічному циклі всіх складових економічного потенціалу; обов'язкове поєднання ресурсовикористання з відповідними природовідновлювальними заходами.

Шляхи й засоби використання ресурсного потенціалу мають опиратися на ефективні ринкові механізми розвитку з обов'язковим державним контролем та регулюванням соціально-економічних процесів і природно-господарської збалансованості господарювання [70].

Господарство України за змістом національне. Проте за структурою воно ще значною мірою не відійшло від господарського комплексу колишнього СРСР. Наша держава не ліквідувала всі атрибути централізовано-адміністративної системи. Її економіка характеризується надмірною часткою важкої індустрії, незначним розвитком виробництва товарів широкого вжитку і тривалого користування. Продовжується економічна криза. Становлення повноцінного національного господарства ще повинно бути здійснене.

Сукупність виробничих відносин, що склалася між учасниками господарювання, називають економічними системами. Основними економічними системами у світовому господарстві є ринкова економіка і централізовано-командна економіка. Ринкова економіка характеризується приватною власністю на засоби виробництва, вільним підприємництвом і ринковим господарським механізмом. Вона передбачає існування конкуренції, ринкове формування цін та регулювання господарської діяльності. Втручання держави в роботу суб'єктів господарської діяльності мінімальне і обмежується захистом приватної власності та встановленням правових норм, за яких функціонують вільні ринки. Централізовано-командна або командно-адміністративна економіка ґрунтується на

загальнодержавній власності. Вона характеризується потужним втручанням держави в економічні процеси, централізованим плануванням розвитку господарства. Така система була характерна для СРСР та країн колишньої соціалістичної співдружності.

Ступінь розвитку національної економіки визначається окремими показниками. Найважливішими серед них є валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), експорт, імпорт, товарообіг зовнішньої торгівлі, інфляція, дефіцит бюджету, рівень державного боргу.

Валовий внутрішній продукт визначають як сукупну вартість кінцевої продукції і послуг, створених у державі. Такий підхід дає змогу охопити всі види економічної діяльності і запобігти повторному обліку продукції. За цим показником характеризують економічний потенціал країни, місце національної економіки у світовому господарстві.

Валовий національний продукт (ВНП) – сукупна вартість валової продукції і послуг, створених у країні та поза її межами.

Використовуються показники ВВП і ВНП у розрахунку на одного жителя країни. Ці показники є порівняльними для окремих країн, незважаючи на різницю між ними в розмірах та чисельності населення. За класифікацією Світового банку, країни світу за показниками ВВП поділяються на: слаборозвинені – менше 785 дол. США, середнього рівня розвитку – від 785 до 9655 дол., високорозвинені – понад 9655 дол. на одну особу. Стан економіки країни також визначається за темпами приросту ВВП за рік, який обчислюють у відсотках.

Надамо інші показники, які визначають стан національної економіки: експорт – вивіз товарів із країни з метою їх продажу чи використання в інших країнах; імпорт – ввіз у країну іноземних товарів із-за кордону для їх продажу чи використання; товарообіг зовнішньої торгівлі – баланс зовнішнього товарообороту (співвідношення між обсягом експорту та імпорту країни); інфляція – знецінення грошей, коли грошовий обіг не виправдано переповнюється масою паперових грошей, непідкріпленою

відповідною кількістю товарів і послуг; дефіцит бюджету – перевищення видатків бюджету над його доходами; рівень державного боргу – сума заборгованості за державними кредитними операціями [31].

Обчислюються індекси людського розвитку (ІЛР) усіх країн-членів ООН. У розрахунках ІЛР враховуються середня тривалість життя населення країни, рівень освіченості дорослого населення (від 15 років), рівень освіти, ВВП в розрахунку на одного жителя. Показники ІЛР можуть коливатись від нульового значення до одиниці. Більші показники ІЛР мають країни з вищим рівнем людського розвитку. Країни, в яких ІЛР більший 0,8, вважаються такими, у яких високий людський розвиток; від 0,8 до 0,5 – із середнім; менший 0,5 – з низьким людським розвитком. Рейтинг України серед країн, щодо яких проводять дослідження, починаючи з 1998р., зростає, однак залишається низьким. Держава посідає 80-те місце.

Доцільно зупинитись на деяких основних питаннях прогнозування, планування та регулювання господарського комплексу. На сучасному етапі роль економічних розробок програмного характеру зберігається. Так, у США майже 50 %, а в Італії майже 70 % економіки регулюється державою. Такий підхід особливо стосується важливих галузей виробництва: паливно-енергетичного комплексу, гірничовидобувних підприємств, чорної й кольорової металургії, деяких галузей машинобудування та хімічної промисловості. Однак це не адміністративно-бюрократичні заходи, а економічні у вигляді, наприклад, особливої податкової політики стимуляційного або гальмівного характеру тощо.

Методи економічного обґрунтування галузевого розміщення виробництва включають у себе наступні основні етапи: аналіз розміщення і розвитку галузі; визначення основних умов і факторів розвитку галузі на перспективу; визначення оптимального варіанта розвитку галузі.

Для обґрунтування розміщення конкретного виробництва господарського комплексу можна використати наступну класифікацію методів:

- загальні: системний аналіз; історико-порівняльні методи; картографічні;

- спеціальні (математичні): факторний аналіз; методи економіко-математичного моделювання – балансові, оптимізаційні (або моделі оптимального планування), економіко-статистичне моделювання (кореляційні, регресивні, графоаналітичні, методи індексів тощо).

У розрахунках використовують також затверджені техніко-економічні й нормативні показники.

Розвиток і розміщення галузей на перспективу у розвинених країнах планують на двох рівнях: на окремих підприємствах, у фірмах, компаніях; у вигляді державних програм сприяння розвитку капіталоемних галузей, а також тих, що перебувають у депресивному стані розвитку. Особливістю усіх розробок є те, що раніше основним критерієм ефективності в них вважали мінімізацію витрат з метою отримання максимального прибутку, а тепер – пріоритетне досягнення якості продукції, яку виробляють. При цьому витрати можуть бути більшими за рахунок підвищення рівня якості товару.

Спеціальні дослідницькі центри розробляють багатоваріантні прогнози розвитку окремих галузей і сфер господарства, а потім на їх основі створюють спеціальні державні програми, за допомогою яких проводиться відповідна економічна й науково-технічна політика. У США діють федеральні програми розвитку енергетики, транспорту, освоєння космосу та ін.; у Великобританії – програми освоєння Північного моря, модернізації вугільної промисловості, транспорту і зв'язку. Значний досвід у цій сфері мають також Японія, Німеччина та Франція.

У нашій державі доцільно перебудувати сферу планування розміщення продуктивних сил на державному та регіональному рівнях з урахуванням як напрацювань розвинених країн ринкової економіки, так і власного досвіду [72].

3.2. Структура і ситуація в господарському комплексі

Якщо розглядати соціально-економічні трансформації в нашій державі через призму макроекономічних показників, можна виділити основні чотири етапи: 1991 – 1994 рр. – повного розбалансування старої адміністративно-командної системи, що характеризувався прискореними темпами падіння ВВП, обсягів промислового виробництва, гіперінфляцією, зубожінням населення; 1995 – 1999 рр. – активного становлення ринкової інфраструктури, який ознаменувався зниженням інтенсивності падіння ВВП та обсягів промислового виробництва, укріпленням національної грошової одиниці, загостренням демографічної кризи; 2000 – 2007 рр. – держава вийшла на траєкторію економічного зростання; 2008 р. – по даний час – фінансово-економічна криза, яка призвела до девальвації гривні, інфляції, падіння обсягів виробництва та зубожіння основної частини населення.

Під час формування макроекономічної політики було допущено ряд помилок.

1. Невдало проведена приватизація. Не виправдала себе сертифікатна приватизація, яка не забезпечила структурну перебудову економіки. Не з'явився ефективний власник. Не сформовано середній прошарок, що повинен стати генератором ринкових перетворень, фундаментом економічної і політичної стабільності в суспільстві.

2. Податкова система не зорієнтована на ринок. Через надмірно високі податки вона руйнує виробництво, а не стимулює його.

3. Не створена законодавча база, яка регулювала б діяльність природних монополій, що вносить дисбаланс у ціновий паритет між окремими галузями і негативно впливає на розвиток економіки в цілому.

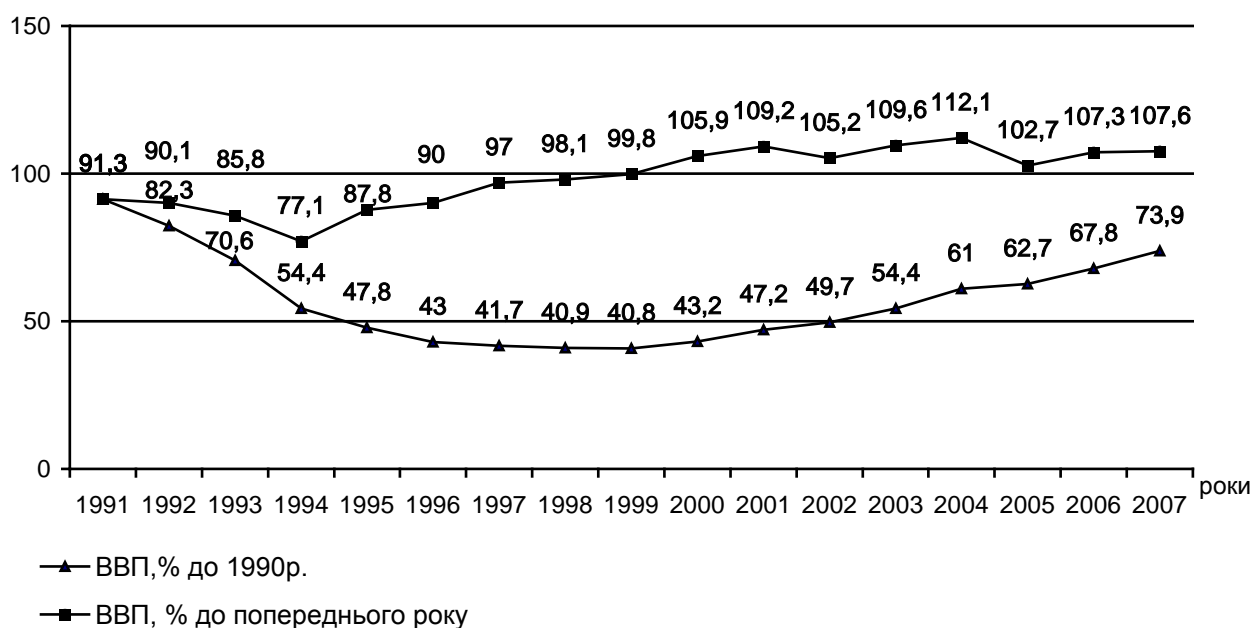
4. Не вдалося сформувати дієздатний апарат управління ринковими перетвореннями, перебудувати функціональні структури і методи їх роботи. Не вирішене питання переходу від галузевого до функціонального управління просторовим розвитком.

5. У державі досягнута грошова стабілізація, не підтверджена фінансовою і бюджетною стабільністю, в основі яких має бути реальне зростання ВВП, його достатність для подальшого розвитку.

6. Необхідно зробити зміни у законодавчій сфері відносно зменшення трансакційних витрат, що визначають умови і межі ринкової діяльності. Маються на увазі витрати, не пов'язані з укладанням господарських договорів – пошук необхідної інформації, дозвіл санепідемстанції на певний вид діяльності, в ряді випадків виплати рекету тощо.

Внаслідок зазначених та багатьох інших причин економічна стагнація розтяглася на десять років. І хоча з 2000 до 2007 року спостерігалось щорічне зростання ВВП, у 2007 році обсяг реального ВВП складав лише 73,9 % від рівня 1990 р. (рис 3.1). Потім на результати діяльності в країні негативно вплинула фінансова криза 2008 – 2009 рр.

Рис 3.1. Динаміка реального ВВП, %

Тенденції досягнутого економічного зростання може істотно зашкодити сучасна структура української економіки, процеси перебудови якої практично некеровані. Спроби розробки комплексної Державної програми структурної перебудови були у 1996 та 2000 рр., проте документи так і не були прийняті.

Регулююча діяльність держави у цьому напрямку протягом 1991 – 1996 рр. зводилася до надання позичок, субсидій збитковим підприємствам та окремим галузям, що суттєво затягнуло процеси їх техніко-технологічного оновлення. У 1997 – 2000 рр. пряме дотування майже припинилося, проте набули поширення різноманітні податкові пільги, бюджетні канікули тощо. Пільги надавалися на основі визначених різними відомствами стратегічних пріоритетів, за якими приймалися відповідні галузеві програми, що за своєю сутністю належали не до стратегічного бачення, а до вирішення поточних проблем існування. Таким чином, діяльність держави у регулюванні структурних перетворень завдала більше шкоди, ніж користі.

У роки економічного зростання (2000 – 2006 рр.) у структурі промислового комплексу відбулися деякі позитивні зрушення, проте частка сировинних галузей залишається високою. Піднесення економіки здійснюється в межах існуючої структури без радикальних технологічних змін. Так, у 2006 році структура промислового виробництва була наступною: переважали металургія та оброблення металу – 25,2 %, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів – 15,7 %, виробництво та розподіл електроенергії, газу і води – 13,4 %, машинобудування – 12,8 %, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки – 9,3 %, добувна промисловість – 9,1 %, хімічна і нафтохімічна промисловість – 6,7 %, виробництво інших неметалевих мінеральних виробів – 3,1 %, целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість – 2,0 %, легка промисловість – 1,0 %.

Разом з тим реалії трансформаційної економіки обумовлюють необхідність поєднання в середньостроковому періоді механізмів оптимізації наявної індустріальної структури економіки з інструментами, які забезпечують формування складових економіки, заснованої на знаннях. Наприклад, в ЄС промислове виробництво складає 18,7 % ВВП, тоді як на сферу послуг припадає 66,9 %. В Україні у 2006 році у структурі валової доданої вартості частка промисловості становила 31,8 %, а у загальному обсязі випуску продукції – 50,1 %, що свідчить про в значній мірі

індустріальний характер національної економіки.

Таким чином, основним завданням у цій сфері є розробка відповідної стратегії структурно-інноваційних перетворень, яка повинна втілитися в адекватній промисловій політиці. Структурні перетворення передбачають наявність інноваційної активності підприємств та значного обсягу інвестиційних ресурсів.

Аналіз тенденцій розвитку вітчизняних інновацій вказує на переважання поліпшуючих, насамперед продуктових інновацій, домінування низькотехнологічних, енергоємних та екологічно небезпечних виробництв. Негативною тенденцією є зменшення кількості промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю та впроваджували інновації (за деяким винятком у 2007 році), таблиця 3.1.

Таблиця 3.1

Інноваційна активність підприємств

Роки	Питома вага підприємств, що	
	займалися інноваціями, %	упроваджували інновації, %
2000	18,0	14,8
2001	16,5	14,3
2002	18,0	14,6
2003	15,1	11,5
2004	13,7	10,0
2005	11,9	8,2
2006	11,2	8,1
2007	14,2	10,8

Незважаючи на наявні фонди підтримки та розвитку інноваційної діяльності, основним джерелом її фінансування є власні кошти підприємств, тоді як обсяги державної фінансової підтримки дуже незначні, таблиця 3.2.

Необхідно визначитись з довгостроковими головними соціально-економічними цілями та пріоритетами розвитку науки і техніки, галузей економіки відповідно до соціально-політичних завдань та реальних фінансово-економічних можливостей держави і в цьому напрямку проводити своєчасне та в достатніх обсягах інвестування. Темпи структурно-

Джерела фінансування технологічних інновацій

Роки	Показники	Загальна сума витрат, %	у тому числі за рахунок коштів			
			власних, %	державного бюджету, %	іноземних інвесторів, %	інші джерела, %
2000		100,0	79,6	0,4	7,6	12,4
2001		100,0	83,9	2,8	3,0	10,3
2002		100,0	71,1	1,5	8,7	18,7
2003		100,0	70,2	3,0	4,3	22,5
2004		100,0	77,2	1,4	2,5	18,9
2005		100,0	87,7	0,6	2,7	9,0
2006		100,0	84,6	1,9	2,9	10,0
2007		100,0	73,7	1,3	3,0	21,7

інноваційної перебудови економіки України не в останню чергу визначаються інтенсивністю та спрямованістю інвестиційних процесів. Яскравою ілюстрацією цієї тези є динаміка інвестицій в основний капітал (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Динаміка інвестицій в основний капітал, % до попереднього року

Урядова політика у 2005 р. ознаменувалася реприватизаційними діями, що створило ситуацію, за якою не гарантуються права приватної власності на майно. Не покращив становище мораторій щодо вільних економічних зон. Наслідком таких дій стали найменші, починаючи з 2000 р., приріст ВВП та інвестицій в основний капітал. У 2006 – 2007 рр. ситуація дещо покращилась.

Проте актуальним завданням державної підтримки в інвестиційній сфері на сьогодні є забезпечення сталих умов здійснення інвестиційної діяльності, що не залежатимуть від зміни уряду.

Істотною проблемою також залишається тіньова економіка. Неврахування наявності тіньової економіки, відсутність ефективної боротьби з нею економічними та силовими методами призводять до некерованості економічними процесами, відсутності прозорого і цілеспрямованого соціально-економічного розвитку країни. На рівні статистики це веде до деформування макроекономічних показників і, як наслідок, серйозних помилок в аналізі, програмуванні та прийнятті рішень управлінського характеру. Якщо в країнах з усталеною ринковою економікою тіньове виробництво здійснюється за кошти підприємця, який приховує прибуток і ухиляється від оподаткування, то у нас його значна частина ведеться через розкрадання сировинних та енергетичних ресурсів, а витрати лягають на собівартість офіційної продукції, що знижує її конкурентоспроможність.

У напрямку подолання тінізації економіки держава повинна виважено застосовувати диференційовані підходи щодо різних її видів. З метою зменшення масштабів тінізації і переходу суб'єктів у офіційну економіку необхідно провести економіко-правову інвентаризацію існуючих проявів тіньових правопорушень з подальшою декриміналізацією більшості з них залежно від ступеня соціально-економічної небезпеки. Також доцільне прийняття законодавчих актів для запобігання злочинності на ринку цінних паперів, у питаннях походження стартового капіталу, обмеження тінізації економіки у сфері грошово-кредитних відносин.

Окрім інших факторів на економічну ситуацію в цілому та на рівень інвестиційної активності в країні істотно впливає грошово-кредитна політика, яка проводиться Національним банком України (НБУ). Слід відзначити позитивні зрушення, що відбулися у регулюванні грошової та фінансової системи: приборкання гіперінфляції (1997 р.), зменшення та оптимізація структури державного боргу, скорочення облікової ставки НБУ і,

як наслідок, процентних ставок комерційних банків за кредитами, відновлення довіри фізичних осіб до банківської системи тощо. Таким чином, послідовна та виважена грошово-кредитна політика НБУ сприяла економічному піднесенню української економіки. Проте фінансова криза 2008 – 2009 рр. багато в чому ліквідувала ці позитивні напрацювання.

Відносно актуальних проблем грошово-кредитної політики слід відзначити, що цільова орієнтація монетарної політики НБУ на стабільність обмінного курсу була виправдана у середньостроковій перспективі, але одночасно спричинила певну втрату контролю за рівнем пропозиції національної валюти, і це спровокувало накопичення інфляційного потенціалу. В Україні залишається відносно високий рівень інфляції (2000 р. – 25,8 %, 2001 – 6,1 %, 2002 – - 0,6 %, 2003 – 8,2 %, 2004 – 12,3 %, 2005 – 10,3 %, 2006 – 9,1 %, 2007– 12,8 %). За умов сталої економіки, як свідчить світовий досвід, цей показник повинен бути в межах 2 – 4 %. Необхідна переорієнтація монетарної політики на контроль за інфляцією.

Детальніше розглянемо галузеву структуру господарського комплексу України. Весь комплекс можна поділити на укрупнені галузі. Зокрема, до промисловості входять наступні галузі: електроенергетика; паливна; атомна промисловість; чорна металургія; кольорова металургія; хімічна і нафтохімічна; машинобудування й металообробка; лісова, деревообробна й целюлозно-паперова; будівельних матеріалів; скляна й фарфоро-фаянсова; легка; харчова; борошномельно-круп'яна й комбікормова; медична та поліграфічна.

Кожна з укрупнених складається з простих галузей. Наприклад, машинобудування й металообробка включає близько 60 галузей, хімічна й нафтохімічна – 15, будівельних матеріалів – теж 15 і т.д. Галузі можуть поділятися на підгалузі. Так, у складі вугільної промисловості розрізняють кам'яновугільну та буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва [71].

Стратегічні пріоритети галузевої політики нашої країни визначаються багатьма чинниками, серед яких домінують постійна потреба у пристосуванні до змін у світовій економіці, поява новітніх тенденцій науково-технічного прогресу, з одного боку, і необхідності усунення внутрішніх диспропорцій та накопичених суперечностей – з іншого. Залежно від рівня індустріального і науково-технічного розвитку, розмірів галузевих господарств, перед кожним з них постають задачі прискореного створення сучасних виробництв, а також посилення традиційних галузей (у першу чергу сільського господарства), недостатній розвиток яких все відчутніше стримує економічне зростання.

Зміни пріоритетів галузевої політики, що визначаються потребами економічного розвитку, знаходить відображення в динаміці міжгалузевих пропорцій. Безперечно, що, будучи головним двигуном господарського прогресу, промисловість повинна тривалий час розвиватися випереджаючими темпами, істотно збільшуючи свою частку у валовому внутрішньому продукті.

Настійною потребою для української економіки став перегляд колишніх напрямів індустріалізації, що багато в чому вичерпали себе до початку 90-х років і виявилися нездатними протистояти глибоким кризовим потрясінням в національному і світовому господарствах. Перед нашою країною стоїть задача підвищити ефективність галузей, які зорієнтовані на внутрішні ресурси, забезпечити їх прозорість і динамізм як необхідні умови інтеграції в міжнародний розподіл праці. Виробництва, що виростили під впливом протекціонізму, не в змозі задовольнити національні потреби. Їх функціонування стикається зі все більшими труднощами внаслідок залежності від імпорту матеріалів і обладнання, обмеженості внутрішніх ринків збуту продукції. Вирішення проблем, що виникають, неможливе в умовах ізоляції від світового ринку та організації всіх необхідних виробництв на місці. Тому розширення експортної бази, поглиблення міжнародної спеціалізації стало головним напрямом індустріалізації країни. Але така

політика не може здійснюватися без урахування новітніх тенденцій науково-технічного прогресу.

Серйозні корективи були внесені в стратегію експортоорієнтованого розвитку нашої країни. Вони були обумовлені перш за все тим, що новітні технології істотно змінюють переваги, на які традиційно спирався експорт. Це примушує суб'єкти підприємницької діяльності шукати нові ніші на ринку за видами продукції та категоріями споживачів, на яких вони орієнтуються. Тим самим модифікуються і пріоритети галузевої політики. До числа першочергових потрапляють перш за все наукоємні галузі. Водночас реальні можливості для їх розвитку існують не у всіх галузях або сферах матеріального виробництва.

Україна володіє серйозним потенціалом в області сучасних технологій. Політика структурної адаптації може дати змогу нашій країні збільшити частку у світовому виробництві високотехнічної продукції. На рішення цих задач спрямована широкомасштабна державна програма імпортозаміщення, якою також передбачається захист потенціалу національної економіки. Державі доводиться резервувати ринок по окремих видах продукції для місцевих підприємств, обмежувати іноземну конкуренцію протекціоністськими бар'єрами, використовуючи привабливість своїх досить потужних ринків.

Як показує світова практика, провідною галуззю вважається електронне виробництво, яке стає істотним чинником соціально-економічного розвитку і навіть диференціації за ступенем розвитку країни. В умовах української економіки, спираючись на потенціал внутрішнього ринку і активну державну підтримку, до створення електронних виробництв, крім національного капіталу, підключаються інші країни.

Самостійна економічна політика і структурна перебудова можливі лише при збереженні повної національної економічної незалежності країни. В сучасних умовах це означає визначення стратегії і тактики шляхом розробки та реалізації плану відновлення і розвитку, в першу чергу базових

галузей господарського комплексу. По мірі приватизації власності в базових галузях і розвитку ринкових відносин принципи планування та управління в цій сфері стануть цілком індикативними.

Іншим важливим напрямом структурної політики є розробка і здійснення плану відновлення та розвитку галузей групи "Б" (легка, харчова, виробництво споживчих товарів тривалого користування), а також машинобудування для цих галузей та сільського господарства.

Системність і плановість структурної політики перебудови економіки країни представляються життєво важливими для подальшого економічного розвитку. Тут необхідні політична воля, наявність сильних, відповідних задачам управлінських структур, що володіють всім арсеналом засобів дії на економіку, включаючи як директивні, так і гнучкі, ринкові.

Потреба в нарощуванні індустриального і технологічного потенціалу підвищує значення інших галузей, що формують базу технічного переозброєння, зокрема найбільш модернізованих напрямків машинобудування (виробництво металообробних верстатів, обладнання та устаткування для металургійної, добувної, текстильної, харчової промисловості, тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, різних засобів транспорту). Необхідно враховувати, що, маючи в розпорядженні великі, в порівнянні з іншими країнами, науково-технічні можливості, наша країна займає провідне місце у світовому виробництві таких складних видів продукції машинобудування, як підйомні крани, ковальсько-пресове обладнання, електро- і дизельні локомотиви, великотонажні судна.

Однією з найдинамічніших галузей в Україні стало автомобілебудування, яке разом з національними марками автомобілів випускає моделі, що є спільною розробкою із зарубіжними партнерами. Процеси структурної адаптації і переорієнтації галузі на експорт, що розгорнулися останніми роками, вимагають істотної модифікації системи фінансових та економічних стимулів. Деяко вже зроблено: відмінені заборони на імпорт, знижені відповідні імпорти тарифи і нетарифні протекціоністські

бар'єри. Головними напрямками в експортоорієнтованій стратегії стали активне залучення в галузь іноземних інвестицій, заохочення різноманітних форм співпраці національних фірм з іноземними компаніями, включаючи створення змішаних підприємств, встановлення субпідрядних відносин, підписання угод про технічну співпрацю, контрактів на експорт продукції та ін. Створені умови дозволили значно розширити інвестиції національних та транснаціональних автомобільних компаній. Проте щодо цих досягнень можна говорити лише стосовно обмеженого кола марок автомобілів, яким до того ж нелегко утримати завойовані позиції в конкурентній боротьбі.

Нерівномірно розвивається галузь важкої індустрії, що виконує важливу роль у формуванні промислового потенціалу, – металургія. Наслідком технічного прогресу стало скорочення питомого споживання металу, застосування нових конструкційних матеріалів – пластмас та інших замінників.

Металургійна промисловість, як і багато інших галузей, стоїть перед необхідністю серйозної структурної перебудови. Для більшості підприємств характерні надлишкові потужності, що несприятливо позначається на їх ефективності і перешкоджає модернізації виробництва. Найбільші підприємства відчувають потребу у вдосконаленні технології і заміні обладнання, переорієнтації виробництва відповідно до попиту, що змінився, на випуск нових видів продукції. Необхідні для цього інвестиції стримуються відсутністю валютно-фінансових ресурсів. Підприємства намагаються вирішити проблеми шляхом приватизації і децентралізації металургійної промисловості, лібералізації цінової та експортної політики, залученням додаткових капіталів і нарощуванням експортного потенціалу, для чого створюються спільні підприємства з іноземними інвесторами.

Можливість галузевих зрушень на користь промисловості обмежується необхідністю розвивати інші сфери матеріального і нематеріального виробництва, відставання яких не повинно бути заповнено інтенсифікацією міжнародного обміну. Мова в першу чергу йде про аграрний сектор.

Сучасні технології в сільському господарстві залишаються недоступними для України. На більш ніж 70 % оброблюваних площ знизилася культура проведення сільськогосподарських робіт, що виключає зростання врожайності, яке може бути забезпечене лише правильним і достатнім за обсягами вживанням добрив. Успіх нових технологій вирішальним чином залежить від того, наскільки вони пристосовані до місцевих, як правило унікальних, агрокліматичних та соціально-економічних умов. Вирішення цієї складної задачі вимагає значного науково-технічного і кадрового потенціалу, відсутнього практично у всіх регіонах країни.

Негативний вплив на розвиток аграрного сектора чинить державне регулювання закупівель сільськогосподарської продукції, тісно пов'язане із системою оподаткування і субсидування виробників та споживачів. В Україні заготівля вирощеного урожаю монополізована державою, яка повністю контролює закупівельні ціни, підтримуючи їх на штучно заниженому рівні. Така політика визначена прагненням поповнювати державні доходи та підтримувати низькі ціни на продовольство. Це завдає збитків сільському виробнику, позбавляючи його необхідних стимулів. Разом із заниженням закупівельних цін, негативні наслідки державної монополії пов'язані також з нездатністю державних органів гнучко і ефективно управляти ринком. Встановлюючи єдині і незмінні ціни без урахування регіональних та сезонних особливостей, закупівельні організації в ще більшій мірі підривають зацікавленість виробників.

Активне втручання держави в сільськогосподарське виробництво на всіх його стадіях (виробництво, збут, споживання) нерідко знижує ефективність зусиль, які докладаються щодо розвитку агросфери, включаючи інвестиції на розвиток сільської інфраструктури, впровадження передових технологій, а також надання виробникам субсидій для придбання мінеральних добрив і засобів механізації.

Головною стратегічною метою заходів по інтенсифікації аграрного сектора є досягнення самозабезпеченості продовольством. При всіх

перевагах і можливостях міжнародного розподілу праці реалізація цієї задачі є необхідною умовою подолання міжгалузевих диспропорцій та збалансованого економічного зростання. Досвід багатьох країн світу підтверджує, що прагнення виробляти для себе достатню кількість продовольства не суперечить інтенсифікації міжнародного обміну на основі порівняльних переваг. Країни, які відрізняються високими показниками виробництва продовольства на душу населення, розширюють експорт сільськогосподарських продуктів. Водночас орієнтація на великомасштабний імпорт базового продовольства, особливо зерна, є безперспективною перш за все через обмежені виробничі, експортні, а отже, і валютно-фінансові можливості.

Прискорений підйом сільського господарства є головним пріоритетом галузевої політики практично всіх країн, що розвиваються. Рішення задачі вимагає глибоких структурних перетворень і науково обґрунтованої господарської політики, включаючи дію на ціни як регулятор міжгалузевих пропорцій і зусиль по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства. Основним важелем розвитку стають такі заходи, як підвищення закупівельних цін, збільшення фінансової і технічної допомоги сільським виробникам.

При всій значущості підйому аграрного сектора та вдосконалення промислових структур неодмінною умовою соціально-економічного прогресу є розширення і модернізація сфери послуг. Її роль в структурній перебудові господарства і стимулюванні науково-технічного прогресу визначається високою питомою вагою в сукупному продукті країни. Підвищення ролі сфери послуг в економіці спостерігається у всіх регіонах, де цей сектор продовжує розвиватися стабільними і випереджаючими темпами, компенсуючи уповільнення зростання в індустріальних галузях. Дана тенденція відображає об'єктивні потреби соціально-економічної модернізації суспільства, оскільки саме щодо споживання (а отже, і щодо виробництва) послуг відставання нашої країни від індустріально розвинених держав

особливо значне. Між тим сучасний виклик науково-технічної революції вимагає прискореного розвитку виробничої (транспорт і зв'язок) та організаційної (управління, маркетинг) інфраструктур, інформаційних та інжинірингових послуг. З розвитком освіти, охорони здоров'я, рекреаційних послуг нерозривно пов'язане і вирішення невідкладних соціальних проблем.

Соціально-економічні перетворення, які спрямовані на подолання міжгалузевих диспропорцій, а також вдосконалення форм і методів управління економікою, створюють додаткові передумови і стимули до поглиблення індустріалізації, прискорення промислового та науково-технічного розвитку. Враховуючи сучасний стан економіки України, програма її структурної перебудови повинна включати: відновлення базових галузей промисловості на новій технічній основі; отримання прибуткової діяльності промислових і сільськогосподарських підприємств; забезпечення плідної роботи науки, освіти, охорони здоров'я і культури; підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності [15].

3.3. Промисловість, її трансформація в умовах ринкової економіки

В українській промисловості за роки незалежності відбулась кардинальна перебудова. Вона зумовлена зміною політичного ладу та новими відносинами власності. Проте система управління не змінилась відповідно ситуації і, як результат, державні органи не мають реальних важелів впливу на підприємства та не в змозі вирішити їх проблеми. Не існує дієздатних механізмів взаємодії між приватизованими підприємствами і органами державного управління з точки зору макроекономічного планування та впровадження необхідних стратегій. Кожен із суб'єктів виконує власні завдання, часто не враховуючи інтересів іншого. Подібна система під впливом зовнішніх факторів або внутрішніх конфліктів призводить до

кризових явищ. Головним недоліком, що може призвести до негативних наслідків, є відсутність цілісної та конкретної політики розвитку галузей.

Ринок, як умова функціонування промисловості, існує за власними законами. Проте недосконалість державної політики призводить до наступного: недостатність регуляторних заходів та державної підтримки там, де це потрібно, або, з іншого боку – неринкові втручання в разі необхідності вирішення ситуативних проблем. Все це викликає порушення механізмів саморегуляції.

Організація ефективної системи державного управління є предметом дослідження українських вчених-економістів. Головним чином вивчаються загальні проблеми управління промисловістю. Велику зацікавленість щодо цього питання виявляють С. Гаркавенко, В. Герасимчук, В. Дубницький, В. Кардаш, Є. Савельєв, С. Скибинський та ін. Промисловість – найважливіша структурна ланка господарського комплексу України. Тут задіяні третина основних фондів, понад 30 % населення, зайнятого у господарському комплексі. За радянський період виробництво засобів виробництва (група А) розвивалося більш швидкими темпами, а його частка у загальних обсягах виробництва у 1989 р. становила 71,2 %. Частка групи Б (виробництво предметів споживання) становила 28,8 %. З 1990 р. почалися структурні зміни. Однією із складових розвитку промисловості є пошук джерел фінансування реструктуризації та подальшого розвитку. Оскільки бюджетна політика сьогодення і статус відносин між підприємствами та державою не передбачають бюджетного інвестування, завдання державних органів зводиться до створення сприятливих умов для впровадження приватного капіталу внутрішнього або зовнішнього походження.

Надамо розподіл обсягу продукції промисловості за видами діяльності у 2007 році (рис. 3.3). З аналізу отриманої інформації вибудовується в цілому негативна структура галузей промисловості: переважання металургії та виробництва готових металевих виробів, а також виробництва та

розподілу електроенергії, газу і води. Водночас продукція машинобудування займає всього 13,7 %, легкої промисловості – 1,0 %.

Рис. 3.3. Розподіл обсягу реалізації продукції промисловості за видами діяльності, відсотків до загального обсягу

Проведений комплексний аналіз динаміки валового внутрішнього продукту України та пов'язаних з ним основних макроекономічних показників на підставі щомісячних статистичних даних дозволив визначити прогнозну структуру промислового комплексу на середньострокову перспективу, якої необхідно досягти завдяки переходу до інтенсивного характеру зростання за інноваційною моделлю, покращенню показників ефективності промислового виробництва. Ця структура (по своєму складу дещо відмінна від рис. 3.3) характеризується наступними складовими: паливно-енергетичний комплекс – 15 – 18 %, металургійний комплекс – 15 – 17 %, хімічна, нафтохімічна й деревообробна промисловість – 9 – 10 %, машинобудування – 25 – 30 %, легка й харчова промисловість – 19 – 21 %, промисловість будівельних матеріалів – 3 – 4 % і може бути використана як

орієнтовна (цільова) модель при обґрунтуванні заходів державної структурної та промислової політики, насамперед для підготовки їх концепцій [6].

Державна промислова політика – це складова економічної політики держави, яка спрямовує діяльність на прискорення розвитку країни та її регіонів, стимулювання роботи промислових підприємств усіх форм власності у напрямі досягнення національною економікою поставлених завдань. Стратегічною метою державної промислової політики України є створення багатогалузевого, високотехнологічного, конкурентоздатного, високоефективного промислового комплексу, що гарантує достатній рівень економічної безпеки країни, підвищення життєвого рівня населення, оздоровлення екологічної ситуації та інтеграцію у систему світогосподарських зв'язків на взаємовигідних умовах.

Вибір найбільш раціонального варіанту промислової політики має ґрунтуватися на: аналізі стану вітчизняної промисловості; пошуку найбільш ефективних варіантів забезпечення конкурентоздатності продукції; оцінці ємності ринків збуту для вітчизняної промислової продукції в країні і за кордоном; виборі протекціоністських заходів для продукції вітчизняного промислового комплексу; обчисленні можливих економічних наслідків вибору того чи іншого варіанта промислової політики та ін. [33].

Промислова політика держави базується на ряді документів, найголовніші з яких "Концепція державної промислової політики", затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2003 року та "Державна програма розвитку промисловості на 2003 – 2011 роки", схвалена Постановою Кабінету Міністрів від 28 липня 2003 р. Концепція та Програма містять в собі логічні раціональні положення щодо промислової політики та розвитку галузей.

Причини проблем із реалізацією промислової політики: відставання впровадження концепції промислової політики від практичного регулювання реального сектора та звужене трактування сфери її використання; повільне

здійснення економічних реформ (приватизації, акціонування підприємств, структурних перетворень); неефективне управління об'єктами державної власності; низький рівень інформаційного забезпечення функціонування реального сектора; нестача інвестиційних ресурсів; відсутність чітко визначеної системи пріоритетів.

Необхідні різномірні пріоритети промислової політики з урахуванням обсягів наявних інвестицій та інноваційних параметрів економічної системи. Виділимо три рівні пріоритетів: короткострокові – визначені для факторів виробництва та пов'язані з мінімізацією витрат і забезпеченням мінімуму соціальних гарантій під час кризи; середньострокові – базуються на спроможності до самоінвестування та активній конкуренції на світовому ринку; довгострокові – передбачають участь в міжнародній кооперації за умов конкуренції на основі інновацій та наукоємних технологій.

Державне регулювання – не жорстка альтернатива ринковим методам, а засіб закріплення позитивних і послаблення негативних наслідків ринку. Втрата державних важелів регулювання реального сектора в початковий період реформ продемонструвала необхідність посилення державного впливу, причому, відповідно до сучасних підходів щодо ролі держави, не в плані втручання, а за участі в економічних процесах.

Одним із напрямів регулювання реального сектора виступає державний сектор, діяльність якого впливає на всю економічну систему. В умовах переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової роль державного сектора змінюється: із практично єдиного він перетворюється на один з рівноправних. Галузі, що мають велике значення (енергетика, залізниця тощо) із стратегічних міркувань залишаються в державній власності. Тому державний сектор може стати початковим етапом реконструкції системи управління промисловістю із застосуванням подібних принципів до приватного сектору. Важлива роль структурної політики – перебудова промисловості з метою підвищення її ефективності, міжгалузевого реформування тощо. Механізм структурної перебудови

бачиться у виваженому поєднанні прямого державного регулювання через міжгалузевий і внутрішньогалузевий перерозподіл ресурсів з усіма іншими можливими методами, притаманними ринковій економіці [6].

Надамо основні показники розвитку промисловості України за останні 8 років (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Основні показники розвитку промисловості

Роки \ Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), млн. грн.	182718,3	210842,7	229634,4	289117,3	400757,1	468562,6	551729,0	717076,7
Основні засоби промисловості (у фактичних цінах на кінець року), млн. грн.	285328	311089	339259	362598	420080	456738	525222	645443
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, відсотків	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8	5,8
Частка збиткових підприємств, відсотків	42	41	42	40	38	37	35	33
Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості, тис.	461,8	4267,2	4063,5	3943,6	3941,2	3913,3	3851,9	3690,0
Середньорічна номінальна заробітна плата найманих працівників у промисловості, грн.	291,16	375,16	455,85	553,59	697,42	912,83	1144,59	1481,96

З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

- обсяги реалізованої продукції і вартість основних засобів зростають, що в значній мірі пояснюється високим рівнем інфляції та індексацією залишкової вартості основних фондів;

- частка збиткових підприємств дещо знизилась, проте кожне третє з них не досягло прибуткових результатів;
- кількість працівників, які задіяні у галузі, неухильно зменшується. Водночас їх заробітна плата зростає досить високими темпами.

Виробничо-територіальним промисловим угрупованням різних типів відповідають різні територіальні одиниці. Якщо в населеному пункті розміщене одне підприємство, він називається промисловим пунктом; якщо група підприємств – промисловим центром.

Промисловий вузол – це локальне виробничо-територіальне угруповання комплексного характеру, де при взаємній близькості підприємства об'єднані між собою тісними виробничими й виробничо-технологічними зв'язками, єдністю транспортно-географічного положення, спільними системами інфраструктури та населених пунктів з метою ефективного використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Промисловий район – складніше й ширше за територією формування. Він виникає на основі комплексів, угруповань або внаслідок взаємодії цих форм. Наприклад, Донецьку, Дніпропетровську та інші області, промисловість яких має спільний характер, називають Донецько-Придніпровським промисловим районом.

У результаті глобального процесу індустріалізації під впливом науково-технічної революції з першої половини минулого століття значення добувної промисловості поступово знижувалось. Натомість підвищувалась роль обробної промисловості. У другій половині століття частка добувних галузей у світовій промисловості за вартістю продукції знизилась з 15 % до 8 %. Обробна промисловість розвивалась більш швидкими темпами. Прискорено зростали хімічна промисловість та машинобудування (особливо електронна промисловість і виробництво транспортних засобів). Водночас підвищення частки обробної промисловості в структурі економіки більшості економічно розвинутих країн світу стало можливим завдяки збільшенню видобутку сировини в інших країнах. Таким чином, провідні держави в умовах розподілу

праці експлуатують країни третього світу як сировинні придатки до власної все більш зростаючої обробної промисловості. Країни, що розвиваються, в тому числі Україна, змушені підтримувати і навіть збільшувати власну сировинну спрямованість, оскільки вони отримують велику частку надходжень до бюджету від експорту продукції добувної та обробної з низьким ступенем переробки промисловості.

Провідні країни світу вже давно зрозуміли, що розвиток наукоємних галузей обробної промисловості найбільше відповідає інтересам економічної безпеки держави, дозволяє розвивати її трудові ресурси, науково-технічний та технологічний потенціал, підвищувати конкурентоспроможність на світовому ринку. В епоху інформаційного суспільства значення обробної промисловості більш вагомим, оскільки вона є замовником наукових напрацювань, використовує нові технології та винаходи. Обробна промисловість провокує наявність науково-дослідних інститутів, оплачує їх дорогі розробки. Крім цього, в ній створюється найбільша кількість робочих місць, вона є основним споживачем продукції сільського господарства, добувної промисловості та енергетики. В обробній промисловості (не враховуючи сферу послуг та фінансів) сконцентровано найбільшу частину промислового капіталу економічно розвинутих країн. За таких умов добувна промисловість виконує функцію джерела сировини та матеріалів для обробної промисловості, а остання стає основним виробником високотехнологічної конкурентоспроможної продукції, в тому числі на експорт.

На сьогодні наукоємні галузі формують лідируючу групу в економіці розвинутих країн, будучи локомотивом економічного зростання та позитивної динаміки більшості показників соціально-економічного розвитку. Оскільки розвиток галузі залежить від обсягів виробництва та продажу, між основними виробниками наукоємної продукції йде конкурентна боротьба за ринки збуту як у межах країни, так і на світовій арені, де високотехнологічні галузі стають провідною силою в умовах глобалізації.

З факторів, що впливають на промислове виробництво та його конкурентоспроможність на світовому ринку, особливе значення для України мають: робоча сила та її вартість; капітал (основні фонди виробничих підприємств, їх нарощування і оновлення); науково-технічні розробки (особливо впровадження їх у виробництво) тощо.

Абсолютна більшість зайнятих у промисловості працюють у галузях обробної промисловості (близько 70 %), але їх частка знижується. При цьому спостерігається збільшення зайнятих у сфері торгівлі, будівництва, транспорту і зв'язку тощо. Найбільша частка зайнятих в обробній промисловості припадає на машинобудування, харчову промисловість та переробку сільськогосподарської продукції, металургію й оброблення металу – основні експортоорієнтовані галузі. Найменша – на виробництво деревини та виробів з неї, целюлозно-паперову промисловість і видавничу справу [77].

Промислова кооперація впливає на процес структурної перебудови національної економіки, основна база якої створена в період колишнього СРСР. У той час економіка України формувалася як невід'ємна частина єдиної держави. Тому більшість видів промислового виробництва мала незакінчений цикл: комплектуючі створювалися в одних республіках, сировина поставлялась з інших, а готова продукція призначалася для третіх. Ставши самостійною, Україна мала вирішувати питання реструктуризації галузей, скорочення чи повного припинення діяльності тих, які не відповідають стратегічним інтересам держави і суспільства.

Щоб здійснити реструктуризацію господарства, необхідно було розв'язати кілька принципових проблем: які галузі промислового виробництва повинні мати замкнутий цикл, а що краще розвивати в кооперації з іншими країнами; наскільки економічно доцільно виробляти деякі види продукції чи вигідніше розвивати розподіл і кооперування праці на принципово нових умовах, у тому числі купувати готові вироби; які галузі промисловості доцільно ліквідувати через високу екологічну небезпеку,

енерго- і трудоемність, а також складність і високу вартість розвитку в силу значного відставання від провідних країн світу; визначитися з джерелами коштів, які можна використовувати для проведення масштабної реструктуризації національного господарства; розподілити роль держави і недержавного сектору економіки в механізмі національної реструктуризації галузей.

Успіхи розвитку економіки як у світовому співтоваристві, так і в Україні багато в чому будуть залежати від того, наскільки людство зможе ефективно і масштабно використовувати позитивний досвід, накопичений попередніми поколіннями. Сучасна світова практика, а також вітчизняні напрацювання свідчать, що поступальний розвиток промислового виробництва в значній мірі буде визначатися використанням переваг кооперації. В теперішній час в Україні відбувається відродження системи промислового кооперування.

Розвиток системи промислової кооперації – питання соціальної, політичної, економічної важливості. Вихід промислового сектору на більш високий рівень розвитку визначає широке використання ефективних моделей кооперації промислових підприємств. У практиці багатьох країн склалися два типи промислових кооперативів: перший – вертикальні, які виконують обслуговуючі функції; другий – виробничі або горизонтальні. Суть обслуговуючих кооперативів зводиться до того, що промислові товаровиробники, зберігаючи юридичну і економічну самостійність, об'єднуються для спільної діяльності з виробництва певного виду продукції. Вони можуть утримувати на паях виробничі фонди, сервісну службу, переробні підприємства. У таких об'єднаннях кожний учасник кооперації самостійно розпоряджається доходами і здійснює виробничі функції в межах свого підприємства. При другому типі кооперації підприємства об'єднуються для спільного виробництва промислової продукції. При цьому кожний учасник втрачає, як правило, свою правову і господарську незалежність і повинен брати особисту участь у виробничому процесі.

У світовій практиці розвитку промислової кооперації за видами діяльності склалися наступні об'єднання: з переробки і збуту продукції, постачання засобів виробництва, виробничого обслуговування, кредитування і виробничої діяльності.

В суспільстві не набуло переконання, що кооперативний принцип господарювання – це захист підприємницької діяльності товаровиробників від посередницьких структур, які незаслужено присвоюють частку їх прибутку. Промислові підприємства, не зв'язані кооперативними відносинами з переробними і торговельно-збутовими підприємствами, не зможуть ефективно реалізовувати свою продукцію, будуть змушені утримувати посередників. Позитивні результати діючих вертикально інтегрованих систем свідчать про ефективність просування продукції по технологічних ланках продовольчого ланцюга на основі кооперації. Моделі кооперативного типу орієнтовані на використання широких можливостей кооперації в забезпеченні інтересів як промислових товаровиробників, так і споживачів продукції промислового господарського комплексу.

Вплив кооперації на прискорення ринкових перетворень передусім знаходить відображення у реформуванні підприємств і створенні на їхньому місці суб'єктів господарювання недержавної форми власності. У 1992 – 2004 рр. було реформовано 81877 державних підприємств, із яких 22,5 % або 26194 перетворені в приватні підприємства, а 77,5 % або 55673, – у колективні підприємства (здебільшого в акціонерні товариства чи товариства з обмеженою відповідальністю).

Розглядаючи процес реформування державних підприємств в окремих регіонах, можна встановити, що практично скрізь на їх базі створювались суб'єкти господарювання колективної форми власності. Це пов'язано з тим, що більшість колишніх державних підприємств – середні й великі господарські одиниці, які відповідно до плану приватизації мали змінити форму власності. Так, у м. Києві частка колективних підприємств становила 88,4 %, Харківській області – 87,1 %, Запорізькій – 82,4 %,

Дніпропетровській – 81,7 %, Полтавській – 81,1 %, Донецькій – 78,8 %. Понад 62 % державних підприємств реформовані шляхом викупу майна. Продаж на аукціоні становив 14,9 %, на інших видах конкурсів – 8,4 %, продаж акцій відкритих акціонерних товариств – 14,3 % тощо.

Аналіз процесу трансформації економіки свідчить, що було допущено помилку, яка зумовлена неточним розподілом функцій між державою і ринковим механізмом господарювання, переоцінкою можливостей ринку й істотним зниженням ролі держави в розвитку національної економіки. При відсутності оптимальної структурної промислової політики це виявилось однією з головних причин обвального падіння виробництва в більшості галузей економіки. Не усвідомивши глибинних джерел системної кризи в національному господарстві, органи державної влади шукають винуватців на стороні, що не сприяє поліпшенню економічного стану в країні. Слід реалізувати нові підходи до управління державними підприємствами з боку владних структур, розробити і впровадити систему підготовки керуючих державними пакетами акцій, визначити порядок роботи представників держави у відкритих акціонерних товариствах.

Для зміни ситуації на краще необхідна розробка і реалізація стратегічних програм розвитку промисловості на національному рівні. Здійснювати їх необхідно за єдиним стратегічним планом структурної перебудови економіки. Мають бути передбачені кілька напрямів, які забезпечать умови для розвитку промисловості, у т.ч. законодавчий, організаційний, фінансовий, економічний та інформаційний [41].

Важливим результатом реформ є формування внутрішнього ринку. Водночас його кількісні, якісні параметри та інфраструктура поки що не відповідають вимогам політики сталого економічного зростання. Українська промисловість залишається орієнтованою на зовнішній ринок, який забезпечує до 60 % ВВП. Це робить її вразливою, залежною від світової економічної кон'юнктури і практично виключає можливість стабільного

розвитку. У таких умовах необхідне удосконалення політики розвитку внутрішнього товарного ринку промислової продукції.

Основним суб'єктом внутрішнього товарного ринку є населення – споживач продукції, від рівня платоспроможності якого залежить збільшення виробництва товарів широкого вжитку і тривалого користування. На стан внутрішнього ринку впливають деформації у виробничих процесах, що накопичувалися протягом багатьох років, фізичне і моральне старіння обладнання, його значна енергоємність, яка знижує конкурентоспроможність продукції та звужує ринки збуту, призводить до випуску неліквідних виробів. З іншого боку, на структуру і розвиток внутрішнього товарного ринку впливають соціально-економічні умови – рівень доходів, різноманітність форм власності, стабільність грошово-кредитної системи, наявність ринкової інфраструктури тощо.

В основі аналізу внутрішнього ринку промислової продукції лежить балансовий метод. Показником, що характеризує фактичний стан, є споживання, розрахунок якого можна проводити як на макрорівні, виходячи з даних таблиці "витрати-випуск", так і на мікрорівні – за окремими товарними групами на базі оперативних даних Держкомстату шляхом визначення різниці між обсягом ресурсів (сумою виробництва та імпорту) і експортом. Для розрахунків споживання необхідно звести балансові показники до однакового грошового еквіваленту через офіційний курс валюти Національного банку, оскільки обсяги товарного експорту та імпорту надаються в доларах США. Комплексна оцінка стану внутрішнього ринку повинна включати аналіз наявної ситуації, визначення причин, що стримують розвиток, та розробку пропозицій відносно його активізації [95].

В цілому процеси трансформації промислового комплексу в сучасних умовах нестабільної української економіки носять невизначений і дещо спонтанний характер. Завдання держави і її владних структур – провести ефективну реструктуризацію та забезпечити поступальний розвиток суб'єктів господарської діяльності промислового спрямування.

3.4. Роль регіонів у промисловому розвитку України

Досягнення промисловим комплексом України рівня високої конкурентоздатності на сучасному етапі повинно розглядатися як основна мета розвитку. Воно має ґрунтуватися на трансформаційних процесах у промисловості окремих регіонів. Тому дослідження результатів даних процесів завжди буде актуальним. Крім того, в умовах трансформації економіки, удосконалення форм і методів управління господарськими комплексами потрібен значно вищий рівень обґрунтованості планування економічного розвитку регіону.

Промисловий потенціал регіону визначається за формулою:

$$ВПр = \sum_{i=1}^{i=m} (Пі+НПі+ \Delta ВПі), \quad (3)$$

де:

ВПр – виробничий потенціал регіону;

m – загальна кількість підприємств;

Пі – потужність і-го підприємства;

НПі – недовикористані потужності і-го підприємства;

$\Delta ВПі$ – приріст виробничих потужностей і-го підприємства.

Для оцінки діяльності виробничого комплексу регіону використовується сукупність наступних показників:

1. Коефіцієнт використання виробничих потужностей:

$$Кп = \frac{\sum_{i=1}^m Ві}{\sum_{i=1}^m Пі}, \quad (4)$$

де:

Кп – коефіцієнт використання виробничих потужностей;

Ві – випуск продукції на і-му підприємстві (фактичний обсяг продукції);

P_i – потужність i -го підприємства (максимально можливий випуск продукції).

2. Коефіцієнт фондівддачі:

$$K_{фв} = \frac{\sum_{i=1}^m B_i}{\sum_{i=1}^m \Phi_i}, \quad (5)$$

де:

$K_{фв}$ – коефіцієнт фондівддачі;

B_i – вартість продукції, виготовленої i -м підприємством;

Φ_i – загальний обсяг основних виробничих фондів i -го підприємства у вартісному виразі.

3. Коефіцієнт матеріалоемності:

$$K_{ме} = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n M_{ij}}{\sum_{i=1}^m B_i}, \quad (6)$$

де:

$K_{ме}$ – коефіцієнт матеріалоемності;

M_{ij} – вартість (обсяг) матеріальних ресурсів j -го виду, який використовується на i -му підприємстві;

B_i – вартість продукції або послуг i -го підприємства.

Одним з найбільш важливих показників, які визначають господарську діяльність території, є валовий регіональний продукт (ВРП). Він характеризує загальну індустріальну потужність областей. ВРП регіону складається із суми валових доданих вартостей усіх видів економічної діяльності, скоригованих на величину непрямо вимірюваних послуг фінансового посередництва та податків за виключенням субсидій на продукти. Порівняльний рівень розвитку індустрії отримаємо, обрахувавши валовий регіональний продукт на одну особу (табл. 3.4). З даних таблиці маємо наступну ситуацію у регіональному розрізі:

Таблиця 3.4

Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу

(у фактичних цінах, грн.)

Роки	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Території								
Україна	1356	2788	3766	4239	5114	7273	9372	11630
Автономна Республіка Крим	986	1937	2691	2979	3633	4651	6460	8101
області								
Вінницька	1145	2104	2812	3019	3534	4700	5966	7328
Волинська	942	2077	2702	2943	3339	4771	6285	7397
Дніпропетровська	1706	3562	4558	5090	6058	8609	11909	15239
Донецька	1646	3509	4692	5263	6385	9713	12490	15275
Житомирська	1199	1987	2269	2570	3074	4397	5554	6636
Закарпатська	723	1677	2208	2557	3207	4238	5373	6576
Запорізька	1821	3795	4114	4498	5353	8093	10683	13369
Івано-Франківська	1012	2142	2756	3213	3958	5238	6916	8157
Київська	1597	3255	3506	3780	4513	6652	8673	10918
Кіровоградська	1069	1860	2790	3025	3632	5122	6394	7723
Луганська	1253	2439	2900	3394	3997	5973	8131	10085
Львівська	1095	2159	2768	3277	4049	5369	6657	8351
Миколаївська	1299	2563	3422	3739	4284	6424	7801	9769
Одеська	1371	2828	3843	4391	5245	7028	8619	10379
Полтавська	1718	3423	4043	4825	5533	8841	11574	14330
Рівненська	1171	2118	2709	2963	3475	4817	6269	7724
Сумська	1364	2631	3149	3401	3795	5009	6497	7848
Тернопільська	930	1605	2048	2313	2741	3561	4603	5819
Харківська	1410	2799	3580	4070	5045	7182	9025	11353
Херсонська	1048	1925	2537	2797	3287	4546	5713	6744
Хмельницька	1233	2028	2511	2773	3337	4549	5764	7023
Черкаська	1357	2203	2545	2764	3309	4853	6681	8209
Чернівецька	893	1411	2015	2321	2771	3589	4654	5650
Чернігівська	1296	2407	2780	3108	3764	5163	6474	7714
міста								
Київ	1937	5965	11944	13456	16697	23130	28780	35210
Севастополь	843	1682	3154	3684	4557	5847	7452	10079

- валовий регіональний продукт в розрахунку на одну особу у всіх без виключення областях зростає, що пояснюється покращенням економічної ситуації та інфляційними процесами у державі;

- по даному показнику всі регіони можна розділити на три групи:

перша (найбільш індустріально розвинені) – м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька, Харківська, Київська та Луганська області, м. Севастополь;

друга (середнього рівня індустріального розвитку) – Миколаївська, Львівська, Черкаська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Сумська, Чернігівська, Рівненська, Волинська, Вінницька та Хмельницька області, Автономна республіка Крим;

третья (низького рівня індустріального розвитку) – Херсонська, Закарпатська, Житомирська, Тернопільська та Чернівецька області.

При цьому в кожній із груп області з більш високим рівнем індустріального розвитку розміщені вище.

Зупинимось на показнику, який характеризує ринкові перетворення територій – кількості суб'єктів господарської діяльності за регіонами (табл. 3.5). Проаналізуємо ситуацію із даною складовою ринкової економіки:

- протягом двадцяти років кількість суб'єктів господарювання в державі щорічно збільшувалася;
- дана тенденція характерна для всіх без винятку областей України;
- найбільша кількість суб'єктів господарської діяльності працюють у м. Києві, Дніпропетровській, Донецькій та Львівській областях; найменша – у Чернівецькій, Волинській, Рівненській, Чернігівській і Закарпатській областях, а також у м. Севастополі.

У світовій регіоналістиці вважається, що одним з найбільш ефективних важелів підйому промисловості є її кластеризація. Розглянемо це питання досить детально.

Третій з'їзд Співки економістів України, який відбувся у листопаді 2001 року, рекомендував розробити національну програму підвищення конкурентоспроможності економіки держави на базі кластерних моделей. Законодавчі та нормативні акти прямої дії щодо кластерів відсутні. Проте їх можна створювати відповідно до діючого Указу Президента України “Про

Таблиця 3.5

Кількість суб'єктів господарської діяльності за регіонами

(на початок року)

Роки Території	1997	2001	2003	2005	2006	2007	2008
Україна	615686	834886	935578	1023396	1070705	1133200	1187020
Автономна Республіка Крим	28409	34675	39419	43381	45181	47593	49829
області							
Вінницька	14997	19487	23074	25292	26565	28453	29455
Волинська	9486	13294	14547	15584	16181	17266	17960
Дніпропетровська	49896	67701	75862	83771	87722	92382	96588
Донецька	53549	68396	74284	78575	80922	83955	87553
Житомирська	12182	16065	17858	19401	20306	21933	23079
Закарпатська	12304	15572	16728	17124	17871	18979	19851
Запорізька	22274	31469	36689	40844	42311	44357	46207
Івано- Франківська	15163	19565	20855	21714	22469	23331	23775
Київська	18285	27145	31774	35960	38301	41871	45333
Кіровоградська	13968	17295	19294	21024	21695	22718	23269
Луганська	25462	31306	34195	37445	39023	40772	42255
Львівська	33398	45085	49470	53454	55421	58163	60391
Миколаївська	20534	26196	30175	32747	34133	35769	37386
Одеська	37585	51484	56688	60796	64025	67857	71150
Полтавська	20197	26935	29832	31684	32612	34173	35178
Рівненська	10622	14036	15129	16354	16866	17576	18293
Сумська	13964	18379	20013	21073	21679	22604	22855
Тернопільська	11804	16447	17786	18633	18996	20113	20527
Харківська	47671	57239	60990	65391	68191	71050	72655
Херсонська	16493	22499	24985	26462	27019	28028	28624
Хмельницька	12830	17845	20450	22501	23306	24805	25726
Черкаська	14095	18699	21163	23144	24123	25814	26821
Чернівецька	8834	11338	12012	12919	13593	14687	15484
Чернігівська	10573	13814	15517	17219	17736	18486	18693
міста							
Київ	74479	123584	147189	171072	183866	198996	215449
Севастополь	6632	9336	9600	9832	10592	11469	12634

концепцію державної промислової політики” від 12.02.2003 р., де п.3.3. “Інституційна політика та розвиток ринкових відносин” визначає для реалізації цієї політики один з варіантів – формування технологічних комплексів територіального рівня шляхом створення кластерів. Крім того, у Постанові Кабінету Міністрів України “Про затвердження заходів щодо

виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні на 2004 рік” від 26.12.2003 р. одним із заходів розділу “Проведення регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва” визначено створення в регіонах територіально-галузевих виробничих систем (кластерів).

В листопаді 2001 року у Києві відбувся Міжнародний економічний форум “Нові виробничі системи і прискорений розвиток регіонів”, який проходив за підтримки Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD). На ньому широко обговорювались питання впровадження кластерної моделі об’єднання підприємств для економічного розвитку регіонів України, пропонувався світовий та перший вітчизняний досвід роботи кластерів. Подібні заходи, а також публікації наукового і практичного характеру в економічній літературі далеко не поодинокі, хоча достатньої сили звучання поки що не набули. На державному рівні теж була б доцільною більш категорична, цілеспрямована і конкретно висловлена позиція.

Між тим, останнім часом у світі у зв’язку з необхідністю посилення конкурентної боротьби все більше уваги приділяється саме кластерам.

У зарубіжній літературі на особливу увагу заслуговують праці І. Таленадо, М. Портера, В. Прайса, а передумови кластерної теорії виходять ще з А. Маршала та Й. Шумпетера. Серед вітчизняних науковців відносно цього питання доцільно виділити Є. Безвушко, М. Войнаренко, С. Соколенко, С. Ткачову та ін.

Методологія кластерної економіки бере свій початок із середини 70-х років, коли в регіональній політиці став переважати напрямок, який був названий реструктуризацією регіонів і спрямований переважно на максимальне використання внутрішнього потенціалу кожної території. При цьому потрібне переосмислення відносин та співпраці між владою, господарськими структурами та інституціями, які повинні базуватись на повній рівноправності. Основоположником кластерної теорії вважається американський вчений М. Портер, який надає їм наступне визначення:

“Кластери – це зосередження в географічному регіоні взаємопов’язаних підприємств і установ у межах взаємопов’язаних галузей”.

Кластери охоплюють значну кількість підприємницьких структур, важливих для конкурентної боротьби, а саме: постачальників спеціального обладнання, нових технологій та послуг. Певна кількість кластерів включає урядові та інші установи (торгові асоціації, центри стандартизації, навчальні заклади), які забезпечують технічну підтримку, інформацію, дослідження та спеціалізоване навчання. Без кластера, як вважає М. Портер, галузі економіки не набувають високого рівня конкурентоспроможності. Кластер є альтернативою угрупованню підприємств у порівнянні з галуззю.

Кластер конкурентоспроможних галузей логічно перетворюється на величину, значно більшу за просту суму окремих його частин, оскільки: він має тенденцію до самовідтворення та зростання; напрямком зростання зумовлюється структурою самих кластерів; у процесі розвитку до кластера переходять економічні ресурси з інших, раніше ізольованих галузей, у яких вони не можуть бути використані настільки ж ефективно.

Як показує практика, прорив на світовому ринку забезпечує не один продукт чи галузь, а міжгалузевий комплекс (кластер), зміцнений системою відтворювальних зв’язків і зцементований технологічними інноваціями. Саме кластери створюють нову систему національних, регіональних і локальних економічних конфігурацій. Вперше кластерна модель знайшла своє застосування в Італії, чий досвід незабаром був впроваджений у США та Німеччині. Організаційні угруповання створювалися з невеликої, в окремих випадках значної, кількості підприємств чи фірм. При цьому враховувались географічна концентрація суб’єктів господарювання, які працюють у певному напрямку бізнесу, а також конгломерація великих та малих фірм, незалежно від того, національні вони чи являються власністю іноземців. Кластери з’явилися у традиційно базових галузях, високотехнологічних напрямках, виробничо-комерційному секторі і сфері послуг.

На даному етапі ступінь кластеризації економічної діяльності в США є дуже високим. Починаючи із середини 1990-х років, тут діє близько 380 кластерів. В них працює 57 % робочої сили і виробляється 61 % обсягів промислової продукції держави. В Європі найбільш ефективні кластерні програми розроблені і здійснені в Австрії, Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Німеччині, Нідерландах, Норвегії, Португалії, Франції, Фінляндії, Швеції. В Латинській Америці по шляху кластеризації промисловості рухаються Аргентина, Бразилія, Венесуела, Гватемала, Колумбія, Чилі, Ямайка та ін. З наведених даних очевидно, що процесами ефективною кластеризації охоплені практично всі розвинені країни ринкової економіки та частина держав третього світу, чий економічний розвиток йде прискореними темпами.

На сьогодні наша держава має власний досвід кластеризації. Створені і досить ефективно працюють кілька кластерів. У 1998 році асоціацією “Поділля перший” з метою відродження виробництва у традиційних для Хмельницького регіону галузях (швейній, будівельній, харчовій та туристичній) була розроблена програма впровадження концепції кластерної моделі економічного розвитку. Програма була націлена на заохочення підприємців інвестувати регіональне виробництво з використанням місцевої сировини, вітчизняних технологій, власних трудових ресурсів, наукового та інтелектуального потенціалу.

У даний час в регіоні досить успішно працюють п’ять кластерів: будівельний і швейний у Хмельницькому, туристичний і харчовий в Кам’янець-Подільському та сільського туризму у селищі Гриців.

Першим було створено швейний кластер. При цьому застосували кластерну модель відродження в недавньому минулому прибутково діючих підприємств швейної промисловості. До кластеру ввійшли 24 швейних і трикотажних підприємства з пошиву одягу. У програмі розроблені конкретні заходи щодо посилення ефекту від функціонування кластеру в частині переходу до більш детальної спеціалізації підприємств, підвищення якості

продукції та її конкурентоспроможності, залучення інвестицій, впровадження інновацій, створення нових доповнюючих діяльність кластеру фірм. Робота підприємств угруповання сприяє економічним перетворенням у регіоні та робить його економіку більш конкурентоспроможною.

У 2000 році в Хмельницькому створено кластер, в який ввійшли будівельники, виробники будівельних матеріалів, а також проектувальники, дизайнери, юристи, аудиторів, консультативні фірми, приватні підприємці, які мають інтереси, спільні із суб'єктами господарської діяльності кластеру. У межах кластеру сформувалися єдині фінансові відносини, що виражаються у підтримці один одного шляхом закупівлі через торговельні точки членів кластеру. Дана добровільна структура об'єднує всі компоненти виробничого процесу від постачальників до споживачів. При цьому головною метою є підвищення ефективності діяльності кожного підприємства, яке входить у кластер. Це також сприяє розвитку економіки регіону в цілому.

Доцільно констатувати, що Хмельницька область останнім часом працює над реалізацією польсько-українського проекту “Впровадження польських інновацій на базі будівельного кластеру”. У перспективі можливе створення в регіоні першого міжнародного українсько-польського будівельного кластеру, який має на меті підвищення конкурентоспроможності та впровадження сучасних будівельних технологій на території України.

У 2001 році в місті Кам'янець-Подільський було створено туристичний кластер, до структури якого ввійшли 10 туристичних фірм, готелі, ресторани, юридичні фірми з метою створення конкурентоспроможної сфери туристичних послуг. Діяльність учасників одночасно організованого харчового кластеру спрямована на виробництво нових видів конкурентоспроможної продукції, яка випускається під спільною торговою маркою.

Програма “Поділля перший” має наступні особливості та переваги: економічний розвиток області планується проводити через застосування

концепції кластерів; встановлюються нові зв'язки, що дає підприємствам можливість максимально ефективно використовувати свій потенціал; освоюються не залучені до виробництва природні та людські ресурси; наявна повна підтримка програми громадянами регіону; поліпшуються стосунки між владою та підприємцями.

Основними принципами роботи кластерів у Хмельницькому регіоні є:

1. Реструктуризація підприємств, визначення пріоритетних напрямків їх розвитку.
2. Реформування монополій у сфері виробництва та послуг.
3. Посилення інноваційної діяльності, впровадження нових технологій.
4. Допомога в розробці бізнес-планів, отриманні позик, підвищенні якості продукції.
5. Узгодження переліків продукції, на виробництві якої можуть спеціалізуватися члени кластеру.
6. Проведення конкурсів щодо розподілу контрактів.
7. Узгодження умов та надання технічної допомоги.
8. Організація роботи щодо підвищення кваліфікації, перепідготовки робітників та спеціалістів.

Підприємства, які входять до кластерів асоціації “Поділля перший”, отримують наступні послуги: допомога експертів з питань технологічної модернізації виробництва; запровадження торгових знаків; впровадження експертних стандартів і новітніх технологій; участь у виставках і ярмарках; отримання консультативної допомоги з питань стандартизації.

Перетинання діяльності кластерів, які працюють в одному регіоні, може викликати появу нових знань та стимулювати виникнення додаткових видів бізнесу. Крім того, відмінною особливістю кластеру є виникнення синергетичного ефекту із сукупного зв'язку відношень, які виходять за межі можливостей кожної окремої компанії. Синергетичний ефект проявляється у виникненні стратегічних переваг при об'єднанні підприємств у межах кластеру, оскільки це сприяє підвищенню ефективності та зниженню витрат.

При цьому ефект від спільної діяльності вищий за суму індивідуальних зусиль.

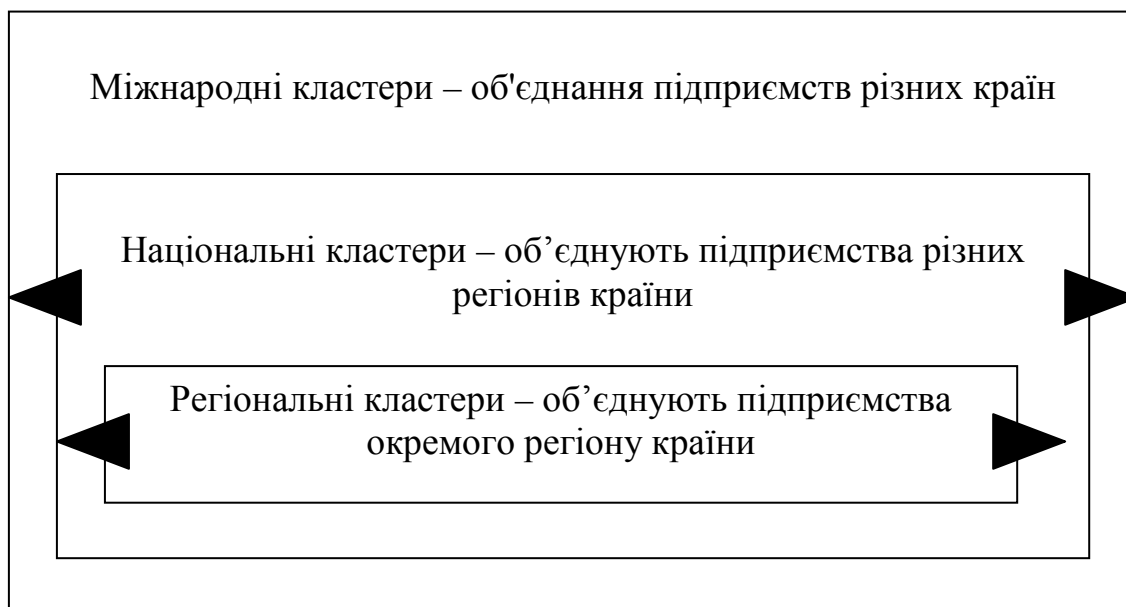
На прикладі “Поділля першого” можна також зробити висновок, що координацію роботи та управління кластером реально і доцільно покласти на недержавну організацію чи асоціацію, в яку будуть входити як учасники кластеру, так і представники владних структур, банкіри, страховики, члени громадських об'єднань. Ефективна діяльність кластерів, створених завдяки програмі “Поділля перший”, підтверджує реальність впровадження світового досвіду в національній економіці та доводить необхідність застосування кластерних моделей для прискорення економічного розвитку регіонів України.

У 2005 – 2008 рр. з'явилися теоретичні напрацювання щодо створення кластерів малих підприємств, фармацевтичної галузі, молочних комплексів, кластеризації кримської економіки та ін. Структури різних галузей активно співпрацюють та сприяють розвитку одна одній. Але кластерна система поки що не досить розвинена і не набула широкого розповсюдження. Разом з тим ще в радянські часи існували потужні структури, які називались “науково-виробничий комплекс”, “науково-виробниче об'єднання”. Порівняно ефективно діяла територіально-виробнича кооперація. Однак жорстка планова система і галузевий принцип управління економікою накладали обмеження на їх діяльність. В сучасних умовах становище повністю змінилось: кластери максимально враховують ринковий механізм; вони можуть бути ефективними тільки коли створюються, починаючи з найнижчих ланок – підприємств.

Саме підприємства для підвищення конкурентоспроможності об'єднуються в кластери. Проте велике значення має державна політика, яка забезпечує особливу підтримку та допомогу у створенні кластерних систем. Кластерний підхід здатний принципово змінити зміст державної промислової політики. У такій ситуації зусилля уряду повинні бути спрямовані не на підтримку окремих підприємств і галузей, а на розвиток взаємовідносин між

постачальниками і виробниками, виробниками та урядовими інститутами тощо.

Надамо класифікацію кластерів за географічним принципом та їх можливі взаємозв'язки (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Взаємодія кластерів різного рівня

Регіональні кластери є найпопулярнішим видом кластерів у країнах світу. Як правило, вони створені в одному регіоні та орієнтовані на географічну концентрацію взаємопов'язаних галузей. Національні кластери включають в себе підприємства з різних регіонів країни, більшість з яких орієнтовані на зовнішній ринок та мають за мету підвищення власної і національної конкурентоспроможності. В цих системах найбільш важливим є обмін інформацією та ресурсами між підприємствами окремих галузей. Вони сприяють появі нових підходів до виробництва завдяки об'єднанню ідей та матеріальної бази підприємств з різних регіонів країни. Прикладом може бути поєднання сировинної бази східної частини України і розвинуеного наукового потенціалу центральних регіонів, що дає змогу успішної розробки нових технологій виробництва. Міжнародні кластери найбільш масштабні і поєднують у собі підприємства кількох країн. Це можуть бути країни з розвинуеною економікою та дещо іншого рівня розвитку. У більшості випадків

міжнародні кластери створюються на основі поєднання високоякісного обладнання одних і людських ресурсів інших. Участь підприємств України в міжнародних кластерах дає можливість накопичувати досвід роботи на міжнародних ринках та підвищувати їх конкурентоспроможність.

Доцільно розглянути ще один вид кластерів – тих, які виникають на базі заводів-гігантів машинобудівельного комплексу та інших величезних виробничих об'єднань колишнього СРСР. Це промислові кластери, які мають єдине територіальне розташування у межах колишніх радянських підприємств-гігантів, інфраструктуру з постачання паливно-енергетичних ресурсів, транспортні комунікації, а також – єдину систему безпеки і охорони, органи управління інфраструктурним комплексом.

Існують значні проблеми з реформуванням великомасштабних виробничих систем, які були засновані на цілісних майнових комплексах. Практично відсутні приклади їхнього ефективного реформування без примусового поділу на окремі структурні елементи через використання процедур санації та банкрутства зі збереженням основного виробничого профілю. Списання кредиторської заборгованості у 2000 – 2001 рр. не вирішило проблему відновлення платоспроможності цих хронічно збиткових суб'єктів господарювання. Крім того, досить часто підприємства є містоутворюючими, що породжує значні соціальні проблеми при їх банкрутстві чи санації. Тому розробка і практичне впровадження концепції реформування підприємств, їх перетворення в ефективні виробничі соціально-економічні системи (кластери) є важливим науковим і практичним завданням.

Розділ 4

МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ

4.1. Загальні питання і підходи до розвитку міжгалузевих господарських комплексів

Прогресивним економічним явищем є розвиток міжгалузевих комплексів. Їх формування стає все характернішим для сучасної організації виробництва. Міжгалузевий комплекс – це система економічно взаємопов'язаних об'єктів виробничої або невиробничої діяльності, яка формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ і галузей.

Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності виробництва. Його розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення економічних, соціальних, екологічних та науково-технічних проблем на державному рівні. Міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома галузями із спрямуванням на досягнення певної мети. У нашій державі міжгалузеве кооперування особливо поширене.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким забезпечується максимальний ефект при найменших витратах.

Розвиток міжгалузевих комплексів базується на природних ресурсах. Вони функціонують на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів.

Міжгалузеві комплекси визначаються за двома основними підходами: цільовим і технологічним. При цільовому підході комплекс розглядається як

група галузей (підгалузей) господарства або відокремлених виробництв, об'єднаних однією програмою та єдиною метою розвитку. Технологічний підхід ґрунтується на групуванні галузей, що пов'язані послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу, однорідністю призначення продукції. Такий комплекс включає весь виробничо-технологічний цикл від видобутку природних ресурсів до одержання кінцевого продукту. На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо.

Дослідження міжгалузевих комплексів доцільно проводити в наступній послідовності: обґрунтування перспектив розвитку; визначення напрямків ефективного використання обсягів інвестицій; визначення рівня розвитку і територіальної концентрації промисловості; аналіз структури та поєднання виробництва; обґрунтування регулювання зон споживання і збуту готової продукції [82].

Вивчення міжгалузевих комплексів стало особливо актуальним після того, як у наукових дослідженнях перейшли до застосування системного підходу, а в практичній діяльності почали застосовувати метод міжгалузевих балансів.

На основі системного підходу виділяють родові, видові та підвидові міжгалузеві комплекси. Комплекси, в яких компонентами виступають лише великі сфери людської діяльності без поглибленого їх галузевого членування, утворюють окремий клас родових комплексів. Це переважно ряд комплексів, що виділяються на основі попарного поєднання великих сфер господарської діяльності. Другу групу міжгалузевих територіальних комплексів утворюють певні сукупності галузей однієї сфери господарства, але різних його секторів. Їх можна назвати видовими комплексами. У кожному виді комплексу виділяють підвиди. Вони представлені кількома галузями певного сектора економіки – промисловості, сільського господарства чи транспорту.

Міжгалузеві комплекси виділяються також на основі сукупності кількох галузей. Діяльність підприємств цих галузей спрямована на

розв'язання певної господарської або регіональної проблеми. Одним з таких міжгалузевих комплексів може бути продовольчий комплекс держави.

Міжгалузеві комплекси формуються на основі галузей, що виступають як комплексоутворюючі і здійснюють головні економічні та соціальні функції. У комплексоутворенні беруть участь галузі виробничого і невиробничого призначення, тобто ті, що виготовляють безпосередньо певний продукт, а також які обслуговують головні виробничі процеси.

Найважливішими ознаками формування міжгалузевих господарських комплексів вважаються виробнича (економічна) і територіальна (географічна). Під виробничою ознакою розуміють спеціалізацію і структуру комплексів, під територіальною – територіальну організацію їх продуктивних сил. Головна ознака – виробнича. Вона дозволяє визначити функції міжгалузевих комплексів, їх роль в географічному поділі і кооперуванні праці, характер взаємозв'язків підприємств та виробництв. Територіальна ознака виступає як доповнююча і розкриває особливості організації та тяжіння території до центрів господарської діяльності, які виступають ядрами у виробничому процесі.

Темою даного розділу, в основному, буде вивчення міжгалузевих господарських комплексів на макрорівні з урахуванням їх регіональної спрямованості та особливостей. При цьому необхідно мати на увазі, що підхід до кількості об'єднуючих функцій, галузей, напрямку діяльності у різних авторів і навіть на управлінському рівні може бути дещо відмінний, а то і взагалі не схожий. Для прикладу наведемо розподіл всієї промисловості України на три основні напрямки (міжгалузеві господарські комплекси): добувна промисловість; переробна промисловість; виробництво та розміщення електроенергії, газу, води, а також, як деталізація, окремі види виробництв, табл. 4.1 [26]. Такий підхід надає можливість чітко розділити видобувні та переробні галузі, визначити динаміку по окремих галузях того чи іншого спрямування.

Таблиця 4.1

Індекси обсягу продукції промисловості за видами діяльності

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Промисловість	114,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2
Добувна промисловість у тому числі	103,3	102,3	105,5	104,1	104,4	105,8	102,7
добування паливно-енергетичних корисних копалин	104,8	99,2	103,6	101,9	103,1	103,3	98,0
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	100,2	107,7	109,1	107,6	105,7	109,5	108,8
Переробна промисловість у тому числі	117,2	108,9	118,2	114,6	103,0	106,3	111,7
виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	118,2	108,4	120,0	112,4	113,7	110,0	110,0
легка промисловість	113,8	100,4	104,0	113,6	100,3	98,1	100,4
виробництво текстилю, одягу, хутра та виробів з хутра	114,7	101,1	102,9	114,0	102,6	95,2	99,7
виробництво шкіри, виробів зі шкіри	110,3	97,9	107,5	112,5	91,9	110,3	102,7
оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини	128,0	123,4	123,6	125,5	119,5	113,9	122,1
целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність	118,2	108,4	125,7	125,9	112,7	110,3	110,6
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	154,3	125,5	108,7	103,4	86,6	87,9	103,3
хімічна і нафтохімічна промисловість	110,6	106,5	116,8	114,4	109,8	103,2	106,2
хімічне виробництво	107,9	107,9	116,0	111,0	107,8	100,9	103,9
виробництво гумових і пластмасових виробів	124,7	100,0	120,7	128,8	117,6	111,1	114,1
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	114,4	105,3	117,9	119,3	114,3	112,8	116,9
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	104,9	103,9	114,3	120,0	98,5	108,9	108,3
машинобудування	118,8	111,3	135,8	128,0	107,1	111,8	128,6
виробництво машин і устаткування	118,6	100,4	121,4	118,9	112,2	102,9	115,3
виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	115,2	108,1	119,2	149,3	90,8	110,7	122,6
виробництво транспортних засобів і устаткування	122,0	129,6	162,1	124,6	112,4	119,1	142,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води	102,6	101,1	104,7	98,9	102,9	106,7	103,2

Аналіз показників таблиці засвідчує наступне:

1. Нарощування обсягів продукції переробної промисловості йде значно більшими темпами, ніж добувної, а також виробництва та розподілення електроенергії, газу і води.

2. Найбільш високими темпами, у тому числі останніми роками, розвиваються наступні виробництва: транспортних засобів та устаткування; машинобудування; електричного, електронного та оптичного устаткування; виробів з деревини; іншої неметалевої мінеральної продукції; машин та устаткування.

3. Ми маємо падіння обсягів виробництва у 2007 році в наступних галузях: добування паливно-енергетичних корисних копалин; виробництво текстилю, одягу, хутра та виробів з хутра.

Повертаючись до визначення міжгалузевих господарських комплексів, даний підхід має ряд суттєвих недоліків:

- у переробну промисловість, як комплекс, включені галузі, які характеризуються абсолютно відмінними технологіями, призначенням, розміщенням продуктивних сил, регіональними пріоритетами та інше;
- поєднання електроенергії в один комплекс з виробництвом газу і води взагалі не має ніякого логічного підґрунтя;
- видобування корисних копалин різних груп відрізняється ступенем розвідання, впливом на економіку країни та переробну промисловість, економічними наслідками тощо.

Нами пропонується виділити міжгалузеві господарські комплекси, виходячи з функціонального призначення галузей, з урахуванням їх регіональних особливостей, у 8 наступних груп: паливно-енергетичний комплекс, металургійний комплекс, машинобудівний комплекс, хіміко-лісовий комплекс, будівельний комплекс, агропромисловий комплекс, комплекс транспорту та зв'язку, виробництво товарів широкого вжитку і тривалого користування.

4.2. Паливно-енергетичний комплекс

Країни світу стоять перед проблемою енергетичного забезпечення потреб та вибором шляхів її вирішення. Світові тенденції енергетичного забезпечення загострюються. Цьому є наступні пояснення. По-перше, зростає потреба кожної країни в паливі та енергії. По-друге, поступово вичерпуються розвідані запаси паливних ресурсів. Дані тенденції характерні і для України. Вони стримують економічний розвиток держави. Одна з причин викладеної ситуації полягає в дефіциті власних паливно-енергетичних ресурсів певних видів та нестачі коштів для придбання імпортного палива. Водночас висока енергоємність матеріального виробництва вимагає великих енергетичних витрат.

За останні 10 – 15 років різко скоротився видобуток власного природного палива, а через низьку ефективність економіки держава не в змозі купувати енергоресурси в необхідних обсягах. Якщо ще в 1993 році ціни на нафту в державах колишнього СРСР становили 27 %, а на природний газ – 7 % світового рівня, то зараз вони практично відповідають цьому рівню. Ситуація негативно впливає на розвиток економіки.

Розглянемо основні фактори, від яких залежить вибір напрямів розвитку паливно-енергетичного комплексу.

1. Стан і стратегія розвитку економіки. У залежності від економічних пріоритетів, темпів, структурних напрямів розвитку формується потреба в паливно-енергетичних ресурсах галузей. Головним завданням паливно-енергетичного комплексу є повне або часткове забезпечення ресурсами потреб економіки. При розробленні програм розвитку інфраструктури комплексу важливого значення набуває визначення прогнозної потреби в енергетичних ресурсах за всією номенклатурою на коротку, середню та довгострокову перспективу розвитку країни.

2. Наявність виробничих потужностей галузей паливно-енергетичного комплексу. У залежності від стану, специфіки виробничих потужностей, їх

морального та фізичного зносу визначаються напрями щодо створення нових, модернізації, оновлення діючих основних фондів та виведення з експлуатації тих, робота яких економічно або екологічно недоцільна.

3. Розвиток промислового виробництва. При аналізі споживання паливно-енергетичних ресурсів промисловістю України можна виділити галузі, в яких енергетична складова у вартості одиниці кінцевої продукції має вирішальне значення. Це в першу чергу стосується пріоритетних на сьогодні енергетики, галузей чорної та кольорової металургії, хімічної і переробної промисловості. Для виробництва промислових виробів необхідна певна кількість паливних ресурсів, електричної та теплової енергії. Енергоємність виробництва продукції в кінцевому розрахунку (у кг умовного палива на 1 грн.) має вигляд:

$$E_i = \frac{КПЕР_i}{ВП_i} \quad (1)$$

або в грошовому вигляді:

$$EG_i = \frac{ВПЕР_i}{ВП_i}, \quad (2)$$

де:

E_i – енергоємність випуску i -го виду продукції;

$КПЕР_i$ – кількість паливно-енергетичних ресурсів, необхідних для випуску i -го виду продукції;

$ВП_i$ – вартість i -го виду продукції;

EG_i – енергоємність випуску i -го виду продукції в грошовому вигляді;

$ВПЕР_i$ – вартість паливно-енергетичних ресурсів, необхідних для випуску i -го виду продукції.

З формул 1, 2 можна зробити висновок, що зменшення енергоємності промислової продукції досягається двома шляхами: за рахунок зменшення витрат паливних ресурсів на одиницю продукції – це шлях енергозбереження; за рахунок росту споживчої вартості продукції, що виробляється, як завдяки її вдосконаленню, так і переходу на випуск більш технологічних, наукоємних виробів. Таким чином, енергоємність

промислової продукції залежить від валового випуску, а також структури промислового виробництва та розвитку високотехнологічних галузей з мінімальною вартісною складовою енергоресурсів у собівартості кінцевої продукції.

Дослідимо ряд факторів, які впливають на розвиток паливно-енергетичного комплексу.

1. Кліматичні особливості країни. Розглянемо енергоємність ВВП. При аналізі виробничих та кліматичних особливостей країни можна умовно виділити дві енергоємні складові:

$$E_{ВВП} = E_{np} + E_{оп}, \quad (3)$$

де:

$E_{ВВП}$ – енергоємність ВВП;

E_{np} – енергоємність випуску всіх видів продукції, технологічні та інші витрати паливно-енергетичних ресурсів на створення проміжних і кінцевих виробів;

$E_{оп}$ – енергоємність опалення приміщень, житлового фонду, гарячого водопостачання. Цей енергетичний показник залежить від загальних обсягів опалення житлового фонду, приміщень громадського і виробничого призначення, витрат палива та енергії на санітарно-гігієнічні і господарські потреби населення. При цьому важливого значення набувають показники енергозберігаючих властивостей будівель і підвищення технологічних витрат палива та енергії при зниженні температури оточуючого середовища.

2. Геополітичне розташування країни. Від географічного положення залежить можливість та кількість експортно-імпортних і транзитних потоків сировини, в тому числі паливно-енергетичних ресурсів. Україна територіально займає вигідне географічне положення, маючи спільні кордони з Російською Федерацією, Білорусією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, а також велику берегову смугу та водний простір в басейнах Чорного і Азовського морів. Виходячи з вигідного географічного розташування, по території держави проходить велика кількість нафто-,

газопроводів, електромереж, по яких транспортуються енергоносії для внутрішніх потреб та експорту у Західну Європу.

3. Наявність ресурсної бази. При розробленні і реалізації прогнозів та програм соціально-економічного розвитку держави в основу енергетичного забезпечення покладаються власні паливно-енергетичні ресурси – традиційні (нафта, вугілля, природний газ, атомна енергія, вода) та нетрадиційні (вітер, геотермальні води, біомаса тощо). Для розроблення паливно-енергетичного балансу визначаються обсяги палива, їх структура, які необхідно придбати за кордоном з визначенням джерел та способів постачання в країну. Це можуть бути ресурси первинного палива, продуктів його переробки, електроенергії. У балансі передбачаються також паливно-енергетичні ресурси, які поставляються на експорт. Для України основним паливом власного видобутку, виходячи з наявності розвіданих запасів, є вугілля. Відносно газу та нафти, за станом на 1 січня 1997 року з надр України від початкових природних запасів вилучено: газу – 59 %, нафти – 24 %. Залишкові запаси нафти для їх промислової розробки потребують значних капіталовкладень як в акваторіях морів, так і на суші.

4. Наявність машинобудівної бази. Вибір напрямів розвитку основних фондів паливно-енергетичного комплексу, особливо в умовах тривалого фінансового дефіциту в державі, в основному залежить від можливості створення виробничих потужностей з випуску нового, яке відповідає кращим зарубіжним аналогам, та ремонту діючого устаткування. Це продукція так званих суміжних галузей, які забезпечують технічне оснащення паливно-енергетичного комплексу. Протягом багатьох років Україна була паливною, енергетичною та металургійною базою Радянського Союзу. У цілому по промисловості переважали галузі важкого ресурсоемного профілю: видобувні, металургія, машинобудування, хімічна та нафтохімічна галузі. У 1989 році Україна видобувала 25 % вугілля, виробляла 40 % сталі та 50 % чавуну від загальної кількості в Радянському Союзі. Незважаючи на спад виробництва та деякі структурні зміни, основні тенденції промислового

випуску залишилися. У державі виробляється або може вироблятися за умов відносно незначних капітальних вкладень практично уся номенклатура видобувного, переробного, енергетичного та допоміжного устаткування.

5. Законодавча база з охорони оточуючого середовища та енергозбереження, які вимагають вкладання великих коштів. У розвинутих країнах Західної Європи і США законодавчо визначені вимоги щодо дотримання екологічних та енергозберігаючих нормативів. Водночас деякі країни з перехідною економікою вимушені за відсутності коштів менше уваги приділяти даним проблемам. Це спричиняє непомірні витрати паливно-енергетичних ресурсів та забруднення оточуючого середовища.

В Україні прийняті нормативні акти, в яких знайшли відображення проблеми з енергозбереження та охорони оточуючого середовища, зокрема закони “Про електроенергетику”, “Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку”, “Про основні засади енергетичної політики України”, кодекс “Про надра” тощо [54].

Розглянемо структуру споживання енергетичних матеріалів та продуктів перероблення нафти (табл. 4.2). З даних таблиці можна зробити наступні висновки: найбільша частка у споживанні енергетичних матеріалів належить газу природному, вугіллю та нафті; дрова для опалення, торф неагломерований паливний незначно впливають на паливно-енергетичний баланс країни, а брикети вугільні та гас – взагалі не впливають; за останні 18 років ми маємо тенденцію до посилення значення наступних видів палива: газу природного, вугілля, бензину моторного, дизельного палива; зниження – нафти сирової (включаючи газовий конденсат), мазуту топкового важкого, брикетів вугільних і гасу.

На даний час обсяги власного видобутку паливно-енергетичних ресурсів забезпечують потреби країни лише на 39,9 %, що ставить функціонування як енергетики, так і економіки України в залежність від того, як буде розвиватися світова геополітична та гео економічна ситуація в енергетичному секторі.

**Структура споживання енергетичних матеріалів та продуктів
перероблення нафти, %**

Роки Продукти	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
вугілля	24,7	29,8	22,4	22,8	22,6	22,3	22,0	22,4	24,6	25,2
брикети вугільні	0,6	0,3	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
газ природний	28,2	37,8	44,6	40,0	37,9	39,2	38,9	40,7	39,5	37,1
нафта сира (включаючи газовий конденсат)	21,4	9,0	7,6	12,8	15,7	15,5	15,4	13,3	10,5	10,1
бензин моторний	3,0	2,5	2,5	2,6	2,7	2,5	2,6	2,7	3,2	3,4
газойлі (паливо дизельне)	3,5	5,0	4,0	3,8	3,7	3,5	3,8	3,6	3,8	4,2
мазути топкові важкі	5,9	4,0	1,0	0,9	0,8	0,5	0,5	0,5	0,7	0,8
гас	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
торф неагломеро- ваний паливний	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
дрова для опалення	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3

Для більш глибокого усвідомлення значення енергетичної галузі для нашої країни, проблем і складностей її функціонування визначимось з основними поняттями та особливостями, характерними для енергетики в загальному розумінні. В Енергетичній стратегії України до 2030 р. наводиться наступне визначення паливно-енергетичного комплексу (ПЕК): паливно-енергетичний комплекс (енергетика) – сектор економіки, до якого входять суб'єкти господарювання, чия діяльність пов'язана з розвідуванням, видобутком, переробкою, виробництвом, зберіганням, транспортуванням, передачею, розподілом, торгівлею, збутом чи продажем енергетичних продуктів (енергоносіїв) – палив, електричної й теплової енергії, крім суб'єктів, основна діяльність яких спрямована на задоволення потреб населення та господарського комплексу в послугах централізованого опалення та постачання гарячої води.

Вугільна промисловість представлена видобутком та збагаченням кам'яного і бурого вугілля. З економічної точки зору, використання вугілля є прийнятним порівняно з природним газом і нафтою (співвідношення цін на вугілля та природний газ і мазут складає відповідно 1:1,3:1,35) та значно більш вигідним порівняно з використанням більшості відновлювальних джерел енергії: вартість 1 кВт_х год. електроенергії, виробленої на станції, що працює на вугіллі, становить 5,2 центи, а на повітряній електростанції – 6,5; геотермальній електростанції – 7,3; сонячній фотоелектричній станції – 28 центів. Крім того, зберігання вугілля не потребує значних витрат, що дає можливість створити його необхідні запаси.

Маючи безперечні переваги використання з економічної точки зору, вугілля має й суттєві недоліки, що негативно впливають на його конкурентоспроможність в порівнянні з іншими енергетичними ресурсами, а саме:

- високий рівень складності та небезпечності видобутку порівняно з видобутком інших видів енергоресурсів через складні гірничо-геологічні умови залягання вугільних пластів, а також важкопрогнозовані прояви гірничо-геологічних та газодинамічних чинників. Це безпосередньо стосується України, де в наш час розробляються родовища із складними гірничо-геологічними умовами;

- особливості та інерційність технологічного процесу видобутку створюють потребу в значних і регулярних капіталовкладеннях та періодичній реконструкції;

- видобуток і використання вугілля негативно впливають на довкілля та здоров'я людей: видобуток супроводжується забрудненням великих площ землі і водойм, порушенням балансу ґрунтових вод тощо; порівняно з використанням газу та нафтопродуктів спалювання вугілля дає більші обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу;

- шахти є містоутворюючими підприємствами, оскільки потребують розвинутої інфраструктури як виробничого, так і соціально-побутового

обслуговування. Фактично кожна шахта є окремим поселенням, життя переважної більшості населення якого так чи інакше пов'язане з її роботою. Так, у Луганській області від роботи вугільних підприємств залежить 63 робітничих селища або міста, в Донецькій – 15 міст і селищ.

- закриття шахт, що супроводжується вивільненням працівників, не підготовлених до іншої професійної діяльності, а також потребою в спеціальних заходах для ліквідації наслідків шкідливого впливу гірничих робіт, процес складний та довготривалий;

- через залежність собівартості видобутку вугілля від гірничо-геологічних чинників та обсягів капіталовкладень в галузь вугледобувним підприємствам властивий високий ризик збиткової роботи.

Зазначеними особливостями обумовлюється специфіка державної політики у вугільній галузі. Зокрема необхідні: розв'язання проблем державної фінансової підтримки нерентабельних шахт за умови, що вона не повинна впливати на конкурентоспроможність рентабельних підприємств галузі; вжиття заходів екологічного характеру; забезпечення соціального захисту працівників, що звільняються у випадку закриття шахт; врахування інтересів жителів шахтарських міст і селищ; підтримка наукових досліджень, спрямованих на пошук нових технологій видобутку та використання вугілля, які дозволять мінімізувати негативний вплив цих процесів на довкілля.

Незважаючи на викладене, використання вугілля має стратегічне значення для забезпечення енергетичних потреб як світової економіки в цілому, так і національних економік – насамперед, в країнах, де відсутні запаси інших енергоносіїв у достатній кількості, достатньої якості та які характеризуються наявністю розвинутого індустріального сектора, зокрема металургійної, машинобудівної, електроенергетичної промисловості [17].

У 1990 році в Україні видобувалось більше ніж 160 млн. т. вугілля за рік. В останні 5 років цифра стабілізувалась на показнику близько 60,0 млн. т. Конкретні показники щодо видобутку вугілля та виробництва продуктів його переробки надані в табл. 4.3.

Виробництво окремих видів продукції вугільної галузі

Роки	2003	2004	2005	2006	2007
Види продукції					
Вугілля готове, млн. т	59,8	59,4	60,4	61,7	58,9
Кокс та напівкокс з вугілля кам'яного, кокс газовий, млн. т.	20,8	22,0	18,9	19,2	20,6
Смоли (кам'яновугільні), тис. т	1015	1029	876	910	934

Нафтовидобувна промисловість – це галузь паливної промисловості, яка об'єднує підприємства, що розвідують і видобувають нафту та супутній нафтовий газ, а також транспортують і зберігають нафту. До нафтопереробної промисловості слід віднести підприємства, які із сирової нафти виробляють нафтопродукти у вигляді рідкого палива, мастильних та електроізоляційних матеріалів, розчинників, бітумів тощо. У виробництві нафтопродуктів основну частку, як правило, складає паливо для карбюраторних (автомобільні та авіаційні бензини), реактивних (авіаційний гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути) і бітуми. Крім того, продукція галузі є сировиною для виробництва хімічної продукції, що зумовлює тісний технологічний та організаційний зв'язок нафтопереробної промисловості з нафтохімічною. Проте основна частина продукції використовується для вироблення енергії, а тому вона належить до групи галузей енергетики.

Нафта – основа світового паливно-енергетичного балансу, найефективніше і найзручніше паливо. Вона має природні переваги порівняно з твердим паливом: більша ефективність на одиницю об'єму і ваги; відносна дешевизна перевезень наливними суднами великої вантажопідйомності; значно менші витрати на навантаження й розвантаження; властивості плинності й швидкого згорання; полегшує механізацію та автоматизацію видобутку й транспортування.

Видобуток нафти в Україні у 1970 р. досяг 13,9 млн. т. У подальшому він значно скоротився і в 2003 р. складав 2,8 млн. т. Потім відбулось деяке

його нарощування і в 2007 р. видобуток склав 3,3 млн. т. Останні 30 років характеризуються виснаженням і деградацією нафтогазових родовищ, значно погіршуються геологічні, технічні та економічні умови їх експлуатації. Видобуток нафти пов'язаний із збільшенням затрат на облаштування родовищ, буріння свердловин, споживання електроенергії, доставку на поверхню великої кількості води з наступним її нагнітанням у продуктивні горизонти з метою підтримання пластового тиску у покладах. Значна частина запасів нафти (87,7 млн. т. або 57 %) належить до важкодобувних, освоєння яких вимагає застосування спеціальних технологій їх експлуатації та великих капітальних вкладень.

Складовою нафтогазового комплексу є підприємства нафтопереробної промисловості – Лисичанський, Кременчуцький, Дрогобицький, Херсонський і Надвірнянський нафтопереробні заводи. Вони завантажені тільки на третину потужності, причому 70 % нафти – давальницька сировина. Головні шляхи їх розвитку на перспективу – максимальне завантаження виробничих потужностей, глибоке перероблення нафти, оновлення технологічного обладнання, реконструкція та підвищення ефективності роботи.

Промисловість природного газу поєднує в собі розвідку, видобуток, транспортування, зберігання та переробку природного й супутнього нафтового газу, який видобувається разом з нафтою. Природний газ використовується у багатьох галузях господарства, але завдяки екологічній чистоті переважна його частина йде на вироблення електричної енергії й тепла. До переваг використання природного газу можна віднести також зручність експлуатації і транспортування та відносно невисокі капітальні витрати при створенні генеруючих потужностей у порівнянні з аналогічними вугільними. Природний газ – винятково конкурентоспроможне паливо і його роль в енергопостачанні постійно зростає. У 1970 р. в Україні видобувалось 60,9 млрд. м³ газу. У наступні роки його кількість зменшилась і склала 18,6 млрд. м³ у 2003 р. та 20,2 млрд. м³ в 2007 р.

Розглядаючи перспективи розвитку газової промисловості і можливі джерела газопостачання, необхідно насамперед визначити потребу у природному газі. За підрахунками Ради по вивченню продуктивних сил України, споживання газу у 2009 – 2015 рр. приблизно буде дорівнювати 70 – 90 млрд. м³. Воно може бути частково покрите за рахунок власної ресурсної бази з таких основних джерел: підвищення ефективності існуючих родовищ; використання нетрадиційних джерел – метану, вугільних родовищ, біогазу, коксового газу, газогідрату та інших. Тільки за рахунок підвищення газовіддачі старих і уведення в експлуатацію розвіданих родовищ видобуток газу можна довести до рівня 23 – 35 млрд. м³ на рік, а за рахунок нетрадиційних джерел до 5 – 10 млрд. м³. Одержання газу від його транзиту через Україну з Російської Федерації, Туркменістану, Казахстану й Узбекистану може дорівнювати 10 – 13 млрд. м³.

Україна має реальні можливості збільшити закупки газу в Ірані, який за його запасами займає друге місце після Росії. Його промислові запаси становлять там 20 трлн. м³ і він розташований на меншій відстані, що дозволить оптимізувати затрати на транзит. Доцільно розглянути питання закупівлі зрідженого газу в Алжирі, Лівії, Катарі, Нігерії та інших країнах. Для цього необхідне будівництво терміналу на узбережжі Чорного моря потужністю 1 млрд. м³ у рік. Подібні термінали для приймання зрідженого газу функціонують у Великобританії, Франції, Німеччині, Португалії, Греції, Туреччині та інших країнах світу.

У нашої держави є серйозні переваги, які надають можливість позиціонувати себе на світовій арені як важливого учасника міжнародних відносин. Мова йде про вигідне географічне положення між районами найбільшого споживання нафти і газу (передусім Європою) та їхнього видобутку (Російською Федерацією, Прикарпатським регіоном і країнами Перської затоки), що зробило країну великим вузлом транзитних передач нафти і газу з Росії та Казахстану на європейський ринок. Сьогодні

нафтотранспортна система (НТС) України є однією з найпотужніших в Європі.

Електроенергетика – базова галузь, ефективність і стабільність роботи якої прямо впливають на стан економіки та енергетичну безпеку. Їй належить провідна роль в розвитку науково-технічного прогресу. У багатьох країнах світу фінансування її розвитку відбувається за рахунок державних коштів.

Зазвичай виділяють види електростанцій, які розрізняють за ресурсом, що використовується: теплові – працюють на твердому, рідкому й газоподібному паливі; атомні – як паливо використовують збагачений уран або інші радіоактивні речовини; гідравлічні – використовують відповідні гідроресурси (поділяються на гідроелектростанції, гідростимуляційні й припливні електростанції); електростанції, що використовують нетрадиційні джерела енергії (повітряні, сонячні та ін.).

В Україні виробництво електричної енергії здійснюється на електростанціях трьох типів – теплових (ТЕС), атомних (АЕС) та гідравлічних (ГЕС), в т.ч. гідроакumuлюючих (ГАЕС). Всі великі електростанції об'єднані в районні енергосистеми, які, у свою чергу, є складовими єдиної державної енергосистеми. Через об'єднану електроенергетичну систему України здійснюється централізоване електрозабезпечення внутрішніх споживачів, експорт, імпорт і транзит електроенергії. Потужність електростанцій та річні обсяги виробництва електроенергії в динаміці надано в таблиці 4.4.

Розглядаючи таблицю 4.4, слід звернути увагу на те, що виробництво електроенергії на АЕС та ГЕС за цей період змінилось несуттєво, тоді як на ТЕС відбулось основне його падіння (більш, ніж у 2,5 рази). Це пояснюється дією двох основних факторів: загальним економічним спадом, і як результат, зменшенням потреби в електроенергії; кризою платежів за спожиту електроенергію, що призвела до неможливості закупівлі в необхідних обсягах палива. Через інтенсивне спрацювання основного устаткування даних електростанцій, зумовлене використанням низькоякісного палива й

роботою базових ТЕС у змінних режимах із-за нестачі маневрових потужностей, а також зменшенням коштів і ресурсів на його відновлення, теплова енергетика перебуває в критичному стані.

Таблиця 4.4

Потужність електростанцій та виробництво електроенергії

Показники Роки	Всі електростанції		У тому числі					
	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт год	ГЕС		ТЕС		АЕС	
			Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт год	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт год	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт год
1990	55,6	298,5	4,7	10,7	37,1	211,6	13,8	76,2
1995	53,9	194,0	4,7	10,2	36,6	113,3	12,6	70,5
1999	53,9	172,1	4,7	14,5	36,4	85,5	12,8	72,1
2000	52,8	171,4	4,7	11,5	36,3	82,6	11,8	77,3
2001	52,8	173,0	4,7	12,2	36,3	84,6	11,8	76,2
2002	52,8	173,7	4,8	9,8	36,2	85,9	11,8	78,0
2003	52,7	180,4	4,8	9,4	36,0	89,5	11,8	81,4
2004	52,9	182,2	4,8	11,9	35,2	83,2	12,8	87,0
2005	52,5	186,1	4,7	12,5	34,9	84,7	12,8	88,8
2006	53,8	193,4	4,9	13,0	35,0	90,1	13,8	90,2
2007	53,9	196,3	5,0	10,3	35,0	93,4	13,8	92,5

Для електроенергетики України характерною є значна частка АЕС у виробництві електроенергії. За розвіданими запасами урану наша країна посідає шосте місце в світі й перше у Європі, володіючи 1,8 % світових розвіданих запасів, яких за сучасних технологій має вистачити на 100 років. Разом з тим, маючи такі поклади, Україна забезпечує лише 30 % власних потреб в урані. Через недостатність відкритих для видобутку запасів вироблення цього енергоносія на діючих родовищах (Східний гірничозбагачувальний комбінат, м. Жовті Води) наблизилось до критичної межі. Перспективні родовища Новокостянтинівське та Смоленське не освоюються, головним чином, через відсутність державного інвестиційного капіталу та неможливість залучення приватного.

Чорнобильська аварія 1986 р. суттєво вплинула на процеси, що відбувалися в українській ядерній енергетиці протягом років незалежності.

Так, у 1990 – 1993 рр. діяв мораторій на її розвиток. Проте останнім часом ситуація в ядерній енергетиці поступово починає змінюватись: добудовані два енергоблоки, які даватимуть додатково 11 млрд. кВт x год електроенергії щороку; наміри активно розвивати ядерну енергетику висловлюються на державному рівні. Головною перепоною на цьому шляху може стати проблема залежності атомної енергетики: всі 15 реакторів на українських АЕС – російського виробництва і пристосовані тільки до російської сировини; 85 % необхідного обладнання постачається з Росії; звідти ж здійснюються поставки свіжого ядерного палива. Вирішення потребує ще одна проблема – вичерпання ресурсу енергоблоків діючих АЕС. Проектний 30-річний термін їх експлуатації закінчується в 2010 – 2019 рр., що є додатковим чинником актуалізації проблеми чіткого визначення перспективи вітчизняного ядерного енергетичного комплексу.

Визначаючи місце України у світовій електроенергетиці, відзначимо наступне. Географічним розташуванням нашої держави була зумовлена побудова достатньої кількості потужних ліній електропередач міждержавного значення, які з'єднали енергосистему України з енергосистемами суміжних країн – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Російської Федерації, Республіки Молдова, Республіки Білорусь.

Видобуток торфу, як складової паливно-енергетичного комплексу, недостатній – 0,6 млн. т у 2003 році і 0,4 млн. т. у 2007 р. Ситуація тим більш нелогічна, що його запаси в Україні значні.

Нетрадиційні джерела енергії – сонячна енергія, енергія вітру, малих річок і водостоків, припливів, хвиль, біомаси (дров, побутових та сільськогосподарських відходів, відходів тваринництва, птахівництва, лісозаготівель, лісної, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості), геотермальна енергія, а також розсіяна теплова енергія (тепло повітря, води, морів та водоймищ). Головними перевагами відновлюваних джерел енергії вважають невичерпність та екологічну чистоту. Їх використання не змінює енергетичний баланс планети. До того ж, при виробництві електроенергії з

відновлюваних джерел відсутні витрати на паливо, за винятком витрат на біомасу. Недоліками використання цих джерел є високі початкові інвестиційні витрати в порівнянні зі звичайними джерелами палива, а також наявний високий ступінь недовіри до цієї галузі як потенційних інвесторів, так і громадськості, який, скоріше за все, буде зберігатись упродовж досить тривалого часу.

Перебуваючи не в найгіршому стані порівняно з більшістю країн Європи за власним паливно-енергетичним потенціалом, Україна має значно нижчу за середньосвітовий рівень ефективність його використання. За умови правильного визначення шляхів подальшого розвитку, у нашої країни є всі можливості не опинитись на узбіччі загальносвітових процесів, а увійти до категорії держав, які мають реальний вплив на встановлення правил гри на світовій арені [17, 93].

4.3. Металургійний комплекс

Ефективна діяльність металургійного комплексу, який складається з чорної та кольорової металургії, є значним фактором економічного розвитку України. Як приклад, за підсумками 2006 р. частка чорних металів та виробів з них в загальних обсягах експорту склала 40,2 %. Галузь забезпечила роботою 15 % всіх зайнятих у промисловості, а середньомісячна заробітна плата в ній перевищувала середній рівень по країні в 1,64 раза.

У той же час у металургійній галузі із-за фізично та морально застарілого обладнання, ресурсоемних і потенційно небезпечних технологій недостатньо ефективно використовуються матеріальні, енергетичні і трудові ресурси. Наприклад, внаслідок невисокого технологічного рівня ми маємо низьку продуктивність праці: на виробництво однієї тонни сталі в середньому витрачається 53 чол.-години (в Росії – 38, в Німеччині – 17).

Модернізація діючих виробничих потужностей та впровадження сучасних інновацій протягом останніх років здійснювались тільки на окремих металургійних підприємствах, а вирішенню екологічних проблем приділялась недостатня увага. Причина цього у відсутності державної інвестиційної політики та необхідних фінансових ресурсів. До чорної металургії відносяться підприємства, які виробляють чавун, сталь, отримані безперервним литтям напівфабрикати, прокат чорних металів, труби і профілі пустотілі, дріт зі сталі.

Розглянемо стан виробництва окремих видів металургії та добувної промисловості, таблиця 4.5.

Таблиця 4.5

Виробництво добувної промисловості, металургії та готових металевих виробів, млн. т.

Роки	1990	2003	2004	2005	2006	2007
Види продукції						
Руда і концентрати залізні неагломеровані	105	63,0	66,0	69,5	74,0	77,9
Чавун	44,9	29,5	31,0	30,4	32,9	35,6
Сталь без напівфабрикатів, отриманих безперервним литтям	48,5	28,9	28,9	27,9	27,9	29,0
Напівфабрикати, отримані безперервним литтям	–	8,7	10,5	11,4	13,7	14,7
Прокат чорних металів	–	22,5	23,2	22,7	22,4	24,5
у тому числі прокат плоский гарячекатаний зі сталі нелегованої та легованої (крім нержавіючої та швидкорізальної)	–	9,4	10,3	10,5	10,2	10,8
стержні і прутки інші (не в бухтах), кутики та профілі фасонні і спеціальні гарячекатані зі сталі нелегованої та легованої (крім нержавіючої та швидкорізальної)	–	5,8	5,9	5,5	5,8	6,4
Труби великого та малого діаметрів, профілі пустотілі з чорних металів	6,5	2,1	2,1	2,4	2,8	2,8
Дріт зі сталі	–	0,4	0,6	0,5	0,5	0,6

З даних таблиці ми бачимо значне зменшення всіх наявних показників порівняно з 1990 роком. Проте в останні 5 років відбувається деяке нарощування обсягів виробництва.

Історія функціонування міжгалузевого комплексу характеризується особливостями і подіями, які необхідно враховувати при розробці довгострокової стратегії розвитку промисловості. Після значної девальвації гривні у 1998 р. додатковий стимул щодо розширення випуску продукції переважно отримали галузі і підприємства, які мали суттєвий експортний потенціал. В найбільшій мірі це допомогло підприємствам металургії, що до початку 1999 року знаходились у важкому стані, маючи великі незагружені виробничі потужності [48]. Внутрішній ринок металопродукції (сталь, прокат, напівфабрикати) різко скоротився у зв'язку із спадом у машинобудуванні, будівництві та порушенням коопераційних зв'язків колишнього СРСР. Основна частина продукції спрямовувалась на експорт. На зовнішніх ринках українська металопродукція зайняла досить великий сегмент. Головним сприятливим, з точки зору маркетингу, фактором стала низька ціна. На певний час значна кількість об'єму експорту залишилась під контролем посередників, що отримували металопродукцію за бартером чи іншими схемами з великим дисконтом. З'явилась додаткова ланка посередників – іноземних компаній, які здійснювали просування товару на своїх ринках. Незважаючи на економічні втрати підприємств-виробників, що могли отримувати більшу ціну, а також бюджетні втрати держави, посередники зробили корисну справу – залишили за українським металом покупців та потужні обсяги споживання. Потім, коли експорт був переорієнтований на трейдерські структури, що належать власникам металургійних заводів, їм вже було легко знайти споживачів.

Держава здійснювала регулюючий вплив на результати діяльності металургійних підприємств у наступних напрямках:

1. Податки – формування податкового кредиту та повернення податку на додану вартість (ПДВ) експортерам. Повернення ПДВ знаходилось під

контролем податкової адміністрації. Це ставало серйозним аргументом щодо впливу на політику металургійних підприємств, джерелом їх додаткових обігових коштів.

2. Валютне регулювання – встановлення принципу курсоутворення, що сприяв реалізації інтересів експортерів сталі. Ситуація з постійним зростанням вільноконвертованих валют збільшувала суму надходжень у національній валюті навіть за умов обов'язкового продажу валютних коштів. Потім інша політика – підтримка стабільного курсу, яка теж була вигідною для металургів та вчасною з точки зору формування цілісної і продуманої фінансової політики, здійснення планування та організації маркетингу.

3. Нетарифне регулювання – встановлення певних процедур експорту, наявність індикативних цін на деякі види металопродукції.

4. Приватизаційно-інвестиційні інструменти, які мають комплексний характер. Забезпечення належного виконання зобов'язань інвестором, що володіє найбільшим пакетом акцій підприємства, та впровадження правового механізму санкцій в разі порушення зобов'язань.

5. Тарифи державних монополій – встановлення тарифів на електричну енергію, послуги залізної дороги, реалізатором яких є держава.

6. Зовнішньополітичні заходи. Українська зовнішня політика, що спрямована на захист інтересів металургійних підприємств-експортерів, водночас виявилася слабкою для досягнення успіху. Починаючи з 2000 року, для чорного металу закриваються або обмежуються певні ринки. Причини цього – відсутність статусу країни з ринковою економікою, наявність експортного мита на металобрухт та інше [6].

Україна довгий час входить в першу десятку світових виробників сталі і в рейтингах 2005 – 2006 рр. займає 8-ме місце (табл. 4.6). Як країна-виробник сталі, Україна відрізняється рядом особливостей, головною з яких є лідируючі позиції (у 2005 р. друге місце) у списку провідних світових експортерів продукції із чорних металів (рис. 4.1). Перше місце в цьому списку займає Японія, третє – Російська Федерація. На четвертому місці

Перша десятка світових виробників сталі у 2004 – 2006 рр., млн. т.

Місце у рейтингу			Країна	2006	% приросту 2006 р. до 2005 р.	2005	% приросту 2005 р. до 2004 р.	2004	% приросту 2004 р. до 2003 р.
2006	2005	2004							
1	1	1	КНР	418,8	17,7	355,8	26,8	280,5	26,1
2	2	2	Японія	116,2	3,3	112,5	-0,2	112,7	2,0
3	3	3	США	98,5	3,8	94,9	-0,4	99,7	6,4
4	4	4	Росія	70,6	6,8	66,1	0,8	65,6	6,7
5	5	5	Південна Корея	48,4	1,3	47,8	0,6	47,5	2,6
6	6	6	Німеччина	47,2	6,1	44,5	-4,1	46,4	3,6
7	7	9	Індія	44,0	7,6	40,9	25,5	32,6	2,5
8	8	7	Україна	40,8	5,7	38,6	-0,3	38,7	4,9
9	10	10	Італія	31,6	7,5	29,4	3,2	28,5	6,3
10	9	8	Бразилія	30,9	-2,2	31,6	-4,0	32,9	5,8
Всього по 10 країнах				947,0	9,8	862,1	9,8	785,1	11,2
Інші країни світу				292,5	5,5	277,1	-1,7	281,9	7,1
Всього у світі				1239,5	8,8	1139,2	6,8	1067,0	10,1
Всього у світі без КНР				820,7	8,8	783,4	-0,4	786,5	5,3

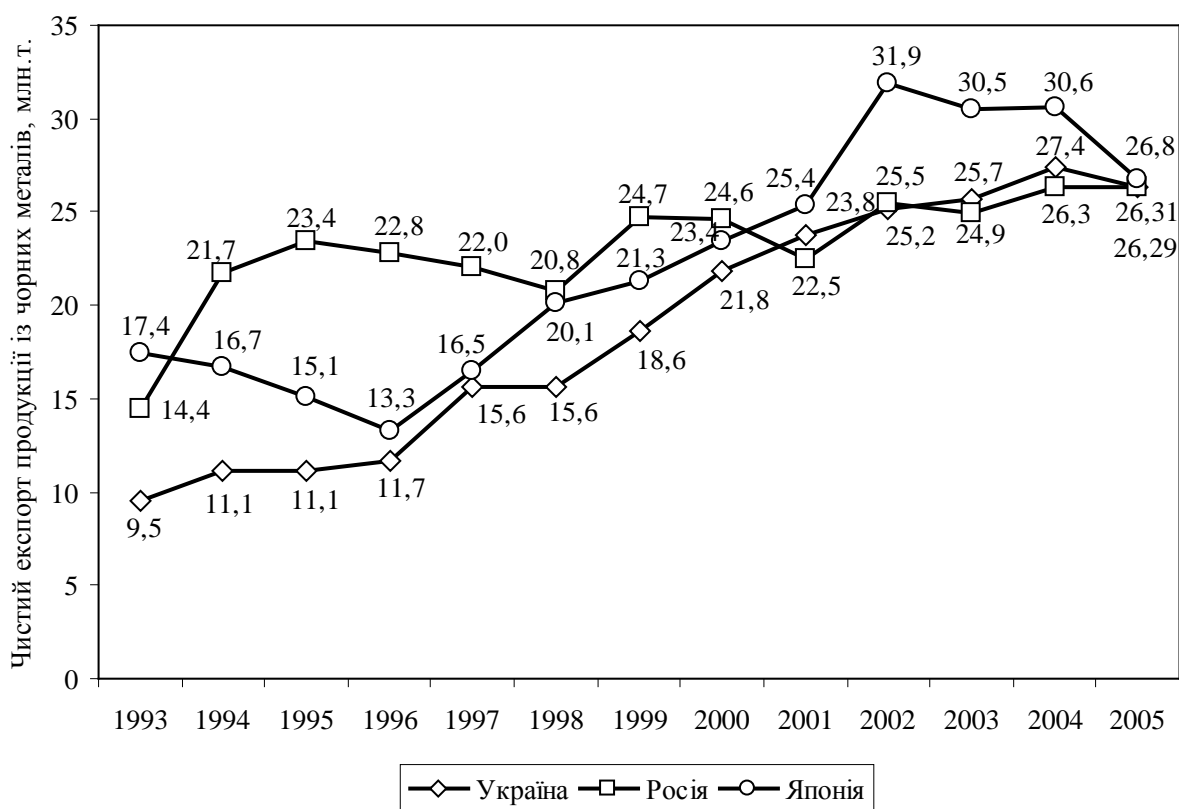

Рис. 4.1. Динаміка чистого експорту кінцевої продукції із чорних металів провідними державами в 1999 – 2005 рр.

розмістилась Бразилія, чистий експорт кінцевої металопродукції якої у 2005 році склав 11,8 млн. т, що у 2,2 раза нижче, ніж у нашій державі (26,3 млн. т). За обсягами чистого експорту кінцевої металопродукції Україна у 2005 році випередила Росію і наблизилась до рівня Японії. При цьому вона експортує визначальну частину продукції свого виробництва. Так, відношення експорту до загальних обсягів виплавки сталі у 2005 р. склало в Україні 71 %, в Росії – 47 %, а в Японії – всього 28 %. У перерахунку на сиру сталь Україна у 2005 р. експортувала 84,9 % виробленої металопродукції.

Було б доцільно переорієнтувати вітчизняну металургію на переважне задоволення потреб внутрішнього ринку. Проте розвиток ринку чорних металів підпорядковується визначеним економічним законам, про що засвідчує наявність сильного кореляційного зв'язку між обсягом споживання сталі і величиною валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення. Для подвоєння обсягу споживання сталі в Україні показник ВВП має збільшитись в 1,75 раза порівняно з 2005 роком.

Значні темпи приросту ВВП, досягнуті в Україні у 2000 – 2006 рр., в основному пояснюються комплексним впливом суб'єктивних факторів і тільки частково ефективністю державного регулювання економіки. До зазначених факторів відносяться кон'юнктура світового ринку чорних металів та нестабільні кліматичні умови, які впливають на урожайність основних сільськогосподарських культур і, відповідно, виробництво валової сільськогосподарської продукції. Наприклад, рекордно високі темпи приросту ВВП України у 2004 році (12,1 %) пояснюються в основному тим, що виручка від експорту металопродукції виросла на 57,6 %, а валова продукція сільського господарства – на 19,7 %. Водночас зниження показників у 2005 р. у вигляді темпів приросту ВВП на 2,7 % приблизно наполовину обумовлено послабленням темпів приросту експорту чорних металів до 11,8 % і валової продукції сільського господарства до - 0,1 %.

Вірогідно, що у 2005 році темпи приросту експорту металопродукції були б більш прийнятними у випадку збереження політичної стабільності у

країні. Справа в тому, що основні підприємства-експортери металопродукції практично повністю належать приватному бізнесу. При цьому більшість з них володіє тіньовим механізмом виведення частини прибутку з-під оподаткування. Тіньовий механізм впливає на темпи приросту ВВП, особливо в періоди політичної нестабільності. Тому необхідно розробити механізм протидії, який узгоджував би інтереси держави і власників металургійних підприємств, забезпечуючи сприятливу бізнесову ситуацію та оптимальну виручку від експорту продукції в часи політичного протистояння. З новою силою ці питання постали в період фінансової кризи 2008 – 2009 рр.

Основні фінансові показники роботи найбільших підприємств чорної металургії наведені в таблиці 4.7. Найкраща динаміка щодо прибутку та рентабельності спостерігається у “Дніпроспецсталі”, “Міттал Стіл Кривий Ріг” (МСКР), Єнакіївського металургійного заводу (ЄМЗ) та Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського. МСКР майже подвоїв свій фінансовий результат, ставши також лідером в питаннях рентабельності реалізованої продукції. Істотно покращили фінансові результати ЄМЗ та завод ім. Петровського, які за підсумками 2005 року мали від’ємні показники. ЄМЗ збільшив прибуток на 192,3 млн. грн. порівняно із збитками в 61,5 млн. грн. за 2005 рік, а завод ім. Петровського – на 65,7 млн. грн. (за підсумками 2005 р. збитки склали 35,2 млн. грн.). При цьому рентабельність реалізації на заводі ім. Петровського дещо погіршилась, а у ЄМЗ – виросла. Необхідно виділити “Дніпроспецсталь”, яка за 2006 рік на 28,6 % наростила випуск готового прокату, втричі збільшила фінансовий результат, вдвічі – рентабельність. Чистий прибуток заводу виріс майже в шість разів – з 32,9 до 196 млн. грн.

За підсумками 2006 року збитковим залишився тільки Макіївський металургійний завод, який, незважаючи на суттєве збільшення виробництва готового прокату (на 19,4 %), погіршив свій фінансовий результат і не зміг покращити показника рентабельності. Значно погіршились і показники

**Основні фінансові показники провідних металургійних підприємств
у 2006 році, млрд. грн.**

Підприємства	Виручка від реалізації		Прибуток до оподаткування		Рентабельність реалізованої продукції	
	2006	Приріст до 2005 р., %	2006	Приріст до 2005 р., %	2006	Приріст до 2005 р., %
ВАТ “Міттал Стіл Кривий Ріг”(МСКР)	14,4	30	3,9	85,0	39,0	11,3
ВАТ “Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча”	14,39	0,5	1,9	-29,0	19,0	-2,0
ВАТ “Металургійний комбінат “Азовсталь”	12,5	1	1,6	2,0	15,8	-5,2
ВАТ “Запорізький металургійний комбінат “Запоріжсталь”	7,9	-1	1,0	-3,0	15,8	-0,1
ВАТ “Алчевський металургійний комбінат”	6,2	21	0,4	-28,0	8,2	-5,5
ВАТ “Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Держинського” (ДМКД)	5,7	21	0,6	36,0	8,5	0,7
ВАТ “Снаківський металургійний завод”	3,5	14	0,1	212	1,7	2,7
Спільне українсько-швейцарське підприємство ТОВ “Метален”	4,3	17	0,2	23,7	5,2	5,7
ВАТ “Макіївський металургійний комбінат”	2,9	89	-0,3	-8,0	-7,0	1,0
ВАТ “Дніпровський металургійний завод ім. Петровського”	2,5	28	0,0	87,0	0,1	-2,7
ВАТ “Електрометалургійний завод “Дніпроспецсталь” ім. А.М. Кузьміна	2,5	12	0,3	345	13,5	7,9
ЗАТ “Міні-металургійний завод “Істіл” (Україна)”	1,7	14	0,0	-65,0	3,0	-2,1
Всього	78,49	12,9	9,8	16,1	15,3	7,9

одного з лідерів галузі – ММК ім. Ілліча, прибуток якого зменшився на 29 %, а рентабельність – на 2 %. Чистий прибуток на Алчевському металургійному комбінаті зменшився у 2006 р. порівняно з 2005 р. у півтора рази – з 401,6 млн. грн. до 245 млн. грн., а рентабельність продукції знизилась на 5,5 %, що пов'язано з масштабною реконструкцією потужностей заводу. У групу підприємств з відносно високою, у співставленні із світовими показниками, рентабельністю (на рівні 15 %) входять обидва маріупольських комбінати, а також “Запоріжсталь” і “Дніпроспецсталь”.

Подальший розвиток чорної металургії України пов'язаний з подоланням ряду проблем, викликаних необхідністю кардинального вдосконалення структури виробництва і випуску продукції. Поки що в технологічному відношенні галузь продовжує залишатись однією із найбільш відсталих. Рівень конкурентоздатності металопродукції в значній мірі залежить від технологічного рівня виробництва, його структури, а конкретно, від частки електропічного виробництва сталі. У 2005 році частка електросталі у світі склала в середньому 31,6 %, в тому числі у США – 55 %, Індії – 44,8 %, Південній Кореї – 44,1 %, а в Україні тільки 4 %.

Висока частка виробництва електросталі, враховуючи її розливку на машинах безперервного лиття заготовок, у промислово розвинених країнах створює ряд суттєвих переваг: сортамент сталі, виготовленої в електропечах, значно більший, ніж при виплавці в інших агрегатах; зменшуються витрати виробництва, викиди в навколишнє середовище; посилюється можливість гнучкого реагування на зміни ринкового попиту.

Упровадження сучасних технологій дозволить зменшити споживання природного газу на 4,6 млрд. куб. м (60 %). Йдеться перш за все про відмову від мартенівського способу виробництва сталі, який в даний час зберігся тільки в Україні (40,2 % від загального обсягу виробництва сталі, Російській Федерації (22,1 %), Узбекистані (24,9 %) та Індії (2,6 %).

Для реалізації програм модернізації і технічного переозброєння підприємств потрібні значні інвестиції, що обумовлено високим ступенем

зносу основних фондів (в середньому на 71 %). З перевищенням встановлених термінів експлуатації працює 80 % доменних та мартенівських печей, 90 % прокатних станів, 20 % конверторів. Енергоємність українських металургійних підприємств майже в 1,5 рази вища, ніж у кращих світових виробників, що вимагає суттєвої модернізації та забезпечення нового технологічного рівня виробництва, значного збільшення капіталовкладень, вдосконалення інвестиційної політики.

Величина інвестицій в галузі за 2000 – 2005 рр. склала в середньому 16 дол. в перерахунку на 1 т сирової сталі. В США, де рівень зносу основних фондів у чорній металургії становить всього 20 %, даний показник складає 30 дол./т, а в країнах ЄС – 25 дол./т. Особливо характерний приклад Франції, яка почала реконструкцію металургії більше 30 років тому і протягом 15 років щорічно витрачала більш ніж 2,0 млрд. дол. або близько 80 дол. на тонну сталі. Така політика дозволила французьким металургам значно підвищити технічний і технологічний рівень галузі (в даний час всю сталь у Франції виплавляють у конверторах) [48].

Кольорова металургія в Україні розвинута дещо слабше, ніж чорна. Наша країна вимушена завозити кольорові метали в значних обсягах. Основними напрямками металургії є алюмінієвий, титановий, магнієвий, цинковий, феронікелевий, ртутний та інші. До самої галузі відносяться видобуток, збагачення, переробка кольорових руд, виробництво сплавів, прокат металів та переробка вторинної сировини. Галузь має здатність працювати у тісному поєднанні з іншими напрямками промисловості.

Основні завдання кольорової металургії мають вирішуватись програмними методами регулювання. Розроблені і впроваджуються, у тому числі в даному напрямку, “Концепція розвитку гірничо-металургійного комплексу України на період до 2010 року”, а також комплексні програми “Титан України”, “Мідь України” та інші. Важливою залишається проблема забезпечення металургії сировиною, інвестиціями для пошуково-розвідувальних робіт і закупівлі сучасного устаткування та обладнання.

Потребують подальшого вирішення питання комплексного використання корисних копалин.

Розміщення підприємств в основному залежить від розташування джерел сировини та віддаленості від енергетичних ресурсів. При цьому алюмінієве, цинкове і титано-магнієве виробництва розміщують недалеко від джерел електроенергії, а підприємства з виплавлення рідкісних металів, нікелю і ртуті – біля відповідних сировинних родовищ.

Виробництво вторинних кольорових металів відбувається у Володар-Волинському (Житомирська область), Донецьку, Києві, Одесі та Харкові. На їх обсяги припадає близько четвертої частини всіх обсягів кольорової металургії.

Провідне місце у кольоровій металургії займає алюмінієва промисловість (виробництво алюмінію та глинозему). Її випуск становить близько 20 % всього виробництва кольорових металів та їх сполук. Крім зазначеної продукції алюмінієва промисловість виробляє мінеральні добрива, цемент, силуміни, кристалічний кремній, соди, металевий галій. Працюють заводи у Миколаєві, Запоріжжі, Вінниці та Свердловську Луганської області загальною потужністю 300,0 тис. т алюмінію на рік. Оскільки важливою є експортна спрямованість даного виробництва, планується вдосконалити зазначені підприємства, а також побудувати алюмінієвий завод у Харківській області.

Запорізький титаномагнієвий комбінат виробляє титан, магній, калійні добрива і напівпровідниковий германій. Титан та його сполуки удвічі легші за леговану сталь, стійкі проти корозії. Тому вони незамінні при виробництві космічних кораблів, літаків, а також хімічного обладнання і устаткування.

У м. Донецьк працює завод кольорових сплавів, у м. Артемівськ Донецької області – завод для обробки кольорових металів, який випускає круглий і плоский прокат, у м. Світловодськ Кіровоградської області – Дніпровський завод напівпровідникових металів.

Головні напрямки покращення показників роботи цинкової промисловості – удосконалення переробки концентратів, підвищення ступеня їх використання. Основна продукція виробництва – цинк, а також свинець, дорогоцінні та деякі рідкісні метали, кадмій, сірчана кислота тощо.

Підприємства титано-магнієвої промисловості виробляють титан і магній, а також видобувають і збагачують титано-магнієву сировину. Дані заводи функціонують в Запоріжжі та м. Калуш.

Ртутні комбінати працюють у Донецькій та Закарпатській областях. Особливої уваги і вивчення потребує Микитівський ртутний комбінат Донецької області, на якому вперше у світі впроваджено технологію видобування ртуті високої частоти з повною механізацією процесів.

На Верхньодніпровському гірничо-металургійному комбінаті у м. Вільногірську Дніпропетровської області виробляють цирконій знезалізнений, оксид цирконію, цирконієвий, рутиловий та ільменітовий концентрати. На комбінаті освоєно сучасні технологічні процеси, в тому числі видобування знезалізненого цирконію на струминних млинах.

Продукція Побузького нікелевого заводу Кіровоградської області, яка використовується на машинобудівних та металургійних заводах Донбасу та Придніпров'я – нікель і феронікель.

Виробництва чорної та кольорової металургії потенційно і в реальному житті несуть у собі високу ступінь екологічної небезпеки. Найбільше шкідливих викидів у повітря завдають підприємства Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Макіївки, Маріуполя та інших міст і регіонів. Для запобігання та знешкодження наслідків шкідливих викидів необхідні інвестування в значних обсягах і впровадження сучасних заходів екологічного, технічного та економічного характеру [69].

4.4. Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс України охоплює більш ніж 20 важливих і унікальних у своєму роді галузей. Він відіграє виключно важливу роль у створенні матеріально-технічної бази економіки країни. На комплекс припадає близько 40 % всього промислово-виробничого потенціалу. Частка продукції комплексу в загальних обсягах продукції промисловості складає 12 %. Це трудо- та металоемне спрямування розвитку. Виробництво окремих видів продукції машинобудування, починаючи з 1940 року, надано в таблиці 4.8.

Таблиця 4.8.

Виробництво окремих видів продукції машинобудування

(тис. шт.)

Роки	Трактори для сільського та лісового господарства	Сівалки	Машини пральні	Пилососи побутові	Лампи електричні, млн.шт.	Телевізори	Автомобілі легкові	Автобуси	Автокрани, шт.	Велосипеди
1940	10,4	11,0	–	–	–	–	–	–	139	49,5
1950	22,7	62,2	–	–	–	–	–	–	2736	216
1955	57,3	66,1	4,3	–	–	5,4	–	–	4122	1209
1960	88,0	72,2	48,4	–	97,7	98,7	0,5	2,2	3183	731
1965	118	78,9	295	–	133	519	40,6	6,4	3440	988
1970	148	63,1	498	329	178	1981	86,9	9,1	4513	1341
1975	143	90,9	223	831	182	2402	135	12,6	5156	1805
1980	136	78,0	273	686	208	2526	161	15,2	6240	1880
1985	136	75,2	372	789	403	3067	168	14,8	3203	2321
1990	106	57,1	788	1073	411	3774	156	12,6	3698	1984
1995	10,4	1,5	213	285	195	315	58,7	2,2	585	127
2000	4,0	2,0	125	109	170	62,4	17,1	3,5	56	19,4
2001	3,6	3,8	166	112	233	148	26,2	2,4	80	118
2002	3,0	4,9	232	83,4	230	159	43,8	2,0	76	249
2003	4,6	8,0	251	66,4	219	415	98,3	2,6	126	281
2004	5,8	9,9	345	53,3	263	443	174	2,6	235	250
2005	5,5	11,3	322	37,5	254	651	192	4,7	382	312
2006	3,7	9,0	208	9,2	255	431	267	7,7	506	392
2007	5,3	7,1	173	1,2	240	507	380	9,1	812	373

З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

- найбільші обсяги виробництва окремих видів продукції припадають на 1985 – 1990 рр.;

- в останнє десятиріччя ХХ-го сторіччя відбулось обвальне падіння обсягів продукції, яке змінилось стабілізацією і деяким нарощуванням виробництва в 2001 – 2007 рр.;

- виробництво легкових автомобілів у останні роки знаходиться на найвищому рівні.

Вітчизняне машинобудування в значній мірі залежить від постачання комплектуючих з країн колишнього Радянського Союзу. Частка даних компонентів у продукції становить близько 40 %, в той час як, для прикладу, у Японії подібний експорт складає 14 %, у США – 10 %. Тому необхідний розвиток власного виробництва модулів та напівфабрикатів.

Визначальний вплив на розміщення окремих галузей машинобудування мають форми організації виробництва та особливості технологічного спрямування. Водночас на нього менше, ніж на інші комплекси, впливають ресурси та природні умови. Найбільш вагомими факторами впливу на розміщення підприємств машинобудування є трудові ресурси і ринки збуту.

Галузева структура та територіальне розташування підприємств машинобудування у радянські часи в основному формувалися планомірно з урахуванням наукових принципів розміщення виробництва. Проте ці принципи в деякій мірі ігнорувалися на користь прискореного розвитку важкої індустрії. При цьому головним фактором виступали джерела сировини, а стан трудових ресурсів враховувався тільки при розміщенні галузей, які потребували висококваліфікованих працівників.

Індекси обсягів продукції машинобудування надаються в таблиці 4.9. З даних таблиці можна зробити висновок, що за останні сім років обсяги продукції машинобудування невідомо зростають. При цьому найбільш високими темпами розвивається виробництво транспортних засобів та устаткування. Проте у структурі господарства країни машинобудування поки що не посіло визначального місця.

Машинобудування ділиться на важке, загальне, середнє, виробництво точних механізмів, приладів та інструментів.

Таблиця 4.9

Індекси обсягу продукції машинобудування за видами діяльності

(відсотків до попереднього року)

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Види продукції							
Машинобудування	118,8	111,3	135,8	128,0	107,1	111,8	128,6
Виробництво машин та устаткування	118,6	100,4	121,4	118,9	112,2	102,9	115,3
у тому числі							
виробництво механічного устаткування	112,9	100,7	123,1	114,6	113,6	101,2	107,5
виробництво машин і устаткування для сільського та лісового господарства	107,5	91,1	103,3	123,6	110,8	82,9	120,0
виробництво верстатів	101,5	92,2	116,0	114,4	110,7	90,1	117,3
виробництво інших машин і устаткування спеціального призначення	126,5	99,8	122,5	119,4	106,2	108,0	125,9
з нього							
виробництво машин та устаткування для металургії	145,4	93,6	118,7	113,8	130,4	117,8	118,1
виробництво машин і устаткування для добувної промисловості й будівництва	118,1	101,3	127,6	123,8	91,6	98,7	134,3
виробництво машин та устаткування для перероблення сільгосппродуктів	102,8	94,0	116,4	136,4	102,8	114,0	118,1
виробництво машин та устаткування для виготовлення текстильних, швейних, хутряних та шкіряних виробів	116,4	117,0	84,9	98,8	124,0	113,2	129,4
виробництво машин і устаткування для виготовлення паперу та картону	146,7	102,0	112,6	104,3	94,0	105,1	121,8
виробництво побутових приладів	124,7	119,5	137,1	121,0	122,1	104,1	108,2
Виробництво електричного, електронного і оптичного устаткування	115,2	108,1	119,2	149,3	90,8	110,7	122,6
виробництво офісного устаткування та електронно-обчислювальних машин	86,9	124,0	128,3	143,0	129,8	96,9	95,7
виробництво електричних машин і устаткування	113,4	109,2	118,1	161,6	85,1	111,6	122,9
виробництво апаратури для радіо, телебачення та зв'язку	134,6	98,6	127,2	109,8	129,5	93,0	123,5
виробництво медичної техніки, вимірювальних засобів, оптичних приладів і устаткування, годинників	114,3	107,4	115,8	125,1	91,5	116,9	125,0
Виробництво транспортних засобів та устаткування	122,0	129,6	162,1	124,6	112,4	119,1	142,3
виробництво автомобілів, причепів і напівпричепів	114,6	123,3	219,2	163,3	122,8	136,6	160,6
виробництво інших транспортних засобів	124,1	131,5	145,1	106,8	104,4	105,0	121,8
з нього							
виробництво залізничного рухомого складу	121,2	164,1	172,2	106,7	102,4	97,1	131,1

Важке машинобудування включає в себе виробництво гірничо-шахтного, підйомно-транспортного, металургійного та енергетичного устаткування.

Провідні гірничо-шахтні підприємства: Дніпропетровський і Криворізький заводи гірничо-шахтного обладнання, Донецькгірмаш,

Луганський завод гірничого машинобудування, Барвінківський, Ново-Краматорський та Ясинуватський машинобудівельні заводи.

Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розміщені в Дніпропетровську, Львові, Нікополі, Прилуках, Одесі та Харкові; середні – в Золотоноші Черкаської області, Ківерцях Волинської та Слов'янську.

Металургійне устаткування виробляється в Дніпропетровську, Кривому Розі, містах Лагутіне Луганської області, Марганець та Стаханов.

Енергетичне машинобудування має велике значення у зв'язку з передбачуваною реконструкцією енергетичного комплексу країни. Термін дії деяких електростанцій наближається до 40-ка років. Перспективне зростання малої гідроенергетики. Головним розробником турбін є харківський “Турбоатом”. У даному напрямку працюють також Багліївський завод енергетичного обладнання, Запоріжтрансформатор, краматорський завод “Енергомашспецсталь”, миколаївська “Зоря”, підприємство у м. Монастирище Черкаської області, Полтавський завод турбінних лопаток, сумський завод “Насосенергомаш”, харківські “Електроважмаш” та “Моноліт”.

Загальне машинобудування включає в себе транспортне (крім автомобільного) і сільськогосподарське машинобудування, а також виробництво технологічного та будівельного обладнання.

Виробництво залізничного транспорту зосереджено в наступних містах: тепловози – Луганськ та Харків; промислові електровози – Дніпропетровськ; ремонт тепловозів – Дніпропетровськ, Дружківка, Запоріжжя, Київ, Конотоп, Львів, Полтава, Одеса; залізничні вагони – Стаханов; металеві вагони- цистерни – Маріуполь; вагоноремонтні заводи – Київ, Конотоп, Львів, Одеса, Харків.

Суднобудування в Україні має давні традиції. В часи командно-адміністративної економіки республіка виробляла понад 40 % загальносоюзних обсягів. У даний час це також одна з найбільш

перспективних галузей. Рентабельність утримується на рівні 15 – 20 %, що відповідає середнім світовим показникам. Найбільші виробництва зосереджені в Керчі, Києві, Миколаєві, Феодосії, Херсоні. Основним замовником продукції є Греція, для якої будуються рефрижератори.

До головних підприємств сільськогосподарського машинобудування відносяться Бердянське ВАТ “Первомайський завод сільськогосподарських машин”, Вінницький завод тракторних агрегатів, Дніпропетровський комбайновий завод, кіровоградське ВАТ “Червона зірка”, ВАТ “Коломиясільмаш”, ВАТ “Новоград-Волинський завод сільськогосподарського машинобудування”, Одеський завод сільськогосподарських машин, ВАТ “Тернопільський комбайновий завод”, ВАТ “Херсонські комбайни”. Галузь потребує технологічного оновлення та прямих фінансових інвестицій у значних обсягах. В основному всі вищезазначені заводи також виробляють технологічне і будівельне обладнання для галузей.

Середнє машинобудування включає в себе найширший спектр його видів. Базовою галуззю є верстатобудування. Виробництво верстатів зосереджено в Дніпропетровську, Житомирі, Запоріжжі, Києві, Краматорську, Львові, Одесі, Харкові.

Виробництво точних механізмів, приладів та інструментів зорієнтовано на міста і регіони з високим рівнем кваліфікації робочої сили, відповідною інфраструктурою, в тому числі науково-дослідними установами. Підприємства характеризуються мінімальною металоємністю. Центри даного спрямування – Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Харків.

Найбільш важливим центром тракторобудування є Харків, де виробляють колісні та гусеничні трактори і двигуни до них. У Дніпропетровську випускаються колісні трактори.

До автомобільного комплексу належать підприємства, чії проектні потужності дають змогу випускати вантажні автомобілі КрАЗ на

Кременчуцькому автозаводі, міські автобуси ЛАЗ на Львівському автозаводі, легкові автомобілі на Запорізькому (ЗАЗ) та Луцькому (ЛуАЗ) автозаводах. Автобуси у незначних кількостях виробляються у Черкасах і Чернігові. На автомобілебудування працюють також підприємства, які випускають комплектуючі. Виробляються двигуни на Мелітопольському заводі, проте їх якість не відповідає європейським енергетичним вимогам. Найбільшим виробником легкових автомобілів є Запорізький автомобільний завод, де у 1998 р. було створено спільне підприємство “Авто ЗАЗ – Daewoo”.

Налагоджено виробництво тролейбусів у Дніпропетровську, Києві та Львові. Потреба в тролейбусах, яка становить до 1,0 тис. шт. за рік, повністю задоволена українськими виробниками [69].

Більш детально проаналізуємо ситуацію в деяких конкретних галузях машинобудування.

Економічний розвиток країни неможливий без швидкого обміну інформацією, надійного управління виробництвом. Відповідати жорстким вимогам часу допомагають створені електронні системи і пристрої. Існуючий ринок електронної продукції України пройшов складний етап – електронна промисловість знаходиться в стані занепаду, значна частка наукових кадрів залишила нашу державу, а ресурсна база була знищена майже повністю. Сьогодні електронна промисловість починає відновлюватись, але ситуація все ще залишається критичною. Міністерство промислової політики здійснює кроки щодо відновлення галузі та впровадження сучасних технологій для збільшення конкурентоспроможності української електронної продукції як у нас в державі, так і за її межами.

Розвиток електроніки почався в другій половині ХХ ст. Після винаходу транзистора мініатюрні напівпровідникові прилади витіснили громіздкі електронні лампи. Мікроелектроніка в СРСР одержала широкий розвиток на початку 60-х рр. Була створена мережа науково-дослідних інститутів та експериментальних заводів. На основі напівпровідників і малогабаритних радіодеталей (конденсаторів, резисторів, транзисторів тощо) розроблялися

мікромодулі і мікросхеми різних типів. Апаратура ставала більш компактною, легкою і дешевою. Наступним кроком на цьому шляху стали інтегральні мікросхеми, що включали спочатку не більше десяти елементів, потім це число зросло до сотень тисяч. У другій половині 70-х років з'явилися мікропроцесори, напівпровідникові лазери і пристрої, що запам'ятовують, технологія яких безперервно удосконалювалася. За порівняно короткий термін одне одного змінили декілька поколінь електронної техніки. У кінці 80-х рр. електронні обчислювальні машини (ЕОМ), що займали цілі зали, відійшли в історію.

У роки “холодної війни” промисловість переважно працювала на оборону. Це визначило основні напрями розвитку української електроніки. Її науково-виробничі комплекси, що включали НДІ, експериментальні і серійні заводи, мали як ринки збуту авіаційну, ракетобудівну та суднобудівну промисловості, де було достатньо робочих рук і наукових кадрів. Цивільна електроніка виконувала другорядну роль. Тому на початку 90-х рр. з переходом до ринкової економіки вітчизняна побутова техніка (телевізори, магнітофони, радіоприймачі) не могла конкурувати з виробами розвинених країн не тільки на світовому, але й на українському ринку, а скорочення армії і військових замовлень поставило підприємства галузі на межу ліквідації.

У кінці століття почали проглядатися шляхи виходу з кризи. Проте загальна ситуація у галузі не може бути визнана задовільною і не тільки через деструктивні явища в економіці. Рівень інформатизації суспільства порівняно з розвинутими країнами Заходу становить лише 2 – 2,5 %. Україна з виробника сучасних машин перетворилася на споживача застарілих іноземних моделей засобів обчислювальної техніки. Падіння виробництва мікроелектроніки у 1992 – 2006 рр. становило 96 % від рівня 1991 р. Якщо у 1991 р. заводи мікроелектроніки виробили 316,4 млн. інтегральних схем на суму майже 500 млн. карбованців (в Радянському Союзі у цілому – 2,2 млрд. карбованців), то у 2006 р. випуск схем становив 12,1 млн. штук на суму менше 10 млн. грн., тоді як інформаційна техніка на 90 %, а засоби зв'язку на

80 % вартості базуються на досягненнях мікроелектроніки. Має місце технічне відставання телекомунікаційних систем, мереж передачі даних, які характеризуються недостатньою пропускнуою здатністю, низькою якістю та незначним обсягом послуг.

Промисловості України та Російської Федерації об'єдналися у вивченні та впровадженні напівпровідників. Програма співробітництва має назву “Російсько-українська програма наноструктур та наноелектроніки”. Вона стратегічно важлива для обох країн. Значні дослідження проводяться в кремнієвій мікроелектроніці, проте вони вимагають більших комерційних вкладень, ніж наноелектроніка.

Ситуація, яка існувала за часів СРСР, змінилася і сучасні напрями електронної промисловості повинні орієнтуватися на нові методи їх впровадження. Потенційними замовниками електронних інформаційних систем та ліній зв'язку є банки і біржі, митниці та страхові компанії, адміністративні і бізнес-центри, а також крупні галузеві компанії, що мають філії в різних регіонах, транспортні компанії – автомобільні, авіаційні, флот. Розширюється мережа Інтернет, яка дозволяє брати участь у всесвітньому обміні інформацією кожному, хто має комп'ютер і підключений до цієї мережі. На основі співпраці з іноземними фірмами електроніки упроваджуються нові технології, розвиваються стільникові мережі зв'язку, мережі мультимедіа, інтелектуальні та ін. Ведеться підготовка до створення глобальної різновекторної інформаційної мережі.

Перспективним є підписання договору із Світовою організацією торгівлі, яка володіє 94 % ринку інформаційних продуктів. Волоконнооптичні магістралі з лазерними передавачами пов'язують Україну з Данією, Естонією, Італією, Фінляндією та Туреччиною. Супутникові системи розвиваються слабо. Планується виведення на космічну орбіту супутників україно-російського виробництва. Проте воно вимагає значних фінансових витрат і дає порівняно нешвидку віддачу.

Серед основних учасників вітчизняного виробництва ЗАТ “ЕТАС” (електричні низьковольтні апарати), ВАТ “Електрон” (виробництво телевізорів та дослідницькі роботи в галузі), ВАТ “Інфракокс” (виробництво та обслуговування банкоматів), ВАТ “Родон” (інтегральні мікросхеми), Тростянецький завод по виробництву електропобутової техніки.

Передбачається: створення і освоєння виробів обчислювальної техніки та електроніки, сучасних приладів і обладнання, конкурентоспроможних на світовому ринку; створення замкнутого технологічного циклу вітчизняного виробництва сучасних компакт-дисків і перспективних DVD-дисків для забезпечення запису; збереження і розповсюдження аудіо- і відеоінформації та комп’ютерних баз даних великої ємності; створення діючих зразків високоефективних ЕОМ різних класів, інтелектуальних робочих станцій, нейрокомп’ютерів, засобів масової інформації, таймерних комп’ютерних систем, систем комп’ютерного управління технологічними процесами; створення вітчизняної електронної техніки; налагодження серійного виробництва електронних карток і впровадження інформаційних систем на їх базі. Використання даних проектів сприятиме підвищенню рівня самозабезпечення і перетворенню України в рівноправного партнера у міжнародному поділі праці з виробництва та експлуатації засобів інформатизації. Важливим напрямом реалізації програми відновлення та посилення електронної промисловості є збільшення витрат на науку.

Електронна промисловість є стратегічною. Залежність від інших країн в цій галузі значно послаблює позиції держави на світовій арені. Шляхом виходу із кризи може бути залучення іноземних інвестицій в галузь, при цьому утримуючи частку державної власності на підприємствах.

Україна характерна своїми традиційними перевагами: географічним розташуванням, необхідними природними ресурсами, а головне – висококваліфікованою робочою силою у сфері високоточних і електронних виробництв. Держава має розвинену систему шкіл та інститутів, що забезпечує їй репутацію країни з високоосвіченим населенням. Близько 30 %

студентів у нашій державі навчаються за спеціальностями інженерія, математика та інформатика.

Крім того, Україна знаходиться поруч із великими ринками Європейського співтовариства, Росії і Африки. Це робить економічно привабливим виробництво й експорт електронної продукції з нашої країни до даних регіонів.

Перенесення виробництва в Україну й доступ до автотранспортного коридору дає можливість міжнародним компаніям, що мають виробничу базу в Китаї, зменшити час доставки продукції на європейський ринок. Це величезна перевага в нинішній жорсткій конкурентній боротьбі за ринки з виробниками Китаю та Південно-Східної Азії. Якщо задум буде реалізовано, Україна зі своїми новими виробництвами опиниться в центрі величезного ринку з багатомільярдним населенням. У нашій країні вже розпочали виробництво такі компанії, як “Джейбіл Серкют”, “Флекстронікс”.

Підсумовуючи, основними учасниками ринку все ще залишаються імпортери електроніки, хоча вітчизняні підприємства з кожним роком збільшують свою частку [52].

За рівнем розвитку літакобудування Україна належить до найбільш розвинених країн світу. В авіапромисловості працює 39 підприємств. Ще 28 виготовляють агрегати, вузли, бортове електро- та авіаобладнання. П'ять заводів мають статус безпосередньо авіабудівних – київський завод “Авіант”, Харківський авіаційний завод, запорізький “Мотор-Січ”, Київський завод ім. Артема, харківський “Фед”.

Останніми роками експерти відзначають багаторазове збільшення пасажиропотоку в країнах світу. Ситуація на ринку сучасних моделей пасажирських літаків представлена в таблиці 4.10. Як видно з таблиці, країни по-різному оцінюють ринок авіаційної техніки. Європейські виробники дотримуються спеціалізації випуску далекомагістральних моделей, розрахованих на перевезення значної кількості пасажирів (300 і більше). Бразильська компанія Embraer, яка конкурує з канадською компанією

Bombardier, успішно освоює сегмент регіональних літаків і літаків бізнес-класу. За останні десять років значно зросла потреба в літаках ділової авіації.

Таблиця 4.10

Програми створення пасажирських літаків нового покоління

Програма (проект)	Початок реалізації, рік	Завдання програми	Країна-виробник	Місткість літака, місць	Клас літака за дальністю (забезпечення зростання авіаперевезень)	Ціна літака, млн. дол. США	Стан програми
Airbus-340	1997	Вихід на ринок 300-місних літаків	Франція	340-350	Далекомагістральний (забезпечення інтенсивності міжконтинентальних авіаперевезень)	150	Серійне виробництво
Airbus-380	1998	Створення літака надвеликої місткості, забезпечення зростаючого пасажиропотоку	Франція	550-840	Далекомагістральний (забезпечення інтенсивності міжконтинентальних авіаперевезень)	210-216	Виробництво дослідної партії, сертифікація
Boeing-717	1998	Освоєння сегмента ринку в класі 100-місних літаків (аналог Ту-334)	США	100-120	Середньомагістральний	30	Програма закрита через недостатній попит (висока ціна порівняно з аналогами)
Embraer-170/190	1999	Освоєння сегмента ринку в класі 60-90-місних літаків	Бразилія	60-90	Близькомагістральний	25	Серійне виробництво
C-Series	2005	Зниження на 15 % експлуатаційних витрат	Канада	110-135	Середньомагістральний	18-20	У стадії формування
Іл-96	1989	Модифікація Іл-86 з метою досягнення відповідності міжнародним стандартам	Росія	300	Далекомагістральний (забезпечення інтенсивності міжконтинентальних авіаперевезень)	80	Виробництво одиничних екземплярів (державне фінансування)
АН-140	1994	Оновлення парку регіональних повітряних суден (заміна АН-24)	Україна, Росія	50-70	Близькомагістральний	7-8	Виробництво одиничних екземплярів
Ту-334	1988	Оновлення парку регіональних повітряних суден (заміна Ту-134)	Росія, Україна	100-110	Близькомагістральний	15-16	Етап сертифікації

Якщо раніше покупцями службових літаків були переважно великі корпорації, тепер попит на них став масовим. У цих умовах вигідне переобладнання регіональних літаків у далекомагістральні моделі бізнес-

класу. Така ситуація провокує наявність багатьох пропозицій щодо модифікації сучасних літаків, у тому числі українських, серед яких далекомагістральні бізнес-модифікації літаків АН-74, АН-140 і АН-148, розраховані на 10 – 12 пасажирів, а також літаки виробництва компанії Embraer, Bombardier та інші.

Ще у 1985 р. частка СРСР у виробництві пасажирських повітряних суден становила 25 %. Проте в даний час помітною тенденцією стає стійке підвищення вимог міжнародних стандартів до авіаційної техніки. Внаслідок цього деякі українські літаки ще радянського виробництва не мають можливості виходу на європейський ринок. Основним недоліком моделей є невідповідність рівневі шуму та екологічним нормам, які регулярно підвищуються. Водночас необхідно відзначити, що така тенденція – не примха європейських країн. Оскільки значна частина аеропортів знаходиться в густонаселеній місцевості (наприклад, лондонський аеропорт “Хітроу” розташований у безпосередній близькості від густонаселених кварталів), екологічність і низький рівень шуму є об’єктивно необхідними вимогами, яким повинні відповідати всі повітряні судна, що експлуатуються в цих країнах.

В Україні на сьогодні головна проблема полягає в необхідності заміни парку застарілих моделей 1960 – 1970 рр. випуску. На цей час на внутрішніх авіалініях експлуатуються переважно моделі АН-24 і ЯК-40, вичерпання льотного ресурсу яких становить у середньому 70 – 90 %. У сфері військово-транспортної авіації проблеми аналогічні: базові моделі АН-12 і АН-22 найближчим часом вичерпають свій ресурс. Тому ринок авіаційної техніки потребуватиме масового оновлення.

Що стосується міжнародних перевезень авіакомпаніями, необхідно відзначити орієнтацію на зарубіжного виробника. Вітчизняні авіакомпанії схильні купувати літаки зарубіжного виробництва, зокрема моделі Boeing-737, за лізинговою схемою і на пільгових умовах. Мотивація зводиться до того, що ці моделі вважаються більш надійними і відповідають міжнародним

нормам. Україна не може запропонувати широкофюзеляжний пасажирський аналог американському аеробусу, а для розвитку ринку регіональної авіації потрібен платоспроможний попит населення. На даний час його немає.

Останні десять років триває конкурентна боротьба за просування моделі середнього військово-транспортного літака (ВТЛ) на європейський ринок. Авіапромисловістю пропонується спільний з Росією ВТЛ АН-70. Фахівці вважають, що ця модель може знайти широке застосування як у збройних силах, так і в цивільній авіації до середини ХХІ ст. Загальна потреба військово-повітряних сил України оцінюється в 65 одиниць. Вартість АН-70 становить 47 млн. дол. США, що майже удвічі менше від ціни його європейського аналога А-400М (FLA), який значно поступається за рядом льотно-технічних характеристик. Нижче наведено таблицю, яка наочно демонструє переваги української моделі АН-70 порівняно з аналогічними зразками (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Порівняльна характеристика військово-транспортних літаків
середньої вантажопідйомності**

Показник \ Модель	АН-70	А-400М (FLA)	Іл-76М
Вантажопідйомність, т	77	32	52
Розбіг, м	600	1450	1680
Максимальна швидкість, км/год	850	730	825
Дальність польоту, км	5000	4500	3200
Вартість, млн. дол. США	45-50	75-89	50-60

Дані таблиці свідчать, що ВТЛ АН-70 істотно перевершує аналогічні моделі за найбільш важливими показниками, і це дає підстави для висновку про перспективність літака. Однак, незважаючи на всі зусилля української і російської сторін, вийти на європейський ринок з ВТЛ АН-70 не вдалося. Більш того, це в принципі було неможливо, оскільки європейські виробники не допускають конкурентів на свій ринок, будучи зацікавленими насамперед у збереженні робочих місць для своїх країн.

Із проекту Ан-70 планує вийти російська сторона, а початок серійного виробництва відкладено. Російські експерти наполягають на тому, що літак вийшов за рамки оперативного-тактичного, і натомість пропонують розвивати модель Іл-76МФ. Між тим АН-70 вигідно відрізняється від Іл-76 усіх модифікацій, маючи кращі дані за паливною ефективністю (у 1,3 раза), експлуатаційною технологічністю (у 4,4 раза) та номенклатурою вантажів. Для прийняття остаточного й об'єктивного рішення створено робочу групу, яка вивчає всі аспекти проекту. До речі, це не єдиний випадок, що демонструє складність економічних відносин української авіапромисловості з російською – Росія в цій галузі є одночасно і партнером, і конкурентом. Так, наприклад, беручи участь у спільному з Україною проекті АН-140, Росія паралельно бере участь в аналогічному проекті RRJ з розрахунком на більш вигідний варіант.

У цілому спостерігається зростання потреби в пасажирських моделях, особливо в країнах, економічний розвиток яких демонструє стійке зростання. Як і раніше, залишається малонасиченим сучасними моделями ринок більшості африканських країн, оскільки рівень їх економічного розвитку не дає змоги регулярно оновлювати парк повітряних суден.

Питання участі України в міжнародній конкуренції щодо забезпечення зростаючого пасажиропотоку є складним, оскільки весь період діяльності авіабудівні підприємства та конструкторські бюро спеціалізувалися на випуску ВТЛ. Так, з двадцяти моделей, створених у КБ ім. Антонова, тільки сім були пасажирськими.

На сьогодні українські авіаконструктори у виробництві пасажирських літаків орієнтуються переважно на регіональні моделі малої місткості. Такий підхід має не тільки позитивні сторони, а й недоліки, тому що виключає можливість участі в конкурентній боротьбі за ринок широкофюзеляжних пасажирських літаків. З іншого боку, потенціал для розробки таких літаків є. Ще в 1965 р., під час демонстрації українського ВТЛ Ан-22 “Антей” на щорічному Паризькому авіасалоні в Ле-Бурже, український авіаконструктор

О. Антонов запропонував створити на базі ВТЛ “Антей” двопалубний пасажирський літак на 720 місць. Якби пропозиція отримала підтримку, ще в 1970-ті рр. авіаційна промисловість забезпечила б зростаючий пасажиропотік, який вже на той час став проблемою для деяких країн з розвинутою індустрією туризму.

Україна може скласти конкуренцію зарубіжним виробникам на азіатському ринку широкофюзеляжних пасажирських літаків, якщо створити пасажирський літак на базі ВТЛ Ан-124 “Руслан”. Це можливо й економічно доцільно, особливо якщо врахувати, що військова модель літака не знайшла очікуваного ринку збуту. Так, два літаки Ан-124 “Руслан” було продано Лівії, однак заявлений нашою державою курс на європейську інтеграцію значною мірою не узгоджується з арабським напрямом співробітництва, оскільки щодо деяких країн Близького і Середнього Сходу діють міжнародні економічні санкції або зберігається ймовірність їх упровадження.

На сучасному етапі авіапромисловість здатна розвиватися переважно в тих ринкових сегментах, де інші виробники відсутні. Такий стан пояснюється тим, що державна торгівля військовою авіаційною технікою багато в чому пов’язана з політичними аспектами, тоді як продаж і закупівля цивільних літаків, як правило, позбавлені подібних мотивів. З огляду на той факт, що з розпадом СРСР державні оборонні замовлення у країнах СНД скоротилися в декілька разів, окремі конструкторські бюро прийняли рішення про диверсифікацію виробництва, що в даному випадку означає початок виробництва або розширення номенклатури цивільних моделей. Переорієнтація на випуск пасажирських літаків у контексті світових тенденцій є необхідним шляхом подальшого розвитку авіабудівної галузі [10].

Україна була і залишається потужним виробником озброєнь. При отриманні самостійності у військово-промисловому комплексі функціонувало 3594 підприємства з 3,0 млн. працюючих. Науковий потенціал уособлювали 750 конструкторських бюро і науково-дослідних

закладів. При цьому 80 % обсягів виробництва зосереджувалось на 27 великих заводах та об'єднаннях.

Недосконалість механізмів управління оборонно-промисловим комплексом (ОПК) призвела до того, що за період економічних перетворень у військово-технічній сфері було прийнято чимало рішень, для яких важко знайти достатньо аргументовані обґрунтування (наприклад, проведення “обвальної” конверсії, відмова від державного управління оборонно-промисловим комплексом, різкий розрив коопераційних зв'язків тощо).

У колишньому СРСР оборонні підприємства були зорієнтовані на вузьку спеціалізацію виробничої діяльності. З одного боку, це забезпечувало високу ефективність виробництва, а з іншого, обмежувало, незважаючи на наявність значного науково-технічного, виробничого, інтелектуального потенціалу, можливості швидкого освоєння нових цивільних видів продукції. Відсутність продуманої науково-обґрунтованої стратегії розвитку, використання науково-технічного і технологічного потенціалу ОПК та привабливого інвестиційного клімату загострювали проблему.

Опинившись у важкому фінансово-економічному стані, оборонні підприємства і організації стали реалізовувати конверсійні програми, які не відповідали ні їх технічному рівню, ні потенційним можливостям. Конверсія проводилася практично без урахування реального фінансово-економічного стану, в умовах невизначеності основних напрямів розвитку ОПК та потреб країни в озброєннях і військовій техніці, без належного маркетингу внутрішнього та зовнішнього ринків товарів і послуг. Чинні на той час нормативно-правові акти, насамперед Закон України “Про підприємства і підприємницьку діяльність”, не забезпечували захищеність оборонних підприємств від банкрутства, навіть тих, які були дієздатними і мали високотехнологічні виробництва.

Водночас з конверсією розпочалися процеси акціонування та приватизації. Їх реалізація вимагала цілеспрямованого управління, яке при певних умовах давало можливість уникнути таких негативних явищ, як

проведення без державної участі акціонування стратегічно важливих оборонних підприємств, “розрив” технологічно замкнутих циклів виробництва при приватизації, розпад наукових і виробничих колективів, перетворення приватизованих підприємств в об’єкти спекуляції тощо.

Вирішення цих проблем вимагало від державних органів управління нових підходів до формування оборонно-промислової політики, яка повинна ув’язуватися з реформою збройних сил, програмами виробництва та розвитку озброєння і військової техніки на середню та довгострокову перспективу, передбачати послідовну реструктуризацію оборонної промисловості з переходом від галузевих до міжгалузевих принципів реформування і бути спрямованою на створення інтегрованих виробничих структур, здатних розробляти і виробляти конкурентоспроможну продукцію. Досвід багатьох країн переконує, що в умовах перехідної економіки проведення ефективної реструктуризації ОПК потрібна, з одного боку, державна підтримка, а з іншого – адекватна система управління.

Значна частка директорського корпусу, що зберегла контроль над оборонними підприємствами, виявилася неспроможною приймати рішення у сфері довгострокового стратегічного планування. Проявилася тенденція заробити будь-якою ціною, наприклад, продавати ліцензії з усіма ноу-хау для отримання тимчасової вигоди, продавати основні фонди тощо. Незначні обсяги державного оборонного замовлення виключали можливість використання його як економічного засобу впливу на процеси, що проходили у виробничій сфері.

Невизначеність основних напрямів розвитку ОПК, відсутність досвіду діяти в ринкових умовах, недосконалість нормативно-правової бази і механізмів управління оборонними підприємствами та організаціями, небажання директорського корпусу проводити економічні реформи ускладнювали ситуацію та прискорювали руйнування оборонного науково-технічного і виробничого потенціалу.

Переважна більшість оборонних підприємств і організацій послаблена боргами і взаємними неплатежами, а тому, незалежно від ступеня завантаження й ефективності коопераційних зв'язків, практично неспроможна провести самостійно ефективну реорганізацію. У більшості створених інтегрованих структур не досягнуто прибутковості виробництва. Їм потрібна фінансова підтримка, але коштів недостатньо і потрібно вибирати пріоритети. Вибір залишається за державою.

Складність проблеми в тому, що для проведення реформ залишилося мало часу – старіють основні виробничі фонди, втрачають новизну та актуальність науково-технічні і технологічні напрацювання, розпадаються трудові колективи, зростає конкурентна боротьба на зовнішньому ринку продукції оборонного спрямування.

Світовий та вітчизняний досвід реформування ОПК в умовах скорочення оборонного замовлення свідчить про необхідність формування його нової структури (“ядра”), яка передбачає створення оборонного виробництва на обмеженій кількості підприємств та організацій, що спроможні розробляти і виробляти за технологічно замкнутим циклом конкурентоспроможну продукцію та забезпечити виконання завдань в інтересах оборони країни. На їх базі повинні бути створені інтегровані виробничі структури, які забезпечують ефективне використання науково-технічного і виробничого потенціалу ОПК в ринкових умовах. Також важливо, щоб формування “ядра” здійснювалося на єдиних принципах, критеріях та методах інтеграції, ув'язувалося з процесами загальноекономічних реформ, а інтегровані виробничі структури в подальшому працювали, виходячи з особливостей наявних в галузях оборонної промисловості технологій і вибраних напрямів спеціалізації. Необхідною умовою успішного розв'язання проблем ОПК є досягнення політичної та економічної стабільності в країні. Важливе значення має забезпечення постійного і цільового управління, яке проводиться на основі моніторингу, контролю та прийняття відповідних рішень [9].

4.5. Хіміко-лісовий комплекс

У хіміко-лісовий комплекс входять хімічна і лісова галузі, що забезпечують потреби країни у фарбах, деяких паливно-мастильних продуктах, пластмасах, синтетичних волокнах, мінеральних добривах, папері, целюлозі, пиломатеріалах та інше.

В хімічній промисловості функціонує понад 300 підприємств, які розподіляються на наступні підгалузі: гірничо-хімічну, основну хімію, хімію органічного синтезу, виробництво полімерних матеріалів, хімію тонкого органічного синтезу та побутову хімію.

Територіальну організацію хімічної промисловості зумовлюють: міжгалузеві та внутрігалузеві, в тому числі технологічні, зв'язки; використання значної кількості палива, електроенергії та води; економічні, географічні і технічні фактори; екологічні наслідки утворення твердих, рідких та газоподібних відходів.

Сировинна база хімічної промисловості дуже різноманітна – корисні копалини, повітря, вода, синтетичні хімічні матеріали, вторинні продукти промислової переробки, сільськогосподарська сировина тощо [69].

Хімічна галузь суттєво впливає на основні економічні показники розвитку країни. Частка продукції галузі у валовому внутрішньому продукті складає 6,5 %, у загальному промисловому виробництві – 6,9 %, експорті товарів – 9,6 %, імпорті – 10,7 %. Покажемо індекси обсягу продукції хімічної промисловості за останні сім років (табл. 4.12). З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

- галузь нарощує обсяги, проте в останні два роки темпи зростання уповільнились і потребують заходів щодо прискорення розвитку;
- хімічне виробництво розвивається випереджаючими темпами;
- найбільш високі результати у виробництві пластмасової продукції;
- підгалузь гумових виробів у 2007 р. значно скоротила обсяги виробництва.

Індекси обсягу продукції хімічної промисловості за видами діяльності

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Види продукції							
Хімічна	110,6	106,5	116,8	114,4	109,8	103,2	106,2
Хімічне виробництво	107,9	107,9	116,0	111,0	107,8	100,9	103,9
у тому числі							
виробництво основної хімічної продукції	106,2	107,9	119,2	110,0	104,5	101,7	101,7
виробництво лаків та фарб	112,7	105,8	122,0	110,7	118,0	85,4	106,5
фармацевтичне виробництво	114,3	103,7	112,1	113,7	117,7	106,5	108,6
виробництво мила та миючих засобів, засобів для чищення і полірування, парфумерних та косметичних засобів	112,0	114,8	110,7	125,8	118,8	103,1	103,1
виробництво штучних і синтетичних волокон	74,3	92,4	109,3	119,0	108,3	93,2	104,0
Виробництво гумових та пластмасових виробів	124,7	100,0	120,7	128,8	117,6	111,1	114,1
у тому числі							
виробництво гумових виробів	113,1	85,6	106,6	122,5	110,7	100,8	96,1
виробництво пластмасових виробів	145,9	119,2	131,5	132,2	121,0	115,8	120,9

Хімічний напрямок став більш залежним від макроекономічної, інституційної, інвестиційної та політичної ситуації, яка складається у країні. Крім того, посилилася його залежність від економічної складової кон'юнктури (цін на енергоносії та сировину, змін у формуванні собівартості продукції, цінової конкуренції), що необхідно враховувати у подальшому функціонуванні галузі.

Певну стабілізацію ситуації в галузевому товарному виробництві забезпечила сприятлива цінова кон'юнктура ринку хімічної продукції, що обумовило зростання показників обсягів товарного виробництва та реалізації. При цьому нарощування внутрішньо зорієнтованих товарного виробництва та поставок продукції відбулося за рахунок виготовлення пластмасових і гумових виробів споживчого призначення.

Виробничі показники підприємств хімічної промисловості надано в таблиці 4.13. Аналізуючи дані таблиці, ситуація в окремих підгалузях за останні п'ять років характеризується наступним чином:

Таблиця 4.13

Виробничі показники підприємств хімічної промисловості

Роки	2003	2004	2005	2006	2007
Види продукції					
Шини – усього, тис. шт.	6594	7940	7531	9245	7411
у тому числі					
для легкових автомобілів	–	–	5402	–	–
для вантажних автомобілів та автобусів, авіації	–	901	1053	866	824
для сільськогосподарських, лісогосподарських машин та іншої техніки	320	844	946	3120	2597
Барвники синтетичні, т	4954	5717	1708	2773	4599
Кислота сірчана, тис. т	1133	1425	1606	1493	1637
Сода каустична, тис. т	160	210	209	183	172
Добрива азотні мінеральні чи хімічні, тис. т	2470	2407	2633	2566	2839
Добрива калійні мінеральні чи хімічні, тис. т	–	10,1	13,1	13,1	8,1
Аміак синтетичний, тис. т	4775	4779	5214	5147	5139
Пластмаси у первинних формах, тис. т	305	377	397	458	515
Пестициди та інші агрохімічні продукти, тис. т	1,9	1,8	1,9	2,0	2,2
Фарби і лаки на основі полімерів, розчинені у водному середовищі, тис. т	38,3	46,1	58,0	62,6	79,9
Фарби і лаки на основі полімерів, дисперговані або розчинені у неводних середовищах, тис. т	133	149	163	154	166
Препарати лікарські на основі антибіотиків, т	1324	1350	1331	805	855
Препарати лікарські на основі гормонів, т	77,2	90,3	105	89,1	122
Інші лікарські препарати (на основі алкалоїдів, які містять вітаміни, провітаміни тощо), тис. т	22,3	26,9	28,2	28,6	30,4
Сироватки імунні та інші фракції крові, т	15,4	17,0	15,1	14,1	16,0
Препарати контрастні для рентгенівських досліджень, реактиви діагностичні і т. ін., т	13,8	20,2	21,2	22,2	27,5
Мило і препарати поверхнево-активні органічні для використання в якості мила, тис. т	66,9	62,0	60,1	54,6	53,6
Засоби поверхнево-активні для роздрібної торгівлі, тис. т	2271	2310	2338	1441	2680
Засоби миючі та для чищення для роздрібної торгівлі, тис. т	144	161	176	184	195
Засоби полірувальні, т	2348	1877	1147	1686	1662
Пасти зубні і порошки для чищення зубів, т	522	675	390	327	354
Волокна хімічні, тис. т	30,7	36,6	40,1	39,9	40,2

- нарощено обсяги виробництва: шин (крім деяких видів); кислоти сірчаної; соди каустичної; добрив; пластмас; пестицидів та інших агрохімічних продуктів; фарб і лаків; лікарських препаратів; засобів миючих та для чищення для роздрібної торгівлі;
- зменшені обсяги виробництва: шин для вантажних автомобілів, автобусів, сільськогосподарських машин та іншої техніки; барвників синтетичних; лікарських препаратів; мила; полірувальних засобів; зубної пасти та порошків для чищення зубів;
- розвиток багатьох підгалузей в окремі роки носить несистемний і нерівномірний характер.

Незважаючи на збільшення кількості поточних проблем у функціонуванні галузі, розвиток хімічного комплексу характеризувався певними якісними змінами та перетвореннями.

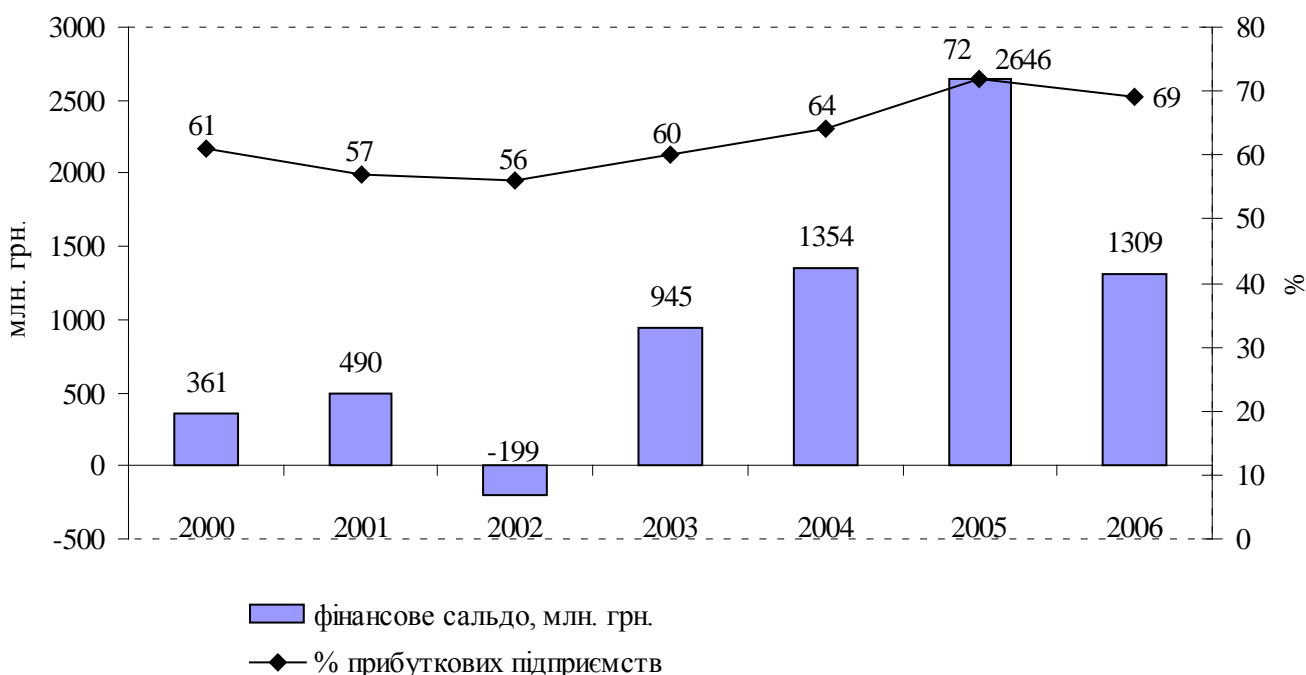
У сфері перероблення (виробництво лакофарбових матеріалів, синтетичних миючих засобів і засобів чищення, шин та інших гумових виробів, пластмасових виробів тощо) навіть за умови досить диференційованого та нерівномірного приросту обсягів випуску продукції відбулися якісні зміни в товарному асортименті, розширилася номенклатура випуску продукції та покращилися її споживчі показники, активізувався процес впровадження технічних, технологічних і товарних інновацій. Виробництво продукції споживчого призначення завдяки інноваційним змінам у структурі випуску практично досягло європейських стандартів. Подібне стало можливим завдяки загостренню внутрішньої конкуренції, збільшенню кількості товаровиробників і зростанню поставок якісної імпортової продукції на український ринок.

Аналогічні якісні зміни спостерігалися у виробництві хімічної продукції неглибокої та первинної переробки – сировини і напівфабрикатів, мінеральних добрив, пластмас. У даному сегменті, де висока частка експортоорієнтованої продукції, більшість підприємств в умовах значного підвищення цін на сировину та енергоресурси активізувала заходи зі збереження цінової

конкурентоспроможності. Позитивні зміни спостерігалися в сегменті виробництва сірчаної кислоти, азотних і комплексних добрив, деяких видів первинних пластмас (полівінілхлоридних пластикатів, полівінілацетату тощо). Вони стали наслідком технічної та технологічної модернізації виробництв, впровадження технологічних і виробничих інновацій та ін.

Водночас необхідно констатувати, що в деяких секторах галузі ситуація в товарному виробництві погіршилася. Функціонування частини виробництв чи підприємств у цілому було припинене або дуже звузилося (виробництво штучних волокон і ниток, пестицидів, хімічних реактивів тощо).

Якщо порівняти фінансові результати роботи галузі за останні роки (рис. 4.2), то кумулятивний показник 2006 р. близький до показника 2004 р. і є набагато кращим від фінансових результатів функціонування галузі в 2000 – 2003 рр. З урахуванням негативних чинників, вплив яких у 2006 р. був значно вищим від попереднього року (зокрема, ріст цін на енергоресурси та сировину, транспортні послуги, високий рівень інфляції та ін.), можна стверджувати, що фінансові результати роботи галузі певною мірою покращились.

Рис. 4.2. Фінансові результати роботи хімічного комплексу України у 2000 – 2006 роках

Водночас за підсумками 2006 р. кумулятивне фінансове сальдо склало 1,3 млрд. грн., що вдвічі менше, ніж у 2005 р. Кількість збиткових підприємств також залишається достатньо високою (близько 30 %).

Якщо проаналізувати структуру фінансових результатів роботи галузі, домінуючу частку галузевого прибутку забезпечило хімічне виробництво – майже 99 %. Частка прибутку гумових і пластмасових виробів відповідно знизилася до 1 % (19,9 млн. грн.).

В подальшому на результати господарської діяльності хімічної галузі будуть впливати зовнішні чинники, дія яких до цього не відчувалася або була менш значимою (вступ до СОТ, зміни в розподілі праці на деяких ринках, ріст протекціонізму на світовому хімічному ринку тощо). Найбільш відчутний негативний вплив може бути спричинений подальшим ростом цін на природний газ, енергоносії та транспортні витрати. Вже сьогодні можна констатувати появу суперечливих тенденцій у розвитку галузі під впливом вищезазначених ризиків, які спричиняють нестабільність та гальмують позитивні процеси, що спостерігалися впродовж декількох останніх років. До них можна віднести: мінімізацію та часткову втрату традиційних конкурентних переваг вітчизняної хімічної продукції, які були впродовж тривалого періоду обумовлені використанням дешевої робочої сили, невисокою ціною на енергоресурси та сформованими ринками збуту; появу ознак нестабільного попиту на хімічну продукцію вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку на фоні активного імпорту, що загострює конкурентну боротьбу та посилює вимоги до цінової і товарної конкурентоспроможності вітчизняної хімічної продукції.

Негативні чинники та ризики продовжують впливати на базові сектори галузевого виробництва з малим ступенем переробки. Ці напрямки потребують певної державної підтримки шляхом стимулювання здійснення заходів щодо модернізації основних засобів виробництва та впровадження сучасних енергозберігаючих технологій за рахунок надання податкових і митних пільг.

В хімічному комплексі України очікуються серйозні інституційні зміни, обумовлені подальшим процесом приватизації частини підприємств, що дозволить залучити значні фінансові ресурси потенційних інвесторів для відновлення виробництва окремих видів продукції, зменшення кількості збиткових підприємств та забезпечення екологічної рівноваги в зоні їхньої діяльності. Реалізація зазначених пріоритетів дозволить підвищити конкурентоспроможність хімічної продукції вітчизняного виробництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках і надасть змогу створити економічне та фінансове підґрунтя на довгострокову перспективу розвитку хімічної галузі України [19].

Серед основних напрямків галузі залишається виробництво мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин. За умови забезпечення існуючих підприємств сировиною (природним газом, фосфатами), зростання попиту на добрива вітчизняних сільгоспвиробників, а також більш повного використання існуючих потужностей виробництва мінеральних добрив у 2010 р. становитиме 3,5 – 4,2 млн. т, тобто порівняно з 2000 р. збільшиться у 1,5 – 1,8 раза. Виробництво хімічних засобів захисту рослин прогнозується довести у 2010 р. до 5,0 – 7,0 тис. т. Передбачається налагодити випуск вітчизняних ефективних препаратів, максимально використовуючи власні сировинні ресурси, виробничий та науковий потенціал, а також розширити виготовлення препаратів з імпоротної діючої сировини на виробничій базі хімічних заводів, де створені для цього умови (Придніпровський хімзавод, Первомайське ДП “Хімпром” тощо).

Випуск хімічних волокон і ниток прогнозується збільшити у 2010 р. порівняно з 2000 р. у 2,6 – 5,3 раза за умови відновлення виробництва на діючих підприємствах. Інвестиційними проектами передбачається: реконструкція та технічне переобладнання виробництва анідних ниток у ВАТ Чернігівське підприємство “Хімволокно”, створення виробництва поліефірних текстильних ниток і поліпропіленових стрічкових ниток у ВАТ “Київхімволокно”, організація виробництва полікапроамідних

фарбованих текстурованих ниток у ВАТ “Житомирський завод хімічного волокна”.

Обсяги виробництва синтетичних смол можуть зрости у 2010 р. порівняно з 2000 р. у 5 – 6,3 рази за рахунок більш повного (70 – 90 %) використання потужностей, в тому числі поліетилену на Калузькому ВАТ “Оріана” і поліпропілену на ВАТ ЛиНОС, а також модернізації потужностей з виробництва поліетилену на ВАТ ЛиНОС.

Зростання обсягів виробництва лікарських засобів можливе за рахунок пристосування їх номенклатури і експортного потенціалу шляхом:

- повного переходу на виробництво продукції за міжнародними стандартами якості GMP (Good Manufacturing Practice);

- збільшення випуску ліків на: Київському АТЗТ “Індар”; ВАТ “Фармак”, м. Київ; ВАТ “Концерн Стирол”, м. Горлівка Донецької області; АТ “Галичфарм”, м. Львів; Одеському підприємстві з виробництва бактерійних препаратів; Харківському підприємстві з виробництва імунобіологічних та лікарських препаратів “Біолік”; заводі “Медполімер”, м. Слов’янськ Донецької області; підприємстві лікарських препаратів “Львівлікпрепарати”; ВАТ “Вітаміни”, м. Умань Черкаської області; АТ холдінгова компанія “Ензим”, м. Ладижин Вінницької області; ВАТ “Дніпрофарм”, м. Дніпропетровськ; АТ “Київський вітамінний завод”; ВАТ “Лубнифарм”, м. Лубни Полтавської області тощо;

- створення сировинної бази для виробництва лікарських засобів на: ВАТ “Краситель”, м. Рубіжне Луганської області; Черкаському заводі хімічних реактивів; науково-біологічному центрі “Ензифарм”, м. Ладижин Вінницької області; АТ “Фармак”, м. Київ; ВАТ “Барва”, м. Івано-Франківськ та на заводі хімічних реактивів, м. Черкаси;

- створення мережі аптек з повною номенклатурою вітчизняних лікарських засобів за ціною виробника;

- введення в дію законів, що закріплюють пріоритет вітчизняного виробництва, створення чітко діючої системи лікарського забезпечення та привабливих умов для вкладення інвестицій.

Реалізація цих заходів дасть змогу збільшити частку вітчизняних лікарських засобів на фармацевтичному ринку України з 36 до 60 – 70 %, що у світовій практиці вважається оптимальним показником, а отже, потіснити зі свого ринку закордонного виробника та продавати власні препарати там, де ми можемо скласти конкуренцію суперникам (наприклад, у країнах Середньої Азії, Білорусі, Азербайджані, Молдові та ін.).

Виходячи із територіальної структури хімічного комплексу, провідними областями у виробництві хімічної продукції є Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська, Київська, Луганська, Черкаська, а також м. Київ.

Для досягнення необхідних обсягів виробництва хімічної, нафтохімічної і хіміко-фармацевтичної продукції необхідно щорічно збільшувати інвестиції в основний капітал як за рахунок власних коштів підприємств, так і кредитних запозичень, в тому числі іноземних. Хімічний комплекс потребує інвестицій в основний капітал у розмірі 6 – 10 млрд. грн. [84].

Складовими частинами лісового спрямування є лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий та лісохімічний підкомплекси. Результати їх роботи, крім лісохімічного підкомплексу, за останні п'ять років (2003 – 2007 рр.) надаються в таблиці 4.14. Як видно з показників таблиці, всі напрямки лісової промисловості значно наростили обсяги виробництва.

Лісогосподарський напрямок включає дві підгалузі – лісове господарство і лісозаготівельну промисловість. Лісове господарство своїми завданнями має розширення площ лісів, поліпшення структури, охорону лісів та підвищення їх продуктивності. Ліси в Україні розділяються на 2 групи: перша (48 %) – захисні, водоохоронні, оздоровчі та санітарно-гігієнічні,

національні парки і заповідники; друга (52 %) – мають захисне та обмежене експлуатаційне значення. Завдання лісозаготівельної промисловості – виробництво продукції з лісової сировини [69].

Таблиця 4.14

Показники роботи лісової промисловості

Показники	Роки	2003	2004	2005	2006	2007
Целюлозно-паперове виробництво, поліграфічна діяльність						
Папір та картон для графічних робіт не крейдовані, тис.т		25,9	39,3	44,0	47,0	46,4
Папір побутового та санітарно-гігієнічного призначення, тис.т		93,4	107	111	112	122
Папір і картон спеціальні не крейдовані; папір сигаретний, не розрізаний за розмірами, тис.т		249	287	318	318	385
Коробки, ящики та сумки з гофрованих паперу і картону, млн. м ²		437	548	656	739	853
Шпалери та аналогічні покриття з паперу, млн. умовних кусків		128	153	165	160	170
Зошити, млн. шт.		358	369	490	687	841
Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини, крім меблів						
Деревина, уздовж розпиляна чи розколота, завтовшки більше 6 мм, млн. м ³		2,2	2,4	2,4	2,4	2,5
Бруски, планки та фризи для паркетного або дерев'яного покриття підлоги, профільовані, незібрані, з деревини листяних порід, тис. м ³		1171	1781	2338	2306	2735
Фанера клеєна, тис. м ²		114	145	173	164	178
Плити деревостружкові необроблені, тис. умовних м ²		732	975	1150	1329	1641
Шпон лущений, тис. м ²		43,5	53,6	52,7	51,9	57,6
Шпон струганий, млн. м ²		14,2	21,7	23,8	26,3	37,5
Вікна, двері, їх рами та пороги дерев'яні, млн. м ³		1,1	1,5	2,4	3,1	3,7
Виробництво меблів						
Меблі для сидіння спеціальні (переважно з металевим каркасом), тис. шт.		3100	4266	5180	5614	7096
Меблі для сидіння (переважно з дерев'яним каркасом), тис. шт.		1173	1491	1819	1972	2059
Меблі конторські (офісні) та для підприємств торгівлі, тис. шт.		1103	1672	1520	1885	2096
Меблі кухонні, тис. шт.		251	349	423	489	707
Меблі дерев'яні для умеблювання інтер'єру житлових приміщень, тис. шт.		1045	1237	1665	1771	1940

Організаційна складова лісокористування потребує проведення реформ. На зміну державним лісогосподарським об'єднанням має прийти

корпоративна структура у формі холдингової компанії з метою активізації підприємницької діяльності та централізації фінансових ресурсів. На базі міжгосподарських спеціалізованих підприємств доцільно створити акціонерні товариства, що дасть можливість працівникам стати власниками підприємств і прив'язати їх доходи до кінцевих результатів господарської діяльності. Крім того, це дозволить запуснути мотиваційні чинники як в напрямі підвищення економічної ефективності виробництва, так і щодо ресурсозбереження.

З огляду на широту та унікальність корисних властивостей, а також напрямів господарського використання лісові ресурси мають стратегічне значення для кожної держави. Відповідно до цього регулювання їх відтворення та використання має здійснюватись із застосуванням принципів і методів стратегічного планування. Це пов'язано, перш за все, із специфікою лісового господарства та сучасними тенденціями соціально-економічного розвитку:

- довготривалістю циклу лісовирощування (продукцію споживатимуть наступні покоління), що висуває додаткові вимоги до узгодження та збалансування екологічних, економічних і соціальних інтересів протягом всього періоду;
- багатоваріантністю лісових галузей, що обумовлює необхідність розробки стратегії їх розвитку на довгострокову перспективу, виходячи з наявного ресурсного потенціалу та конкурентних можливостей лісокористувачів;
- необхідністю забезпечення екологічної, економічної та соціальної ефективності роботи лісгосподарських підприємств у довгостроковому періоді за умови дотримання принципів сталого розвитку лісового господарства;
- обмеженістю бюджетного фінансування, яке призводить до використання тільки внутрішніх резервів забезпечення фінансової стабільності та платоспроможності.

Гарантування стабільного розвитку лісогосподарських комплексів у довгостроковій перспективі передбачає вибір адекватних шляхів вирішення проблем, що мають стратегічне значення. Особливо гостро стоїть питання інвестиційного забезпечення реалізації перспективних господарських проектів, а також фінансування процесів лісовирощування та лісовідновлення. Спектр можливих форм фінансування включає в себе, зокрема, перехід до самоокупності лісового господарства та цільову підтримку окремих лісокористувачів, розширення бази оподаткування шляхом подальшої диференціації плати та її стягнення з рубок догляду, збереження державного фінансування в існуючих пропорціях. Перший і другий варіанти є найбільш перспективними у зв'язку з необхідністю пошуку додаткових резервів фінансування лісогосподарських заходів, оскільки бюджетне фінансування не дозволяє в повних обсягах проводити ефективну політику лісокористування.

Необхідне розв'язання ряду проблем виробничо-технічного та екологічного характеру. Зокрема, це стосується формування системи моніторингу кількісного і якісного складу лісового фонду, розробки механізмів запобігання антропогенному забрудненню та сприяння відтворенню лісових екосистем, а також впровадження методів науково обґрунтованого ведення лісового господарства у радіактивно забруднених лісах. Не меншою актуальністю характеризуються проблеми соціального захисту працівників галузі, формування дієвої системи кадрового забезпечення тощо (табл. 4.15) [39].

Аналіз розвитку системи управління лісовим господарством протягом останніх 18 років свідчить, що реформування і вдосконалення органів державного управління у даній сфері в основному було пов'язано із змінами центральних органів виконавчої влади (міністерства та відомства), а принципи, форми і методи функціонування місцевих органів виконавчої влади, держлісгоспів не зазнали суттєвих змін. Реформування та вдосконалення державного управління лісовим господарством мало місце

лише на центральному та в окремих випадках регіональному рівнях.

Таблиця 4.15

Основні проблеми розвитку лісгосподарського комплексу та напрями їх вирішення

Проблеми	Шляхи вирішення
Система управління лісами	Передача повноважень єдиному органу управління – Держкомлісгоспу (в підпорядкуванні Міністерства охорони навколишнього природного середовища)
	Збереження органів управління лісгосподарською діяльністю за галузевою та функціональною ознаками
Власність на землі лісового фонду	Збереження пріоритету державної власності
	Узаконення комунальної, приватної і колективної форм власності, вдосконалення орендних відносин
Фінансування лісового господарства	Збереження державного фінансування в існуючих пропорціях
	Перехід до самоокупності лісового господарства і збереження цільової підтримки окремих лісокористувачів
	Розширення бази оподаткування шляхом подальшої диференціації розміру плати та її стягнення з рубок догляду за лісом
Взаємовідносини лісового господарства з лісопереробною промисловістю	Розділення функцій лісовирощування і лісозаготівлі та лісопереробки
	Збереження єдиної виробничо-технічної і ресурсної бази лісгоспів, ведення лісового господарства на принципах комплексності
Державне регулювання використання лісових ресурсів	Розподіл функцій контролю між різними відомствами в межах їх компетенції
	Передача частини контрольних функцій органам місцевого самоврядування з метою створення системи противаг між галузевими та територіальними органами управління
Задоволення попиту лісопереробних структур	Створення сприятливих умов для розвитку вітчизняних лісопереробних потужностей , особливо по переробці низькосортної сировини
	Стимулювання розвитку безвідходних технологій та комплексної лісопереробки
Нормативно-правове регулювання відносин	Врачування усіх прогресивних ініціатив у єдиному документі – Лісовому кодексі
	Розширення прав поточного нормативного регулювання процесів лісокористування територіальними органами влади
Моніторинг ефективності використання лісових ресурсів	Проведення суцільної інвентаризації і сертифікації лісів відповідно до вимог міжнародних стандартів
	Застосування сучасних технологій моніторингу стану лісових ресурсів
Запобігання антропогенному забрудненню та сприяння відтворенню лісових екосистем	Активізація роботи науково-дослідних установ лісгосподарського профілю у напрямку вдосконалення форм, методів та способів лісорозведення
	Підвищення обґрунтованості розмірів лімітів та нормативів лісокористування і лісовідновлення, а також екологічних вимог до якості лісових екосистем
	Посилення охорони рідкісних диких тварин і лісових культур та сприяння розширеному відновленню несировинних якостей лісу
Формування сприятливого інвестиційного клімату	Формування конкурентного середовища на ринку лісових ресурсів і антимонопольне регулювання економічної діяльності його суб'єктів
	Створення умов для залучення та вільного переливу капіталів на усіх стадіях відтворювального процесу у лісовому господарстві і лісопереробці
Соціальний захист працівників, кадрове забезпечення	Розробка перспективних форм матеріального стимулювання працівників до високопродуктивної праці
	Створення дієвої системи фахової підготовки та перекваліфікації працівників
Регіональні особливості	Еколого-економічне обґрунтування обсягів лісокористування у Карпатських лісах
	Створення додаткових лісових смуг у Лісостеповій зоні
	Підживлення лісів у Криму
	Боротьба з пожежами та шкідниками у лісах Полісся
	Науково-обґрунтоване ведення лісового господарства у радіаційно забруднених лісах

Крім цього, управління лісовим господарством України здійснюється на основі принципу безспірного пріоритету екологічних функцій лісу, що нормативно закріплено в Лісовому кодексі України. Зокрема, в ньому зазначено, що ліси України мають велике захисне та обмежене експлуатаційне значення. На основі такого підходу значна кількість українських лісів була виведена із експлуатації, що, у свою чергу, зумовило: невиправдано низький коефіцієнт використання приросту лісів; їх старіння; втрату технічних якостей деревини; збільшення природних катаклізмів; втрату захисних функцій лісу. Так, у Швейцарії із користування виведено 9,6 % лісів, в Україні – 48 %. Разом із тим у Швейцарії здійснюють вирубку 6,5 м² деревини з гектару (або 75 % приросту), а в нашій державі – трохи більше 1 м² (або 20 % приросту).

Збитковість лісового господарства не в останню чергу зумовлена невдалим поєднанням у нормативній базі екологічної та економічної функцій лісів. Невиправдане звуження економічної функції у процесі здійснення державного управління у цій сфері є також причиною соціального напруження в західних регіонах України, де лісове господарство є практично єдиним джерелом наповнення доходної частини місцевих бюджетів. Необхідні впровадження економічних методів у сферу державного управління лісовим господарством, створення ринку деревини та відмова від встановлення фіксованих цін на неї [61].

Потрібно також відмітити, що до лісогосподарського комплексу відносяться заготівля грибів, лікарських рослин, дикорослих плодів і ягід, дикого меду, березового соку та інше.

Ліс для лісопильної, будівельної, целюлозно-паперової, фанерної та гірничо-добувної промисловості заготовляють в основному у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській та Чернігівській областях. У лісопильному виробництві діють близько 60 підприємств з потужністю 10 – 130 тис. м³. 80 % підприємств розташовано у Карпатському регіоні.

Деревостружкові плити виготовляють 13 підприємств потужністю 1000 – 1300 м³. В основному плити виробляють у Брошневі, Костополі, Києві, Сваляві і Тересві. Фанерна промисловість зосереджена у Києві, Костополі, Львові, Оржеві, Чернівцях.

Половина всіх зайнятих у деревообробці працює у меблевій промисловості. Найбільші меблеві підприємства розташовані у Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Києві, Львові, Луганську, Мукачеві, Одесі, Харкові, Ужгороді, Чернівцях і т. д.

Виробництво будівельних матеріалів з дерева (паркету, вікон, дверей, плінтусів тощо) має важливе значення. Підприємства розміщені у великих містах з привізної деревини, а також в Карпатському, Поліському і Центральному економічних районах.

Виробництва целюлозно-паперового підкомплексу розміщені на Жидачівському целюлозно-паперовому комбінаті Львівської області, Ізмаїльському комбінаті Одеської області, Малинській паперовій фабриці Житомирської області, Рахівській картонній фабриці Закарпатської області, паперовій фабриці в Понінці Хмельницької області та на Херсонському целюлозному заводі.

Головними центрами лісохімічного підкомплексу є Великий Бичків, Перечин і Свалява Закарпатської області, Київ, Коростень Житомирської області та ін. Продукція, яка виробляється в них – метиловий спирт, кормові дріжджі, скипидар, ефірна олія, формалін, деревне вугілля, оцтова кислота, каніфоль та інше.

4.6. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс об'єднує ключові ланки економіки, дієвість яких у сукупності є визначальною у вирішенні соціальних, економічних і технологічних завдань розвитку України та її регіонів. До його складу входять такі основні ланки: науково-дослідні та проектно-вишукувальні організації в галузі будівництва; будівельно-монтажні і ремонтно-будівельні організації; промисловість будівельних матеріалів, конструкцій та виробів; будівельна інфраструктура.

Функція комплексу полягає у створенні й відновленні знарядь та засобів виробництва на новій технічній і технологічній основі, а також сприятливих умов для життєдіяльності людини.

Комплекс тісно взаємодіє і є споживачем продукції багатьох інших комплексів та галузей. В ньому використовується 40 % лісопромислової продукції, 20 % прокату чорних металів, вироби хімічної промисловості, значні обсяги палива та води. В собівартості будівництва близько 20 % складають транспортні витрати.

За господарським призначенням будівництво розділяють на промислове, цивільне, гідротехнічне, енергетичне, транспортне і сільськогосподарське.

Проектні роботи будівельних споруд проводяться у великих містах – Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Львові, Луганську, Одесі, Харкові.

Будівельний комплекс тривалий час перебуває у депресивному стані. За цей період ситуація в комплексі і його результативність значно погіршилась: зменшились виробничий та науково-технічний потенціал, технічний рівень і ступінь його використання, обсяги введення в дію основних фондів. В результаті у 3,7 рази знизилася продуктивність праці будівельників та у 14 разів – обсяги робіт, що припадають на одне будівельне підприємство. Внаслідок зменшення інвестиційної активності зросли обсяги незавершеного будівництва і збитковість підприємств.

Основні показники будівельного комплексу за 2000 – 2007 рр. надані в таблиці 4.16. Аналізуючи дані таблиці, можна зробити наступні висновки:

Таблиця 4.16

Основні показники будівництва

Показники	Роки							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Обсяг реалізованої будівельної продукції (у фактичних цінах), млн. грн.	13095,8	16049,5	19853,3	29174,1	46425,7	51482,0	71913,8	107174,9
Основні засоби будівництва (у фактичних цінах на кінець року), млн. грн.	15462	16927	17312	18256	20421	24682	29278	35845
Кількість будівельних підприємств	21716	23124	24456	26856	29917	32521	35875	41491
Рентабельність операційної діяльності будівельних підприємств, відсотків	1,3	3,5	1,2	2,2	2,1	2,2	3,1	2,6
Частка збиткових будівельних підприємств, відсотків	40	37	38	36	34	34	32	32
Середньорічна кількість найманих працівників у будівництві, тис.	697,0	653,0	630,5	633,6	655,7	657,9	667,9	679,2
Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у будівництві, грн.	230,17	300,55	356,46	443,85	582,16	751,19	958,01	1236,30

- починаючи з 2001 р., відбувалося деяке покращення показників діяльності. Проте обсяги капітальних вкладень у розвиток комплексу, їх галузева, відтворювальна, технологічна і територіальна структура все ще не

відповідають попиту та потребам інноваційного розвитку економіки регіонів і країни в цілому;

- стабільно збільшується кількість будівельних підприємств, але біля третини з них є збитковими;

- середньорічна кількість зайнятих у будівництві стабілізувалась і практично не змінюється на протязі всього зазначеного періоду.

Серед питань, які гальмують розвиток, найважливішими є:

- недосконалість нормативно-правової бази будівництва;
- відсутність чітких містобудівних доктрин та генеральних планів розвитку територій. Особливо це стосується Містобудівного і Житлового кодексів України та інших законодавчих актів щодо встановлення кваліфікаційних вимог для учасників будівельного процесу;

- складність і непрозорість процедур узгодження архітектурно-проектних рішень, проектно-кошторисної документації та землевідведення;

- відсутність загальнодержавної програми “Житло” і законопроектів, які б забезпечували її організацію та впровадження;

- корумпованість та інше.

Однією з проблем є низький рівень забезпеченості населення житлом, який в середньому по Україні на початок 2006 р. становив 21,8 м² загальної площі на одного жителя, що у 2,5 – 3 рази менше, ніж у розвинених країнах. На квартирному обліку перебуває понад 1414 тис. сімей, з яких 325 тис. користуються правом першочергового одержання житла. Для того, щоб забезпечити житлом сім'ї, які перебувають на квартирному обліку, на рівні досягнутої середньої забезпеченості, житловий фонд треба подвоїти.

У той же час спостерігається різке зростання в регіонах старого й аварійного (зі зносом понад 70 %) житла. До категорії аварійних у 2006 р. віднесено 53,6 тис. житлових будинків загальною площею 4,9 млн. м², в яких постійно проживає 191,8 тис. мешканців. Незадовільно виконується Державна програма реконструкції житлових будинків перших масових серій,

завданнями якої передбачено реконструювати 72 млн. м² загальної площі такого житла.

Цілями комплексу на найближчу перспективу є формування його економіки, яка б володіла динамічним потенціалом, здатним забезпечувати зростання рівня добробуту населення і стандартів проживання, ефективний відтворювальний розвиток і модернізація виробничого апарату як на рівні комплексу, так і країни в цілому, створення конкурентоспроможної продукції, її покращення за рахунок розвитку сучасних технологій.

У соціальній сфері комплекс орієнтований на реалізацію державних і регіональних програм та інвестицій у містобудування і перебудову сільських населених пунктів, задоволення попиту населення на житло різного ступеня комфортності, підвищення рівня забезпеченості сучасними об'єктами житлово-комунального господарства і цивільного призначення (охорони здоров'я, культури і спорту, освіти, побуту та ін.).

У виробничій сфері комплекс спрямований на створення оновленого потенціалу потужностей і матеріально-технічної інфраструктури на основі інноваційних технологій, архітектурно-будівельних систем, об'ємно-планувальних і конструкторських рішень для нового будівництва, реконструкції і технічного переозброєння промислових вузлів, підприємств, будинків та споруд, інженерних мереж [88].

Говорячи про інвестиції в будівельному комплексі, частіше за все мають на увазі вкладення капітальних інвестицій в певний інвестиційний проект. Під капітальними інвестиціями розуміються господарські операції, що передбачають придбання приміщень, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, фондів і матеріальних активів, які підлягають амортизації. Інвестиційний проект – це система сформульованих в його рамках цілей, що створені або модернізовані для реалізації: фізичних об'єктів, технологічних процесів; технічної і організаційної документації на них; матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів; управлінських рішень і заходів по їх виконанню. Здійснення інвестиційного проекту доцільно поділити на

наступні періоди: передінвестиційна фаза; фаза інвестицій – власне затрати, тобто вкладення коштів; експлуатаційна фаза – відшкодування вкладень (отримання прибутку). Кожний з етапів призначений для вирішення питань, які є важливими для прийняття рішення щодо інвестування.

Якщо обсяги інвестицій в основний капітал за 1991 – 2000 рр. зменшилися майже в 4 рази, то в наступні роки спостерігається поступове підвищення інвестиційної активності (табл. 4.17).

Таблиця 4.17

Капітальні інвестиції

Роки, відс.	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Показники	у фактичних цінах, млн. грн.						відсотків до загального обсягу					
	Усього	46563	59899	89314	111174	148972	222679	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі за напрямками												
інвестиції в основний капітал	37178	51011	75714	93096	125254	188486	79,8	85,2	84,8	83,7	84,1	84,6
у тому числі капітальне будівництво	20834	28509	41885	50552	71518	109694	44,7	48,4	47,4	46,0	48,4	49,5
придбання машин та обладнання	16344	22502	33829	42544	53736	78792	35,1	37,6	37,9	38,2	36,1	35,4
витрати на інші необоротні матеріальні активи	704	971	1786	2928	2523	3454	1,5	1,6	2,0	2,6	1,7	1,6
витрати, пов'язані з поліпшенням об'єкта (капітальний ремонт)	4065	6006	9221	11533	15966	23645	8,7	10,0	10,3	10,4	10,7	10,6
інвестиції в нематеріальні активи	4223	1424	2146	3040	4584	6389	9,1	2,4	2,4	2,8	3,1	2,9

З даних таблиці можна зробити висновок, що відбувається зростання обсягів інвестицій в основний капітал упродовж усіх останніх років.

Важливою рисою капітального будівництва є посилення територіальної диференціації обсягів інвестування та, відповідно, будівельно-монтажних робіт. Серед регіонів провідні місця займають такі центри будівельної індустрії як Київський, Донецько-Луганський, Дніпропетровсько-Запорізький, Львівсько-Івано-Франківський та Кримський.

Діяльність будівельного комплексу спрямовується на реалізацію завдань забезпечення національних інтересів у нових геополітичних умовах, формування житлової, науково-технічної та економічної політики у сфері будівництва, промисловості будівельних матеріалів, архітектури і містобудування на принципах Європейського Союзу. Розвиток транскордонного співробітництва з країнами – кандидатами на вступ до ЄС є однією з важливих складових реалізації євроінтеграційного курсу України, що здійснюється у співробітництві з такими державами, як Польща, Словаччина та інші [60].

Будівельна інфраструктура – це сукупність будівельних, проектно-конструкторських та науково-дослідних організацій і установ, сферою діяльності яких є створення основних виробничих фондів базових галузей економіки. До показників, що характеризують діяльність інвестиційно-будівельної інфраструктури, відносяться кількість будівельних, проектно-конструкторських та науково-дослідних організацій та установ, їх потужність і кількість працюючих.

Для аналізу функціонування виробничої інфраструктури використовується система показників, яка розподіляється на три групи:

1. Рівень розвитку виробничої інфраструктури:

$$PP_{ei} = \frac{\sum_{L=1}^n OF_{vi}^L}{Z_{vk}}, \quad (4)$$

де:

PP_{ei} – рівень розвитку виробничої інфраструктури;

OF_{vi}^L – загальний обсяг основних виробничих фондів L-го виду;

Z_{BK} – чисельність зайнятих у виробничому комплексі.

2. Рівень забезпеченості виробничою інфраструктурою:

$$PZ_{vi} = \frac{\sum_{L=1}^n O\Phi_{vi}^L}{B}, \quad (5)$$

де:

PZ_{vi} – рівень забезпеченості виробничою інфраструктурою;

B – обсяг виготовленої продукції.

3. Структурні показники, які характеризують співвідношення між різними видами інфраструктури:

3.1. співвідношення обсягів послуг, наданих відповідним замовникам тими чи іншими видами інфраструктури:

$$n_e = \frac{\Pi_e}{\sum_{e=1}^E \Pi_e} \times 100\%, \quad (6)$$

де:

n_e – частка е-го виду виробничої інфраструктури в загальному обсязі послуг виробничої інфраструктури;

Π_e – обсяг послуг, наданий е-м видом виробничої інфраструктури;

3.2. частка зайнятих у виробничій інфраструктурі:

$$Dz_e = \frac{Z_e}{\sum_{e=1}^E Z_e} \times 100\%, \quad (7)$$

де:

Dz_e – частка зайнятих в е-му виді інфраструктури в загальній чисельності зайнятих у виробничій інфраструктурі;

3.3. частка основних фондів виробничої інфраструктури:

$$Do\Phi_e = \frac{O\Phi_e}{\sum_{e=1}^E O\Phi_e} \times 100\%, \quad (8)$$

де:

Доф_e – частка основних фондів виробничої інфраструктури e-го виду в загальному обсязі виробничих фондів виробничої інфраструктури.

Промисловість будівельних матеріалів – це підприємства, що виготовляють матеріали, деталі й конструкції для всіх видів будівництва. Найбільші підприємства даного спрямування розташовані в Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Києві, Кривому Розі, Маріуполі, Одесі і Харкові. Розглянемо деякі з напрямків підгалузі.

Збірний залізобетон та залізобетонні конструкції – виробництво конструкцій для промислового, шляхового, гідротехнічного, цивільного та інших видів будівництва (стінових матеріалів, фундаментних блоків, несучих арок, мостових балок тощо). Провідні підприємства розміщені у Арцизі Одеської області, Каховці Херсонської області, Кривому Розі, Луганську, Львові, Новомосковську Дніпропетровської області, Сумах і Харкові. Домобудівні комбінати, які працюють в усіх обласних центрах, найпотужніші в Донецьку, Запоріжжі, Києві, Луганську та Одесі.

Виробництво глиняної і силікатної цегли, оскільки сировина для нього є майже скрізь, зорієнтовано не близькість до районів споживання, тому що її перевезення на великі відстані економічно недоцільне. Найбільші підприємства розміщені у Дніпропетровську, Запоріжжі, Івано-Франківську, Києві, Львові, Слов'янську, Харкові, Чернігові.

Підприємства з видобутку й переробки бутового каменя розміщені у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій та Кіровоградській областях.

У південних областях добувають камінь черепашник, який має гарні тепло- та звукоізоляційні властивості, зручний у подальшому виробництві.

Заводи будівельної кераміки працюють у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Закарпатській та Харківській областях.

Будівельний фарфор і фаянс виробляють у Запоріжжі, Первомайську Житомирської, Славуті Хмельницької та Слов'янську Донецької областей.

Виробники будівельного вапна розташовані у Вінницькій, Донецькій, Запорізькій, Львівській, Сумській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій і Чернівецькій областях.

Великі потужності по виробництву крейди зосереджені у Волинській, Донецькій, Луганській, Рівненській, Сумській, Харківській, Чернівецькій та Чернігівській областях.

Заводи листового і технічного скла функціонують у Константинові, Києві, Львові, Лисичанську та Луганську.

Цементна промисловість – одна з найважливіших у галузі. Цемент використовується як основний в'язучий матеріал у виробництві бетону, залізобетону і шлакоблоків, а також при будівництві споруд із цегли. Цементна сировина досить широко розповсюджена на території України. В останні десятиріччя зросла кількість цементних комбінатів та якість продукції (значно збільшилася частка високоякісних сортів цементу).

В державі утворилися три великі зони виробництва цементу: південно-східна (Донецька область), західна (Рівненська, Івано-Франківська, Львівська і Хмельницька області) та південна (Миколаївська область). У Донбасі зосереджені великі запаси високоякісних карбонатних порід (мергелі, доломіт, вапняки, крейда), з яких виробляють напівфабрикат цементу – клінкер. Тому тут споруджено найбільші цементні підприємства України – Амвросіївський (до нього належать п'ять заводів і чотири кар'єри), Краматорський та Єнакієвський цементні комбінати.

Існує три методи виробництва цементу:

1. Мокрий – дроблення відбувається у водному середовищі та обпалюється шлам вологістю 33 – 42%.

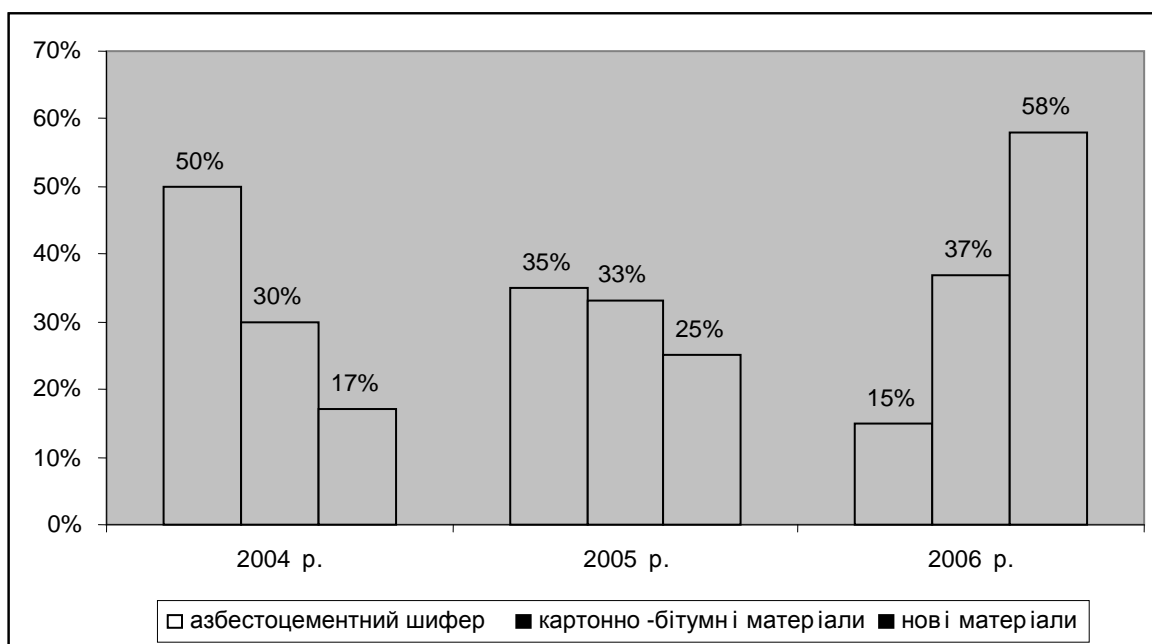
2. Сухий – відрізняється від мокрого отриманням клінкеру, тобто вапно та глину заздалегідь дроблять, потім висушують до вологості 1 % і знову дроблять у сировинне борошно.

3. Комбінований – полягає в підготовці сировинних матеріалів за мокрим методом, а обпаленні – за схемою сухого методу.

Основними при виробництві цементу є затрати на тепло. При мокрому методі використовується тепла приблизно 1450 ккал/т, у той час як при сухому витрачається 750 ккал/т. Тому при виготовленні продукції сухим методом її вартість на 20 – 30 % менша, ніж мокрим. Мокрий метод використовується в країнах близького зарубіжжя, а в Європі застосовують більш дешевий сухий метод.

Значна частина цементу витрачається на виробництво покрівельного шиферу. Шиферні заводи споруджуються у місцях споживання готової продукції. Вони працюють на довізній сировині. Азбест надходить з Уралу Російської Федерації, а цемент – з найближчих цементних заводів. Найбільше шиферу в Україні виробляють Балаклійській (Харківська область) і Здолбунівський (Рівненська область) цементно-шиферні комбінати.

У промисловості будівельних матеріалів важливим напрямком є виробництво покрівельної продукції. Від якості покрівлі залежить стан та строк дії всіх конструкцій будівлі, утеплювачів та інше. Сучасні покрівельні матеріали стабільно зростають у обсягах виробництва на рівні 30 % за рік. В Україні основну частку виробництва покрівельних матеріалів у недавні часи займали шифер та порівняно неякісний руберойд. За останні роки виробництво покрівель суттєво змінило свій характер (рис. 4.3).

Рис. 4.3 Використання покрівельних матеріалів у будівництві

Як видно з показників діаграми, ще у 2004 р. для будівництва покрівель використовували такі матеріали, як азбестоцемент – близько 50 %, біля 33 % – картонно-бітумні та решта – нові більш якісні матеріали, але виробництво і використання нових матеріалів за два роки зросло до 58 %.

В усіх регіонах України підвищився попит на сучасні покрівельні матеріали. Особливо це стосується приватних забудовників. Альтернативою хімічно безпечному азбестоцементному шиферу та вітчизняному руберойду стали профнастил, бітумна і натуральна черепиця. Прогноз зростання ринку профнастилу – на 10 – 20 % щорічно. Перспективним матеріалом вважаються покрівельні сендвіч-панелі. В Україні їх випускають кілька компаній – “Промстан”, “Будіндустрія” і “Майстер-Профі”.

Бітумна черепиця – полімерно-бітумний покрівельний матеріал з основою зі склополотна, покритий з обох сторін немодифікованим окисленням або модифікованим бітумом. Її зазвичай застосовують при облаштуванні даху зі складними архітектурними формами. Хоча на сьогодні обсяг цього сегмента покрівельного ринку істотно менший, ніж металодахівки – 500 – 550 тис. кв. м, спостерігається його щорічне стабільне зростання на 20 – 30 %. Станом на 2010 р. частка бітумної черепиці перевищить 40 % обсягу матеріалів для похилих покрівель. Порівняно з металодахівкою бітумна черепиця має меншу теплопровідність, є безшумнішим матеріалом і неелектростатична.

Керамічна черепиця – покрівельний матеріал, вироблений з глини з додаванням пластифікаторів. Виготовляється стрічковим і штампувальним способами. Піщано-цементна черепиця – покрівельний матеріал з цементу, кварцового піску, води і фарбувального пігменту. Натуральна черепиця (керамічна і піщано-цементна) вважається одним з найдовговічніших матеріалів. Термін її служби – понад 100 років. У Західній Європі 86 % дахів – з натуральної черепиці. Вітчизняну керамічну черепицю виробляють на Львівському заводі кераміки. Сегмент покрівлі з натуральної черепиці

вважається перспективним, оскільки відчувається вплив західної моди на вітчизняних забудовників – прагнення до екологічно чистих натуральних матеріалів [85].

Реалізація експортного потенціалу будівельного комплексу потребує методичного, інформаційного, нормативного, організаційного та законодавчого забезпечення діяльності експортерів, державного супроводження зовнішньоторговельних операцій і кредитування, податкової тарифної підтримки пріоритетних напрямків експорту. Державні заходи в цьому напрямі можна згрупувати у наступні блоки:

- загального характеру, що спрямовані на зміцнення національної економіки у системі світового господарства. Вони створюють базу конкурентоздатності всіх підприємств країни;
- націлені на формування попиту на продукцію національних виробників на зовнішніх ринках – виставки, створення закордонних торгово-інформаційних центрів тощо;
- пряме сприяння підприємствам-виробникам у їх експортній діяльності – надання дотацій, податкових пільг, звільнення від мита на імпорт сировини і матеріалів, інформаційна підтримка.

Експорт продукції підприємств будівельного комплексу має тенденцію до зростання. Вартість будівельних послуг в 2000 р. становила 37166,5 тис. дол. США, а в 2006 р. – 98180,6 тис. дол. США, тобто зросла в 2,6 рази. За цей же період експорт будівельних матеріалів зріс з 304945,8 тис. дол. США до 588021, 5 тис. дол. США, тобто на 92,8 %.

Доцільно звернути увагу на ще один аспект будівельного експорту. Будівельні організації України до кінця 80-х років ХХ століття здійснювали будівництво об'єктів у 60-ти країнах світу. Підприємства будівельної індустрії постачали для них до 90 % будівельних конструкцій та матеріалів. Біля 90 % продукції експорту виробляли державні корпорації “Укрбуд” та “Укргазбуд”. Середньорічний обсяг будівельної продукції за кордоном

складав 5 – 10 млрд. дол. США. На даному етапі необхідні ремонт і оновлення (вдосконалення) цих об'єктів.

Експортні можливості підприємств будівельного комплексу України можна оцінювати за їх присутністю на ринках Російської Федерації, країн Близького Сходу, Південної Америки та Південно-Східної Азії як порівняно високі. На ринках Європи вітчизняні будівельники виконують роботи на окремих об'єктах, а також постачають певні види матеріалів та сировини. За умов державної підтримки експортної спрямованості будівельний комплекс спроможний експортувати матеріалів на суму 2,0 – 2,4 млрд. дол. США, а з урахуванням надання послуг “під ключ” ця сума може перевищувати 5,5 – 5,9 млрд. дол. США щорічно [83].

4.7. Агропромисловий комплекс

Агропромисловий комплекс і, зокрема, аграрне виробництво багато в чому визначають стан економіки України. Сучасні трансформаційні процеси в сільському господарстві зумовлюють, насамперед, виникнення інноваційних шляхів розвитку, які в теперішніх умовах набувають нових властивостей, вимагають формування сучасних підходів та вирішення кардинально відмінних від попередніх завдань. Окреслене коло питань досліджують багато вітчизняних науковців, серед яких В. Андрійчук, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, А. Лисенький, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, Л. Чернюк та інші.

На даному етапі провідним завданням аграрної політики України є створення висококонкурентного виробництва та забезпечення продовольчої безпеки держави. За 90-ті роки сільське господарство пережило досить складні часи. Відбулося зниження рівня життя сільського населення та значне скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в цілому і поголів'я худоби зокрема більш як у два рази, що спричинено

несприятливою фінансовою політикою, зволіканням зі створенням нових сільськогосподарських структур, порушенням інтеграційних міжгалузевих зв'язків. Зміни в сільському господарстві у останні роки свідчать про наявність певних позитивних тенденцій (табл. 4.18).

Таблиця 4.18

Продукція сільського господарства

(у порівнянних цінах 2005р.; млн. грн.)

Продукція	Роки							
	1990	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Продукція сільського господарства	145875	77889	86784	77271	92531	92586	94895	88769
Продукція рослинництва	66560	43573	48113	41105	55638	53976	54909	49718
Зернові культури	21303	10096	16672	8266	18012	16158	14746	12297
Технічні культури	11992	5632	6018	6153	6613	7873	10152	8532
Картопля, овочі та баштанні	16607	20811	19684	20071	23911	23062	24172	22249
Плодоягідні і виноград	6238	3566	3103	3855	4087	4220	2905	3546
Кормові культури	9097	2535	2435	2173	2354	2208	2055	1853
Інша продукція	1323	933	201	587	661	455	879	1241
Продукція тваринництва	79315	34316	38671	36166	36893	38610	39986	39051
Худоба та птиця	46613	16881	18946	16916	17073	18288	19876	20197
Молоко	25023	13325	14901	14396	14617	14552	14089	13011
Яйця	4812	2670	3429	3477	3665	3983	4345	4293
Вовна	165	16	16	16	15	15	15	16
Інша продукція	2702	1424	1379	1361	1523	1772	1661	1534

Проте вже у 2006 р. знову маємо від'ємні показники щодо зернових і кормових культур, плодоягідних та винограду, молока і деякої іншої продукції. У 2007 р. ситуація погіршилася практично по всіх спрямуваннях: зернових, технічних та кормових культурах, картоплі, овочах і баштанних, молоку та іншій продукції. Фінансова криза 2008 - 2009 рр. знову-таки негативно вплинула на стан сільськогосподарського виробництва і призвела до подальшого зниження його обсягів, погіршення інфраструктури та соціального стану в сільській місцевості.

Індекси продукції сільського господарства надані на рис. 4.4.

Рис. 4.4. Індекси продукції сільського господарства (відсотків до 1990 р.)

Спостерігається падіння обсягів продукції рослинництва і тваринництва як в цілому за останні 16 років, так і, що особливо тривожить, у 2007 р. Водночас у галузі в 2000 – 2005 рр. мали місце чинники, що носили тимчасовий характер. Зокрема, це виключно сприятливі погодні умови, списання заборгованостей колишніх колгоспів, значне скорочення оподаткування сільського господарства. Враховуючи ці фактори, можна констатувати, що існуючі тенденції даного спрямування є нестійкими, реформування сільського господарства не завершене.

Надамо інформацію щодо розміщення основних галузей рослинництва і тваринництва.

Зернові культури: озима пшениця – найбільше сконцентрована у Степу (50 %) і Лісостепу (30 %), у значно меншій мірі на Поліссі; озиме жито – на Поліссі (60 %), у Передкарпатті і Карпатах та в деяких лісостепових районах;

ярий ячмінь – північний Степ, Лісостеп, передгірські та гірські райони Криму; кукурудза – у Степу та півдні Лісостепу; овес – на Поліссі і в Карпатах; просо – Степ і Лісостеп; гречка – Лісостеп і Полісся.

Технічні культури: цукрові буряки – Лісостеп (75 % усіх площ), північний Степ, південне Полісся та Передкарпаття; льон – Полісся і передгір'я Карпат; соняшник – Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська та Харківська області; картопля – основні площі розміщені на Поліссі; кормові культури (кукурудза на силос і зелений корм, однорічні та багаторічні трави, кормові коренеплоди і баштанні) – в усіх областях, де необхідна кормова база для розвитку тваринництва.

Овочівництво і баштанництво: помідори, перець, баклажани, кавуни і дині – південні області; огірки та інші городні культури – Полісся і північна частина Лісостепу.

Скотарство: розміщено у всіх областях України. Виробництва з переробки молока знаходяться переважно в районах масового споживання – Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Одесі.

Свинарство: в даний час найбільше поголів'я свиней у Вінницькій, Київській та Черкаській областях. На Поліссі і в західних областях України специфіка місцевих кормів дозволяє спеціалізуватись на виробництві м'ясної і беконної свинини, в Лісостепу – м'ясної, Степу – м'ясо-сальної і сальної.

Вівчарство: мало деяке розповсюдження в усіх областях України. В останні роки поголів'я овець зменшилось більш ніж у 4 рази. Певна кількість тварин збереглася у великотоварних господарствах Степу і Карпат та в господарствах населення в усіх районах країни.

Проаналізувавши сучасний рівень врожайності та продуктивності, а також надання інвестицій в сільське господарство, можна зробити висновок, що вони залишаються доволі низькими у порівнянні з провідними країнами Євросоюзу, що свідчить про наявність нереалізованих можливостей для подальшого розвитку агропромислового виробництва України.

Сільськогосподарське виробництво має ряд невирішених проблем:

- недосконалий механізм державного впливу. Насамперед мова йде про державну регіональну політику (цінову, інвестиційну, кредитування, закупівлю продукції тощо), а не про адміністрування з боку держави;

- не проводиться робота над збереженням генетичних ресурсів. Виходячи з цього, можна спрогнозувати подальший спад виробництва в галузі та її збитковість. Світова практика показує, що доцільно вирощувати зернові лише коли врожайність більша 40 ц/га. У країнах з розвинутим сільським господарством вона становить 80 – 100 ц/га;

- при аналізі результатів сільськогосподарського виробництва основна увага звертається на середні показники роботи виробників сільськогосподарської продукції. Орієнтація на середньостатистичне підприємство призводить до неефективного використання бюджетних коштів;

- не визначено оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств. Не вигідно працювати на малих площах, а найбільш ефективні форми господарювання мають поєднувати в собі виробництво, зберігання, переробку продукції та її реалізацію. Малі господарства консервативні до науково-технічного прогресу і сучасної організації бізнесу;

- відсутнє реформування у сільській соціальній сфері. В результаті тут переважають процеси депопуляції, міграційний вплив сільської молоді, низька мотивація до праці;

- недостатнє виробництво сільськогосподарської техніки. Машинно-тракторний парк застарів і через кілька років стане непридатний для експлуатації, а закордонна техніка надто дорога;

- до кінця не розроблений механізм земельного іпотечного кредитування. Потреби сільськогосподарських підприємств в оборотних коштах щороку сягають біля 13 млрд. грн. кредитних ресурсів. Потреба у довгострокових кредитах задовольняється лише на 2 %.

Перед державою постає завдання створення максимально сприятливих умов для становлення ринкових відносин в сільськогосподарському секторі, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішньому та внутрішньому ринках, покращення побутових зручностей для проживання в сільській місцевості [57].

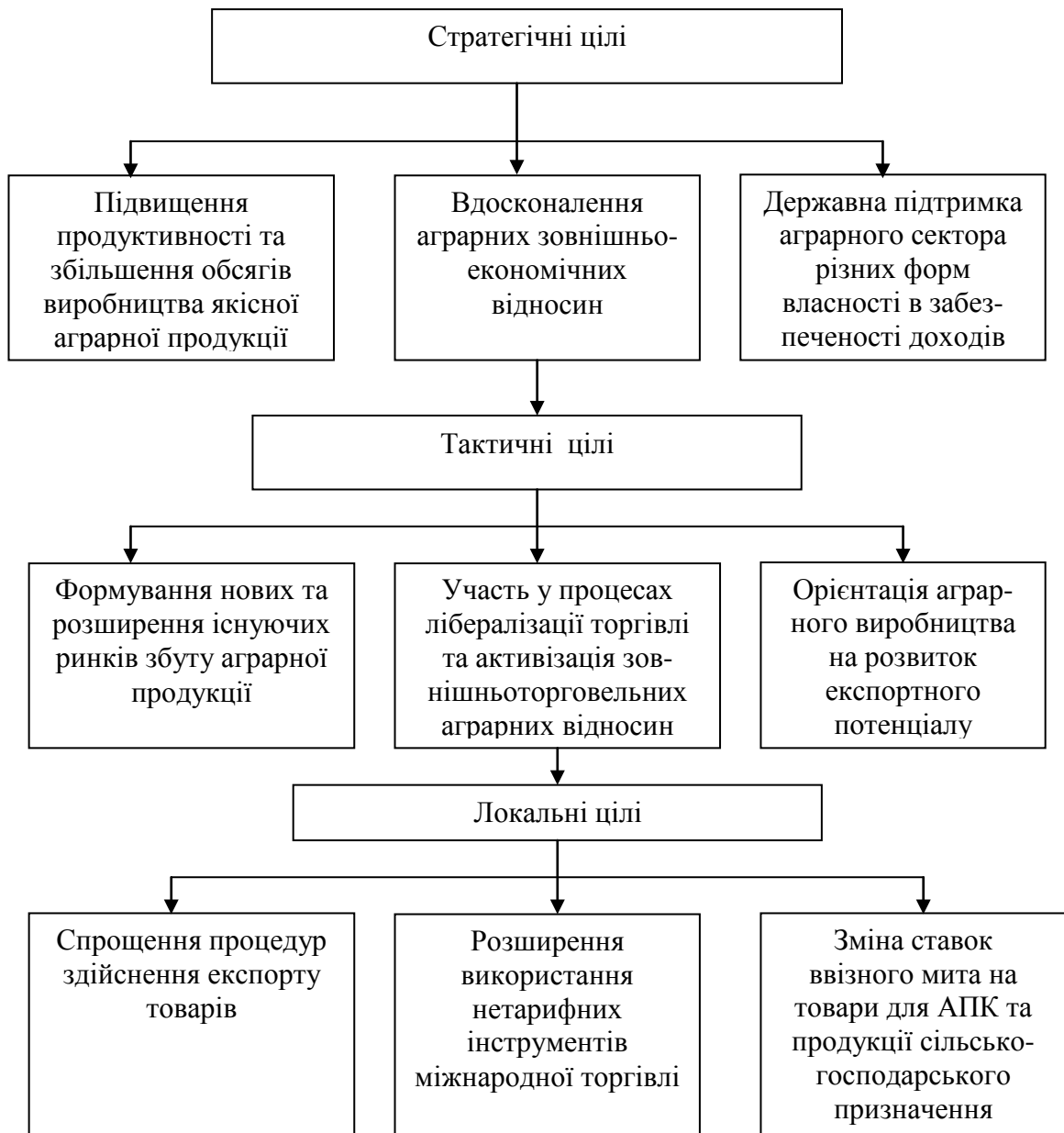
Сучасна державна аграрна політика спрямовується на гарантування продовольчої безпеки країни, освоєння ринкової економіки, створення умов для виробництва конкурентоспроможної продукції, формування сприятливого життєвого середовища на селі. Управління сільським господарством на даному етапі з боку уряду та обласних управлінь сільського господарства і продовольства в багатьох питаннях нагадує риси командно-адміністративної економіки. Між тим дана робота повинна направлятися на реалізацію стратегічних, а через них тактичних та локальних цілей розвитку агропромислового комплексу (рис. 4.5).

Держава взяла на себе організацію і управління товарним ринком, про що виданий відповідний Указ Президента. В практичній роботі при впровадженні даного нормативного документа виключно важливе значення має створення у кожному адміністративному районі господарських служб, які виконуватимуть обов'язки розміщення та реалізації замовлень на сільськогосподарську продукцію, роботи і послуги – пошук ринків збуту, “просування” виробленої продукції на внутрішній і зовнішній ринки тощо. Створення таких служб допоможе становленню та розвитку господарств нового типу на селі.

Цікавою бачиться реалізація проекту впровадження інтегрованих агропромислових технологій, які можуть бути використані в інтегрованих територіальних агропромислових комплексах і матимуть позитивний вплив на розвиток економіки України, оскільки забезпечать нову якість функціонування значної частини господарського комплексу і дозволять підвищити експортний потенціал, збільшити надходження до бюджету, а також в перспективі скоротити витрати на дотування сільського господарства

та зменшити відтік капіталу на імпорт продуктів харчування [75].

Рис. 4.5. Стратегічні, тактичні і локальні цілі розвитку агропромислового комплексу

Фермерське господарство має притаманні лише йому особливості: поєднання в одній особі власника, керівника і працівника, завдяки чому досягаються прямий зв'язок працівника із засобами виробництва та самостійність фермера у вирішенні питань виробництва й реалізації

продукції; він особисто керує своїм господарством, здійснюючи інвестування власних і залучених коштів у бізнес; трудова активність фермера ґрунтується на власному інтересі; організаційна структура фермерського господарства найбільш повно використовує специфіку сільського життя (локальність розташування населення, єдність побутової, виробничої та культурної сфер життєдіяльності) [20].

Становлення і розвиток фермерства в Україні є важливим результатом ринкової реформи в аграрній сфері. Із самого початку аграрної реформи формування фермерських господарств вважалось одним з перспективних напрямків розвитку аграрної економіки. За період 1991 – 2007 рр. відбулося становлення і певне зміцнення фермерських господарств. На початок 2007 р. в Україні функціонував уже вагомий за кількістю сектор – майже 50 тис. одиниць. Питома вага фермерських господарств у загальній кількості сільськогосподарських підприємств склала 72,4 %. Швидкими темпами зростала й площа землекористування фермерів. Середні розміри землеволодіння зросли більш ніж у 3 рази. Загальна площа землекористування розширилася і досягла 2,8 млн. га. В основному це відбулося за рахунок оренди землі. У складі всіх земель, що знаходяться в користуванні фермерів, питома вага орендованих земель складає 49 %. Зростання середнього розміру сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах – важливий показник їх розвитку. Це дає змогу використовувати переваги великих господарств. Але їх питома вага у виробництві валової продукції поки що незначна (3,2 %), хоча і зростає. Серед основних факторів, які сприяють успіху виробництва, необхідно виділити наступні: залучення інвестицій, організація маркетингу та фермерської кооперації, створення власних підприємств з переробки і реалізації продукції. Об'єктивні фактори розвитку фермерських господарств зумовлюють необхідність об'єднання з різними формами господарювання для створення структур переробки та реалізації продукції, виробничо-технічного обслуговування тощо.

Реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі об'єктивно пов'язане з відродження і розвитком кооперативних форм господарювання. У кооперативному русі закладені великі можливості поліпшення організації та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що зумовлено економічною природою і сутністю кооперації як важливої організації форми об'єднання зусиль сільськогосподарських товаровиробників. Переваги кооперацій очевидні. Так, раціональне використання комбайнів, тракторів та інших засобів виробництва визначається кількістю часу, відпрацьованого протягом року. Наприклад, комбайн, який задіяний в одному фермерському господарстві, за рік може виконувати роботу лише кілька годин. Інший час він буде простоювати. Спільне використання техніки, переробка і збут продукції забезпечують більш ефективне ведення господарства. Приватна власність і приватне господарювання, які визначають економічний суверенітет виробника, свободу у виробничій і комерційній діяльності, а відповідно безпосередню економічну зацікавленість щодо ефективного ведення господарства і відповідальність за результати виробничої та комерційної діяльності, поки що не дали належного ефекту. Фермерство по ефективності поступається іншим формам приватного і приватно-корпоративного господарювання. Це свідчить про те, що чинника приватної власності недостатньо. Він дає значний ефект лише в невеликих натуральних господарствах. Фермерські господарства як підприємницькі структури можуть ефективно функціонувати при сучасній техніко-технологічній базі, відповідній фаховій підготовці та розвиненій кооперації. Окрім того, їх розбудова потребує значного стартового капіталу. Власні накопичення у потенційних фермерів обмежені, а доступних джерел кредитування практично немає. Держава також не змогла надати належну допомогу фермерському виробництву. Все це гальмує становлення і розвиток фермерства в Україні [22].

Перехід від планової до ринкової економіки підвищив значення особистого господарства. У цьому проглядається роль кількох факторів:

- особисте господарство для майже половини населення країни стало основною моделлю подолання ризику бідності, збереження свого соціального статусу;
- різке зниження заробітної плати в сільському господарстві, її багато-місячні невивплати визначили особисте господарство як основне джерело доходів сільського населення;
- у особисті господарства перемістився центр трудової активності сільських жителів;
- домогосподарства, що займаються виробництвом продукції, є чинником соціальної й політичної стабільності в депресивних регіонах країни.

Кожна з нових груп сільськогосподарських товаровиробників, що сформувалися в процесі економічних реформ, займає певне місце в структурі аграрної економіки, обумовлене специфічними характеристиками, соціальними й економічними функціями. Особисте господарство, будучи найбільш численною групою сільських товаровиробників, сьогодні як економічний інститут виконує насамперед соціальну функцію, становлячи основу соціальної стабільності сільського населення [51].

Проаналізуємо напрямок сільськогосподарського виробництва, прийнятний для України. Мова йде про органічні продукти, які можна буде успішно вирощувати в умовах вступу України до Світової організації торгівлі.

Недосконале сільськогосподарське виробництво спричиняє різноманітні забруднення, які руйнують природне середовище і шкодять здоров'ю людей. Тому розвинені країни приділяють велику увагу технологіям. Ринок органічних продуктів у світі оцінюється як один з найбільш динамічних, щорічне зростання якого сягає 20 – 25 %. До країн-лідерів з найвищим рівнем споживання органічних продуктів належить, наприклад, Швейцарія. Ця країна вважається найбільш непримиренною по відношенню до ненатуральних продуктів.

Принципова різниця між органічними та іншими продуктами полягає в тому, що при виробництві органіки не застосовуються так звані інтенсивні технології, які прискорюють або іншим чином змінюють природні процеси: хімічні технології, генна інженерія, антибіотики, гормональні препарати тощо. Активізація природніх процесів, відновлення родючості землі, очищення навколишнього середовища, вільний випас тварин та інші правила органічного виробництва дозволяють отримувати високі врожаї та приплоди. Таким чином, органічне виробництво спростовує поширені думки про його неефективність.

Кількістю продукції, товарним виглядом харчовий ринок Європи та інших континентів не завоюєш. А проблема екологічно чистої продукції там дуже актуальна. Разом з тим, наші землі, особливо чорноземи, мають закладений самою природою мікробіологічний склад. На них без хімічного обробітку та добрив можна вирощувати екологічно чисту якісну продукцію. Важливо лише, щоб досконалою була технологія обробітку і сучасна збиральна техніка. Незважаючи на певну витратність (необхідність детальної системи контролю, застосування ручної праці тощо), виробництво органіки має в своєму арсеналі енергозберігаючі технології (поверхневий обробіток ґрунту з економією часу та поливних засобів), природоохоронні складові (відсутність забруднення, сприяння оздоровленню природних ресурсів, зменшення викидів вуглекислого газу тощо) [76].

З кожним роком розширюється коло фахівців і організацій, які вивчають іноземний досвід формування ринку органічної продукції. У наукову розробку теоретичних і прикладних проблем розвитку органічного землеробства й ринку органічної продукції значний внесок зробили українські науковці М. Шикуча, М. Кобець, Є. Мілованов, Н. Бородачева та інші.

Корисність органічного продовольства підтверджують численні дослідження в усьому світі. Наприклад, органічна плодоовочева продукція містить більше вітамінів і важливих мінералів. Жири, що спричиняють

хвороби серця, також не використовуються в процесі виробництва органічної продукції. Для нашої держави це питання актуальне у зв'язку з необхідністю усунути вплив на здоров'я шкідливих наслідків від аварії на Чорнобильській АЕС.

Хоча площі під органічним землеробством продовжують зростати в усьому світі, основний обсяг продажу знаходиться переважно у високо-розвинутих країнах. Так, 97 % споживання органічної продукції припадає на Північну Америку та Західну Європу. Найбільші ринки продукції мають США, Німеччина і Японія. Частка органічних продуктів харчування на ринку продовольства в різних країнах коливається в межах 1 – 5 %.

За даними Міжнародної федерації розвитку органічного землеробства, у 2006 р. в Україні було задіяно близько 240 тис. га сільськогосподарських угідь під органічне землеробство і функціонують 70 ферм. Однак українські виробники в основному вирощують зернові та олійні культури на експорт, а на внутрішньому ринку органічна продукція вітчизняного виробництва відсутня. Основними перешкодами є те, що немає законодавчої бази про органічне землеробство, національного органу сертифікації, інформаційної підтримки та каналів збуту. Водночас спеціалісти стверджують, що в країні вже сформулювався сегмент споживачів, насамперед у великих містах, який готовий платити вищу ціну за органічну продукцію.

Щоб прискорити формування попиту, потрібно здійснювати такі заходи: підвищувати рівень інформованості населення щодо органічної продукції; поліпшувати добробут; формувати попит на органічну продукцію та здоровий спосіб життя; залучати державні органи, екологічні асоціації й організації споживачів у процесі споживання ринку органічної продукції [74].

Оновлення матеріально-технічної бази, підвищення рівня механізації та електрифікації виробництва, введення в дію нових і реконструкція існуючих виробничих потужностей є важливими умовами забезпечення аграрного сектору економіки. Призупинення інвестиційної діяльності упродовж 90-х

років минулого століття зумовило помітне зниження обсягів його основних засобів, які продовжували зменшуватися протягом 2000 – 2007 рр. (табл. 4.19).

Таблиця 4.19

**Парк тракторів, зернозбиральних комбайнів та вантажних автомобілів
сільськогосподарських підприємств**

(на кінець року; тис. од.)

Роки	Техніка		
	Трактори	Зернозбиральні комбайни	Вантажні автомобілі
1990	495	107	296
1995	469	91	278
2000	319	65	227
2001	296	61	209
2002	274	57	195
2003	251	54	177
2004	230	50	160
2005	217	47	147
2006	201	44	133
2007	187	41	122

При аналізі даних таблиці можна зробити наступні висновки: кількість тракторів зменшилася з 495 тис. шт. у 1990 р. до 187 тис. шт. у 2007-му. Подібна ситуація із зернозбиральними комбайнами та вантажними автомобілями. Потужність двигунів тракторів зменшилася від 42724 тис. кінських сил до 20111 тис. Наявність енергетичних потужностей у сільськогосподарських підприємствах на кінець 1990 р. становила 147,1 млн. кінських сил, а в 2007 р. – 62,9 млн. Джерелами фінансування для підтримання машинно-тракторного парку в працездатному стані та закупівлі запасних частин, оновлення і ремонту, придбання сільськогосподарської техніки є прибуток, амортизаційні відрахування та інвестиції. З року в рік прибутки, як і амортизаційні відрахування сільськогосподарських товаровиробників на реновацію основних засобів, зменшуються, що зумовлено диспаритетом цін на промислові товари, які використовуються в

сільському господарстві, і сільськогосподарську продукцію. Встановлення необхідного співвідношення цін на промислову та сільськогосподарську продукцію дасть можливість збільшити прибутки сільськогосподарських підприємств, які стануть джерелом інвестування оновлення машинно-тракторного парку.

Цінова політика інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу здійснюється відповідно до Закону України “Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України” і спрямовується на компенсацію диспаритету цін. Видатки на забезпечення щорічно передбачаються у державному бюджеті.

У перспективі пріоритетними напрямками діяльності сільськогосподарського машинобудування мають стати збільшення обсягів виробництва зернозбиральних, кукурудзозбиральних, картоплезбиральних та льонозбиральних комбайнів, а також бурякозбиральних машин і поліпшення їхніх технологічних характеристик .

У 2005 р. на виконання Закону України “Про державну підтримку сільського господарства України “ урядовою постановою створено Аграрний фонд. Основними завданнями цієї державної установи є регулювання цін у аграрному секторі шляхом здійснення фінансових або товарних інвестицій на аграрному ринку, формування державного продовольчого резерву й надання бюджетних позик під заставу зерна. Надання селянам позик від держави дає можливість закуповувати пальне, добрива та інші матеріально-технічні засоби для проведення виробничого процесу без втрати права власності на зерно [68].

На рівень ефективності й інтенсифікації аграрного виробництва впливають регіональні особливості природних і економічних умов, зокрема, родючість ґрунтів, суми річних атмосферних опадів, температурний режим, а також рівень інфраструктури й управлінської діяльності та інші фактори (табл. 4.20).

Індекси продукції сільського господарства за регіонами

(відсотків)

Регіони	Роки до попереднього року							
	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	96,4	109,8	101,2	89	119,7	100,1	102,5	93,5
Автономна Республіка Крим	101	113,2	94,6	96,9	112,8	105,4	102,9	113,4
області								
Вінницька	92,3	112,3	101	87,4	116,9	102,5	105,7	92,7
Волинська	101,2	105,8	100,9	99,1	109,1	100,1	98,4	102,7
Дніпропетровська	96,3	114,5	100	86,4	121,9	106,9	105,1	86,2
Донецька	106,6	120	100,2	76,5	133,5	102,2	94,7	90,7
Житомирська	96,5	105,6	103,7	99,6	111,9	97,7	101,4	92,8
Закарпатська	104,5	108,1	102,8	103,4	99,3	99	99,7	99,1
Запорізька	99,9	100,8	93,3	74,9	137,5	105,7	105,8	79
Івано-Франківська	102,5	109,9	104,1	97,7	102,2	99,4	102,4	102,7
Київська	93,7	112,6	108,2	96,2	113,1	106,9	109,1	100,7
Кіровоградська	97,7	111	101,4	82,6	125,8	99,4	101,3	72,2
Луганська	100	91,8	106,8	95,2	116,3	120,6	95	92,7
Львівська	92,3	108,1	112,3	97	101,4	98,3	105,1	100,7
Миколаївська	102	91,7	96,5	72,8	153,9	88,5	109,4	61,9
Одеська	100,2	98,7	98,6	82,8	142,4	82,9	104,4	62,2
Полтавська	97,6	104,6	105,8	85,1	130,2	104,6	103,6	102,2
Рівненська	96,1	106,3	108	93,3	111,8	93,6	104,7	102,8
Сумська	90,3	124	99,2	94,3	109,3	96,1	96,7	103,2
Тернопільська	91,8	116	106,1	93,5	110,2	98,8	108,3	103,6
Харківська	98,4	116,2	98,9	83,2	118,8	107,7	91	103,2
Херсонська	91,3	100	90,7	77,9	140,9	100,2	105,9	80,5
Хмельницька	93,1	114,1	100	87,7	121,1	87,5	103,4	108,2
Черкаська	93,2	122,3	99,8	94	121,8	106,4	105,6	95,4
Чернівецька	96,2	111,4	98,1	91,2	112,2	101,3	101	105,4
Чернігівська	89,4	114,9	101	101,7	117,1	90	101,1	104

З даних таблиці, зокрема, видно, що навіть в умовах, коли рівень виробництва продукції сільського господарства в Україні у цілому в 2007 р. значно понизився, такі області як Волинська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська, Автономна Республіка Крим наростили обсяги аграрного виробництва. Також ці особливості проявляються у величині врожайності сільськогосподарських культур. Найвища урожайність зернових культур в Україні у 2006 р. була в

Закарпатській області – 37 ц з гектара, Київській – 34,2, Черкаській – 33,8, Полтавській – 31,3, а найнижча – в Житомирській області – 20,5 ц з гектара, Миколаївській – 20,8, Автономній Республіці Крим – 21,2, Сумській – 21,2, Херсонській – 22,1 ц з гектара. По областях значно відрізняється рівень виробництва молока на 100 гектарів сільськогосподарських угідь. Так, найвищим цей показник був у Івано-Франківській області – 1150 ц, Закарпатській – 950, Львівській – 876, Чернівецькій – 804, а найнижчим – у Запорізькій області – 175 ц, Херсонській – 201, Кіровоградській – 216.

Інтенсивність праці в зерновому виробництві також значно коливається по окремих областях. Так, у 2006 р. прямі затрати праці на центнер продукції найнижчими були в Полтавській і Черкаській областях – 1 люд.-год, а найвищими – у Закарпатській – 3, Львівській – 2,7, Івано-Франківській – 2,6 люд.-год на центнер зерна. Значно відрізняються прямі затрати на центнер молока в областях України. Якщо в Київській області затрати на виробництво центнера молока становили 6,2 люд.-год, у Дніпропетровській – 6,4, Донецькій і Черкаській – 6,6 люд.-год, то у Львівській вони дорівнювали 12,9 люд.-год, Житомирській – 11,6, Рівненській – 11,3, Одеській – 11,0 люд.-год [24].

Пріоритети розвитку сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі:

1. Стимулювання наукових досліджень і розвитку інформаційних технологій, їх впровадження в практику, інтелектуальне та кадрове забезпечення сільського господарства, розвиток селекції та насінництва сільськогосподарських культур і селекційно-племінної справи у тваринництві, використання передового світового досвіду.

2. Формування ефективного економічного механізму господарювання, збереження сприятливого оподаткування, забезпечення фінансовими та кредитними ресурсами потреб сільськогосподарських виробників, використання лізингу сільськогосподарської техніки та обладнання для

переробки сільськогосподарської продукції, надання гарантій інвесторам сільського господарства .

3. Вирішення соціальних проблем села та покращення інфраструктури, забезпечення соціальної справедливості і законності стосовно використання прав власниками земель, стимулювання соціально-економічного розвитку сільської місцевості, відродження сіл та інших сільських поселень, диверсифікація виробництва з метою створення нових робочих місць і розвиток самозайнятості сільського населення.

4. Приведення у відповідність до міжнародних національних стандартів якості сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, сприяння формуванню ринкових інститутів та інфраструктур.

5. Завершення приватизації в агропромисловому секторі, скорочення в ньому кількості державних підприємств і організацій, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу.

6. Забезпечення раціонального використання земель, їх охорони, дотримання заходів екологічної безпеки, оптимізація структури сільськогосподарських угідь, відновлення меліоративних заходів, освоєння ресурсозберігаючих технологій виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Результатом реалізації зазначених шляхів розвитку сільськогосподарського виробництва прогнозується зростання врожайності у рослинництві та продуктивності у тваринництві, збільшення обсягів експорту, зменшення частки імпорту і як наслідок цього забезпечення продовольчої та економічної безпеки держави [57].

Розглянемо деякі питання розвитку харчової промисловості, як основної переробної ланки агропромислового комплексу. Обсяги виробництва продукції, її окремих найбільш важливих видів за 2003 – 2007 рр. надано в таблиці 4.21.

З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

Таблиця 4.21

Виробництво харчових продуктів, напоїв

(тис. т.)

Продукти	Роки				
	2003	2004	2005	2006	2007
Борошно	2827	2949	2944	2696	2908
Крупи	294	335	342	322	313
Вироби хлібобулочні	2355	2307	2264	2159	2034
Вироби макаронні	110	100	104	108	107
Цукор-пісок, у тому числі з цукрових буряків	2486 1456	2147 1788	2139 1900	2592 2574	1867 1867
Олія соняшникова нерафінована	1257	1343	1382	2078	2230
Маргарин і продукти аналогічні	250	282	302	311	317
Молоко оброблене рідке	645	716	863	818	866
Вершки	10	24	21	14	15
Масло вершкове	137	116	120	104	100
Спреди та суміші жирові	-	53,0	80,3	71,1	83,8
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний	58	71	84	93	93
Сири жирні	173	224	274	217	246
Продукти кисломолочні	427	467	499	523	534
Яловичина і телятина свіжі (парні) чи охолоджені	186	141	143	156	159
Яловичина і телятина морожені	98	57	50	44	62
Свинина свіжа (парна) чи охолоджена	80	74	81	13	179
Свинина морожена	19	14	18	25	24
Баранина свіжа (парна) чи охолоджена	1	0,7	0,5	0,4	0,5
Баранина морожена	0,5	0,2	0,1	0,1	0,01
М'ясо і субпродукти харчові свійської птиці, свіжі чи охолоджені	131	201	274	326	458
М'ясо і субпродукти харчові свійської птиці, морожені	39	40	58	91	90
Вироби ковбасні	271	332	309	301	330
Продукти готові та консерви з м'яса свійської птиці	4	3	3	4	4
Продукти готові та консерви із свинини	3	3	5	5	5
Продукти готові та консерви з яловичини і телятини	10	10	18	13	11
Напівфабрикати м'ясні (включаючи з м'яса птиці)	73	220	142	149	178
Соки фруктові та овочеві, нектари	400	473	672	744	1077
Овочі консервовані натуральні	93	102	150	158	101
Джеми, желе фруктові, пюре та пасти фруктові чи горіхові	71	61	94	81	85
Води натуральні мінеральні негазовані, млн. дал	7	8	15	16	32
Води натуральні мінеральні газовані, млн. дал	79	77	100	12	132
Напої безалкогольні, млн. дал	125	140	169	176	196

• обсяги продукції збільшилися з виробництва борошна, крупи, цукру з цукрових буряків, соняшникової олії, маргарину, молока, вершків, спредів

та сумішей жирових, сиру свіжого та кисломолочного, сирів жирних, продуктів кисломолочних, яловичини і телятини, свіжомороженої свинини, свіжої і мороженої свійської птиці, готових продуктів та консервів з м'яса, м'ясних напівфабрикатів, овочів консервованих, джемів, фруктових желе, паст та пюре фруктових і горіхових, мінеральної води і безалкогольних напоїв;

- обсяги продукції зменшились щодо виробництва макаронних і хлібобулочних виробів, цукру, вершкового масла, мороженої яловичини і телятини, свіжої і мороженої баранини;

- в цілому продукція харчової промисловості має тенденцію до збільшення обсягів у всіх основних підгалузях – борошномельно-круп'яній, м'ясній, молочній, цукровій, консервній та олійно-жировій.

Основними факторами розташування підгалузей є сировинна база, чисельність і густота населення, природні умови й транспортні зв'язки .

В цілому харчова промисловість забезпечує реалізацію сучасних потужностей аграрного виробництва, проте застаріле обладнання та примітивні технології більшості підприємств не сприяють конкурентоспроможності і експортному потенціалу. Невідкладним завданням також має бути створення власної промисловості для виготовлення тари й упаковки .

Розглянемо найбільші центри окремих видів харчової промисловості: борошномельно-круп'яна – Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ, Львів, Одеса, Миколаїв, Харків; цукрова – 152 діючих і законсервованих заводи в 10-ти бурякосіючих областях; олійнопереробна – найбільш потужні підприємства ЗАТ “Пологівський олійно-екстракційний завод” Запорізької області, олійно-екстракційні заводи у Дніпропетровську та Донецьку, Запорізький, Одеський і Слов'янський олійно-жирові комбінати, ЗАТ Спільне підприємство “Доля” Херсонської області, ВАТ “Кіровоградолія”; плодоовочеве виробництво – Ізмаїл, Одеса, Сімферополь, Херсон; молочна підгалузь – Волинська, Дніпропетровська та Черкаська області, міста Київ, Кременчук, Миколаїв,

Харків; м'ясопереробка – Вінниця, Дніпропетровськ, міста Донбасу, Київ, Полтава, Одеса, Харків.

У харчовій промисловості мають впроваджуватися сучасні технології для комплексної переробки продукції та підвищення її конкурентоспроможності. Передбачається також розширення виробництва імпортозамінної продукції.

4.8. Комплекс транспорту і зв'язку

В комплекс входять фактично два різних спрямування – транспорту і зв'язку. Розпочнемо з дослідження транспортної галузі. Транспорт забезпечує перевезення вантажів у всіх галузях господарського комплексу країни, а також зв'язок між окремими територіями. За призначенням транспорт відноситься до: загального користування, відомчого і особливого призначення. По особливостях та сфері використання його розподіляють на наземний (залізничний та автомобільний), водний, повітряний і трубопровідний. Транспортна інфраструктура – це сукупність рухомого складу, технічного обладнання, шляхів сполучення та засобів управління і зв'язку.

Розглянемо обсяги перевезення вантажів за видами транспорту (табл. 4.22).

З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

- починаючи з 1990 р., обсяги перевезень усіма видами транспорту значно зменшились;
- з 2000 р. почалось нарощування в усіх спрямуваннях крім трубопровідного транспорту;
- авіаційний транспорт займає незначну частку в обсягах перевезень.

Процес роздержавлення транспортних підприємств в 90-х роках 20-го століття призвів до кардинальних структурних зрушень як у цілому на ринку

транспортних послуг, так і в окремих його сегментах. Частка збереженого державного сектору у вантажних і пасажирських перевезеннях скоротилася: на автомобільному транспорті – до 8,5 % і 0,6 % відповідно; морському – 8,6 % і 0 %; внутрішньому водному – 1,7 % і 0 %; повітряному – 66 % і 23 %. Основні причини роздержавлення поряд із продажем за безцінь майна пов'язані, по-перше, з недооцінкою регулюючої ролі держави у забезпеченні ефективного функціонування транспорту в перехідний період і надмірними надіями на саморегулювання ринку, по-друге, з недоліками програмних документів з реформування вітчизняної економіки, включаючи транспорт.

Таблиця 4.22

Перевезення вантажів за видами транспорту

(млн. т)

Роки	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Транспорт	6286	2456	1529	1654	1731	1805	1873	1990
Наземний	6167	2422	1514	1635	1710	1784	1850	1965,4
залізничний	974	360	357	445	462	450	479	514
автомобільний	4897	1816	939	973	1027	1121	1167	1255
трубопровідний	296	246	218	217	221	213	204	196
Водний	119	34	15	19	21	21	23	24
морський	53	21	6,3	9	9	8	9	9
річковий	66	13	8,3	10	12	13	14	15
Авіаційний	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Необхідно зазначити, що протягом цього періоду підприємства залізничного транспорту, який зберіг державну форму власності, на відміну від приватизованих підприємств інших видів транспорту, суттєво скоротили частку споживання і збільшили частку накопичення в експлуатаційних витратах. Таким чином, економічна поведінка державних залізниць виявилася більш ринковою, ніж акціонованих і приватизованих підприємств інших видів транспорту, які, за задумом ідеологів приватизації, ліквідувавши опіку держави, повинні були стати ефективними суб'єктами ринку.

Проведені в нашій країні ринкові реформи значно послабили позиції держави в управлінні транспортом. Економічна та політична нестабільність загострює фінансовий стан галузі. Механізм централізованого управління, що діяв протягом десятиліть в умовах планової економіки і зміцнював єдність транспортної мережі, зруйновано. У нинішніх умовах об'єктивно необхідним є внесення суттєвих змін у систему управління галуззю, посилення важелів державного регулювання з виробленням моделі, що є більш гнучкою та чутливою до ринкових перетворень.

Держава втратила функцію стратегічного інвестора на транспорті, знизила свою пріоритетну роль не тільки в його розвитку, а й у формуванні міжгалузевих пропорцій. Тому державне регулювання на транспорті навіть у ринкових умовах має залишатися традиційно сильним. Воно повинно ґрунтуватися на чіткому розмежуванні функцій між центральними та територіальними органами влади, використанні різних форм і методів впливу на транспортний ринок заходами нормативно-правового, тарифного, податкового та фінансового регулювання [49].

Розглянемо зовнішньоторговельні перевезення, які здійснюються транспортом (табл. 4.23).

Таблиця 4.23

Структура зовнішньоекономічних вантажопотоків через кордони України за основними видами транспорту у 2007 р., %

Показники Транспорт	Вантажо- потоки	У тому числі		
		експорт	імпорт	транзит
Всього	100	100	100	100
Залізничний	40,91	59,11	28,83	35,62
Трубопровідний	43,42	1,35	56,74	62,23
Морський	12,77	35,87	6,79	1,83
Річковий	0,11	0,02	0,44	0,01
Автомобільний	2,67	3,60	6,69	0,31
Авіаційний	0,004	0,01	0,01	0,001
Інше	0,12	0,04	0,50	0,004

Із країнами СНД формується близько 50 % зовнішньоторговельного обороту (експорт – імпорт) України та близько 90 % транзитних вантажопотоків, реалізація яких виконується в основному двома видами транспорту – залізничним і трубопровідним, що за економічними та техніко-технологічними умовами не конкурентні між собою. Близько 30 % зовнішньоторговельного обороту припадає на європейські країни, транспортне забезпечення яких здійснюється в основному залізничним транспортом, частково – річковим і автомобільним. На решту країн припадає близько 20 % зовнішньоторговельного обороту.

Транспортування товарів здійснюється, як правило, у змішаному сполученні за участі водного транспорту. Майже 50 % транзитних потоків вантажів транспортується також у змішаному сполученні за участю залізничного та водного транспорту. Таким чином, трубопровідний, морський та річковий транспорт фактично повністю зайняті на обслуговуванні зовнішньоекономічних зв'язків України та транзитних потоків вантажів. На залізничному транспорті питома вага таких перевезень становить близько 40 %. Незначний обсяг міжнародних перевезень виконує автомобільний транспорт. Необхідно зазначити, що основним перевізником вантажів міжнародного транзиту територією України, в тому числі у змішаному сполученні за участю водного транспорту, є залізничний і трубопровідний транспорт.

Україна здійснює зовнішню торгівлю з країнами усіх континентів, але майже 60 % загального зовнішнього товарообороту припадає на 10 країн: Російську Федерацію, Німеччину, США, Туреччину, Італію, Білорусь, Туркменістан, Китай, Польщу, Угорщину – тобто в напрямку Захід – Схід. Основний обсяг транзитних перевезень територією України здійснюється в тому ж напрямку Схід – Захід – Схід. Фактично відсутні транзитні потоки в напрямку Південь – Північ – Південь.

У цих умовах основним системоутворюючим компонентом у структурі економіки України, фактором реалізації її геостратегічного потенціалу та

збільшення ролі у міжнародному розподілі праці є залізничний транспорт. Він фактично єдиний вид, який забезпечує міжгалузеві, міжрегіональні та міжнародні транспортно-економічні зв'язки, а також транзитні потоки вантажів і пасажирів без наявності конкуренції з боку водного (морського та річного) і автомобільного транспорту. Особливе місце в структурі міжнародних перевезень (імпорт і транзит) займає трубопровідний транспорт, який значною мірою позитивно впливає на підсумки платіжного балансу України.

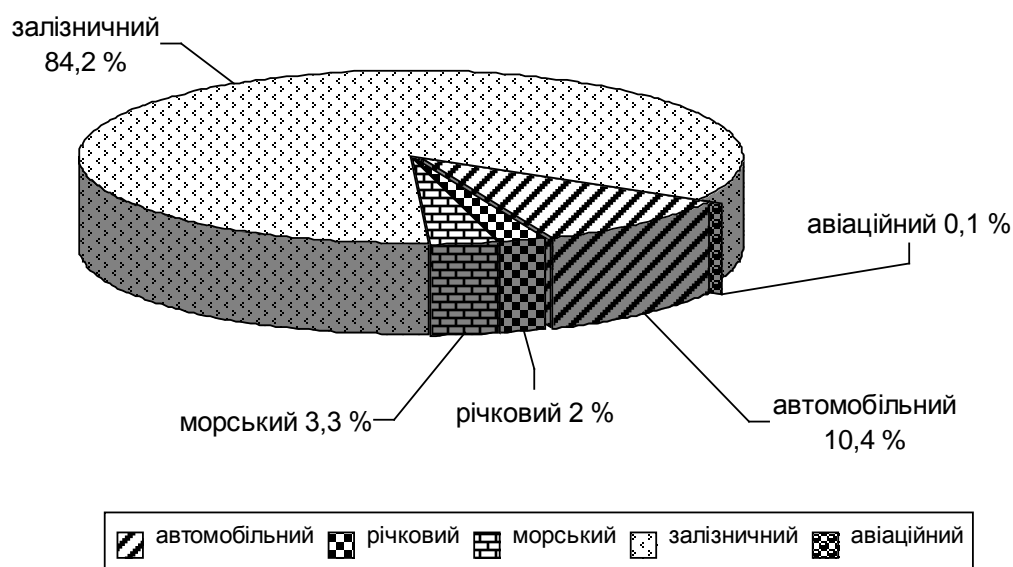
Фінансовий стан залізничного, морського та авіаційного транспорту суттєво погіршився, що виключає можливість самофінансування їхнього розвитку навіть на рівні мінімальних вимог підтримання працездатності. Це створює загрозу незалежності національної економіки, зокрема зовнішній торгівлі. Україна втрачає свої позиції на міжнародних ринках транспортних послуг, висока транспортна складова у ціні продукції знижує можливість експорту товарів, посилюються тенденції експансії іноземних транспортних компаній на внутрішній ринок держави.

Головними причинами такого стану транспортної системи є: старіння основних фондів, їх фізичний та моральний знос; низький рівень транспортного сервісу; наявність численних технологічних бар'єрів при переміщенні вантажів через державний та митний кордони України; низький рівень міжгалузевої координації у розвитку транспортної інфраструктури, що призводить до роз'єднання єдиного транспортного простору, нераціонального використання ресурсів і зниження ефективності функціонування транспорту; слабкий ступінь використання геополітичного положення та можливостей транспортних комунікацій для міжнародного транзиту вантажів територією України; правова неврегульованість ряду питань транспортної діяльності, нестабільність законодавчої бази, відсутність майнових гарантій зарубіжним вантажовласникам та перевізникам; недостатні темпи інтеграції з європейською та світовою транспортними системами; неприпустимо низький рівень інформатизації транспортного процесу та інформаційної взаємодії

транспорту з іншими галузями економіки; недостатня ефективність фінансово-економічних механізмів, що стимулюють надання інвестицій.

Підсумовуючи, сучасний стан транспортної інфраструктури не забезпечує її єдність, що є однією з головних причин низької якості послуг, які надаються при транспортуванні пасажирів і вантажів [50]. Водночас Україна має розвинуту транспортну мережу, до якої входять: 22 тис. км залізничних колій, 169,4 тис. км автомобільних доріг, 4,2 тис. км річкових судноплавних шляхів, майже 47 тис. км нафто- і газопроводів, 19 морських і 10 річкових портів, 36 аеропортів.

За останні роки у транспортно-дорожньому комплексі намітилася тенденція до збільшення вантажо- та пасажирообороту всіх видів транспорту. Особливо потужно працює залізничний транспорт, який здійснює близько 85 % вантажообороту (без урахування трубопровідного транспорту) і більше 50 % пасажирообороту (рис. 4.6).

**Рис. 4.6. Структура вантажообороту за видами транспорту у 2007 р.
(без урахування трубопровідного)**

Залізниці України безпосередньо взаємодіють із залізницями Російської Федерації, Республіки Білорусь, Молдови, Польщі, Словаччини,

Угорщини і Румунії, а також через залізнично-морські поромні переправи обслуговують морські порти Чорного та Азовського водних басейнів. За щільністю залізничних шляхів, які припадають на територію, країна посідає перше місце серед країн СНД, випереджає Іспанію та Швецію і наближається до Болгарії, Італії, Румунії та Франції. За обсягами вантажообороту ми займаємо п'яте місце після найбільших залізничних систем світу – США, Росії, Китаю та Індії, за обсягами пасажирообороту – шосте місце після Індії, Китаю, Росії, Франції і Німеччини .

Середньорічна чисельність працівників залізничного транспорту в Україні становить 372,0 тис. осіб, продуктивність праці – 746,0 тис. тонно-кілометрів на 1 особу, що у 17 разів менше, ніж продуктивність праці на залізницях США, майже в 11 разів менш, ніж на залізницях Канади. Однак, за цим показником залізничний транспорт України випереджає майже всі країни Європи крім Великобританії, Іспанії та Швеції. Серед країн СНД Україна займає третє місце після Росії та Казахстану.

До складу транспорту входять шість залізниць: Донецька, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна і Придніпровська. Перевізний процес забезпечують 1684 залізничних станцій, 126 основних вокзалів, 68 локомотивних депо, 51 вантажне, 16 пасажирських вагонних депо та інше.

Зниження всіх об'ємних показників роботи залізниць України, насамперед, пов'язано з розпадом СРСР і розривом значної частки економічних зв'язків між республіками. У 1992 – 1999 рр. відбулося обвальне падіння обсягів навантаження і відправлення вантажів, а також скорочення середньої дальності перевезень.

Після подолання кризи, починаючи з 2000 р., спостерігається значне покращення майже всіх об'ємних і якісних показників роботи залізниць. Стабільно підвищуються такі показники, як середньодобова продуктивність вагона і локомотива, середньодобовий пробіг локомотива, середні дільнична та технічна швидкості. Зменшується час обороту вантажного вагона, що свідчить про більш ефективне використання наявного робочого парку

вагонів. Впродовж 2000 – 2006 рр. спостерігається стабільна тенденція збільшення вантажообороту на всіх шести залізницях.

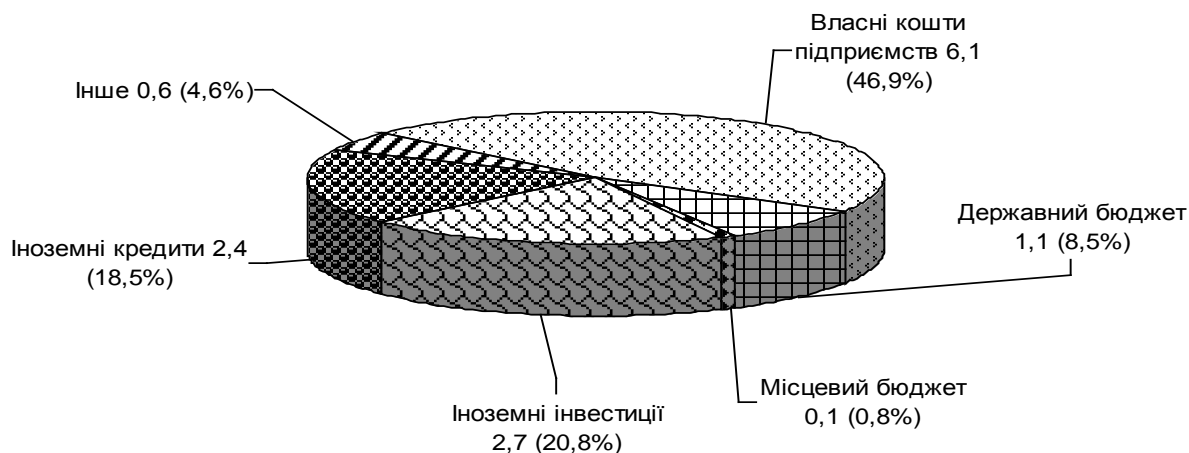
Найменша частка у структурі вантажообороту всіх залізниць припадає на ввіз. Найбільші обсяги вивозу здійснюються на Донецькій і Придніпровській залізницях. У районах їх розміщення видобувається найбільше корисних копалин. На Південній, Південно-Західній, Одеській та Львівській залізницях у вантажному русі переважають транзитні вантажопотоки. У структурі пасажирообороту на більшості залізниць пряме сполучення є домінуючим. Винятком є Донецька та Львівська залізниці, на яких перевезення пасажирів у приміському сполученні більші, ніж у прямому.

Основною проблемою, що потребує вирішення, є оновлення основних виробничих фондів, зношення яких по окремих залізницях має значні коливання. Впродовж 1996 – 2006 рр. спостерігається підвищення рівня зношення основних фондів з 46,2 % у 1996 р. до 57,0 % у 2006 р. Проте ці показники мають певні відмінності для окремих залізниць.

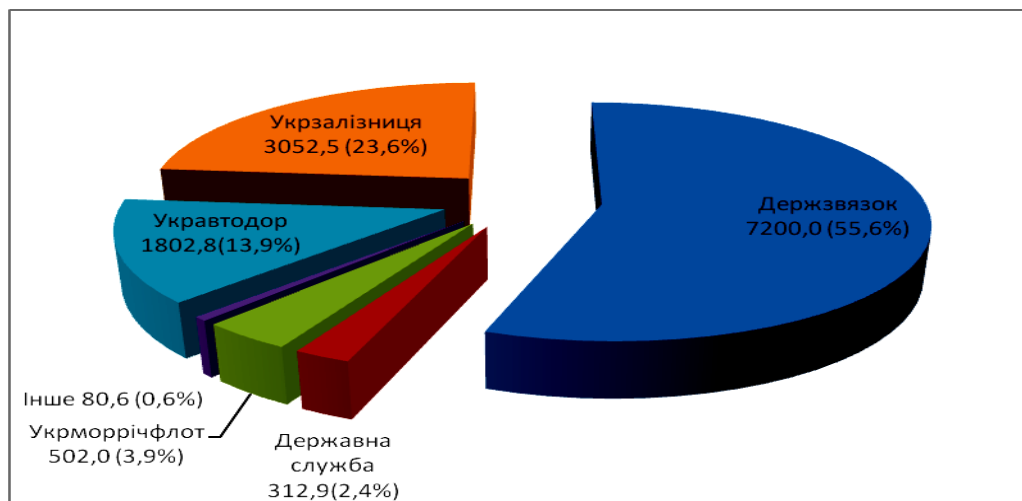
Перевізну діяльність забезпечують 174939 вантажних і 8429 пасажирських вагонів, 2718 тепловозів, 1796 електровозів, 1443 електропоїздів, 186 дизель-поїздів. Фізичний знос електровозів, тепловозів, електропоїздів і дизель-поїздів складає 85 – 90 %. Майже 45 % рухомого складу відпрацювали нормативний термін експлуатації. Така ситуація склалася в результаті тривалого недофінансування програм капітальних вкладень залізниць. Щорічно в оновлення рухомого складу вкладається близько 2 млрд. грн. власних коштів при потребі 7 млрд. грн.

В даний час на залізничному транспорті реалізуються наступні перспективні програми, спрямовані на оновлення матеріально-технічної бази: розвитку транспортних коридорів та залучення транзитних вантажів; організації швидкісного руху на головних магістралях; розвитку рухомого складу; поліпшення стану колійного господарства; розвитку телекомунікацій та розробки на їхній основі сучасних технологій.

Впродовж 2006 р. підприємствами комплексу транспорту і зв'язку освоєно капітальних інвестицій за рахунок усіх джерел фінансування на суму 13,0 млрд. грн. (рис. 4.7). У загальному обсязі капітальних вкладень на підприємства Укрзалізниці припадає 23,6 % (рис. 4.8).

Рис. 4.7. Структура освоєних у 2007 р. підприємствами комплексу транспорту і зв'язку капітальних інвестицій за джерелами фінансування, млрд. грн.

Рис. 4.8. Структура освоєних у 2007 р. капітальних інвестицій за підгалуззями комплексу транспорту і зв'язку, млн. грн.

Нестача власних коштів на залізничному транспорті і недостатність обсягів його фінансування за рахунок державного бюджету призвели до застосування лізингу. За допомогою лізингу можна оновлювати значну кількість техніки, яка використовується: тяговий рухомий склад, вантажні та пасажирські вагони, будівельно-монтажну техніку, виробниче обладнання для вагонних та локомотивних депо тощо. Проте через лізинг неможливі будівництво нових доріг, електрифікація діючих залізниць, впровадження автоматизованих систем управління.

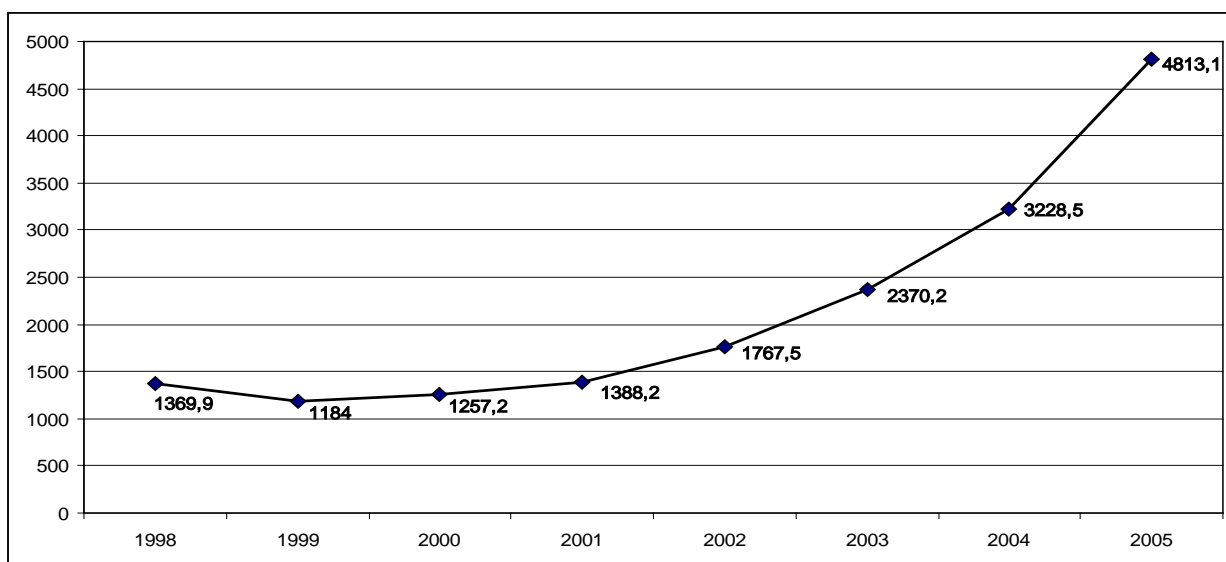
Відсутність інвестиційних ресурсів не тільки ускладнює завершення довготермінових проектів зі збільшення пропускної спроможності залізниць, заміни зношених основних фондів і рухомого складу, але і стримує здійснення перспективних інвестиційних проектів із розвитку міжнародних транспортних коридорів (МТК), які вимагають значних капітальних вкладів.

Зниження обсягів транзитних вантажопотоків через кордони України пов'язано з недосконалою тарифною політикою, яка є головним чинником їх залучення.

Обсяги перевезень різними видами транспорту в структурі експортних, імпорتنих та транзитних вантажопотоків мають істотні коливання. Найбільша частка у експортному вантажопотоці припадає на залізничний транспорт – 64,5 % та морський – 29,8 %. Залізницями перевозяться весь кокс і метал, основна частина руди та мінеральних добрив. В імпортному і транзитному вантажопотоках визначальна частка припадає на транспортування трубопроводами – 63,2 % і 67,7 % відповідно. Залізницями транспортується 27,3 % імпорту і 28,5 % транзиту [47].

Цивільна авіація як складова єдиної транспортної системи України вирішує завдання щодо організації міждержавних транспортних зв'язків, задоволення потреб господарського комплексу і населення в авіаційних перевезеннях та роботах як на території України, так і за її межами. Авіаційний транспорт – це швидкісний, комфортабельний, безпечний вид транспорту.

Стабільні темпи зростання обсягів пасажирських перевезень авіаційним транспортом (рис. 4.9) забезпечує насамперед група лідерів, яка сформувалася і виконує основні обсяги авіаперевезень. Рейтинг пасажирських вітчизняних авіаперевізників продовжують очолювати провідні вітчизняні авіакомпанії “Аеросвіт”, “Міжнародні авіалінії України”, “Донбасаеро”, частка яких становить 70 % усіх пасажирських перевезень, здійснених українськими авіакомпаніями. Протягом останніх років вони демонструють високі показники, відкриваючи нові маршрути, збільшуючи інтенсивність польотів на опанованих напрямках, підвищуючи ефективність експлуатації авіаліній, а також поповнюючи свій парк сучасними повітряними суднами та залучаючи на рейси транзитні пасажирські потоки. Поступово зростає конкурентоспроможність авіакомпаній і, як наслідок, збільшується їх частка у загальних обсягах перевезень на міжнародних повітряних лініях, що з'єднують Україну зі столицями та діловими центрами світу, а також всесвітньо відомими курортами.

Рис. 4.9. Динаміка обсягів перевезень пасажирів авіаційним транспортом (тис. чол.)

З 1999 р. також має місце поступове зростання обсягів перевезень авіаційним транспортом вантажів та пошти, 90 % яких здійснюються чартерними рейсами за контрактами в третіх країнах.

Основними авіаційними вантажоперевізниками на сьогодні є АНТК “Антонов”, “Ветеран”, “Аеросвіт”, “Азов-Авіа”, ДП МОУ “УАТК”, “Воларе”, частка яких становить майже 75 % загальних обсягів вантажних перевезень. Особливо слід відзначити провідного пасажирського авіаперевізника – авіакомпанію “Аеросвіт” – на ринку вантажних перевезень. Це підприємство наростило перевезення вантажів більш ніж у 3 рази, насамперед на далекомагістральних напрямках.

Вітчизняні аеропорти задовольняють потреби населення України та інших держав в авіаційних послугах, обслуговуючи понад 6 млн. пасажирів на рік. Провідними є міжнародний аеропорт “Бориспіль”, а також аеропорти “Дніпропетровськ”, “Донецьк”, “Київ”, “Львів”, “Одеса”, “Сімферополь” [78].

Географічне розташування та кліматичні умови України сприяють розвитку морського транспорту. Найбільш потужні морські порти – Ізмаїл, Іллічівськ, Керч, Миколаїв, Одеса, Севастополь, Херсон, Феодосія та Ялта. Організаційно морський транспорт об'єднаний у три пароплавства – Азовське, Чорноморське та Українсько-Дунайське. Всього в державі є 18 портів, 8 судноремонтних заводів, 175 перевантажувальних комплексів. Український флот має у своєму складі в основному судна, які відпрацювали амортизаційний термін і потребують заміни. Модернізації також вимагає виробнича база флоту.

Довжина судноплавних річок 4,2 тис. км. У складі річкового флоту 230 структурних підрозділів. Перевезення в основному здійснюються по Дніпру та Дунаю. Уряд України затвердив пропозицію щодо бюджетного фінансування проекту відновлення глибоководного суднового ходу Дунай – Чорне море. При цьому додаткові кошти призначені на завершальну й найбільш дорогую частину проекту – спорудження захисної дамби.

Найбільш важливими автомобільними шляхами є Москва – Харків, Київ – Брест, Львів – Київ, Харків – Ростов-на-Дону, Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь, Київ – Одеса. Автомобільний парк зосереджений переважно в підприємствах агропрому (58 % всіх засобів) та корпорації “Укравтотранс” (12 %), а також на підприємствах понад 80-ти інших відомств і у приватному секторі. Автомобільний комплекс потребує оновлення та оптимізації структури за вантажопідйомністю. Також необхідний розвиток мережі автошляхів. При цьому світовий досвід показує, що саме в часи світових криз будівництво автомобільних доріг набуває першочергового значення завдяки можливості створення значної кількості робочих місць.

В Україні діють 12 нафтопроводів загальною довжиною 2,6 тис. кв. км. Найбільші з них: Битків – Надвірна Івано-Франківської області; Гнідинці – Прилуки Чернігівської – Кременчук Полтавської областей – Херсон; Долина Івано-Франківської – Дрогобич Львівської областей; “Дружба” (європейський нафтопровід); Качанівка – Охтирка Сумської області; Кременчук – Лубни – Київ; Кременчук – Черкаси; Самара – Лисичанськ – Кременчук – Херсон. Нафтопроводами поставляється близько 90 % всієї потрібної Україні нафти в основному з Росії. Проте нагальною є потреба в інших джерелах нафтопродуктів та засобах їх доставки.

Довжина газопроводів становить 33 тис. кв. км. Газ поставляється з Російської Федерації – 80 %, Туркменістану – 5 % і власного видобутку – 15 %. Найбільші газопроводи: Шебелинка – Брянськ; Шебелинка – Диканька – західні райони України; Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів; Прикарпаття – на Польщу, Чехію і Словаччину; Північний Кавказ – Москва через східну Україну. Необхідні альтернативні джерела видобутку та постачання газу.

Крім того, Україна є транзитною державою з постачання газу і нафти в Центральну та Західну Європу з Росії [69].

Одна із стратегічних для будь-якої країни галузей – зв'язок та галузь телекомунікацій, розвиток яких є важливим чинником інтеграції України у світову спільноту: модернізації національної економіки; поліпшення умов життя людей, підвищення його комфортності; зростання інформованості та комунікабельності суспільства. Вона є з'єднувальною ланкою як промислової сфери, сфери послуг і споживачів, так і географічно розрізнених частин країни. Стимулюючи людське спілкування за допомогою зв'язку, сучасні засоби телекомунікацій стають необхідною умовою для соціальної згуртованості та культурного розвитку.

Дослідженню проблем розвитку телекомунікаційного ринку України присвятили свої праці вітчизняні учені Е. Володіна, А. Довгий, Н. Князева, Д. Олійник, Т. Тиханова та інші.

Операторами усіх форм власності за 2006 р. надано послуг зв'язку на 24,1 млрд. грн., що на 21,9 % більше, ніж за 2005 р., з них населенню – 9,6 млрд. грн. Протягом 2007 р. галузь зберегла темпи зростання. Споживання послуг зв'язку на одного жителя України зросло на 21,7 % і становило 205 грн. Протягом 2007 р. обсяг вихідного міжнародного трафіка у порівнянні із 2006 р. зріс на 4,6 %.

Розглянемо забезпеченість населення телефонними апаратами загального користування (табл. 4.24).

Таблиця 4.24

Забезпеченість населення телефонними апаратами загального користування

Показники	Роки							
	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007
Основні домашні телефонні апарати (на 100 тис. населення)	29	33	41	50	51	54	57	60
Міжміські таксофони (на 100 тис. населення)	35	26	43	102	110	123	120	102
Місцеві таксофони (на 100 тис. населення)	17	11	11	5	4	2	0,03	0,01

(од.)

З даних таблиці видно, що забезпеченість зростає крім місцевих таксофонів, необхідність у яких відпадає із-за масового розповсюдження засобів мобільного зв'язку.

На розвиток галузі зв'язку використано 5,4 млрд. грн. капітальних інвестицій, що на 23 % більше, ніж за 2005 р. Розподіл капіталовкладень між операторами зв'язку показано у таблиці 4.25.

Таблиця 4.25

Інвестиції у сферу зв'язку за 2006 р. (%)

Оператори	Інвестиції
ЗАТ “Український мобільний зв’язок”	41,8
“Київстар Дж. Ес. Ем.”	35,2
ВАТ “Укртелеком”	13

При цьому фінансування розвитку телекомунікацій та поштового зв'язку на 67 % забезпечувалось коштами вітчизняного капіталу, а на 33 % – іноземних інвесторів.

Проблемою розвитку телекомунікацій є наявність близько 70 % аналогових АТС від їхньої загальної кількості. На модернізацію комунікацій потрібно близько 19 млрд. дол. США. В Україні капітальні інвестиції в розвиток телекомунікацій становлять 0,3 % ВВП. Для порівняння, у Німеччині – 4,8, у Франції – 3,1 %.

Зупинимось на одному з найбільших операторів фіксованого зв'язку – ВАТ “Укртелеком”, 92,86 % акцій якого знаходяться у власності держави. Компанія обіймає більш ніж 70 % українського ринку фіксованого телефонного зв'язку (9,7 млн. абонентів), але телекомунікації України значно відстають від телекомунікацій розвинутих країн як за обсягами, так і за рівнем технологій. Приватизація ВАТ “Укртелеком” має сприяти задоволенню потреб споживачів у послугах електрозв'язку, підвищенню якості послуг, а також забезпечити надходження коштів до Державного бюджету України [34].

Оператори мобільного зв'язку функціонують у конкурентному середовищі, однією з причин якого є те, що вони з'явилися разом із появою ринкових відносин. На ринку України працюють наступні мобільні оператори: UMC, “Київстар”, Life, “Голден Телеком”, Beeline – використовують стандарт GSM; “Телесистеми України”, “Інтертелеком”, CST-Invest – стандарт CDMA. У той же час ринок стаціонарного електрозв'язку характеризується домінуванням одного потужного оператора державної власності – ВАТ “Укртелеком”. Конкурентне середовище спонукає операторів працювати більш ефективно, орієнтуючись на принципи сучасного маркетингу. Наявність конкуренції позитивно впливає на ринок, в якому залишаються лише найсильніші оператори, а ті, що не змогли витримати конкуренції, ідуть з нього.

Мобільний телефон відіграє дедалі більшу роль практично у всіх сферах життя. Він перетворився із засобу зв'язку на невід'ємну частину бізнес-середовища, набуває ваги у сфері розваг та культури. Обсяг ринку мобільних телефонів в Україні перевищує 1 млрд. дол. Серед основних тенденцій слід зазначити, що збільшився обсяг продаж мобільних телефонів вартістю до 70 дол., а також пристроїв, вартість яких перевищує 200 дол. [58]. Поява на ринку операторів мобільного зв'язку неминуче призведе до відтоку абонентів стаціонарного зв'язку. Цей феномен пояснюється рядом причин. Конкуренція на ринку мобільних послуг зв'язку має переважно ціновий характер. Однак поступово з'являються нові напрямки конкурентної боротьби, серед яких покращення якості та пропозиція інноваційних видів послуг.

Запровадження технології 3G сприятиме розширенню мобільного сегмента ринку. Про зменшення вагомості стаціонарного зв'язку свідчить той факт, що абонентська база мобільних операторів номінально перевищує кількість населення і становить більше 47 млн. У той же час монтована ємність АТС місцевої телефонної мережі “Укртелекому” становить лише

близько 10,5 млн. номерів. При цьому необхідно зазначити, що “Укртелеком” охоплює приблизно 71 % ринку послуг місцевого телефонного зв’язку.

Черга на встановлення телефонів становить близько 1,33 млн. жителів, що свідчить про неспроможність операторів фіксованого зв’язку забезпечити існуючий попит, однією з причин чого можна назвати відсутність розвинутої конкуренції. Існують вагомі причини для впровадження і здійснення регулювання конкуренції електрозв’язку до тих пір, поки відповідні ринки не будуть мати достатньо розвинену конкуренцію. Серед них можна виділити такі: потреба в наявності технічних спеціалістів у конкретній галузі для вирішення ключових питань при переході від монополії до конкуренції; необхідність завчасно встановлювати правила для чіткого визначення умов, що сприяють виникненню конкуренції; необхідність постійного нагляду і прийняття рішення з питань приєднання мереж, якості обслуговування; розробка і застосування умов видачі ліцензій, особливо домінуючим на ринку операторам.

Підбиваючи підсумки, можна зробити такі висновки. У секторі послуг мобільного зв’язку достатньо високий рівень конкуренції, який зумовлений тим, що цей напрям почав розвиватися з появою ринкових відносин в Україні. Водночас сектор стаціонарного зв’язку характеризується домінуванням одного оператора державної форми власності. Це стримує розвиток конкуренції, а також галузі телекомунікацій у цілому. На основі проведеного аналізу можна говорити, що і мобільний, і стаціонарний зв’язок будуть розвиватися одночасно, проте мобільний більш швидкими темпами завдяки сформованому конкурентному середовищу. Виникає необхідність прискорення розвитку конкуренції у секторі стаціонарного електрозв’язку [11].

4.9. Виробництво товарів широкого вжитку і тривалого користування, внутрішня торгівля

В часи командно-адміністративної економіки товари народного споживання, як тоді називали даний напрямок господарського комплексу, були формальною спробою керівництва держави розширити виробництво продукції групи “Б” та надолужити відставання в цьому секторі економіки. Тому займались даним напрямком практично всі підприємства країни, включаючи військово-промисловий комплекс. На кожному підприємстві існував виробничий сектор, який так і називався “товари народного споживання”.

В наш час такий підхід в певній мірі залишився і підприємства непрофільних галузей виробляють телевізори, радіоприймачі та іншу електронну апаратуру, побутову техніку, відеомагнітофони, легкові автомобілі, велосипеди, холодильники, пылососи, пральні машини, фармацевтичні препарати, засоби захисту рослин і тварин тощо. Виробництво непродовольчих товарів найбільше зосереджено в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Харківській, Чернігівській областях та Києві. В них виробляються більше 2/3 непродовольчої продукції країни.

В даному підрозділі ми зупинимось на підприємствах легкої промисловості, які спеціалізуються в цьому секторі виробництва а також проблемах внутрішньої торгівлі, що проводить закупівлю і реалізацію продукції.

Завданням легкої промисловості є забезпечення населення тканинами, одягом, взуттям, а інших галузей – технічними тканинами тощо. У 1990 р. тут функціонувало майже 2000 підприємств, з них понад 1200 – у швейній промисловості. Серед інших підгалузей – текстильна, взуттєва, шкіряна, вовняна, хутрова. Недоброякісна конкуренція дешевих, завезених в основному нелегальним шляхом без сплати податків, недоброякісних товарів з Китаю, інших країн Південно-Східної Азії, Туреччини тощо підірвали позиції підприємств легкої промисловості в 90-х рр. минулого століття.

Вплинули тут і розрив давніх господарських зв'язків, вимивання обігових коштів, їх відсутність для закупівлі сировини за кордоном. Проте за останні п'ять років (2003 – 2007 рр.) обсяги виробництва основних видів продукції легкої промисловості дещо зросли (табл. 4.26).

Таблиця 4.26

**Виробництво найважливіших видів продукції легкої промисловості
на одну особу**

Показники	Роки				
	2003	2004	2005	2006	2007
Тканини – усього, м ²	1,6	2,3	2,4	2,1	2,5
у тому числі					
бавовняні	0,7	1	1,1	0,9	1,1
вовняні	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2
льняні	0,01	0,2	0,04	0,04	0,03
ворсові, махрові і спеціальні	0,1	0,1	0,1	0,1	0,04
з хімічних волокон	0,6	0,8	0,9	1	1,1
Вироби панчішно-шкарпеткові трикотажні машинного чи ручного в'язання, пар	0,9	1,1	1,2	1,2	1,3
Светри, джемperi, пуловери, жилети та вироби аналогічні трикотажні машинного чи ручного в'язання, од.	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Одяг верхній трикотажний, од.	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Трикотаж спідній, од.	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7
Взуття, пар	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5

Протягом багатьох років легка промисловість – єдина галузь, що залишається хронічно збитковою. За результатами 2006 р. галузь також має від'ємний фінансовий результат – 56,6 млн. грн. Водночас більша частина попиту на товари легкої промисловості покривається на вітчизняному ринку за допомогою імпорту. Застарілі виробничі потужності багатьох підприємств не дають змоги наповнити внутрішній ринок та задовольнити попит, що збільшується, товарами національного виробництва. Перевищення обсягів амортизації над введенням основних засобів свідчить про наявність

амортизаційних обмежень на розширення інвестиційної діяльності. Упродовж 2003 – 2007 рр. ця тенденція значно посилилась.

Розглянемо валові капітальні інвестиції у легкій промисловості, в тому числі на підприємствах текстильної промисловості, пошиття одягу, виробництва шкіри та шкіряного взуття (табл. 4.27).

Таблиця 4.27

Валові капітальні інвестиції у 2001 та 2005 рр., млн. грн.

Показники	Підприємства, що здійснювали інвестиції		Валові капітальні інвестиції	у тому числі:				
				Інвестиції в матеріальні активи	з них:			інвестиції в нематеріальні активи
	Кількість	У % до загальної кількості підприємств			на будівництво	на покращення раніше існуючих основних засобів та інших необоротних матеріальних активів	на придбання нових основних засобів та інших необоротних матеріальних активів	
Види								
Легка промисловість								
2001	794	18,1	280,9	279,1	24,7	8,6	185	1,8
2005	1029	21,7	602,6	593,4	191,1	107,1	295,2	9,2
з неї:								
текстильна промисловість та пошиття одягу								
2001	651	17,8	242,8	241,1	21,3	8,1	153,9	1,7
2005	873	21,6	431,4	423,1	116,6	97,98	208,5	8,3
виробництво шкіри та шкіряного взуття								
2001	143	19,6	38,1	33	3,4	3,5	31,1	0,1
2005	156	22,4	171,2	170,3	74,4	9,1	86,7	1

Як видно з даних таблиці, показники в усіх підгалузях значно покращилися. Однак у цілому обсяги інвестицій є недостатніми і не покривають амортизацію основного капіталу. Скасування ПДВ на устаткування та запчастини до нього, що не виробляються на митній території України, могло покращити ситуацію (рівень зносу основних засобів підприємств становить до 70 %). Розвиток лізингу також має сприяти оновленню основних засобів.

За результатами 2006 р. збиткові 39,4 % підприємств. У країнах-конкурентах сформувалися потужні висококонкурентоспроможні кластери виробництв, відставання від яких багатьох вітчизняних підприємств досягло критичних величин. Кооперація з іноземними виробниками, створення сприятливого інвестиційного клімату може залучити додаткові іноземні інвестиції в галузь та вирішити проблеми фінансування. За період 1995 – 2005 рр. кількість прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у легку промисловість України щорічно збільшувалась (за винятком 2000 р.). Загальна сума за цей період становила 730,7 млн. дол. США, що майже в 5 разів перевищує обсяги інвестицій, які планується витратити на розвиток підприємств легкої промисловості Державною програмою розвитку легкої промисловості на період до 2011 р. (150 млн. грн.). Найбільші обсяги інвестицій за цей період надійшли з країн ЄС: Німеччини (153,4 млн. дол. США), Італії (104,3 млн. дол. США), Данії (57,0 млн. дол. США), Польщі (37,7 млн. дол. США) та Словаччини (23,2 млн. дол. США). У структурі економіки України в 2006 р. прямі іноземні інвестиції в легку промисловість становили 0,8 % від загального обсягу (1995р. – 5,6 %), 2,6 % від ПІІ у промисловість України (1995 р. – 10,6 %).

Серед чинників, які приваблюють іноземних інвесторів: економія на фонді оплати праці; відсутність нетарифних обмежень (квотування) на експорт української продукції легкої промисловості до країн ЄС; близькість багатьох підприємств до кордонів ЄС (основних ринків збуту). ПІІ на технологічне оновлення та структурні зрушення на рівні виду промислової діяльності можуть зумовити наступні ефекти:

- технологічний – з іноземними фірмами до країни придуть нові продукти та технологічні процеси, вітчизняні підприємства отримають вигоду у вигляді сучасних технологій, підвищенні професійного рівня спеціалістів, модернізації виробничих процесів;
- фінансовий – підвищення рівня капіталізації підприємств. Потрібно врахувати, що вищезгаданий позитивний вплив ПІІ буде поширено і на

економіку в цілому, оскільки через цінові механізми відбувається зростання прибутків одних компаній за рахунок розширення виробництва та зменшення витрат інших. Також проводиться взаємне професійне навчання спеціалістів. Державною програмою розвитку легкої промисловості передбачається розподіл фінансових коштів у співвідношенні: кошти Держбюджету – 10 %, інші джерела фінансування – 90 %. Враховуючи, що основний обсяг інвестицій у галузь планується залучити з недержавних джерел, створення сприятливого інвестиційного клімату є дуже важливим.

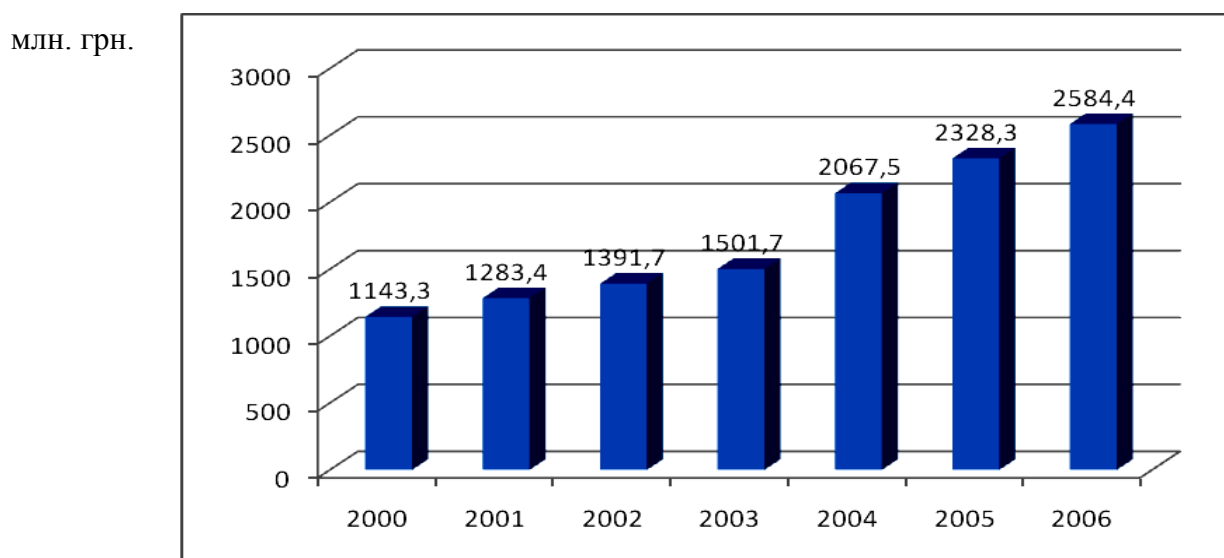
Крім ПП, іншими недержавними методами покращання капіталізації підприємств галузі можуть бути розвиток інституту фінансових посередників (венчурне фінансування) та підвищення рівня банківського капіталу в промисловості (створення фінансово-промислових груп).

Державні кошти, що передбачаються відповідно до Державної програми розвитку, не повинні йти на підтримку окремих підприємств, щоб не спотворювати конкурентне середовище на внутрішньому ринку товарів легкої промисловості. Їх доречно спрямувати на налагодження зв'язків і співробітництва між галуззю та промисловими підприємствами і асоціаціями, оскільки інвестиційно-інноваційна модель розвитку галузі передбачає пріоритетність інвестицій у науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, ефективну систему співпраці між підприємствами й організаціями, що їх фінансують, зокрема підтримку національного технопарку “Текстиль України”. Інші механізми державного регулювання полягають у реформуванні грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики, що має сприяти: максималізації фінансових потоків та відтворювальних процесів, подоланню нестачі ресурсів для розширеного відтворення; забезпеченню сприятливого підприємницького середовища для всіх учасників ринку. Регулювання торговельної політики повинно бути спрямовано на розробку справедливих індикативних цін на товари легкої промисловості, що ввозяться в Україну, та припинення контрабанди товарів [73].

Швейна, як і легка промисловість України в цілому, знаходиться в стані, що характеризується серйозними проблемами. Це, зокрема: відсутність на внутрішньому ринку товарів вітчизняного виробництва, його заповнення дешевими і низькоякісними виробами іноземного походження, значну частку серед яких становлять товари “секонд-хенд”; застосування українськими підприємствами давальницьких схем виробництва; переважна більшість швейних фабрик працює за демпінговими схемами; недостатня інвестиційна та інноваційна діяльність; неконкурентоспроможність вітчизняної продукції як за ціною, так і за якістю; відсутність кваліфікованих спеціалістів у сфері менеджменту й маркетингу, вплив фахівців через низьку заробітну плату.

Зазначені проблеми негативно впливають на роботу підприємств, гальмують їх розвиток. Швейна промисловість залишається однією із кризових підгалузей. Перехід до ринкових форм організації виробництва поставив жорсткі вимоги перед вітчизняними менеджерами. Підприємства, які працювали за схемою планового господарювання, отримали ситуацію самостійної діяльності. Виходом з глибокої кризи стали пропозиції іноземних фірм про співпрацю на умовах давальницької сировини.

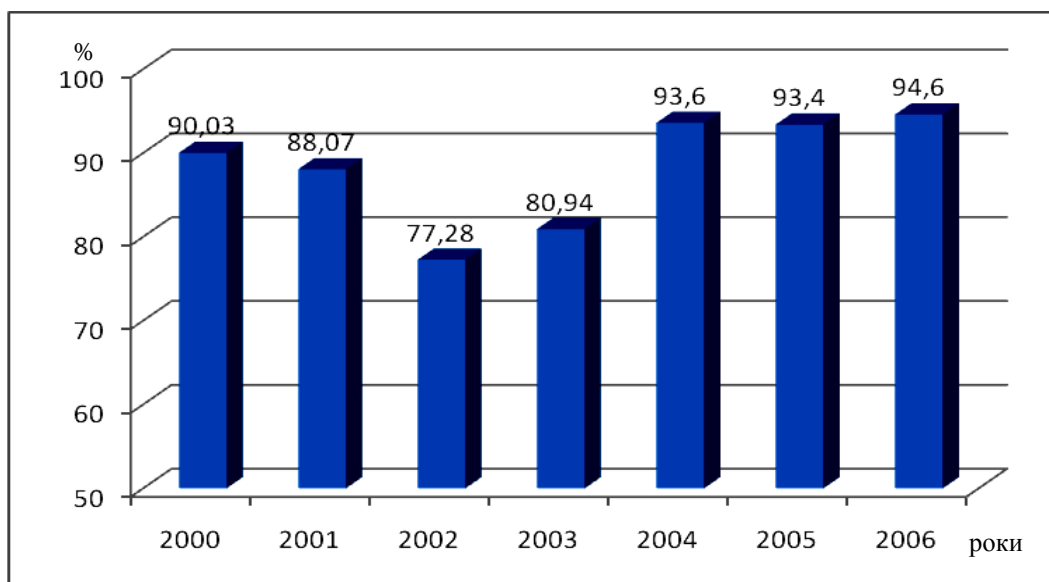
Аналізуючи обсяги реалізації швейної продукції протягом 2000 – 2006 рр., можна спостерігати стабільну тенденцію зростання (рис. 4.10).

Рис. 4.10. Обсяги реалізованої продукції швейної промисловості за період 2000 – 2006 рр.

Обсяг реалізації продукції збільшився в 2,3 раза. Щорічний приріст становить в середньому 10 % крім різкого збільшення (37,7 %) обсягу у 2004 р., що пов'язано з переходом на нову систему класифікації видів економічної діяльності. Слід зазначити, що підвищення обсягів виробництва спричинено насамперед виробництвом продукції на експорт на умовах давальницької сировини. На сьогодні важко придбати продукцію вітчизняного виробника, оскільки переважна її частка виробляється для експорту.

Результати аналізу виробництва швейної продукції з давальницької сировини (рис. 4.11) свідчать про збільшення цієї складової.

Рис. 4.11. Частка виробів, виготовлених із давальницької сировини, в загальному обсязі виробництва основних видів швейної продукції

Так, у 2000 р. загальна частка основних видів швейної продукції, яка вироблялась із давальницької сировини, становила 90,0 %, в 2001 р. – 88,1 %. У 2002 р. зазначений показник зменшився до 77,8 %, а з 2003 р. частка виробів з давальницької сировини почала зростати і в 2006 р. досягла 94,6 %. Вказаний результат засвідчує, що кожні більш ніж дев'ять із десяти виробів вітчизняної швейної промисловості реалізуються за межами країни. Все це призводить, з одного боку, до відсутності вітчизняних швейних виробів на

внутрішньому ринку України, а з іншого – до втрати підприємствами переважної частини доданої вартості, що отримана в процесі виробництва. Внаслідок цього вітчизняні швейні підприємства не мають можливості здійснювати внутрішні інвестиції, підвищувати заробітну плату, розвивати інфраструктуру збуту продукції, що в кінцевому рахунку гальмує розвиток підгалузі.

Слід зазначити, що функціонування вітчизняних підприємств на основі давальницької сировини як форма співробітництва на даному етапі розвитку легкої промисловості має свої позитивні сторони. Це дає змогу наростити експортний потенціал, звантажити потужності, забезпечити людей роботою, набути досвід виготовлення продукції, яка відповідає світовим вимогам щодо якості. Однак така співпраця призводить до повної залежності вітчизняного виробника від іноземного замовника. Розрив стосунків неминуче призведе до виникнення кризових ситуацій на підприємствах.

Аналіз фінансово-господарських показників діяльності швейних підприємств дає чітке уявлення про стан швейної промисловості (табл. 4.28).

Дослідження фінансово-господарської діяльності підприємств швейної промисловості показує негативні тенденції в розвитку галузі. Зокрема, зростання валових показників виробництва і реалізації продукції одночасно супроводжується зниженням прибутку та рентабельності.

Основною складовою операційних доходів підприємств є дохід від реалізації іноземної валюти. Динаміка цього показника, починаючи з 2000 р., кореспондується з динамікою абсолютного обсягу експорту продукції підприємств швейної промисловості. Так, якщо порівняно з 2000 р. зростання експорту становило 132,09 % у 2002р. та 154,74 % в 2006 р., то зростання операційних доходів – відповідно 113,29 % і 146,74 % [56].

Всього у швейній промисловості налічується більш ніж 500 підприємств різних форм власності і організації праці, які розміщені переважно у великих містах. Серед успішних суб'єктів господарської діяльності ВАТ “Стиль”, ВАТ “Трембіта”, ВАТ “Господарка”,

ВАТ “Троттола”, ЗАТ “Донбас”, ЗАТ “Львівська текстильна компанія”, ЗАТ “Поділля”, ВАТ ШП “Елегант”, ВАТ “Софія”.

Таблиця 4.28

**Фінансові результати підприємств швейної промисловості
за 2000 – 2006 рр., тис. грн.**

Показники	Роки							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006 до 2000, %
Чистий дохід від реалізації	183167	205849	199587	217304	244293	251364	218079	119,1
Собівартість реалізованої продукції	132475	160543	156256	169537	195692	213850	182393	137,9
Валовий прибуток від реалізації	50692	45306	43331	47767	48601	37514	35686	70,5
Чистий прибуток (збиток)	8789	2875	-83	1881	-2865	-12554	-10885	–
Частка експорту в обсязі реалізації (%)	44,7	60,15	62,04	55,28	63,31	67,95	58,1	–
Рентабельність діяльності по чистому прибутку (%)	4,8	1,4	-0,04	0,87	-1,17	-4,99	-4,99	–

Охарактеризуємо інші напрямки легкої промисловості.

Текстильна – до неї входять первинна обробка сировини, бавовняна, вовняна, джутова, льняна, сітков’язальна, трикотажна та валяльно-повстяна підгалузі. Найбільш ефективно діючі підприємства ВАТ ШФ “Мрія”, ЗАТ “Роза”, ВАТ “Нотекс”, ВАТ ТО “Текстерно”, ВАТ “Чексіл”. Охарактеризуємо деякі з підгалузей: бавовняна – великі комбінати в Донецьку, Києві, Львові, Тернополі і Херсоні; льняна – Житомирський і Рівненський льонокомбінати; вовняна – камвольно-суконний комбінат у Чернігові, Дунаєвецька Хмельницької області і Богословська Київської області суконні фабрики; шовкова – комбінат у Києві; джутова – Одеська фабрика і Харківський канатний завод; трикотажна – підприємства у Донецьку, Дніпропетровську, Житомирі, Івано-Франківську, Києві, Львові,

Луганську, Одесі, Миколаєві, Прилуках, Сімферополі, Хмельницькому, Чернівцях.

Хутрові фабрики працюють у Балті Одеської області, Краснограді Харківської області, Львові, Одесі, Тисмениці Івано-Франківської області.

Шкіряна промисловість – підприємства розміщені у Бердичеві Житомирської області, Василькові Київської області, Києві, Львові, Миколаєві та Харкові. Найбільш продуктивно діючі підприємства – ЗАТ “Возко” і ЗАТ “Чинбар”.

Взуттєва промисловість – включає в себе більш ніж 100 взуттєвих підприємств, серед яких на сучасному обладнанні працюють компанії Інгар, Лідер, Бістфор та інші. Потужні об’єднання знаходяться у Кривому Розі, Луганську, Львові, Харкові, Хмельницьку.

Галантерейні вироби – виробляють у Києві, Львові та Харкові, деяких інших обласних центрах.

Найбільші поліграфічні підприємства знаходяться у Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Києві, Львові, Одесі, Рівному, Сімферополі та Чернівцях.

Фарфорові заводи у свій час побудовані у Дружківці, Кіровограді і Тернополі.

В економічній системі, що сформувалася в країні, внутрішня торгівля займає особливе місце. Вона забезпечує товарно-грошовий обмін у формі купівлі-продажу у розмірі близько 400 млрд. грн. у рік. Крім того, сфера відіграє суттєву роль у реалізації соціальної політики, стабілізації реального сектору економіки, розширенні міжгалузевого та міжрегіонального обміну.

У внутрішній торгівлі можна спостерігати в цілому позитивну динаміку. Середньорічні темпи зростання товарообороту, починаючи з 2000 р., перевищують 15 %, що вдвічі вище за темпи зростання ВВП. Намітилися позитивні тенденції в структурі товарообороту, кон’юнктурі ринку, оновленні матеріально-технічного потенціалу. Торгівля формує

близько 12 % ВВП і поступається лише промисловості та сільському господарству.

На сучасному етапі в торгівлі відбуваються складні процеси і трансформації: демонополізація, лібералізація, структурна перебудова, економічна інтеграція, по суті, усіх внутрішніх товарних ринків. Процеси відбуваються некоординовано, непослідовно, без урахування соціально-економічних наслідків і в умовах відсутності державної торговельної політики й ефективної системи регулювання. Внаслідок цього виникають серйозні макроекономічні проблеми, протиріччя та диспропорції.

Сучасні дослідники вітчизняної торгівлі, зокрема О. Азарян, І. Бланк, Я. Гончарук, В. Лагутін, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, А. Садеков, Л. Саркісян, В. Точилін, Н. Ушакова, у своїх працях теоретично обґрунтували і практично узагальнили більшість із зазначених процесів.

Проблема полягає в тому, що внутрішня торгівля не включає найбільш важливої функції – забезпечення потреб населення. За даними дослідження домашніх господарств, сукупні споживчі витрати складають 109,5 млрд. грн. з наступною структурою споживання (табл. 4.29).

Таблиця 4.29

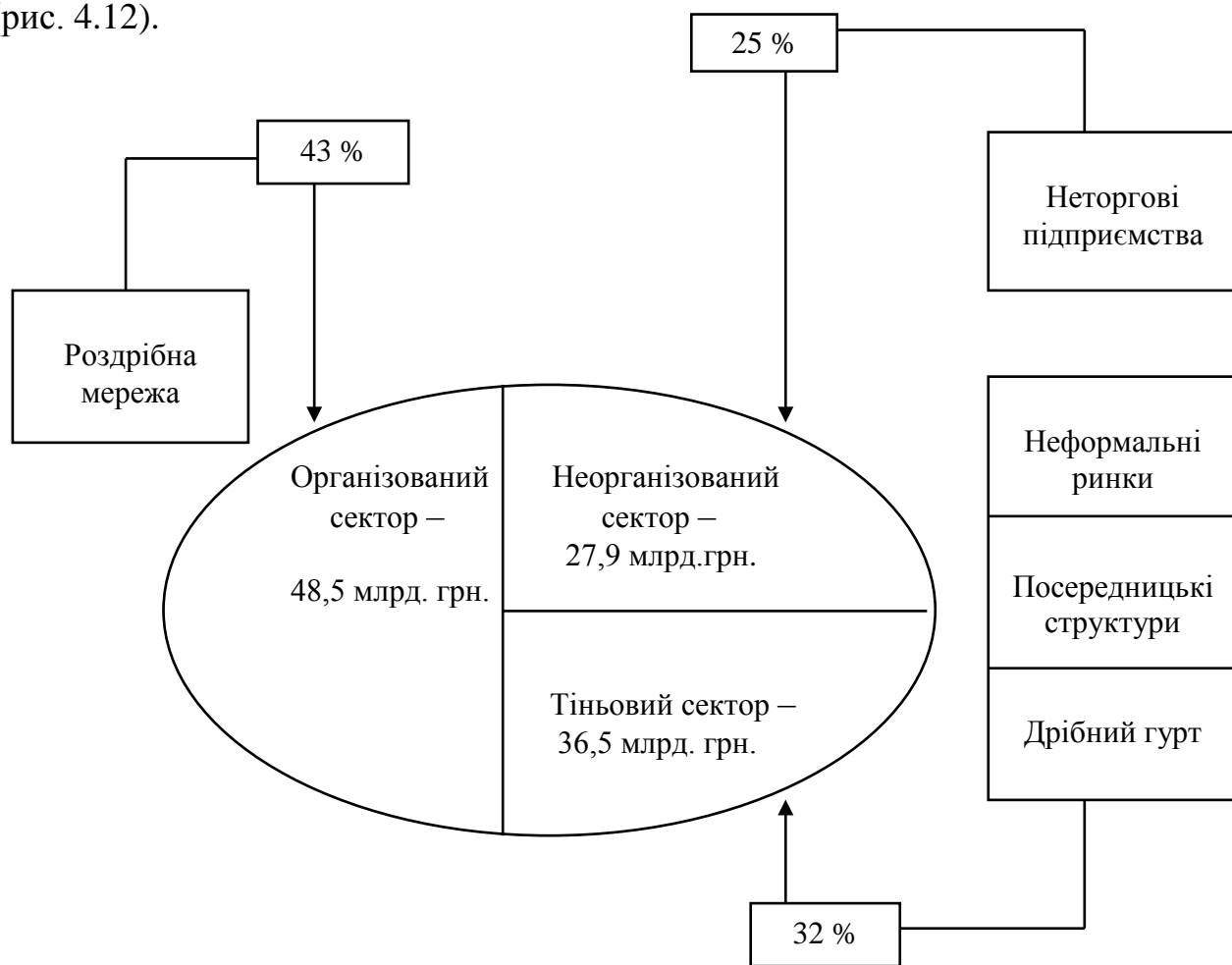
Споживчі витрати домогосподарств і частка торгівлі в їх забезпеченні (млрд. грн.)

Структура витрат	Обсяги споживання	Частка організованої торгівлі в забезпеченні потреб, %
Продукти харчування	85,0	20
Тютюнові вироби, алкогольні напої	4,1	100
Одяг, взуття	7,6	13,5
Товари домашнього вжитку, побутова техніка	12,6	47,6

Через організовану торгівлю населення задовольняє лише частку своїх матеріальних потреб – 20 % продтоварів і 47,6 % непродтоварів домашнього

вжитку. Розрив між товарооборотом і обсягом особистого споживання підтверджують також інші цифри. Так, у 2006 р. вартість споживчого кошика складала 342 грн. у місяць на особу, а товарооборот на душу населення не перевищував 85 грн. Отже, торгівля забезпечує лише 25 % вартості споживчого кошика. Для країни з ринковою економікою це аномальне явище. Тому в стратегічному плані необхідно: розширити сферу обігу товарів і послуг, матеріально-технічну базу; стимулювати всі форми торгівлі, щоб довести обсяг товарообігу хоча б до рівня 1990 р. (зараз він складає лише 50 % зазначеного рівня); звузити натуральне споживання, особливо у сільській місцевості.

Найскладніше стратегічне завдання – виведення торгівлі з “тіні”. Тіньовий, тобто неоподаткований оборот досягає величезних розмірів (рис. 4.12).

Рис. 4.12. Секторальна структура товарообороту

Він становить 36,5 млрд. грн. щорічно, або 75 % обороту роздрібно́ї торгівлі. Детінізація роздрібно́ї торгівлі – процес тривалий, який залежить від механізмів дерегуляції малого бізнесу та податкового навантаження. Що стосується оптової торгівлі, для її детінізації потрібні складні механізми та ще більш тривалий час.

Інша макроекономічна проблема сучасного розвитку торгівлі полягає у її внутрішній і міжгалузевій незбалансованості. В Україні немає балансової погодженості між потребами, доходами та витратами населення. У результаті ситуація стала парадоксальною. Витрати населення України перевищують доходи: в 2003 р. – у 1,25 рази, а у 2006 р. – в 1,39 рази. По деяких регіонах цей розрив складає 1,5 – 2,2 рази. Це явище в значній мірі можна пояснити репатріацією доходів трудової міграції з інших країн. Поступають великі суми (за різними оцінками, 3 – 5 млрд. дол. у рік), але вони, по суті, не враховуються. Крім того, набув розвитку механізм кредитування покупок.

Серйозний дисбаланс можна спостерігати також між товарооборотом і товарними ресурсами. Для нормального функціонування внутрішнього споживчого ринку необхідні товарні ресурси в розмірі 140 – 150 млрд. грн. Вітчизняне виробництво спроможне забезпечити товарів на 55 – 60 млрд. грн. Інша частина поповнюється за рахунок імпорту, що викликає негативні наслідки.

Суттєві деформації існують у фінансовому механізмі функціонування торгівлі. У цій сфері сконцентровані величезні оборотні кошти. Однак власні кошти не перевищують 10 % (на підприємствах інших видів діяльності – 50-60 %). Позиковий капітал дорівнює 10 грн. на 1 грн. власного капіталу, однак він має своєрідну структуру джерел. Кредити банків не перевищують 7 %, а основна частина, тобто 72 – 75 % – товарний кредит. Такий фінансовий механізм дестабілізує товарне виробництво, не стимулює активність торгівлі, призводить до зростання дебіторської і кредиторської заборгованості. Стратегічні пріоритети вирішення проблем дисбалансів торгівлі: відновлення міжгалузевих, товарних, матеріальних і грошових балансів, балансова

погодженість ресурсів у торгівлі, причому на рівні центральних органів влади; розробка та впровадження нормативів, індикаторів, перехід підприємств торгівлі на поточне і перспективне планування; формування в торгівлі економічного ринкового механізму.

Розгалуженої мережі оптових баз, яка в доперебудовний період забезпечувала 70 – 80 % обороту торгівлі, в даний час не існує. На ринку споживчих товарів оптова торгівля перейшла зі сфери великих підприємств у русло дрібнооптової торгівлі, значна частина якої є не легалізованою. Частка організованої оптової торгівлі в забезпеченні роздрібного товарообороту не перевищує 20 %. В цьому полягає стратегічна помилка в управлінні й організації оптового обороту.

Особливе місце у функціональній структурі торговельної сфери займає роздрібна торгівля. Вона розвивається суперечливо та проблематично. У цій сфері функціонує близько 40 тис. роздрібних підприємств, 2,5 тис. ринків, близько 25 тис. одиниць дрібнороздрібної мережі та інше. У цілому тут зосереджено не менше, ніж 120 тис. об'єктів торгівлі. Об'єкти торгівлі переважно дрібні. Середня торговельна площа одного підприємства складає 98 м², а річний оборот – близько 400 тис. грн. До того ж роздрібна мережа скоротилася зі 120 тис. магазинів у 1990 р. до 62 тис. у 2006 р. За цей період забезпеченість населення торговельною площею зменшилася вдвічі.

Оптимізація роздрібної мережі, легалізація торгівлі потребує: створення великих, переважно вітчизняних, універмагів, універсамів, супер- та гіпермаркетів, чия мережа повинна переважати в обороті (60 – 70 %), а в кількості підприємств зайняти 30 – 35 %; розвитку глибоко спеціалізованих підприємств, дисконтних магазинів, посилкової торгівлі; трансформації ринків у торговельно-сервісні центри.

Усі вказані напрямки мають соціальну спрямованість і економічний зміст. Тому вони повинні комплексно реалізуватися в межах ефективної системи управління й активної державної політики [3].

4.10. Регіональні підходи до розміщення і розвитку міжгалузевих господарських комплексів

Характеризуючи міжгалузеві господарські комплекси, в попередньому матеріалі значна увага була приділена їх розміщенню в окремих регіонах. В цьому підрозділі надаються особливості регіонального підходу до розміщення і розвитку складових деяких міжгалузевих комплексів як приклад даного спрямування регіональної економіки.

Необхідність розвитку гірничо-металургійного комплексу та металургійних підприємств України по інноваційному шляху очевидна. Станом за 2006 р. обсяги освоєння капітальних інвестицій по регіонах мали наступні значення: по Донецькій області – 589,7 млн. грн. (+216,8 млн. грн. до підсумків 2005 р.); по Луганській області – 108,0 млн. грн. (+6,4 млн. грн. до підсумків 2005 р.); по Дніпропетровській області – 81,0 млн. грн. (-23,9 млн. грн. до підсумків 2005 р.); по Запорізькій області – 136,3 млн. грн. (-76,9 млн. грн. до підсумків 2005 р.). При цьому за рахунок капітальних вкладень здійснені заходи щодо охорони навколишнього середовища на суму 58,5 млн. грн., що складає 6,4 % від загальних інвестицій і на 16,8 млн. грн. більше, ніж у 2005 р. В даний час металургійні підприємства Донецької області впроваджують інновації і реалізують інвестиційні проекти, спрямовані на оптимізацію технології виробництва й підвищення, таким чином, ефективності діяльності. На розвиток металургійних підприємств у 2006 р. було спрямовано інвестицій в основний капітал на 7,8 % більше в зіставних цінах порівняно з 2005 р. (в цілому по промисловості – на 4,2 %).

Пріоритетним напрямком в роботі металургійного комплексу залишається поліпшення структури сталеплавильного виробництва. Зокрема, починаючи з 1997 р., у сталеплавильному виробництві Донецької області переважаючим став киснево-конверторний спосіб виплавки. У 2006 р. цим способом вироблено 54,5 % сталі. Випереджаючими темпами зростає випуск електросталі [38].

Темпи розвитку промислового виробництва нерівномірні і залежать від територіального фактора (табл. 4.30).

Таблиця 4.30

**Розподіл підприємств за темпами змін обсягів
промислового виробництва**

Показники Території	Із загальної кількості питома вага підприємств,		
	які у 2006 р. порівняно з 2005 р.		які практично не працювали в 2006 р.
	збільшили обсяг промислового виробництва	зменшили обсяг промислового виробництва	
Україна	47,6	42,5	9,9
Автономна Республіка Крим	44,3	40,7	15,0
області			
Вінницька	40,6	39,4	20,0
Волинська	51,3	39,8	8,9
Дніпропетровська	51,0	41,8	7,2
Донецька	56,1	40,3	3,6
Житомирська	44,8	46,4	8,8
Закарпатська	45,0	42,9	12,1
Запорізька	51,7	44,0	4,3
Івано-Франківська	47,1	41,8	11,1
Київська	44,6	45,0	10,4
Кіровоградська	41,3	37,4	21,3
Луганська	51,3	39,8	8,9
Львівська	48,8	45,1	6,1
Миколаївська	43,6	41,8	14,6
Одеська	51,5	38,9	9,6
Полтавська	47,1	43,6	9,3
Рівненська	44,8	41,9	13,3
Сумська	49,1	38,5	12,4
Тернопільська	39,1	48,3	12,6
Харківська	48,0	43,7	8,3
Херсонська	44,4	42,8	12,8
Хмельницька	40,7	47,3	12,0
Черкаська	42,4	46,8	10,8
Чернівецька	44,3	38,4	17,3
Чернігівська	43,3	46,7	10,0
міста			
м. Київ	52,5	42,7	4,8
м. Севастополь	57,9	27,4	14,7

Існує кілька причин нестабільної ситуації в промисловому машинобудівному секторі Запорізької та Луганської областей, які не мають проблем з потужними виробничими можливостями, трудовим потенціалом, матеріальними ресурсами тощо. Головні причини полягають у подорожчанні енергоресурсів (газу, нафти), нестабільності внутрішньої політичної ситуації в країні.

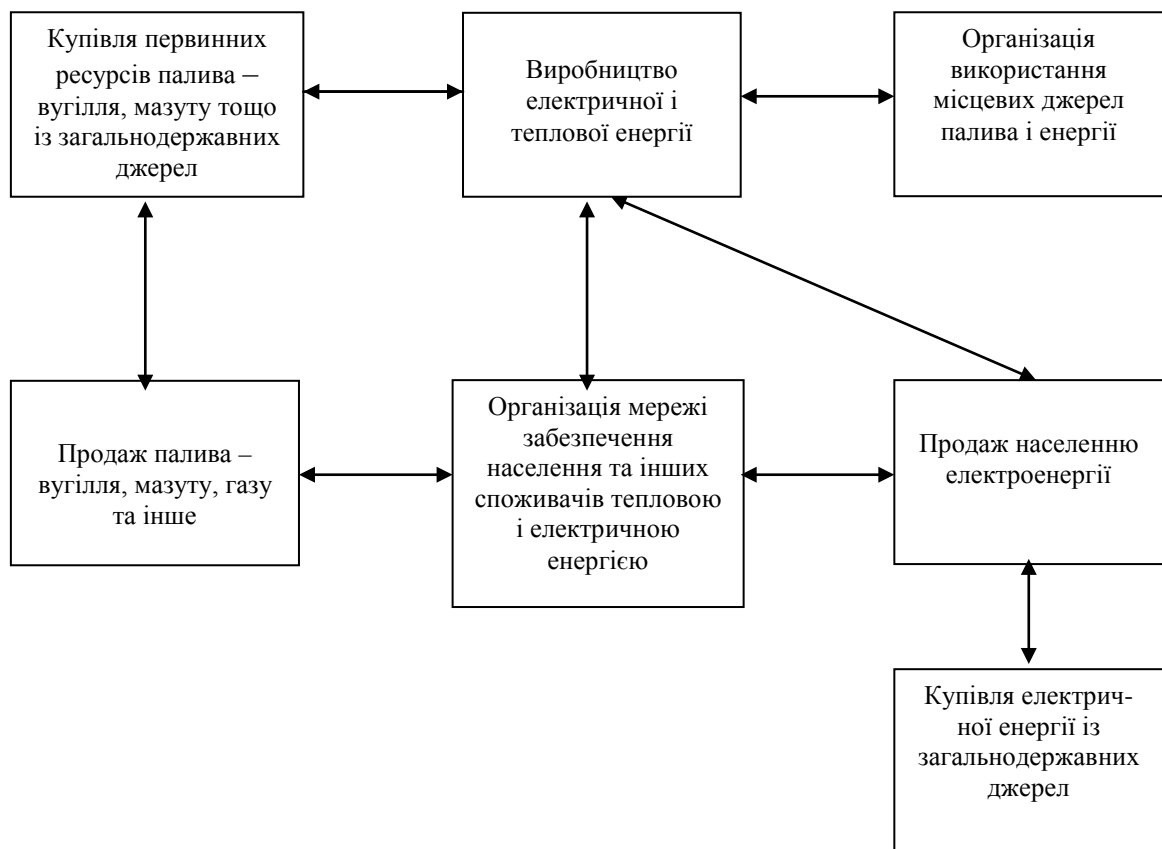
Як видно з вищенаведених даних, можна виділити три категорії регіонів за ступенем зростання промислового виробництва: з депресивною динамікою – яскравим представником є Тернопільська область; представником сталого розвитку є Київська область; з динамікою зростання – Донецька область.

Темпи розвитку машинобудівної галузі та основні макроекономічні показники регіонів безпосередньо впливають на відтворення і відновлення машинобудування. На основі регіональних особливостей розвитку підприємств машинобудівного комплексу з урахуванням трансформації відносин власності (суперечність функціонування господарства на мікро- і макрорівнях, ускладнення та збагачення механізму управління, тісніший зв'язок макрорегулювання з урахуванням впливу факторів зовнішнього середовища, зокрема соціальної сфери) доцільно сформулювати наступні принципи формування сучасної системи регіонального управління машинобудуванням як видом економічної діяльності:

- підвищення ролі державного управління, перетворення держави в безпосереднього учасника економічних процесів;
- необхідність поєднання принципів самоорганізації (ринкових відносин) і державного впливу на економіку;
- перетворення регіональних факторів машинобудування в особливий суб'єкт економіки;
- використання матеріальних чинників у формуванні стратегії економічного розвитку машинобудування регіонів, включаючи природно-екологічний, ресурсно-виробничий, інноваційно-освітній потенціал.

Слід звернути увагу на краще використання наявного економічного потенціалу (природно-географічного, ресурсно-екологічного, виробничого, інноваційно-освітнього і трудового) та фінансового самозабезпечення. Для ряду регіонів пріоритетна інноваційно-промислова орієнтація, що ґрунтується на досвіді таких країн як Японія, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг тощо. Для інших – сировинна і переробна промисловість, зокрема машинобудування, яке є головним напрямом розвитку та стабілізації економіки держави [32].

Діяльність комплексу регіональної теплоенергетики, основні функції у системі та їх взаємозв'язок показано на рисунку 4.13.

Рис. 4.13. Функціональні зв'язки у системі регіональної теплоенергетики

Центральною функцією системи регіональної теплоенергетики є організація мережі забезпечення населення та інших споживачів тепловою і електричною енергією. Створення високоефективної енергозберігаючої мережі повинно мати багатоваріантне вирішення за рахунок застосування

різних типів техніки, в тому числі теплоелектроцентралей, мінікотелень для опалювання невеликих житлових масивів, котлів для окремих будинків, індивідуальних котлів для обігрівання квартир.

Споживання енергоносіїв за регіонами надається в таблиці 4.31.

Таблиця 4.31

Споживання енергоносіїв за регіонами у 2007 р.

Енергоносії Території	Вугілля, тис. т	Брикети вугільні, тис. т	Газ природний, млн. м ³	Бензин моторний, тис. т	Газойлі (паливо дизельне), тис. т	Мазути топкові важкі, тис. т	Дрова для опалення, тис. м ³ щільних
Україна	71009,8	21,0	67994,9	4821,8	6050,5	1203,3	2511,9
Автономна Республіка Крим	143,5	-	1621,0	222,7	201,3	31,1	67,0
області							
Вінницька	2206,0	0,2	1578,9	152,9	218,6	16,8	62,3
Волинська	98,3	-	668,5	101,3	157,0	5,8	141,4
Дніпропетровська	11968,2	-	7320,6	379,4	547,8	57,2	24,6
Донецька	31175,4	-	10836,7	358,1	469,5	205,5	31,4
Житомирська	45,6	0,6	1020,3	121,1	149,4	2,5	312,7
Закарпатська	27,8	0,7	839,4	131,3	129,9	3,1	119,7
Запорізька	4795,6	-	2977,8	229,8	240,9	12,8	19,6
Івано-Франківська	4458,5	-	2497,7	103,9	285,4	10,7	46,3
Київська	1606,7	12,4	2894,7	300,5	291,4	12,4	77,7
Кіровоградська	303,5	5,3	644,0	106,4	137,0	9,5	105,1
Луганська	8399,8	-	4831,8	181,0	205,8	716,1	60,7
Львівська	1156,2	-	2852,9	258,7	330,2	3,9	107,6
Миколаївська	38,1	-	1477,4	115,3	199,0	5,2	28,5
Одеська	132,2	0,1	2773,6	288,9	411,8	37,2	41,1
Полтавська	51,5	0,1	4490,5	173,2	324,1	27,7	52,2
Рівненська	49,5	0,1	1529,5	78,3	149,9	1,9	124,6
Сумська	92,2	0,6	1744,8	113,2	119,9	0,2	127,3
Тернопільська	35,7	0,0	877,9	82,3	121,4	0,2	35,5
Харківська	2790,6	-	4427,9	243,6	291,8	9,0	197,6
Херсонська	67,5	-	545,9	126,1	150,7	5,4	81,2
Хмельницька	435,9	0,7	1156,7	126,2	148,6	2,1	87,8
Черкаська	279,5	0,1	2754,0	158,2	198,5	4,7	114,9
Чернівецька	51,6	0,1	454,3	79,9	96,0	0,5	133,8
Чернігівська	337,3	-	1178,2	99,6	102,7	3,2	275,1
міста							
м. Київ	254,1	-	3769,5	455,0	343,1	2,2	35,2
м. Севастополь	8,9	-	230,3	34,9	28,8	16,3	0,9

З її даних можна зробити висновок щодо певної відповідності обсягів спожитих енергоносіїв населенню, яке проживає в регіонах, з коригуванням на співвідношення міського і сільського населення, кліматичні умови та близькість чи наявність на території конкретних видів енергоносіїв.

У країнах Європейського Союзу 24 % підприємств мають власні джерела енергопостачання. Лідерами у застосуванні генеруючих джерел у промисловості є Голландія, Іспанія, Німеччина та Франція. Значного поширення набули парові і газові турбіни, а також дизельні двигуни.

В нашій державі у Львівській області функціонують: чотири блокстанції, які розміщені при великих промислових підприємствах і в основному забезпечують їх електроенергією – ТЕЦ Львівського МКП „Львівтеплоенерго”, ТЕЦ ВАТ „Жидачівський целюлозно-паперовий комбінат”, ТЕЦ Дрогобицького АТ „НПК – Галичина”, МДКП „Розділтеплокомуненерго”; чотири теплоелектроцентралі цукрових заводів – Радеківського, Золочівського, Самбірського та Ходорівського. У Білій Церкві Київської області функціонує ТЕЦ, що виробляє 35 % теплової енергії, яка споживається у місті. Загалом в Україні сумарна потужність ТЕЦ станом на початок 2006 р. становила 12 % від потужності усіх генеруючих джерел.

Великий інтерес викликає застосування поквартирних обігрівачів. Поквартирне обладнання газовими котлами дає значні позитивні результати. Воно знижує вартість комунальних послуг на тепlopостачання і гаряче водopостачання на сім'ю із чотирьох осіб порівняно із централізованим у п'ять разів, а з урахуванням дотацій – в десять. Споживач має можливість досягнути належного комфорту і сам встановлює рівень забезпечення теплом та гарячою водою. Знімається проблема відсутності тепла і гарячої води з технічних, організаційних та сезонних причин. Здешевлюється будівництво, оскільки відпадає необхідність у дорогих тепломережах і теплових пунктах. З'являється можливість вести житлове будівництво в міських районах, не забезпечених розвиненою інфраструктурою теплових мереж і знімається

проблема окупності системи опалення. Для газопостачальних організацій поквартирне опалення дозволяє отримати економію газу на 30 – 40 %.

Недоліком поквартирного обігріву є, по-перше, орієнтація на газ як теплоносії, що в основному імпортується в Україну, по-друге, недостатньо ефективне використання газу тільки для виробництва тепла. Більш доцільним є комбіноване вироблення електроенергії та тепла. Ефективність використання палива на теплоелектроцентралях у сучасних установках сягає 95 %. Для прикладу, заміна роздільного енергопостачання на комбіноване у зв'язку з будівництвом ТЕЦ у Зебрюгге (Бельгія) привела до економії 28 % палива.

Важливою функцією системи регіональної енергетики є організація забезпечення вугіллям, іншим паливом, газом населення, для якого недоступне споживання теплової енергії. Сьогодні в паливно-енергетичному забезпеченні регіональної теплоенергетики практично в усіх регіонах склалася негативна тенденція: випередження споживання газу порівняно зі споживанням вугілля. Вона має щонайменше два від'ємні наслідки: по-перше, збільшується енергетична залежність від імпортних енергоносіїв (газу); по-друге, зменшуються обсяги інвестування вітчизняних виробників вугілля. Пріоритет слід віддавати збільшенню обсягів споживання вугілля, оскільки на виробництво однакової кількості електроенергії у вартісному виразі потрібно на 15 – 20 % менше вугілля, ніж газу.

Промислові запаси місцевого палива і обсяг його видобутку дозволяють забезпечити об'єкти малої теплоенергетики конкретної області на визначений період з урахуванням заміни значної частини природного газу і рідкого палива, які використовуються в даний час. Крім того, одним із суттєвих пріоритетів розвитку регіональної теплоенергетики є застосування місцевих нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії (НВДЕ) у виробництві, комунальному господарстві та побуті. Ресурси НВДЕ існують постійно і можуть бути використані набагато ефективніше за традиційне органічне паливо. До них відносять сонячне випромінювання, вітер, біомасу,

гідроенергію малих річок, теплову енергію довкілля, енергію морських хвиль, термальних вод, а також теплові скиди промисловості тощо, які є перспективними для ефективного використання на території України. Важливо відзначити, що ці джерела енергії є практично невичерпними. Їх потенціал майже незмінний у часі, видобуток і транспортування не спричинюють забруднення навколишнього середовища.

Вдосконаленню структури балансу теплоносіїв у регіональній теплоенергетиці повинна сприяти модернізація виробничих потужностей котелень малої теплоенергетики, яка забезпечує життєдіяльність сільських населених пунктів, селищ міського типу і районних центрів. Так, наприклад, у Вінницькій області вона включає в себе 589 котелень тепловою потужністю більше 1 МВт, у тому числі 233 виробничих і 356 комунально-побутових, в яких встановлено 1770 котлів різних типів малої потужності. Сумарна теплопродуктивність котелень становить 707 МВт. Котельнями малої теплоенергетики вироблено у 2006 р. 12738 тис. ГДж теплової енергії і використано 543 тис. т умовного палива.

Мала теплоенергетика даної та інших областей характеризується значним споживанням дефіцитного для України дорогого вуглецевого палива і одночасно низькою ефективністю його використання. Тому важливим фактором самоенергозабезпечення територій України є заміна вуглецевого палива альтернативним із застосуванням енергоефективних технологій.

Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства в регіональному розрізі надаються в таблиці 4.32.

З даних таблиці можна зробити наступні висновки:

- по всіх регіонах та в цілому по державі обсяги продукції, робіт і послуг лісового господарства вирости;
- найбільш вагомих результатів у даній галузі досягли Житомирська, Київська, Львівська, Рівненська, Чернігівська області, територія яких в значній мірі покрита лісами.

Таблиця 4.32

Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства*(у фактичних цінах; млн. грн.)*

Роки Території	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	744,4	824,2	946,8	1108,9	1594,6	1991,1	2451,1	2956,3
Автономна Республіка Крим	6,4	4,6	5,5	7,6	8,6	11,9	16,9	21,8
області								
Вінницька	27,6	34,8	32,9	41,0	57,9	77,5	102,2	121,0
Волинська	26,8	45,5	51,8	53,6	75,1	96,2	118,0	148,9
Дніпропетровська	4,5	4,7	5,1	6,0	8,1	11,1	14,2	18,0
Донецька	3,3	3,0	2,9	2,5	6,9	9,5	12,6	16,6
Житомирська	93,6	100,3	116,5	141,0	215,0	258,9	322,5	387,4
Закарпатська	58,2	58,0	69,6	68,6	91,6	107,9	130,6	162,5
Запорізька	2,4	2,7	2,8	3,2	4,3	6,1	9,6	12,5
Івано-Франківська	37,9	38,0	50,5	46,5	72,8	97,0	114,3	148,6
Київська	68,1	74,8	91,6	109,0	143,1	170,9	196,1	225,6
Кіровоградська	10,6	9,5	10,1	14,2	20,1	22,3	30,3	40,6
Луганська	12,2	13,2	14,8	16,0	21,1	27,6	35,9	47,4
Львівська	62,7	63,2	67,7	83,9	128,8	157,5	193,4	235,4
Миколаївська	3,4	3,9	4,4	1,8	6,9	9,7	14,1	18,2
Одеська	4,4	6,8	12,0	8,4	16,7	21,7	28,4	34,8
Полтавська	20,2	17,6	19,2	23,3	35,9	47,9	59,0	62,1
Рівненська	63,0	82,0	92,1	108,3	151,9	191,6	225,4	278,9
Сумська	34,0	43,5	50,8	65,1	91,6	114,5	168,1	189,9
Тернопільська	18,2	15,9	16,0	22,2	33,5	37,5	46,9	56,1
Харківська	40,7	36,2	37,0	44,2	59,3	75,3	83,3	91,2
Херсонська	3,7	3,9	5,4	8,3	15,3	19,8	25,0	43,2
Хмельницька	33,3	37,1	46,6	61,8	83,1	98,1	116,8	124,5
Черкаська	23,7	28,1	30,7	40,2	56,0	75,6	91,0	113,0
Чернівецька	33,5	33,1	42,3	45,0	69,7	82,1	107,9	131,5
Чернігівська	48,1	58,7	62,8	78,6	109,3	142,5	167,9	197,9
міста								
м. Київ	3,3	4,5	4,9	7,0	10,3	17,7	18,0	25,3
м. Севастополь	0,6	0,6	0,8	1,6	1,7	2,7	2,7	3,4

Трансформування сільського господарства України характеризується суперечливістю, що визначається багатогранністю комплексу, складністю перетворень, які відбуваються на різних рівнях соціально-економічної системи. За зовнішньої однотипності, існують регіональні відмінності, які потрібно враховувати при розробці політики поступального розвитку

аграрного сектора. Над питаннями регіональної аграрної економіки та політики працює широке коло вчених, зокрема С. Дорогунцов, С. Іщук, Ф. Заставний, М. Паламарчук, Д. Стеченко, Н. Тимчук, М. Чумаченко, О. Шаблій та ін.

Своєрідність регіональних підходів пояснюється необхідністю врахування особливостей окремих регіонів, обумовлених кліматичними, геополітичними, історичними, культурними та іншими традиціями, зв'язками і пріоритетами. Наприклад, значними є відмінності аграрного господарювання у Східній і Західній Україні.

Важливість регіональної аграрної політики пов'язана з тим, що у діяльності аграрної системи можуть відбуватись структурні чи функціональні зміни на рівні регіонів під впливом окремих чинників – природно-кліматичних, соціально-економічних, екологічних, техногенних та ін.

Політика, яка стосується безпосередньо функціонування аграрного сектора конкретного регіону, ґрунтується на соціально-економічних пріоритетах при одночасному врахуванні інституціональних, ресурсних, екологічних та інших регіональних особливостей як невід'ємних конструктивних компонентів системи. Її механізми базуються на формуванні регіональних ринкових інститутів і стимулюванні регіонального розвитку. Регіональні інститути поділяються на:

- структурні – органи регіонального й місцевого самоврядування, адміністративно-територіальні структури, регіонально-нормативна база;
- функціональні – стабільність норм і правил, механізми виконання контрактів, соціологія селянства та фермерства, філософія аграрного ринку та ін.

У свою чергу, у складі механізмів стимулювання сталого регіонального розвитку можна виділити: економічні – державна цільова допомога, регіональна фінансова підтримка, лізинг, технологічний розвиток тощо; соціальні – профорієнтація і підвищення кваліфікації працівників, проведення соціологічних досліджень та ін.

Основна мета сучасної аграрної політики – зберегти деякі тенденції зростання виробництва 2000 – 2007 рр. (табл. 4.33), використавши фактори росту для закріплення результатів та недопущення спаду. Цього можна досягнути через заходи дієвої регіональної політики, що повинні мати вихід на господарське управління. Розвиток аграрного підприємництва може стати органічною складовою формування нових взаємовідносин в аграрній сфері, що охоплюють процеси виробництва, обміну та споживання.

Таблиця 4.33

Продукція сільського господарства

(у порівнянних цінах 2005 р.; млн. грн.)

Роки Території	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	77889	85796	86784	77271	92531	92586	94895	88769
Автономна Республіка Крим	2848	2810	2659	2577	2907	3066	3155	3577
області								
Вінницька	4668	4875	4922	4302	5028	5152	5448	5048
Волинська	2500	2632	2655	2630	2870	2872	2826	2903
Дніпропетровська	4197	5017	5019	4337	5286	5652	5937	5118
Донецька	4160	5036	5046	3859	5153	5268	4987	4525
Житомирська	2988	2810	2914	2901	3245	3171	3216	2983
Закарпатська	1834	2011	2068	2138	2124	2103	2096	2077
Запорізька	2897	3544	3305	2475	3403	3598	3805	3005
Івано-Франківська	2275	2327	2422	2366	2419	2404	2462	2530
Київська	4382	4642	5023	4831	5465	5843	6376	6418
Кіровоградська	2658	3565	3615	2986	3756	3731	3781	2728
Луганська	1984	2077	2217	2110	2453	2958	2811	2605
Львівська	3958	3738	4197	4071	4126	4058	4265	4293
Миколаївська	2019	2936	2834	2064	3176	2811	3076	1903
Одеська	3921	4640	4575	3788	5395	4472	4668	2902
Полтавська	3265	3907	4135	3520	4582	4792	4964	5069
Рівненська	2412	2497	2696	2515	2813	2633	2757	2836
Сумська	2954	3021	2996	2824	3085	2966	2869	2960
Тернопільська	2667	2473	2624	2454	2704	2672	2893	2997
Харківська	4310	5268	5208	4332	5145	5539	5042	5204
Херсонська	2830	3297	2990	2328	3280	3287	3479	2800
Хмельницька	3672	3756	3758	3296	3993	3494	3613	3909
Черкаська	3735	3892	3885	3650	4447	4731	4995	4765
Чернівецька	1662	1834	1798	1640	1840	1863	1882	1984
Чернігівська	3096	3191	3223	3277	3837	3452	3492	3630

Важливим напрямком регіональної політики має стати розвиток структурних елементів АПК. Наприклад, у областях, де слабо розвинена переробна база, яка у конкурентній боротьбі програє підприємствам з інших регіонів, сільськогосподарську продукцію скуповують заготівельники із суміжних областей, залишаючи місцевих переробників без сировини; з іншого боку – місцеві магазини заповнені не своєю готовою продукцією. Необхідне запровадження комплексу регіональних заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності місцевих економічних суб'єктів – як сільськогосподарських підприємств, так й індивідуальних товаровиробників. Цьому також має сприяти розвиток регіональної інфраструктури аграрного ринку.

Оптимальною з точки зору ринкового механізму є децентралізована система управління з передачею стратегічних функцій регіонам. При цьому державна політика на етапі прийняття конкретних рішень стає перед дилемою: з одного боку, необхідно згладжувати відмінності; з іншого – запроваджувати пільгові умови розвитку депресивних територій. Водночас виникає суперечність у формі загострення регіональних диспропорцій. Штучно створені переваги для певного регіону через пільги, фінансову підтримку, лобіювання інтересів тощо тимчасово дають певні результати. Але такий стан не буде тривалим у силу ряду причин: руйнування автоматичних важелів ринкового регулювання; порушення принципів економічної справедливості; втрати регіонами та окремими товаровиробниками зацікавленості щодо розширення і нарощування аграрного виробництва.

Низька ефективність використання вітчизняної аграрної ресурсної бази формує дисбаланс між величиною потенціалу та реальним станом розвитку сектора. Зважаючи на значну площу території країни, розподіл аграрного потенціалу доволі нерівномірний. До цього додається різна продуктивність його використання в окремих регіонах. Враховуючи даний фактор, а також неоднакове ставлення місцевої влади до аграрного виробництва, у підсумку

маємо відмінності регіональної аграрної політики. Це призводить до посилення регіональних аграрних диспропорцій. Відзначені фактори сприяють поглибленню суперечностей між місцевою й центральною владою щодо стимулювання та розвитку аграрного сектора. Поряд із цим і на суто регіональному рівні можуть бути перекоси, пов'язані з реалізацією повноважень регіональної влади та органів місцевого самоврядування.

Однією зі складових формування нових управлінських відносин в аграрному секторі є сільське самоуправління, системні елементи якого потребують подальшого розвитку. Необхідно ініціювати створення нових інститутів, що забезпечують поєднання зусиль державних органів влади, місцевого самоврядування, товаровиробників, громадських організацій. Важливу роль повинні відігравати регіональні громадські організації, які на селі або відсутні, або перебувають в зародковому стані.

Для прикладу визначимо пріоритетні напрямки розвитку аграрного сектора та переробної промисловості конкретної Запорізької області. При цьому варто виходити з головної мети – задоволення потреб населення основними продуктами харчування, забезпечення переробних підприємств сільськогосподарською сировиною, виробництво продукції високої якості і створення необхідних запасів продовольства та сільськогосподарської сировини для міжрегіонального обміну.

Досягнення цієї головної мети вимагає в першу чергу припинення спаду виробництва й створення економічних умов, які сприяли б подальшому збільшенню обсягів сільськогосподарської продукції. Особливу увагу необхідно приділити підприємствам переробної промисловості. У даній сфері передбачається радикально змінити інвестиційну політику. Наявні кошти мають бути спрямовані на реконструкцію і відновлення матеріально-технічної бази діючих підприємств. Приймаючи до уваги, що в номенклатурі виробів переробної промисловості відсутні продукти, для виготовлення яких в області є достатньо сировини, необхідно освоїти нові виробництва – сушеної та мороженої продукції (овочів, плодів і ягід), а також

плодоовочевих консервів для дитячого харчування. Доцільне створення виробництва кормового білка, деяких видів біопрепаратів із продуктів переробки м'ясо-молочної промисловості [7].

Розділ 5

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

5.1. Підвищення ролі України у світових господарських зв'язках

Україна, як самостійна держава, прагне посилити свою роль та ступінь впливу у господарських зв'язках на світовому і європейському рівнях.

Активне залучення держави до системи світогосподарських зв'язків підвищує значущість зовнішньоекономічних відносин, що базуються на рівноправній і взаємовигідній основі. Проте включення економіки країни до глобальних процесів і структур відбувається суперечливо та неоднозначно. Протягом періоду незалежного розвитку сформовано економічні, матеріальні, правові та інституційні передумови для інтеграції її економіки у світові цивілізаційні процеси. Здійснено поступовий перехід від повністю ліберального режиму зовнішньої торгівлі (1992 – 1995 рр.) до підвищення конкурентоспроможності виробництва, захисту вітчизняного товаровиробника, диверсифікації зовнішньоторговельних зв'язків відповідно до геополітичних, національних і регіональних пріоритетів, а також гармонізації законодавства з міжнародними вимогами і нормами.

З урахуванням, з одного боку, переважаючих світогосподарських тенденцій, а з іншого – умов, проблем та особливостей розвитку української економіки, стратегічними цілями зовнішньоекономічної політики є: інтеграція до світового господарства із забезпеченням реальної міжнародної конкурентоспроможності; міжнародна спеціалізація, скоординована з внутрішньою структурною модернізацією та орієнтована на доступні прогресуючі сектори світового ринку; міжнародна диверсифікація, спрямована на ліквідацію залежності від окремих закордонних ринків; становлення власних транснаціональних економічних структур з глобальним менеджментом; підтримання належного рівня економічної безпеки з дійовими механізмами захисту від несприятливих змін міжнародної

кон'юнктури та фінансових криз; швидка адаптація країни до міжнародних уніфікованих норм господарської і торговельної поведінки у відповідних сегментах світового ринку.

Масштаби і структура зовнішньої торгівлі, а також характер зовнішньоторговельного балансу істотною мірою визначають величину валютних надходжень і характер платіжного балансу країни. Обґрунтовані принципи митного регулювання і чітка стратегія конкурентоспроможності є важливими стимулами прогресивних структурних перетворень і макроекономічної стабілізації. Диверсифікація зовнішньоекономічних зв'язків з наданням більшої ваги залученню іноземних інвестицій та здійсненню іноземної підприємницької діяльності сприяє ліквідації застійних явищ в економіці країни. За 2000 – 2005 рр. обсяг зовнішньоторговельного обороту країни збільшився у 2,48 раза. Середньорічний приріст обсягів експорту становив 1,25 %, а імпорту – 1,26 % при середньорічному показнику приросту ВВП 1,6 %, що є свідченням деякого зменшення зовнішньої залежності та пожвавлення макроекономічної динаміки. Водночас динаміка світового ВВП і світової зовнішньої торгівлі у 2004 р. становили, відповідно, 3,7 % і 7,5 %, відображаючи зростаючу значущість зовнішньої торгівлі у сучасній світовій економіці.

Активізація зовнішньоторговельних зв'язків у цілому свідчить про зростаючу відкритість економіки країни, використання нею переваг міжнародного територіального поділу праці.

Перетворенню зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) у потужний фактор економічного зростання і суверенітету в системі світогосподарських зв'язків має сприяти відпрацьована система інституціональної інфраструктури та управлінських підойм міжнародного бізнесу, яка забезпечує участь у міжнародному поділі праці та її кооперації (банків, бірж, страхових компаній, консалтингу, лізингу тощо).

Особливістю сучасних зовнішньоторговельних угод України є їх коротко- і середньостроковий характер. Про багатовекторність

зовнішньоекономічної політики свідчить наявність відносин з партнерами більш як 200 країн світу.

Ліквідація державної монополії на здійснення зовнішньоекономічних операцій і надмірна лібералізація зовнішньої торгівлі призвели до дисбалансу між загальнодержавними інтересами та цілями окремих суб'єктів господарювання або галузевих “лобі”. Втрата пріоритету інтересів держави як головного суб'єкта міжнародних економічних відносин призвела до процвітання тіньового бізнесу, надмірного експорту стратегічної сировини, нееквівалентного обміну, демпінгу та інших негативних явищ. Внаслідок такої зовнішньоекономічної політики країна зазнала значних фінансових втрат, оскільки валютні кошти від операцій осідали у зарубіжних банках і офшорних зонах. Негативний вплив на українську економіку здійснила практика ввезення до країни товарів з вітчизняної давальницької сировини та вивезення іноземних товарів під виглядом давальницької сировини, що зумовлювало зменшення надходжень від сплати мита.

Протягом 2000 – 2004 рр. експорт давальницької сировини збільшився у 6,5 раза, а її імпорт – у 1,9 раза. У 2005 р. експорт української давальницької сировини становив 33,8 млн. дол., а обсяг імпорту виготовленої з неї готової продукції – 36,5 млн. дол. Це означає, що переробка в країні давальницької сировини з наступним вивезенням виготовлених з неї товарів орієнтується на експлуатацію кваліфікованої та дешевої робочої сили. Зменшення обсягів обміну давальницькою сировиною між країнами СНД вказує на те, що саме нетрадиційні торговельні партнери охоче використовують можливості знижувати витрати свого виробництва в такий спосіб.

Значних втрат Україні завдала поширена в минулому практика ввезення під виглядом товарів критичного імпорту (без сплати ПДВ) продукції, виготовленої вітчизняними підприємствами. При цьому також вигравали приватні бізнесмени та окремі суб'єкти господарювання, а не держава.

Для завоювання сталих ніш на світовому ринку необхідно перевести зовнішньоекономічні зв'язки на довгострокову основу, що вимагає докорінної зміни зовнішньоекономічної діяльності. Довгостроковому закріпленню на ринках інших країн сприятиме, поряд з підвищенням конкурентоспроможності товарів і послуг, активізація іноземної підприємницької діяльності. На сучасному етапі перенесення виробництва до інших країн через створення спільних підприємств є найбільш імовірним шляхом співробітництва. Подає надію перспектива розвитку спільного підприємництва з традиційними партнерами і країнами, що розвиваються, у виробничих та інфраструктурних галузях, на яких вони і Україна спеціалізуються.

Аналіз спільного підприємництва як форми зовнішньоекономічної діяльності дозволяє констатувати, що воно є проявом активної політики країни на світовому ринку. Нині існує понад 7000 спільних підприємств (СП) і 2600 підприємств із 100 % іноземних інвестицій. СП функціонують в усіх видах виробничої та невиробничої діяльності: харчовій промисловості, машинобудуванні та металообробці, паливній промисловості, будівництві та виробництві будівельних матеріалів, внутрішній торгівлі, фінансовій, кредитній, страховій сферах і пенсійному забезпеченні [71].

Недосконалою є структура зовнішньоекономічних зв'язків України. У ній зовнішня торгівля переважає над такими формами, як поглиблення виробничого кооперування, науково-технічне та кредитно-фінансове співробітництво, розвиток зовнішньоекономічної інфраструктури та ін. Практично відсутні в структурі зовнішньоекономічних зв'язків послуги вітчизняних банків. Лише 19 українських банків (із 100 % іноземного капіталу) беруть участь у зовнішньоекономічних зв'язках. Операції з експорту-імпорту товарів і послуг становлять всього 17 % платежів. Водночас ці сучасні види зовнішньоекономічної діяльності здатні забезпечити інтегрування у світове співробітництво на паритетних засадах. У самій структурі зовнішньої торгівлі має місце дисбаланс у співвідношенні

товарів і послуг. Торгівля послугами в Україні становить лише 15 % вартості експорту товарів, тобто є меншою у 6,6 раза. У структурі експортних послуг провідна роль належить транспортним і послугам зв'язку. Незначна частка ділових і професійних послуг, послуг міжнародного туризму, інжинірингу та ін. Так, валютні надходження від іноземного туризму в Україні майже у 20 разів нижчі, ніж у Польщі.

Організаційно-економічний механізм міжнародних відносин, адаптований до реалій сучасного світового ринку, має забезпечити оптимізацію зовнішньоекономічних зв'язків відповідно до національних інтересів і цілей. Його основу повинні складати регулююча та координуюча функції держави. У цьому контексті зростають роль і значення управлінських підходів зовнішньоекономічних зв'язків – державної інвестиційної, валютної, митної політики та ін.

Вагомим здобутком національної системи валютного регулювання, який стимулює зовнішньоекономічну діяльність суб'єктів господарювання, стало визнання недоцільності обов'язкового викупу до офіційного валютного резерву НБУ 10 % валютних надходжень від суб'єктів господарювання. Це позитивно вплинуло на зміцнення фінансів підприємств, оновлення основних фондів і технологій, розв'язання соціальних проблем тощо. Формування міжбанківського валютного ринку та створення Української міжбанківської валютної біржі сприяли запровадженню нового порядку визначення курсу національної валюти [53].

Зовнішньоторговельна діяльність передбачає обмін товарами, послугами і капіталом між різними країнами. Звідси, зовнішня торгівля – міжрегіональний обмін товарами, послугами і капіталом (отримання кредитів). На її розвиток впливають такі фактори: поглиблення міжнародного поділу праці й ступеня інтернаціоналізації виробництва; розвиток процесів торгово-економічної інтеграції; знищення регіональних бар'єрів; формування спільних ринків, зон вільної торгівлі та ін.

Динаміка та негативні реструктуризаційні зрушення у найважливіших внутрішніх складових, що впливають на структуру зовнішньоекономічної діяльності, незбалансованість, мінливість даних факторів дозволяє говорити про те, що структура й динаміка експорту-імпорту України за період, який аналізується, характеризується такими ж ознаками. Детальніше розглянемо структуру експорту держави (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Товарна структура експорту України, %

Групи товарів	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Всього (млн. дол. США)	14572,5	16264,7	17957,1	23080,2	32672,3	34286,7		49296,1
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100
Живі тварини, продукти тваринного походження	2,5	2,8	2,1	2,3	2,0	2,1	1,0	1,5
Продукти рослинного походження	2,5	4,3	6,2	3,2	3,5	4,9	5,1	3,5
Жири та олії тваринного або рослинного походження	1,6	1,4	1,9	2,4	1,7	1,7	2,5	3,5
Готові харчові продукти	2,8	2,8	3,0	3,9	3,5	3,8	3,6	4,3
Мінеральні продукти	9,6	10,8	12,5	15,2	13,2	13,7	10,1	8,7
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	10,6	9,1	7,8	8,4	8,5	8,7	8,8	8,2
Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	1,7	1,6	1,5	1,6	1,3	1,7	2,1	2,0
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	0,8	0,8	0,9	0,8	0,6	0,6	0,8	0,8
Деревина і вироби з неї	1,5	1,4	1,6	1,7	1,6	1,6	1,6	1,7
Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	1,4	1,8	1,6	1,4	1,2	1,3	1,6	1,6
Текстиль та вироби з нього	3,7	3,8	3,6	3,3	2,7	2,7	2,4	2,0
Взуття, головні убори, парасольки	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3
Вироби з каменю, гіпсу, цементу, кераміки, скла	0,8	0,9	0,8	1,0	0,9	0,6	,7	0,7
Дорогоцінні метали, каміння та вироби з них	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,3	0,3
Недорогоцінні метали та вироби з них	44,4	41,3	39,7	36,8	39,9	41,0	42,8	42,1
Механічне обладнання; машини та механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення і звуку	9,3	10,5	9,8	10,1	9,3	8,3	8,7	10,1
Транспортні засоби та шляхове обладнання	3,0	3,4	3,8	4,3	6,2	4,8	5,4	6,7
Прилади і апарати оптичні, для фотографування або кінематографії; апарати медико-хірургічні; годинники; музичні інструменти	0,4	0,5	1,0	1,4	1,8	0,4	0,4	0,4
Різні товари і вироби	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7
Вироби мистецтва	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Товари, придбані в портах	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Різне	2,3	1,8	1,1	1,2	1,1	0,7	1,0	0,8

З наведених показників очевидно стає стабільно висока частка товарів наступних груп: недорогоцінні метали та вироби з них; продукти рослинного походження; жири та олії тваринного або рослинного походження; мінеральні продукти; продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості; текстиль і вироби з нього; механічне обладнання, прилади і апарати (оптичні, медико-хірургічні, годинники, музичні інструменти); транспортні засоби та шляхове обладнання. Якщо розглянути експортні операції в динаміці, то відбувається падіння продажу в інші країни живих тварин та продуктів тваринного походження, мінеральних продуктів, текстилю і виробів з нього, взуття, головних уборів, парасольок. Водночас спостерігається чітка тенденція до збільшення частки експорту в загальних обсягах продажу товарів за наступними видами продукції: продукти рослинного походження; жири та олії рослинного або тваринного походження; готові харчові продукти; полімерні матеріали, пластмаси та каучук; дорогоцінні метали, каміння та вироби з них; транспортні засоби та шляхове обладнання. Доцільно зазначити, що майже половину всього експорту складає продукція металургійної промисловості (недорогоцінні метали та вироби з них) [26, 77].

Питома вага України у світовій економіці досить помітна. За своїм потенціалом вона входить до першої шістки країн Європи (окрім неї – Великобританія, Італія, Німеччина, Франція, Росія). Об'єктивно це могло визначити істотну роль нашої країни у міжнародному територіальному поділі праці. Проте частка України у світовій торгівлі не надто висока. Недостатньо використовуються можливості для міжнародної кооперації, зовнішніх інвестицій тощо. Незважаючи на це, українська продукція добре відома у багатьох країнах. Для деяких країн та регіонів наша держава є важливим партнером в економічній співпраці.

Основними експортними товарами є залізна та марганцева руди, прокат чорних металів, чавун, кам'яне вугілля, кокс, кальцинована сода, азотні добрива, прокатне та ковальсько-пресове обладнання, обладнання для

хімічної промисловості, тепловози, екскаватори, літаки, енергетичне обладнання, цемент, віконне скло. У групі товарів широкого вжитку – цукор, м'ясо, соняшникова олія, борошно.

В імпорті переважають нафта, газ, руди кольорових металів, деревина, бавовна, одяг, взуття, калійні добрива, верстати та обладнання для легкої й харчової промисловості, свердловинні установки, засоби обчислювальної техніки, вантажівки, папір, целюлоза, риба, а також кондитерські та плодоовочеві вироби, алкогольні напої. З країн Східної Європи Україна імпортує машини, верстати, комплексне промислове устаткування для хімічної, меблевої і харчової промисловості, рухомий залізничний склад, судна, автомобілі, побутові електроприлади, медикаменти тощо.

Держава бере досить активну участь в економічному співробітництві з промислово розвиненими країнами світу. Понад 20 країн (Австрія, Великобританія, Голландія, Італія, Норвегія, Франція, Фінляндія, ФРН, Швейцарія, Швеція, США, Японія та ін.) отримують з України промислову продукцію і сировину: залізну й марганцеву руди, кокс, чавун, прокат чорних металів, графіт, металургійне та гірничо-шахтове устаткування, штучні алмази, металообробні верстати, прилади, автотранспортувачі, а також одяг, олійне насіння, олію та ін.

В економічних зв'язках із зарубіжними державами використовується науково-технічне співробітництво (торгівля патентами, ліцензіями, технічним досвідом тощо), яке сприяє прискоренню темпів економічного розвитку, раціональному використанню природних ресурсів, автоматизації і механізації технологічних процесів, скороченню строків будівництва підприємств, підвищенню ефективності капіталовкладень, розширенню сфери міжнародних відносин. Науково-технічне співробітництво здійснюється у наступних формах: матеріальній, тобто через обмін продукцією; нематеріальній – у вигляді креслень, формул, обміну інформацією, літературою тощо; послуг фахівців і технічного персоналу в галузі менеджменту, маркетингу, контролю за якістю.

У зовнішньоекономічних зв'язках використовується і така форма економічного співробітництва, як кредити. У сучасних умовах нестабільності економічного розвитку Україна зацікавлена в надходженні іноземних інвестицій в економіку. На перспективу можливе надання цільових кредитів державам, підприємствам та іншим споживачам під закупівлю вітчизняного машинобудування.

Зовнішньоекономічним зв'язкам властиві негативні риси, які проявляються у переважанні експорту сировинної групи товарів (майже 70 %), монопольній залежності від практично одного імпортера таких енергоносіїв, як нафта і газ, завезенні невиправдано великої кількості товарів споживчого призначення, незважаючи на скрутне економічне становище країни. Значні суми капіталу осідають за кордоном в результаті бартерних операцій, які становлять в експорті та імпорті близько 10 %. Високий рівень відкритості вітчизняної економіки є наслідком безсистемної торгівлі на фоні глибокої кризи. Будь-яке небажане коливання кон'юнктури світових товарних ринків призводить українських виробників до критичної ситуації [77].

Важливу роль у розвитку зовнішніх економічних зв'язків відіграють країни СНД і колишнього Радянського Союзу. Найважливішими торговельними партнерами України є Росія, Туркменістан, Білорусь, Молдова, Казахстан, Литва, Узбекистан, Грузія, Азербайджан та ін. Запровадження режиму вільної торгівлі з країнами СНД і Балтії дозволило покращити зовнішньоторговельний баланс із ними. Питома вага зовнішньоторговельного обороту з цими країнами становить 46 % від загального товарообороту, у тому числі з експорту цей показник дорівнює 31 %, імпорту – майже 58 %.

Основним торговельним партнером залишається Російська Федерація, на яку припадає 36 % загальних обсягів торгівлі. Росія задовольняє майже 90 % потреби у нафті і нафтопродуктах, понад половину – в природному газі; частково постачає електроенергію і деякі сорти чорного прокату; задовольняє

майже 80 % потреби в лісоматеріалах; постачає годинники, швейні машини та значну частину легкових і вантажних автомобілів, одягу, взуття, тканин, целюлози, синтетичного каучуку, продукції кольорової металургії, риби і рибопродуктів.

В експорті з України до Росії, де в останні роки намітилося деяке зростання, переважають чорні метали, труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарська техніка, прокатне устаткування (у тому числі доменне і сталеплавильне), металорізальні і деревообробні верстати, екскаватори, автомобільні крани, аміак, цемент, автобуси, скло, вироби із золота, платини та срібла, цукор, олія, м'ясо і м'ясопродукти, молочні продукти та ін.

Між Україною і Росією в 1999 р. підписано широкомасштабний договір. Триває співробітництво в літакобудуванні, електроенергетиці та інших сферах науки, техніки й культури. Набули широкого розвитку прикордонні зв'язки. У нашій державі таке співробітництво послідовно і незмінно підтримується на всіх рівнях. Створена і функціонує Рада прикордонних регіонів на рівні їх керівників. Між регіонами України і Росії укладено понад 250 угод про дружбу і співробітництво. Міжнародні аналітики зазначають, що Україна у своєму політичному виборі між Росією і Заходом остаточно зупинилась на останньому. Однак економічно вона міцно прив'язана до Російської Федерації і в найближчому майбутньому залежатиме від неї. Існують проблеми використання Чорного та Азовського морів, демілітації морських кордонів і зон рибальства, охорони морських басейнів від забруднення. Великим горем для народів і економіки України, Білорусі та Росії стала Чорнобильська катастрофа. Найгірше доводиться Україні, оскільки вона змушена самотійно вирішувати проблеми. Росія, як правонаступниця СРСР, повинна надавати їй допомогу у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Проте реальних кроків з її сторони не робиться.

Протягом 1990-х рр. відбулося розширення зовнішньої торгівлі та збільшення кількості країн, з якими Україна має зовнішньоекономічні зв'язки. Проводилась географічна переорієнтація зовнішньої торгівлі з країн

колишнього СРСР на інші регіони, що загалом є позитивним чинником. Однак скорочення експорту до країн СНД (на 40 % за 1996 – 2000 рр.) лише частково компенсувалося нарощуванням експорту на нові ринки. При цьому прибуток від торгівлі із західними країнами використовується не на модернізацію економіки, а головним чином на закупівлю енергоносіїв у Росії, Туркменістані та інших країнах.

Крім країн СНД та Балтії, Україна розширює зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма розвиненими країнами світу. В останні роки найбільші експортні поставки здійснювалися до Туреччини (869 млн. дол. США), Німеччини (741 млн. дол.), США (725 млн. дол.), Італії (418 млн. дол.), Болгарії (383 млн. дол.), Алжиру (236 млн. дол.) та Словаччини (231 млн. дол.).

Найбільші імпортні поставки надходять з Німеччини (1134 млн. дол. США), США (360 млн. дол.), Італії (346 млн. дол.), Польщі (312 млн. дол.), Франції (236 млн. дол.), Швейцарії (216 млн. дол.), Великобританії (202 млн. дол.), Австралії (185 млн. дол.), Туреччини (160 млн. дол.), Швеції (150 млн. дол.), Нідерландів (147 млн. дол.), Литви (135 млн. дол.), Бельгії (135 млн. дол.) та Китаю (132 млн. дол.).

Охарактеризуємо ситуацію з експортом продукції на прикладі кількох сільськогосподарських культур.

Можна назвати негативні чинники, які гальмують експорт зерна. У першу чергу це занадто високі тарифи на послуги залізниць й елеваторів, що істотно збільшують ціну експортованої продукції. Наприклад, вартість транспортування 1т ячменю залізничним транспортом з північних районів України в південні порти складає 20 % і навіть більше від вартості продукту. Вартість послуг щодо обов'язкової сертифікації в пункті відвантаження – до 10% вартості товару. Оплата послуг з переробки і перевалки товару в портах знову-таки збільшує вартість експортного зерна на 10 – 20 %. Таким чином, за рахунок оплати послуг собівартість зерна, що завантажується на борт судна, зростає на 40 – 50 %. Негативно позначається також адміністративне

втручання владних структур у комерційну діяльність на зерновому ринку: зміна “правил гри” в розпал сезону, численні заборони на відвантажування продукції і т.п. Крім того, у 2005 р. аграрії втратили близько 15 % теоретичного виторгу тільки через збільшення накладних витрат при експорті зерна в Латинську Америку, країни Південно-Східної Азії та ін.

За виробництвом насіння соняшника і соняшникової олії Україна увійшла в трійку світових лідерів. Вона значно зміцнила позиції другого, після Аргентини, світового експортера соняшникової олії, збільшивши частку до 38% (911 тис. т). Цьому, насамперед, сприяв комплекс заходів, серед яких введення 17%-го експортного мита на насіння. Завдяки обмеженню експорту соняшника обсяги виробництва олії досягли рівня 1990 – 1991 рр. при завантаженні потужностей на 60 %. Стабілізація фінансового становища підприємств, внутрішнього ринку, конкурентоспроможність продукції створили сприятливі умови для інвестицій. Середньорічні виробничі потужності українських олійниць становлять близько 3,5 млн. т на рік, у т.ч. спеціалізованих – 3,0 млн. т, дрібних місцевого значення – 0,5 млн. т. Споживання олії власного виробництва зросло за останні 4 роки із 7,5 кг до 11 кг на людину за рік за норми 13 кг.

Україна без втрати внутрішнього ринку має високі показники як експортер соняшникової олії. Продукція направляєтся до багатьох країн світу, в т.ч. до СНД – 30% обсягів загального експорту. Економічні переваги експорту продуктів переробки соняшника становлять 72 дол./т завдяки різниці експортних цін. У результаті первинної переробки сировини створюється додана вартість у розмірі 30 дол./т. Економічні переваги зростають пропорційно питомій вазі в експорті продуктів глибокої переробки, у т.ч. олії: чим більше сировини експортується за кордон, тим менше потреба в українському готовому продукті на світовому ринку. В економічно розвинених країнах на місцях стадію переробки проходить

понад 90% сільськогосподарської продукції. А виробництво готового продукту – це створення робочих місць, зайняті потужності, додана вартість.

Навіть за відсутності внутрішнього ринку рапс завжди матиме попит у експортерів. Справа в тому, що Європа збільшує виробництво екологічно чистого палива для автомобілів – біодизеля. В основі технології виробництва біодизеля – продукти переробки насіння рапсу. Свого рапсу Європі не вистачає, і потреба в цій культурі у найближчі роки зростатиме в міру збільшення обсягів випуску біодизеля [44].

Принципове значення має з'ясування товарної структури експорту продуктів тваринного і рослинного походження (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Експорт живих тварин, продуктів тваринного та рослинного походження, млн. дол. США

Показники Найменування продукції	Обсяги експорту		Абсолютний приріст (зменшення)
	1996 р.	2005 р.	
Продукція тваринництва			
Живі тварини	42	2,8	-39,2
М'ясо та харчові субпродукти	298	154	-144,0
Молоко та молочні продукти	192	553	+361,0
Риба і ракоподібні	60	5,8	-54,2
Інші продукти тваринного походження	3	11,5	8,5
Усього	595	727	115,0
Продукція рослинництва			
Живі рослини та продукти квітництва	1	0,5	-0,5
Зернові культури	376	1383	1007,0
Продукція борошно-круп'яної промисловості	218	29	-189,0
Насіння і плоди олійних рослин	236	132	-104,0
Овочі, коренеплоди	23	39,3	16,3
Їстівні плоди, горіхи та цитрусові	8	102,2	94,2
Кава, чай, прянощі	2	2,3	0,3
Усього	868	1689	825,0

З динаміки товарної структури експорту живих тварин та продуктів тваринного походження видно, що у 2005 р. порівняно з 1996 р. темпи його, з одного боку, зросли і становили: молока, молочних продуктів – 288 %, інших продуктів тваринного походження – 383 %, а з іншої сторони, зменшилися і

становили щодо живих тварин – 6 %, м'яса і харчових субпродуктів – 48 %, риби і ракоподібних – 10 %. У цілому темпи зростання експорту живих тварин і продуктів тваринного та рибного походження не перевищують 122 %, що вказує на ознаки експортної політики, яка має організаційно-економічні вади. З наведеної структури експорту продукції рослинного походження можна зробити висновки, що у 2005 р. порівняно з 1996 р. темпи його, з одного боку, зросли і становили: зернових культур – 386 %, овочів і коренеплодів – 171 %, їстівних плодів, горіхів, цитрусових – 1277 %, кави, чаю, прянощів – 115 %, а з іншої сторони, зменшилися і становили: живих рослин та продуктів квітництва – 50 %, продукції борошно-круп'яної промисловості – 130 %, насіння і плодів олійних рослин – 56 %. Усього темпи зростання продукції рослинного походження за 1996 – 2005 рр. становили 195 %, що з огляду на динаміку й терміни здійснення експортної діяльності не відповідає світовим стандартам і практиці міжнародних ринків. Крім того, необхідно враховувати, що цитрусові, кава, чай, а також в певній мірі деякі інші продукти не виробляються в Україні.

Негативна тенденція домінувала стосовно шести груп товарів при загальній проаналізованій їх кількості – 12, тобто пріоритети диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності не відповідають сучасним вимогам щодо експорту товарів. Суттєве уповільнення частини експорту є однією з причин дестабілізації зовнішнього ринку. При зіставленні кількості груп товарів, що мають негативну тенденцію до зростання експорту, з групою товарів, для яких характерні протилежні процеси, можна зробити висновок про недостатню активність ЗЕД АПК та часткові втрати зовнішніх ринків, що є першими ознаками зовнішньоторговельної депресії.

Структура розміщення обсягів експорту товарів та кількості світових ринків, на які вони експортуються, майже однакові, про що свідчить значення коефіцієнта подібності структур h , яке наближається до 1:

$$h = 1 - \frac{1}{2} \sum_{j,k}^m |d_j - d_k| = 0,86 \quad (1)$$

У кореляційно-регресійному аналізі оцінка лінійної регресії здійснюється не в окремих точках, як в аналітичному групуванні, а в кожній точці інтервалу зміни факторної ознаки x . Тобто лінія регресії в даному випадку безперервна і зображається у вигляді певної функції $y=f(x)$, яка називається рівнянням регресії, де y – це теоретичні значення результативної ознаки.

Щоб відобразити характерні особливості зв'язку конкретних явищ, статистика використовує різні за функціональним видом регресійні рівняння. Якщо зі зміною фактора x результат y змінюється більш-менш рівномірно, такий зв'язок підтверджується лінійною функцією $y=a+bx$.

Вибір та обґрунтування функціонального виду регресії ґрунтується на теоретичному аналізі суті зв'язку. Визначаючи зв'язок між кількістю світових ринків, на які експортуються товари, – y та обсягами експорту (живих тварин, продуктів рослинного і тваринного походження) товарів – x , також використовуємо рівняння $y=a+bx$.

Параметр b – величина іменована, має розмірність результативної ознаки і розглядається як ефект впливу x на y . Параметр a – вільний член рівняння регресії, це значення y при $x=0$.

Обчислений загальний індекс експорту товарів при фактичному забезпеченні світовими товарними ринками, який дорівнює 43 %, свідчить, що в проаналізованому періоді обсяг експорту товарів у фактичних цінах зріс на 43 % за рахунок зростання забезпечення експорту кількістю світових товарних ринків на 15,7 % (354 млн. дол. США) і збільшення обсягу експорту товарів на 95 %.

У цілому щодо експорту продукції агропромислового комплексу можна зробити наступні висновки: розвиток експорту товарів в умовах поглиблення глобалізаційних процесів у світовій економіці супроводжується складними і досить суперечливими явищами стосовно стратегічних рішень та визначення чинників впливу теоретичних надбань на експортні операції. За

таких умов значно послаблюється конкурентоспроможність АПК на зовнішніх ринках [23].

Еволюцію митно-тарифної політики України з часу становлення держави можна розділити на п'ять етапів:

Перший – перехідний (1991 – 1993 рр.), характеризується зміною акцентів щодо контролю за зовнішньоторговельною діяльністю юридичних, а не за переміщенням фізичних осіб, як було при централізовано-плановій системі господарювання. Впроваджувались досить жорсткий експортний та ліберальний імпорتنний режими, тобто відносно імпорту домінувала преференційна функція, тоді як отримання експортного мита носило фіскальну направленість. Подібне застосування митних регуляторів було пов'язано з рядом причин, основна з яких – відсутність загальної концепції трансформації економічної системи з командно-адміністративної моделі до ринкової.

Другий – фіскальний (1994 – 1995 рр.), відрізняється наповненням державного бюджету за рахунок оподаткування імпорту та експорту, лібералізацією зовнішньоторговельного режиму та вдосконаленням механізму тарифного регулювання, який спрямований на отримання податкових надходжень. В цей час була створена Митно-тарифна рада при Кабінеті Міністрів України та прийнята перша постанова відносно зміни ставок ввізного мита, що стало підґрунтям для проведення узгодженої митно-тарифної політики, яка на той час носила більше фіскальний характер, хоча водночас мала елементи протекціонізму.

Третій – протекціоністський (1996 – 1998 рр.). Державні заходи регулювання зовнішньої торгівлі направлені на захист національного товаровиробника від іноземної конкуренції. Спостерігалась тенденція підвищення ставок імпортного мита, почалося застосування комбінованого мита, було практично зрівняно пільгові ставки з повними, встановлено мінімальну митну вартість, введено попередню сплату імпортного мита. У той же час заходи державної митно-тарифної політики поєднуються із

заходами щодо її приведення до вимог СОТ. Посилення протекціоністської направленості митно-тарифної політики України, особливо відносно імпорту, відбилось на обсягах зовнішньоторговельних операцій, які зазнали значного скорочення.

Четвертий – стабілізації (1999 – 2004 рр.), направлений на вдосконалення системи митно-тарифного регулювання відповідно до вимог міжнародного законодавства. Відбулося створення законодавчої бази, оптимізовано тарифну номенклатуру за рахунок кодування товарів, досягнута певна передбачуваність у прийнятті рішень щодо зміни ставок ввізного мита – вони знижені на значну номенклатуру товарів текстильної промисловості відповідно до зобов'язань України перед ЄС, сировину та підвищені на готові вироби, які водночас випускаються в нашій державі.

П'ятий – дестабілізаційний (експериментальний), який почався у 2005 р. і триває дотепер. Він проходить в умовах політичної боротьби і різновекторної направленості гілок державної влади відносно регулювання розвитку зовнішньоекономічних відносин. В умовах політичної нестабільності економіка стала заручницею тих чи інших політичних амбіцій, що не сприяє її розвитку, покращенню іміджу та зміцненню позицій на світовій арені. Протягом багатьох років Україна знаходиться у невизначеному стані стосовно врегулювання зовнішньоторговельного балансу, а також між ліберальними і фіскальними методами митно-тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоторговельних операцій [62].

Підсумовуючи, основні напрямки зовнішньоекономічної стратегії України наступні:

1. Якісна зміна спеціалізації у світовому поділі праці за рахунок впровадження комплексних експортних підходів, орієнтованих на підвищення частки в експорті інноваційної та традиційної вітчизняної продукції з високим рівнем доданої вартості, збільшення обсягів надання високотехнологічних послуг.

2. Розширення міжнародного економічного співробітництва на основі посилення у ньому ролі і вагомості держави як суб'єкта міжнародних економічних відносин. Україна має скористатися унікальним геоekonomічним розташуванням на Євразійському континенті і, за рахунок посилення внутрішніх конкурентних переваг, надати новий поштовх для розвитку регіонального економічного співробітництва. Збільшенню ваги України в цьому співробітництві сприятиме її ключова значимість в економічній і енергетичній безпеці європейського регіону.

3. Формування високотехнологічної економіки, побудованої на знаннях та інноваціях, концентрація зусиль на забезпеченні успішної конкуренції у сфері залучення прямих іноземних інвестицій.

4. Переорієнтація імпорتنих підходів на заохочення реконструкції української промисловості та обмеження ввезення імпорتنих товарів, які можуть вироблятися в Україні, застосування ефективної політики імпортозаміщення за рахунок створення конкурентоспроможних національних виробництв у відповідних сферах.

5. Активізація ролі міжнародної науково-технічної кооперації, насамперед на стадіях комерціалізації розробок. Пріоритетними напрямками є формування конкурентоспроможного науково-дослідницького простору держави та його приєднання до світового наукового простору.

6. Інтенсифікація входження України у транспортні, інформаційні і телекомунікаційні мережі, які охоплюють регіон ЄС та поширюються на територію держав – сусідів ЄС відповідно до існуючих програм співробітництва.

7. Нарощування експортних можливостей вітчизняної транзитної системи, особливо щодо транспортування енергоносіїв. Важливо забезпечити інтеграцію транзитних потужностей України в загальноєвропейські енерготранспортні мережі.

8. Активізація співробітництва між вітчизняними та іноземними підприємцями, асоціаціями виробників, громадськими інституціями, органами державної влади і місцевого самоврядування.

Практична реалізація нової зовнішньоекономічної стратегії у коротко- та середньостроковому періоді вимагає вжиття конкретних заходів. Серед них основними є: впровадження важелів підтримки експортерів; забезпечення всебічного інформаційного заохочення експортної діяльності; сприяння стратегічним іноземним інвесторам; впровадження інструментів посилення інвестиційного імпорту; розробка програми реалізації потенціалу членства України у Світовій організації торгівлі [28].

5.2. Участь держави у європейських та світових економічних структурах

Для сучасної України наявні шість основних векторів розвитку міжнародної економічної інтеграції: Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), економічно-політичне об'єднання країн Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ), Єдиний економічний простір (ЄЕП), Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), Світова організація торгівлі (СОТ). Крім зазначених генеральних Україна має численні менш масштабні домовленості, які реалізовані на мезорівні, зокрема, щодо співробітництва між прикордонними регіонами, тобто за територіальним критерієм, або у різноманітних економічних спрямуваннях, тобто згідно з функціональним чинником. Однак зазначені шість векторів є головними. Вони реально формують зовнішні зв'язки держави на макроекономічному рівні. Від їх реалізації повною мірою залежить можливість ефективного розвитку економіки.

Головний чинник економічної інтеграції на регіональному та глобальному рівнях, яким є безпосередньо економіка і тісно пов'язана з нею

соціальна сфера, досить слабкі. За роки незалежності Україна мала періоди як спаду, так і зростання. Саме останній стан економіки прийнято використовувати у характеристиках сучасного становища вітчизняної індустрії. Проте спостерігається тенденція погіршення статусу України у міжнародних відносинах. Крім того, відбуваються негативні явища у внутрішньому середовищі країни. Так, в середині 90-х років валютно-грошова політика, поряд з лібералізацією зовнішньої торгівлі і відсутністю регулюючого законодавства, призвела до катастрофи у виробничій сфері, зниження рівня життя населення та посилення корупції. Останніми роками, незважаючи на пільгові податковий режим і банківські кредити, в глибокій кризі знаходиться вітчизняний агропромисловий комплекс. У порівнянні з СРСР рослинництво скоротилося в 2, тваринництво – у 3 рази. АПК з донора перетворився в одного з основних споживачів бюджетних коштів. Це негативно впливає на міжнародну інтеграцію держави [92].

Між тим Україна працює з більшістю найважливіших міжнародних організацій. Насамперед, це Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її структури. Україна була серед членів – засновників ООН в 1945 р. У Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй наша країна має рівні права з усіма членами ООН, кілька разів обиралася непостійним членом Ради Безпеки. Вона бере активну участь у роботі головного економічного органу ООН – Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОП) та інших органах, пов'язаних з економікою.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) є найбільшим серед міжнародних організацій кредитором, його частка становить 60 %. Кредити МВФ почали надходити в Україну, коли її економіка перебувала в критичному стані. Завдяки ним вдалося приборкати гіперінфляцію та ввести в обіг нову грошову одиницю – гривню. Стабілізація гривні в 2000 – 2001 рр. відбулася також за допомогою МВФ.

Україна з 1992 р. є членом всіх структур Світового банку – Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР) , Міжнародної

Фінансової Корпорації (МФК) та Міжнародної асоціації розвитку (МАР). Серед міжнародних кредитно-фінансових організацій МБРР є другим, після МВФ, кредитором України – його частка становить 33 % всіх позик. Кошти, що надходять від Світового банку, на відміну від коштів МВФ, використовуються більш різноманітно. Вони спрямовані на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів, підтримку українських підприємств, страхування імпорту тощо.

Третьою за обсягом надання кредитів Україні організацією є Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР). Позики ЄБРР йдуть безпосередньо на розвиток виробництва, причому значна їх частка спрямовується на підтримку приватних малих і середніх підприємств. ЄБРР працює на комерційній основі, кредити надаються на умовах ринкових ставок. До співпраці з ним підключені найбільші комерційні банки України. За обсягом кредитів банку країнам Центральної та Східної Європи Україна посідає друге місце. Якщо брати по галузях, то ЄБРР інвестує переважно видобуток нафти й газу, телекомунікації, портове господарство, агробізнес, харчову промисловість, а також вкладає кошти у фінансову сферу [42].

Одним із факторів, що визначають основні шляхи та напрями розвитку світового господарства, є утворення міжнародних інтеграційних угруповань, які забезпечують узгоджений розвиток і взаємодоповнення регіонів та держав, інтенсифікують процеси виробництва в окремих країнах, дають змогу ефективніше використовувати наявні резерви розподілу інвестицій та види капіталу.

До основних теоретично обґрунтованих і перевічених на практиці форм міжнародної економічної інтеграції відносяться:

1. Зона вільної торгівлі – найпростіша форма інтеграції. У ній діє особливий пільговий торговельний режим для країн-учасниць за рахунок відміни торгових обмежень, перш за все внутрішнього мита.

2. Митний союз – угода двох або кількох держав, якою встановлюється режим вільної торгівлі та передбачається усунення внутрішніх тарифів і встановлення спільного зовнішнього тарифу.

3. Спільний ринок – складніша форма міждержавної інтеграційної взаємодії, що включає умови вільної торгівлі, митного союзу та забезпечує вільне переміщення товарів, послуг, робочої сили, капіталів і формує спільний ринковий простір (звідси і назва – “спільний ринок”). Прикладом створення спільного ринку може бути Європейський Союз.

4. Валютний союз – найскладніша форма інтеграції, що передбачає проведення країнами єдиної валютно-фінансової політики: введення в обіг єдиної валюти, створення єдиного емісійного центру – банку.

5. Політичний союз – вища ступінь регіональної інтеграції, яка передбачає перетворення єдиного ринкового простору в цілісне економічне і політичне утворення.

На сучасному етапі створюється нова форма міжнародної безпеки, основою якої є партнерство і співробітництво. Останні події у світі підтверджують, що для гарантування безпеки країнам потрібно об'єднувати сили з метою протидії міжнародному тероризму. Тому розширення Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу як ключових міжнародних структур безпеки у Європі має велике значення.

Законом України “Про основні засади зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р., Концепцією національної безпеки та іншими нормативними актами закладено курс на євроатлантичну інтеграцію. У липні 1997 р. у м. Мадриді укладена Хартія про особливе партнерство між Україною і Організацією Північноатлантичного Договору, якою закладено основи співробітництва у вигляді таких механізмів, як Комісія Україна – НАТО та консультації з комітетом НАТО, спільні робочі групи, візити високого рівня та обмін експертами, кризовий консультативний механізм для випадків, якщо Україна вбачатиме пряму загрозу територіальній цілісності, незалежності чи національній безпеці.

Для реалізації Хартії Указом Президента України від 27 січня 2001 р. була затверджена “Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору на 2001 – 2004 роки”, якою передбачено якісне виконання завдань, поставлених Хартією, та розвиток нових напрямів і форм двосторонньої співпраці. Інтеграція України в НАТО – довготривалий процес, який залежить від дотримання загальних стандартів у політичній, оборонній, економічній та правовій сферах.

Найбільш розвинутою формою інтеграції вважається об’єднання західноєвропейських країн у Європейський Союз, який у перспективі планується як зона формування єдиного економічного простору. Європейський Союз свого часу визнав проголошення незалежності України, запропонував реальну підтримку шляхом передачі ноу-хау в рамках своєї програми ТАСІС (Technical Assistance Sectson). У червні 1994 р. між ЄС та нашою державою підписана Угода про Партнерство і Співробітництво, яка набула чинності в березні 1998 р. Її мета – сприяння розвитку політичних, торговельних, економічних та культурних відносин. Нині ЄС є другим найбільшим торговельним партнером України після Російської Федерації, в торгівлі з якою, як відомо, переважає імпорт енергоносіїв. Кінцевою стратегічною метою України є її приєднання до Європейського Союзу, тобто повна інтеграція у світову економіку.

З огляду на економічну ситуацію, варто зробити такі кроки у напрямі європейської інтеграції: отримати статус країни з ринковою економікою; отримати “соціальні преференції” в рамках Генералізованої системи преференцій ЄС; стати членом міжнародних організацій та угруповань європейського рівня; перевести співробітництво з НАТО на якісно новий рівень відносин; досягти економічних критеріїв набуття членства в НАТО та ЄС [90].

Найкращим виходом у ситуації оновлення митного права для України є наслідування прикладу розвинених країн Європи. Зважаючи на обсяг роботи, проведеної Європейським Союзом з метою удосконалення міжнародного

торгового законодавства і особливо в галузі митного права, у процесі розробки вітчизняного законодавства необхідно достатньо уваги приділити моделі, запропонованій Митним кодексом ЄС. Європейський Союз повністю врахував положення Угоди про застосування статті VII Генеральної Угоди з тарифів і торгівлі 1994 року. Положення угоди були дослівно перенесені до тексту Митного кодексу. Для України доцільне використання такого підходу.

Однак дослідження в галузі митного законодавства держави свідчать про наявність суперечностей у сферах: апеляційної процедури щодо рішень митних органів; запровадження положень відносно обов'язкового інформування імпортерів з питань тарифів та походження товарів; правил опублікування актів нормативного характеру в галузі митного права. Прозорішим має стати процес опублікування нормативних актів у сфері митного законодавства шляхом визначення єдиного друкованого органу для публікації відповідних документів Митної служби України.

Отже, підвищенню стабільності та прозорості митної справи сприятимуть наступні кроки: рецепція норм права ЄС, які регулюють процес надання зобов'язуючих рішень щодо тарифів та походження товарів; впровадження заходів відносно зменшення втручання держави в питання міжнародної торгівлі (зокрема, спрощення митних процедур).

Недосконалість регулювання зовнішньоекономічної діяльності, особливо експорту, є однією із основних перепон вступу України до ЄС. Євросоюз висуває суворі вимоги до українських товарів. Мова йде про невідповідне маркування пакувальної тари, безпеку продукції і, особливо, недостатню її якість.

На думку експертів, теоретично Україна може стати членом Європейського Союзу через 7 – 8 років. Необхідно завершити процес приватизації, створити умови розвитку малого бізнесу, адаптувати під ЄС вітчизняне законодавство, вирішити ряд проблем, що стримують експорт, найважливіші серед яких:

- низька конкурентноздатність промислової продукції;

- важкий фінансовий стан більшості підприємств оборонної промисловості і конверсійних виробництв, що робить практично неможливим здійснення ними за рахунок внутрішніх резервів інвестування перспективних, орієнтованих на експорт проєктів;

- недостатній розвиток систем сертифікації і контролю якості експортних товарів при загальному підвищенні вимог до споживчих та екологічних характеристик, а також до безпеки продукції, яка реалізується на ринках промислово розвинутих країн;

- випереджаюче, порівняно з продукцією промисловості та агропромислового комплексу, зростання цін на товари і послуги природних монополій;

- нестача спеціальних знань та досвіду роботи у сфері експорту в більшості українських підприємців, слабка координованість їх діяльності на зовнішніх ринках;

- збереження елементів дискримінації українських експортерів за кордоном, застосування методів обмежувальної ділової практики, зокрема картельних угод, для витіснення чи недопущення України на перспективні ринки;

- низький рейтинг надійності нашої держави для кредиторів та інвесторів, що ускладнює використання іноземних фінансових ресурсів для розвитку експортного потенціалу;

- невідповідність окремих норм українського законодавства прийнятим у міжнародній практиці принципам встановлення відповідальності постачальника за недоброякісну продукцію [81].

Вступ Польщі в ЄС, інтеграція, що відбувалася крок за кроком, її відповідні трансформаційні процеси можуть служити прикладом для таких держав, як Україна, що мають перспективу тіснішого співробітництва із ЄС. Звичайно, польський шлях створення функціонального ринкового порядку – не ідеальна схема для нашої держави. Але вона виявляє, які перешкоди

можуть виникнути і як їх подолати. Такий досвід може також послужити засобом для пошуку правильної політики.

Польща впродовж 1990-х рр., перш ніж з'явитися на Спільному Ринку ЄС, провела стратегічні пристосування своїх регіональних і секторних торговельних моделей. Відносно розвитку регіональних торгових моделей слід відзначити, що структура експорту Польщі є доволі несиметричною: під інтеграцією з країнами ЄС потрібно розуміти визначальний експорт до Німеччини – “пробивної” держави-партнера. Також високим рівнем розвитку характеризуються відносини з іншими новими членами ЄС. Участь Польщі у Вишеградському Договорі і Центрально-Східній Асоціації Вільної Торгівлі (CEFTA) сприяли цьому. Все ще доволі інтенсивним є експорт Польщі до країн СНД, який визначає її як своєрідний місток на Схід. Імпортна структура зовнішньої торгівлі є більш різновекторною: Польща пов'язана зі світовим ринком і водночас розвиває тісні стосунки зі своїми європейськими сусідами. Специфічну природу мають імпортні взаємини Польщі і СНД, де домінують сировинні матеріали та енергоносії.

Аналіз експорту та імпорту підтверджує значні структурні зміни в польській торгівлі, що свідчать про технологічне переозброєння економіки. Особливо позитивним є зростання експорту товарів, які вимагають вертикальної інтеграції фірм та залучення сучасних технологій. Виробництво цих товарів раніше вважалось виключною прерогативою найбільш розвинутих країн, таких як Німеччина. Рушійною силою процесу стало залучення з другої половини 1990-х років Польщі в європейські та інші міжнародні виробничі мережі. Наслідки такої інтеграції стають дедалі помітнішими в регіональній та секторній торгівлі країн – нових членів ЄС. У даному випадку це означає, що інтеграція відбувається не лише у трудомістких низькотехнологічних галузях виробництва, а й у складних виробничих галузях із передовими технологіями. Від того, наскільки Україна перейме позитивний досвід Польщі на шляху до Спільного Ринку, значною

мірою залежить успішне виконання поставлених перед нею завдань на сучасному етапі розвитку [45].

Більш детально розглянемо ситуацію із вступом України до Світової організації торгівлі. У цьому напрямку нашою державою за 15 років, починаючи з кінця 1993 року, коли до Секретаріату ГАТТ було надано офіційну заяву Уряду України про намір приєднатися до Генеральної угоди з тарифів та торгівлі, було досягнуто значних зрушень у процесі адаптації українського законодавства до норм СОТ.

1. Створено систему державних органів, закладів, які безпосередньо чи опосередковано відповідають за взаємодію з міжнародними організаціями, доведення нормативних актів до норм цих організацій: нормативний комітет з питань європейської інтеграції, Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України, Центр європейських та міжнародних досліджень, Управління Європейського Союзу при Міністерстві закордонних справ, Міжвідомчу координаційну раду з питань адаптації при Міністерстві юстиції, відкрито кафедру європейської інтеграції Академії управління при Президентові України.

2. Прийнято: Митний кодекс, положення якого відповідають Угоді СОТ про правила визначення походження товарів, а також у ньому визначені методи митної оцінки, розроблено окремий розділ, який забезпечує контроль щодо об'єктів інтелектуальної власності; Цивільний, Кримінальний кодекси; внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (включені норми, спрямовані на посилення відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності); українське законодавство адаптовано відповідно до Угоди щодо процедур ліцензування імпорту.

3. Прийнято програмні документи, концепції, укладено міжнародні договори з метою вдосконалення українського законодавства, визначення етапів і методів його адаптації: Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом та державами – членами ЄС; Закони

України “Про концепцію загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”, “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”, Укази Президента України “Про програму інтеграції України до Європейського Союзу”, “Про програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі” та інші.

Проблеми вступу до СОТ особливо актуалізувалися у 2005 р., оскільки стратегічним завданням України було визначено інтеграцію до Європейського Союзу. З цією метою у лютому 2005 р. розроблено трирічний план дій “Україна – ЄС”, відповідно до якого передумовами вступу для України є отримання статусу країни з ринковою економікою та набуття членства в СОТ. Лише після виконання цих умов можна говорити про укладання угоди про зону вільної торгівлі між Україною та країнами Євросоюзу. Станом на початок 2008 року додатково проведена значна підготовча робота, яка в основному стосується нормативного забезпечення та двосторонніх угод з деякими найбільш впливовими державами – членами СОТ.

Офіційною датою набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі є 16 травня 2008 р. Хоча держава стала повноправним членом СОТ, проте і досі тривають дебати навколо доцільності роботи у цій організації. З огляду на дискусії у Верховній Раді складається враження, що вступ України до СОТ став явищем не стільки економічним, як політичним, а проблеми використовуються в якості найбільш ефективної зброї в руках окремих політичних сил. Разом з тим, навіть самі політики скаржаться на брак наукового аналізу очікуваних соціально-економічних наслідків.

Спробу дати кількісну оцінку загальноекономічним наслідкам вступу України до Світової організації торгівлі у свій час зробили Ф. Павел, І. Бураковський, Н. Селіцька, В. Мовчан у дослідженні “Економічний вплив вступу України до СОТ: попередні результати розрахунків на основі моделі

загальної рівноваги”. Вони вважають, що внаслідок приєднання до Світової організації торгівлі за рахунок зниження імпорتنих тарифів, поліпшення доступу до ринків, змін у національній системі оподаткування та реформування системи надання субсидій слід очікувати наступних економічних змін: підвищення добробуту населення на 3 %; зростання ВВП на 1,9 %; зниження споживчих цін на 4,09 %; підвищення заробітної плати некваліфікованих працівників на 3,86 %, кваліфікованих – на 4,24 %, висококваліфікованих – на 3,4 %; зростання реальної доходності капіталу на 2,33 %; зростання експорту на 13,48 %, а імпорту – на 13,91 %.

Перебуваючи поза межами СОТ, Україна зазнавала дискримінаційного тиску внаслідок антидемпінгових розслідувань, введення квот на експорт значної кількості вітчизняних товарів, в питаннях захисту інтелектуальної власності тощо. Держава була позбавлена можливості брати участь у міжнародних переговорах щодо вдосконалення світового торговельного середовища. Членство в СОТ стосується не тільки урядовців і політиків – це важливо для всіх учасників економічного процесу: окремих галузей, підприємств та власників бізнесу, а також безпосередньо населення.

Надання членства в СОТ не повинно викликати паніки в суспільстві. Раніше нас дорогою до Світової організації торгівлі вже пройшла 151 країна світу. Причому, далеко не всі вони за своїм потенціалом переважають Україну. Знаходячись в ізоляції від СОТ, не захистиш вітчизняний ринок від іноземної продукції, зростання конкуренції. Вступ до СОТ необхідно сприймати як стимул до національного розвитку України, який сприятиме розгортанню адаптаційних програм та механізмів.

Важливо продовжити підготовку до функціонування в системі СОТ, щоб скористатися її перевагами і нейтралізувати можливі негативні наслідки. Проте, аналізуючи стан підготовки України, необхідно звернути увагу на недостатній рівень поширення інформації та обмежену участь представників бізнесу, громадськості і науковців у конструктивному обговоренні заходів

для підготовки галузей економіки та регіонів до функціонування в умовах нової системи міжнародних економічних зв'язків.

Основні наслідки вступу України до СОТ:

1. Інтеграція у міжнародну ринкову економіку, створення правових засад для стабільного і передбачуваного ведення бізнесу та торгівлі.

2. Збільшення надходжень іноземних капіталовкладень в економіку держави.

3. Українські виробники отримали спрощення умов доступу до ринків країн – членів Світової організації торгівлі.

4. Суб'єкти господарської діяльності при вирішенні торговельних спорів можуть застосовувати механізм регулювання, передбачений нормами СОТ, що дає можливість суттєво посилити їх позиції в антидемпінгових та спеціальних розслідуваннях.

5. Запобігання витісненню з ринку Європейського Союзу української продукції аналогічними виробами країн Центральної та Східної Європи.

6. Збільшення надходжень до Державного бюджету завдяки зростанню обсягів виробництва, активізації торговельного обороту, скасуванню пільг, кількісному збільшенню бази для справляння митних платежів.

7. Кращий вибір товарів і послуг для населення внаслідок збільшення іноземних товарів і послуг.

Ставши членом СОТ, Україна повинна відчувати себе на світовій арені як надійний торговий партнер і привабливий об'єкт для інвестицій та відстоювати власні інтереси. Проте необхідно чітко розуміти, що СОТ – лише інструмент, результати застосування якого залежатимуть від чисельних факторів, зокрема проведення ефективного технологічного переозброєння та вдосконалення процесів управління підприємствами.

Гальмування вступу України до організації неминуче призвело б до торговельно-економічної ізоляції нашої держави. Потреба прискореного вступу України в СОТ викликана також зовнішніми факторами. На даний час в її межах відбувається новий раунд багатосторонніх переговорів,

започаткований Конференцією міністрів СОТ у м. Доха (Катар). У результаті переговорів будуть визначені правила міжнародної торгівлі на десятиріччя вперед. Важливо, щоб у них були враховані пріоритети України. Тепер наша держава зможе відстоювати свої інтереси як повноправний член СОТ.

Членство в СОТ є суттєвим фактором привабливого іміджу на міжнародній арені, що насамперед впливатиме на формування ефективного ділового середовища для національних кампаній та спільних підприємств, а також економічний розвиток в цілому, оскільки воно є ознакою надійності і передбачуваності країни, її інвестиційного клімату, гарантуватиме права інвесторів. Поки що основні інвестиції надходили в торгівлю, а виробництво без додаткових вкладень залишалось застарілим. На сьогодні єдиними відносно великими економічними системами, що залишаються поза межами СОТ, є Російська Федерація та Україна, причому Росія прискореними темпами намагається вступити до СОТ. Всі сусіди України, крім Республіки Білорусь та Російської Федерації, є членами СОТ, внаслідок чого ми втрачали комерційні вигоди через гірші умови доступу до ринків цих країн.

Побуває думка, що вступ України до СОТ знищить вітчизняний аграрний сектор, оскільки її правилами передбачено відмову від державної підтримки сільгоспвиробників. До речі, це був головний аргумент противників вступу до Світової організації торгівлі. На противагу необхідно підкреслити, що норми СОТ не вимагають скасування всіх субсидій, а лише встановлення їхнього граничного рівня. Для країн, що розвиваються, у тому числі і для України, загальна сума субсидій виробникам не повинна перевищувати 10 % загальної вартості сільськогосподарської продукції, виробленої в державі. У більшості зазначених країн, у тому числі у нашій державі, розмір субсидій, що виплачуються для підтримки національного аграрного сектора, не досягає граничного рівня.

При вступі до СОТ Україна відстояла рівень внутрішньої підтримки сільського господарства державою в розмірі 1,14 млрд. дол. США на рік. Крім того, розмір виплат на такі заходи державної підтримки, як

охорона навколишнього середовища, боротьба зі шкідниками та хворобами рослин і тварин, наукові дослідження, навчання і підготовка кадрів, страхування збитків та від стихійного лиха, будівництво об'єктів інфраструктури, допомога на структурну перебудову, створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки та інші не обмежуються.

Крім всього іншого, ринок сільськогосподарської продукції, виробництво якої для України традиційне, в значній мірі захищений від імпорту наступними факторами: суттєві транспортні витрати на доставку імпортової продукції порівняно з продукцією місцевого виробництва; відсутність інфраструктури обслуговування великих обсягів імпортової сільськогосподарської техніки в регіонах; невисока купівельна спроможність населення; традиційні уподобання людей, у першу чергу в сільській місцевості.

До того ж, активно турбуючись про розвиток сільського господарства в умовах вступу держави до Світової організації торгівлі, доцільно не забувати, в якому стані знаходяться наші порівняно великі сільськогосподарські товаровиробники на даному етапі. Упродовж 1998 – 2008 років збитковими були близько половини крупнотоварних сільськогосподарських підприємств. Господарства населення останніми роками виробляють понад 60 % валової продукції сільського господарства і обробляють 29 % сільськогосподарських угідь. Починаючи з 2001 року, чисельність самозайнятих в особистих селянських господарствах перевищує середньорічну кількість зайнятих у сільськогосподарських підприємствах. Тому питання співробітництва з країнами – учасниками СОТ у даному напрямку та розвитку аграрного сектора виробництва органічно поєднуються. Назвемо деякі з них:

- сприяння зростанню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на внутрішніх і зовнішніх ринках шляхом проведення реструктуризації збиткових сільськогосподарських підприємств, державного

регулювання аграрних ринків, використання ефективних механізмів підтримки сільськогосподарських товаровиробників;

- підтримання на державному рівні обслуговуючої та збутової кооперації дрібних товаровиробників і формування для них ринкової інфраструктури;

- активізація розвитку сільської місцевості;
- реалізація програм створення ринкової інфраструктури у сільській місцевості – відкриття заготівельно-збутових кооперативів, маркетингових груп, кредитних спілок, ринкових інформаційних систем тощо.

Входженню в світогосподарські структури сприяє наявність чи перспектива створення транспортних коридорів, використання транзитного потенціалу. В Україні триває інтенсивний пошук ефективного використання даного пріоритету. Транспортні магістралі, які фігурують у численних проектах міжнародних транспортних коридорів:

1. Транспортний коридор “Критський” планується прокласти через території Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, Молдови, Румунії, Греції. Він проходить кількома напрямками залізничних магістралей та паралельних автошляхів: Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Одеса – Бухарест – Димитровград – Александрополіс; Гельсінкі – Санкт-Петербург – Псков – Гомель – Ніжин; Гельсінкі – Санкт-Петербург – Таллінн – Рига – Даугавпілс – Вільнюс (з відгалуженнями до Клайпеди і Калінінграда) – Мінськ – Київ; Жмеринка – Кишинів – Рені. На південному відрізку магістралі передбачено чотири виходи до Адріатики.

2. Транспортний коридор “Європа – Азія” проходить через Німеччину, Австрію, Чехію, Словаччину, Угорщину, Польщу, Україну, Росію, Казахстан, країни Середньої Азії та Китай.

3. Транспортний коридор “Балтика – Чорне море” з’єднує портові міста Гданськ і Одесу, проходить територіями Польщі та України і має протяжність у межах України близько 900 км залізничного та 950 км автомобільного шляхів.

4. Транспортний коридор “ТНТК” (Транскавказький) проходитиме територіями України, Грузії, Азербайджану, країн Середньої Азії. За схемами комбінованих перевезень залізничним, автомобільним та морським транспортом він з’єднує Одеський та Херсонський порти із Закавказьким, Казахстанським та Середньоазіатським регіонами.

Окремо виділяється система транспортних коридорів країн ЧЕС. Це кільце залізниць навколо Азово-Чорноморського басейну, що має радіальні відгалуження до всіх морських і дунайських портів, а також магістральні виходи: Констанца – Бухарест; Одеса – Жмеринка; Батумі (Поті) – Тбілісі – Баку; Варна – Бугас – Стара Загора – Софія; Едірне – Александрополіс [4].

5.3 Іноземні інвестиції як фактор розвитку України

Прямі іноземні інвестиції – це внески нерезидентів до статутного фонду підприємства-резидента, що забезпечують права власності нерезидентів на придбані майно, майнові комплекси або акції, облігації та інші цінні папери і становлять не менше 10 відсотків вартості статутного фонду, а також інвестиції, одержані в результаті укладання концесійних договорів та договорів про спільну інвестиційну діяльність. До категорії прямих інвестицій належать також кредити та позики, що надійшли від прямих інвесторів. Прямі інвестиції передбачають довгострокові економічні взаємовідносини, які відображають тривалу зацікавленість іноземного інвестора щодо істотного впливу на управління підприємством-резидентом з метою отримання прибутку або соціального ефекту [64].

Інвестиційний клімат держави – це сукупність політичних, правових, економічних та соціальних умов, що забезпечують і сприяють інвестиційній діяльності вітчизняних та закордонних інвесторів. Сприятливий інвестиційний клімат в Україні має забезпечити захист інвестора від інвестиційних ризиків.

До чинників, які реально можуть впливати на активізацію залучення іноземних інвестицій в економіку України, відносяться: підвищення рівня розвитку продуктивних сил та поліпшення стану ринку інвестицій; стабілізація правового поля держави (законодавчої бази); інтеграція політичної волі усіх гілок влади; нормалізація стану фінансово-кредитної системи; підвищення пріоритетності статусу іноземного інвестора; збільшення інвестиційної активності населення. За умов економічної кризи важливе значення має державна підтримка реалізації інвестиційних проектів розвитку пріоритетних виробництв, а також впровадження економічних регуляторів активізації внутрішньої інвестиційної активності.

Рівень розвитку продуктивних сил держави – один з найважливіших чинників, що впливає на покращення інвестиційного клімату. Оскільки основні джерела інвестицій формуються у виробництві, велике значення має зростання ВВП та національного доходу, що спрямовуються на нагромадження. До 2000 р. було падіння, а потім деяке зростання цих показників.

При сучасному постійно прогресуючому рівні інтеграції світової господарської діяльності інвестиційна активність та, відповідно, економічне зростання в багатьох країнах, навіть розвинутих, підтримується та посилюється участю іноземного капіталу.

Наприклад, у США обсяг прямих іноземних інвестицій, який у 1976 р. складав близько 30 млрд. дол., збільшився на кінець 80-х років більш ніж у 10 разів. Загальний обсяг іноземних активів економіки до того часу досяг 1,5 трлн. дол. За наявності розвиненої системи законодавчого регулювання інвестиційної діяльності притік іноземного капіталу активізував зростання економіки на основі, перш за все, збільшення виробництва і розвитку конкурентоспроможного експортного потенціалу.

Значну роль іноземного капіталу в зростанні економіки можливо побачити і в нових індустріальних державах Південно-Східної Азії. За його безпосередньою участю (загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в ці

порівняно невеликі країни наприкінці 80-х років склав понад 20 млрд. дол.) вони прискорено пройшли етапи сучасної індустріалізації: розвиток імпортозамінюючих галузей (60-ті роки), створення експортного потенціалу (70-ті роки) та розвиток наукових галузей (80-ті і початок 90-х років). У результаті, за виробництвом деяких видів продукції, враховуючи наукоємні, нові індустріальні країни вийшли на перші рубежі у світовому господарстві.

Іноземному капіталу багато в чому зобов'язана у власному розвитку Бразилія. Тут на початок 1990 р. сума прямих іноземних інвестицій склала 30 млрд. дол., на частину спільних підприємств припадало 30 % промислового виробництва, головним чином у найважливіших його галузях – машинобудуванні, металургії, хімії та нафтохімії.

При залученні іноземних інвестицій у Бразилії, як і в нових індустріальних країнах Азії, в першу чергу розв'язувались завдання розвитку імпортозамінюючих виробництв і послідовного нарощування експортного потенціалу. При цьому велика південноамериканська держава намагалась не отримувати іноземні кредити та займи, котрі звичайно стають кабальними для країн, що розвиваються, а йшла на залучення прямих іноземних інвестицій для створення сучасних промислових виробництв на взаємовигідних умовах. Водночас економічне співробітництво із закордонними корпораціями було організовано так, щоб використовувати вже існуючі канали та ринки реалізації бразильської продукції. Залучення іноземного капіталу дозволило Бразилії модернізувати значну частку діючих виробництв і створити такі сучасні галузі, як електроніка, робототехніка, біотехнології, аерокосмічна промисловість, отримати додаткові надходження до держави іноземної валюти для задоволення потреб та обслуговування зовнішнього боргу.

Із наведених прикладів зрозуміло, що різні країни, у випадку їх диференціації за можливостями та умовами економічного розвитку відносно іноземного капіталу, мають багато спільного. Головне полягає в тому, що

іноземні інвестиції в економіку сприяють прискореному економічному та соціальному розвитку. Іноземний капітал, який органічно поєднується з національними зусиллями та ресурсами, генерує за принципом ланцюгової реакції високий інтегральний ефект на основі застосування прогресивних засобів праці, збільшення кваліфікації робітників та покращення використання наявних виробничих потужностей.

Сучасні умови економічного розвитку вимагають проведення активної політики щодо залучення прямих іноземних інвестицій. В Україні створена законодавча база у сфері регулювання інвестиційної діяльності, яка поступово вдосконалюється з метою досягнення більшого притоку іноземних інвестицій та підвищення ефективності їх використання.

Прийнятим 19 березня 1996 року Законом України “Про режим іноземного інвестування” для іноземного інвестора встановлені рівні умови діяльності з вітчизняним інвестором. Вказаним Законом іноземним інвесторам надаються державні гарантії захисту їх капіталовкладень. Важливими правовими документами, які регулюють взаємовідносини між суб’єктами інвестиційної діяльності, є міждержавні угоди “Про сприяння та взаємний захист інвестицій”. Вони гарантують надання справедливого статусу інвестиціям та їх захист на території нашої держави. Угоди підписані з 44-ма країнами світу.

Позитивно впливає на залучення іноземних інвестицій співробітництво і допомога з боку Міжнародного валютного фонду та інших міжнародних організацій. Для отримання фінансових ресурсів і реалізації інвестиційних проектів створена Українська державна кредитно-інвестиційна компанія, яка може виконувати функції фінансування і супроводження інвестиційних проектів. Значну роль у процесі інвестування відіграють іноземні банки, що кредитують в основному імпортні операції клієнтів та виробничу діяльність деяких підприємств з іноземними інвестиціями. Всі витрати і збитки іноземних інвесторів відшкодовуються з державного бюджету або інших джерел, встановлених Кабінетом Міністрів України в поточних ринкових

цінах на основі оцінок незалежних аудиторів у валюті, в якій здійснювались інвестиції, або іншій валюті, прийнятній для інвестора.

У липні 1996 року створене Національне агентство України по реконструюванню і розвитку, головною метою діяльності якого є створення сприятливих умов для розвитку міжнародного економічного співробітництва, взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями, відповідними міждержавними і регіональними структурами, представництвами іноземних держав у сфері залучення та використання зовнішніх фінансових ресурсів.

Державна політика у сфері іноземних інвестицій здійснюється Кабінетом Міністрів України разом з Національним банком і регулюється Верховною Радою України. Іноземні інвестиції не підлягають націоналізації [1].

Сьогодні необхідно значну увагу приділяти питанням, пов'язаним з інвестуванням, способами і методами його активізації, вивченням умов створення сприятливого інвестиційного клімату, залученням інвестицій та їх ефективним використанням на всіх рівнях, а саме: держави, галузі, регіону, підприємства.

Питання формування сприятливого інвестиційного клімату в умовах трансформації економіки на ринкових засадах досліджено в наукових працях вітчизняних учених, а саме: І. Бланка, Б. Губського, К. Зулласа, В. Лагутіна, Д. Лук'яненко, Ю. Макогона, А. Мороза, Л. Омелянович, А. Пересади, А. Поручника, М. Савлука та інших.

Інвестиційна привабливість держави визначається сукупністю політичних, організаційно-правових, економічних, фінансових, соціальних і географічних факторів, які приваблюють або зупиняють інвесторів. Іноземні інвестори орієнтуються на оцінки численних консалтингових фірм, що відслідковують інвестиційний клімат багатьох країн світу, у тому числі в Україні. Оцінки, які дають закордонні експерти без участі вітчизняних спеціалістів, у ряді випадків недостатньо об'єктивні.

Разом з тим доцільно зазначити, що в Україні сформувався не досить сприятливий інвестиційний клімат. Недосконалість інвестиційного законодавства, непослідовність державних органів у проведенні економічних реформ, корумпованість і криміналізація влади на всіх рівнях, нестабільність політичної ситуації – ці фактори здобули державі репутацію зони ризикованого інвестування. При цьому до групи макроекономічних показників під час оцінювання інвестиційної привабливості країни включається понад 40 складових. Головні з них: дефіцит державного бюджету; обслуговування та погашення державного боргу; обсяг валового внутрішнього продукту; обсяг експорту та імпорту товарів і послуг.

У ході оцінювання інвестиційного ринку слід використовувати такі показники: рівень інвестицій та їх загальний обсяг у вартісному виразі; частка приватних інвестицій; заощадження населення; темпи зростання доходів і заощаджень населення; динаміка частки інвестицій в основний капітал; перевищення темпів зростання доходів над інвестиціями в економіку.

Дефіцит інвестицій вважається однією з головних причин кризового стану підприємництва і виробництва в Україні, який призводить до падіння обсягів виробництва, низької технологічності, зменшення зайнятості, зупинки підприємств через високий рівень зношення основних фондів.

Державна інвестиційна політика має бути направлена на поліпшення стану правового та нормативного забезпечення інвестиційної діяльності, визначення структурної і промислової політики, створення стимулюючого механізму державного регулювання інвестиційної діяльності на всіх рівнях, стимулювання вітчизняних та іноземних інвестицій (особливо приватних), розробку інноваційної та науково-технологічної політики.

Під час оцінки інвестиційного ринку слід враховувати необхідність формування системи показників інвестиційної безпеки країни. На підставі проведеного аналізу, досвіду й особливостей розвитку економіки (вихід із кризи, час стабілізації, формування критичної маси ринкової інфраструктури

тощо) надається система аналітичних показників – загальних, макроекономічних, оцінки інвестиційного ринку, які дають можливість отримати уявлення про розвиток інвестиційного ринку в цілому, а також окремих його складових (реальних, фінансових та інноваційних інвестицій). Розраховуються й аналізуються показники динаміки, індекси, коефіцієнти, співвідношення, питома вага тощо. Існує перелік показників, які пропонується використовувати під час визначення привабливості галузі щодо залучення інвестицій. Питома вага впливу груп показників на інвестиційну привабливість у цілому наступна: перспективність – 50,0 % (пріоритетність галузі в національній економіці, ступінь підтримки державою, перспективи маркетингових досліджень (потенціал ринку), галузева диверсифікація, рівень конкуренції, рівень завантаження потужностей, забезпеченість ресурсами, інноваційно-інвестиційна активність, фінансова стійкість, рівень інвестиційних ресурсів); прибутковість – 40,0 % (продукції/робіт/послуг, активів, підприємств, власного капіталу, залученого капіталу, позикового капіталу); ризикованість – 10,0 % [21].

У процесі надходження прямих іноземних інвестицій в Україну за 1992 – 2004 рр. можуть бути чітко виділені три етапи. Перший з них охоплює період 1992 – 1994 рр. і характеризується низьким рівнем залучення – у 1994 р. він не перевищував 10 дол. США на одну особу, що було пов'язано із вкрай складною ситуацією в українській економіці. Другий етап тривав до 2001 р. і був позначений динамічним зростанням зацікавленості іноземних інвесторів. За 1994 – 2000 рр. обсяг інвестицій зріс у 7,8 раза й досягнув 78 дол. на одного мешканця України. В цей період українська економіка ще не вийшла із кризового стану. Основною передумовою зазначених змін були зовнішні фактори – зростання міжнародного рейтингу України внаслідок прийняття її до членів Світового банку та МВФ, а також укладання Угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Високі темпи економічного зростання, починаючи з 2001 р. (третій етап), сприяли виходу на перший план внутрішніх факторів підвищення інвестиційної

привабливості. За 2001 – 2004 рр. обсяг прямих іноземних інвестицій зріс на 5,1 млрд. дол. проти 2,8 млрд. за попередній період. Станом на 1 січня 2005 р. на одну особу припадало 177 дол., що в 17,7 раза перевищувало рівень 1994 р.

Вже в перший період проявилися основні галузеві та регіональні особливості надходження інвестицій до української економіки, які із певними змінами збереглися до цього часу. Насамперед це стосувалося переважання іноземних вкладень до вузького кола сфер господарської діяльності, які не пріоритетні з точки зору інтенсифікації розвитку внутрішнього та зовнішньоекономічного потенціалу (виробництво кондитерських виробів, напоїв і тютюну, оптова торгівля та посередництво, операції з нерухомістю, послуги юридичним особам тощо) при значно меншій увазі до інвестицій в машинобудування, металургію та хімічну промисловість.

Специфічною передумовою підвищення інвестиційної привабливості Росії, Казахстану, Азербайджану та деяких інших країн пострадянського простору виступає можливість значних високоприбуткових зарубіжних внесків в енергетично-сировинні галузі, чого не має Україна. За вихідними об'єктивними та суб'єктивними (високий рівень корупції, необхідність подолання ряду відсутніх в інших державах адміністративних та правових перешкод тощо) параметрами наш інвестиційний ринок менш привабливий для зарубіжних власників капіталу.

Найбільшим іноземним інвестором є США, але американські корпорації вклали в українське машинобудування всього 2,7 % від загальної суми інвестицій, тоді як в оптову торгівлю та посередництво – 15,9 %, а в харчову (переважно тютюнову) промисловість – 14,1 %. Сукупні вкладення британських фірм до цих галузей дорівнюють 29,4 %, а до машинобудування – 10,4 %. Для Німеччини відповідне співвідношення становить 27,4 % і 11,4 %, а один з основних іноземних інвесторів – Нідерланди – практично весь ввезений капітал спрямував до оптової торгівлі та харчової промисловості. У російських інвестиціях 22,7 % припадає на

вкладення до об'єктів нафтопереробки. Друге місце займають кошти в охорону здоров'я і соціальну допомогу (в основному, це внески на придбання санаторно-курортних закладів у АР Крим). Інвестиції до таких галузей, як металургія і машинобудування, становлять відповідно 4,4 % і 2,1 % від загальної суми надходження капіталу з Російської Федерації. Як висновок, можна констатувати, що зарубіжні капіталовкладення спрямовані на захоплення внутрішнього ринку товарів і послуг, а не на підтримку національного виробництва, в тому числі експортного спрямування. У цьому полягає суттєва відмінність використання інвестицій в Україні порівняно з Угорщиною, Польщею, й особливо з так званими новими індустріальними країнами Азії, де значна або навіть основна їх частка пішла на формування експортного сектора економіки [12]. Про це свідчать і узагальнені показники щодо прямих іноземних інвестицій в Україну за видами економічної діяльності (табл. 5.3) [26].

Виходячи з поки що недостатньо високого рейтингу інвестиційної привабливості української економіки, можна спрогнозувати особливості інвестиційної стратегії нерезидентів на найближчий час: основними інвесторами будуть міжнародні фінансові організації та уряди західних держав за неекономічними пріоритетами під гарантії Уряду України; особливістю інвестиційної стратегії буде пріоритет короткотермінової максимізації прибутків. Це означає концентрацію активності насамперед у сфері послуг, торговельно-посередницькій діяльності, а також у харчовій промисловості, легкій та інших схожих за виробничо-економічними характеристиками галузях; іноземні інвестори не зацікавлені фінансувати високотехнологічне виробництво; участь в інвестиційному процесі відомих фірм зводиться до створення стратегічних засад на перспективному ринку і не буде масштабною. Ділової активності слід чекати від малих та середніх компаній.

Прямі іноземні інвестиції в Україну за видами економічної діяльності у 2007 р.

Види діяльності	Інвестиції	Капітал на кінець року, млн. дол. США	Частка у загальному обсязі інвестицій, відсотків
Усього		29489,4	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги		557,1	1,9
сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги		552,7	1,9
лісове господарство та пов'язані з ним послуги		4,4	0,0
Рибальство, рибництво		0,5	0,0
Промисловість		8138,0	27,6
добувна промисловість		1059,5	3,6
переробна промисловість		6941,0	23,5
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів		1564,0	5,3
легка промисловість (текстильне виробництво, виробництво одягу, хутра та виробів з хутра, виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів)		144,4	0,5
оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини, крім меблів		226,1	0,8
целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність		189,9	0,6
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення		316,9	1,1
хімічна та нафтохімічна промисловість (хімічне виробництво, виробництво гумових та пластмасових виробів)		838,8	2,8
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції		721,9	2,4
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів		1685,6	5,7
машинобудування (виробництво машин та устаткування, електричного, електронного та оптичного устаткування, транспортних засобів і устаткування)		1049,6	3,6
інші галузі промисловості		203,8	0,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води		137,5	0,5
Будівництво		1619,2	5,5
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку		3056,4	10,4
торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування і ремонт		251,9	0,9
оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі		2597,2	8,8
роздрібна торгівля, ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку		207,3	0,7
Діяльність готелів і ресторанів		426,6	1,4
Діяльність транспорту та зв'язку		1276,9	4,3
діяльність наземного транспорту		378,0	1,3
діяльність водного транспорту		89,2	0,3
діяльність авіаційного транспорту		21,1	0,1
додаткові транспортні послуги і допоміжні операції		542,6	1,8
діяльність пошти та зв'язку		246,0	0,8
Фінансова діяльність		4793,9	16,3
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям		2550,6	8,6
Державне управління		2,0	0,0
Освіта		18,1	0,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги		203,4	0,7
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури і спорту		285,5	1,0
Нерозподілені за видами економічної діяльності обсяги інвестицій		6561,2	22,3

Виходячи з цього та враховуючи незначні обсяги інвестування, які надходять в Україну, доцільно орієнтувати їх на пріоритетні галузі та спрямування. До них насамперед належать: високотехнологічні, наукоємні галузі – літако-, судно- та ракетобудування, де Україна має досягнення світового рівня; добувні і металургійні галузі – кольорові метали, уран, вугілля, сталь і прокат, що мають попит на світових ринках; конверсія – виробництво обладнання на машинобудівних високотехнологічних підприємствах колишнього військово-промислового комплексу для забезпечення ресурсозбереження в народному господарстві та експорту; незавершене будівництво; надлишкові потужності в ряді секторів – чорній металургії, виробництві цукру та цементу тощо; інфраструктура – вигідне географічне становище, транзитні перевезення і транспортування сировини наявними нафто- та газопроводами становлять значне джерело валютних надходжень; агропромисловий комплекс, особливо харчова промисловість.

До пріоритетів зовнішньоекономічної стратегії можна віднести форсований розвиток експортного потенціалу та імпортозамінних виробництв на базі випуску власної високоякісної продукції. На вирішення пріоритетних завдань необхідно орієнтувати розвиток міжнародної кооперації, капітал, що залучається, та отримувані зовнішні кредити. Валютну виручку варто спрямовувати на придбання сучасного обладнання для виробництва засобів виробництва, а не товарів широкого вжитку і тривалого користування. При купівлі останніх здійснюється фактичне інвестування зарубіжної, а не національної економіки.

Становить інтерес політика “лазерного променя”, що активно практикується Японією. Її зміст зводиться до того, аби виявити вузький сектор і по ньому швидко та комплексно зміцнювати позиції на внутрішньому й світовому ринках, забезпечуючи централізовані ресурси.

Для України можна виділити деякі авангардні напрями, для формування яких є відповідні умови, із подальшою можливістю комерціалізації й тиражування розробок. Вона, зокрема, входить до п'яти

країн світу, що вміють будувати авіаносці чи вирощувати монокристалічний кремній відповідного діаметру для потреб мікроелектроніки, здатна щорічно надавати на світові ринки 10 – 20 унікальних технологій. За умови залучення коштів до вказаних сегментів економіки віддача настане не відразу. Знадобиться певний час для нарощування потужностей і виробництв, що здатні витримати конкуренцію на світових ринках товарів і послуг. Актуальним завданням є створення сприятливих умов для діяльності національних інвесторів, активність яких слугуватиме важливим катализатором для зарубіжних.

Виходячи з того, що процес реформування економіки відбувається поетапно, визначення державних економічних пріоритетів для іноземного інвестування теж має характеризуватися послідовністю. При цьому стимулювання пріоритетних напрямів співпраці включає комплекс заходів, спрямованих на забезпечення іноземним вкладникам капіталу сприятливого режиму діяльності, який би дав змогу отримувати високу порівняно із середнім світовим рівнем норму прибутку.

Паралельно з кількісним нарощуванням зовнішніх інвестиційних ресурсів шляхом лібералізації інвестиційного клімату можна використовувати й складнішу систему заохочення, що враховує їх якісні характеристики. Наприклад, можна запровадити іншу методику розподілу прибутку спільних підприємств. Прибуток розподілятиметься не пропорційно часткам партнерів у статутному фонді, як це практикується сьогодні, а з урахуванням ступеня активності різних частин статутного фонду в процесі виробництва і одержання його результатів. Використання такого підходу підвищить зацікавленість іноземних інвесторів. Але головне – необхідно усвідомлювати, що залучення іноземних інвестицій не може бути панацеєю від економічної кризи. Воно має стати самостійним напрямом державної інвестиційної політики та індикатором проведення державою курсу на цілеспрямовану відкритість для іноземних ділових кіл.

До стратегічних напрямів інвестування періодично слід вносити своєчасні та необхідні зміни. Проте за умови вибору правильного стратегічного курсу ці корективи мають бути мінімальними і пов'язаними з поточними змінами в економічному житті країни.

Однією із досить перспективних можливостей залучення іноземних інвестицій може стати розгортання мережі венчурних інвестиційних фондів і компаній. На сьогодні в Україні практично відсутній ринок венчурного капіталу, який використовується для фінансування науково-технічних розробок та винаходів. Принципова відмінність такого капіталу від традиційного кредитування в тому, що його переважно інвестують в ідею, проект з підвищеним ступенем ризику. Поки що в роботі венчурних фондів і компаній існують певні обмеження, які не сприяють проведенню ризикових інвестиційних операцій. Основними галузями вітчизняної економіки, які потребують припливу венчурного капіталу, є агропромисловий комплекс, енергетика, транспорт, зв'язок, а також конверсійні проекти.

Останнім часом в інвестиційному кліматі відбувалися позитивні зміни, що особливо помітно при аналізі абсолютних величин. Але сильний негативний вплив на іноземне інвестування справили світова фінансова криза 1998 р., яка погіршила внутрішні інвестиційні умови, політична криза 2004 – 2005 рр., а також криза 2008 – 2009 рр. [8].

5.4. Міжнародні зв'язки на регіональному рівні

У розвитку економіки регіонів на етапі переходу до ринку важливе значення мають міжнародні економічні зв'язки. Вони забезпечуються існуючим законодавством України, зокрема законами “Про підприємство”, “Про підприємницьку діяльність”, “Про створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон”, “Про валютне регулювання в Україні” тощо.

Міжнародні економічні стосунки включають в себе: валютні торгові операції; прямі іноземні інвестиції; створення спільних підприємств; функціонування вільних економічних зон, територій пріоритетного розвитку та єврорегіонів (інформація про них надається в наступному підрозділі).

Зупинимось на зовнішньоторговельних операціях. Їх обсяг включає в себе:

$$(2) \quad O_{ZO} = O_{IPI} + O_{EPI}$$

де

O_{ZO} – обсяг зовнішньоторговельних операцій;

O_{IPI} – обсяг імпорту товарів і послуг;

O_{EPI} – обсяг експорту товарів та послуг.

Для оцінки рівня розвитку економічних зв'язків використовується відносний показник, що характеризує відношення загального обсягу зв'язків до обсягу внутрішнього валового продукту:

$$P_{EZ} = \frac{ZOZ}{ВВП} \times 100\% \quad (3)$$

де

P_{EZ} – рівень розвитку економічних зв'язків;

ZOZ – загальний обсяг зв'язків;

$ВВП$ – валовий внутрішній продукт.

Для оцінки ефективності зовнішньоекономічної діяльності використовують такий показник, як відношення обсягів ввозу до вивозу:

$$E_{zd} = \frac{O_{ВВ}}{O_{ВІВ}} \quad (4)$$

де

E_{zd} – ефективність зовнішньоекономічної діяльності;

$O_{ВВ}$ – обсяги ввозу продукції;

$O_{ВІВ}$ – обсяги вивозу продукції.

Діяльність не ефективна, якщо $E_{зд} > 1$, і ефективна при умові, коли $E_{зд} < 1$ [43].

Розглянемо конкретні показники експорту та імпорту товарів за регіонами (табл. 5.4). Серед регіонів України найбільші обсяги експорту товарів припадають на Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську та Полтавську області, а також м. Київ. Найбільші імпортні надходження здійснюються у м. Київ, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Київську, Одеську та Харківську області [27].

Таблиця 5.4

Обсяги експорту – імпорту товарів за регіонами у 2007 р.

Показники Території	Експорт			Імпорт		
	кількість учасників ЗЕД	вартість, млн.дол. США	відсотків до загального обсягу	кількість учасників ЗЕД	вартість, млн.дол. США	відсотків до загального обсягу
Україна	14345	49296,1	100,0	24539	60618,0	100,0
АР Крим	223	463,0	0,9	443	266,9	0,4
області						
Вінницька	417	485,7	1,0	410	305,9	0,5
Волинська	409	422,4	0,9	543	1055,6	1,7
Дніпропетровська	1116	9819,2	19,9	1979	5309,9	8,8
Донецька	826	10654,9	21,6	1263	4451,3	7,3
Житомирська	533	405,1	0,8	411	294,8	0,5
Закарпатська	702	1148,0	2,3	668	1552,5	2,6
Запорізька	514	4324,8	8,8	712	3414,0	5,6
Івано-Франківська	408	1005,4	2,0	415	789,0	1,3
Київська	525	775,6	1,6	1093	2597,1	4,3
Кіровоградська	187	272,5	0,6	169	178,6	0,3
Луганська	465	3963,7	8,0	469	1484,5	2,4
Львівська	828	1036,7	2,1	1572	1454,0	2,4
Миколаївська	264	1104,5	2,2	281	533,3	0,9
Одеська	705	1098,5	2,2	1636	2551,6	4,2
Полтавська	345	2143,1	4,3	447	899,5	1,5
Рівненська	257	384,7	0,8	325	416,5	0,7
Сумська	311	682,0	1,4	268	374,5	0,6
Тернопільська	169	124,8	0,3	295	168,6	0,3
Харківська	991	1143,0	2,3	1507	2265,4	3,7
Херсонська	238	323,2	0,7	254	188,8	0,3
Хмельницька	287	336,7	0,7	402	330,6	0,5
Черкаська	303	690,6	1,4	344	494,9	0,8
Чернівецька	348	157,5	0,3	315	134,0	0,2
Чернігівська	261	362,5	0,7	266	281,6	0,5
міста						
м. Київ	2525	5337,3	10,8	7596	23726,3	39,1
м. Севастополь	126	109,2	0,2	146	51,8	0,1

Регіональна інвестиційна політика – це система заходів, яка передбачає мобілізацію інвестиційних ресурсів і визначення напрямків ефективного та раціонального їх використання з урахуванням інтересів регіону та інвесторів. На даному етапі становлення ринкової економіки України інвестиційна політика повинна будуватися в розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності наступних принципів: забезпечення і удосконалення законодавчо-нормативної бази інвестиційної діяльності; здійснення концентрації на стратегічних напрямках розвитку; організації взаємодії з підприємствами та інвесторами з метою мобілізації інвестиційних ресурсів; виділення інноваційної політики в самостійний цілеспрямований напрямок діяльності.

Визначення інвестиційної привабливості регіонів України потребує особливого підходу. Його пропонується здійснювати за такими напрямками: забезпеченість усіма видами ресурсів; наявність ринків збуту; наявність спеціального режиму інвестиційної діяльності; прогноз соціальних, економічних і технологічних перспектив даних територій. Урахування цих факторів у роботі дозволить підвищити привабливість регіону, рівень залучення інвестицій, перспективність розвитку та вирішити соціальні проблеми. У підприємств, які розташовані в інвестиційно привабливому регіоні і належать до пріоритетної галузі, оцінка їхньої привабливості зростає вдвічі [21].

У регіональному вимірі домінуюче положення у залученні інвестицій займає адміністративна столиця держави – Київ, якому суттєво поступаються як високорозвинені індустріальні центри Донбасу та Придніпров'я, так і всі інші області України, особливо розташовані на західному кордоні держави.

Для постсоціалістичних країн, як у Центрально-Східній Європі, так і в межах СНД, взагалі характерне столичне переважання отримання іноземних капіталів (особливо для Праги, Будапешта, Варшави, Баку, Єревана тощо, із певними відмінностями Росії з її трьома центрами привабливості для інвесторів – у Москві, Санкт-Петербурзі та Тюмені). Така надмірна концентрація припливу закордонних інвестицій до адміністративних центрів

постсоціалістичних держав обумовлена кількома факторами. Для Чеської Республіки та країн Прибалтики – це висока частка іноземної участі в національних банках, які розташовані в основному у столицях держав. Унікальна особливість Угорщини – надвисокий рівень зосередження не лише банків, але й промислових підприємств в одному столичному регіоні, чим і пояснюється надходження до нього основної частки коштів. В Азербайджані та Казахстані з їх пануванням президентської влади саме через підконтрольні їй центральні адміністративні та бізнесові структури здійснюється вкладення закордонного капіталу в розробку енергетичних родовищ, які розташовані в інших регіонах цих держав.

Саме в столицях іноземним інвесторам простіше та надійніше вирішувати весь комплекс проблем, пов'язаних з їх капіталовкладеннями до нестабільної за економічними та правовими параметрами економіки цих держав, зокрема й України. До цього треба додати особливості статистичних оцінок надходження інвестицій – вони враховують їх використання головними офісами фірм, що зосереджені в столицях, але підрозділи яких розташовані по всій території країни. Зазначені фактори вплинули на підвищену частку м. Києва в загальному обсязі припливу капіталу з-за кордону, до чого додається невисока привабливість більшості областей України для його вкладення внаслідок їх відставання у господарській та соціальній сферах від параметрів столиці.

Враховуючи невпорядкованість статистики та низький рівень надходження інвестицій в перші роки існування незалежної держави, за вихідну дату аналізу рівня їх регіонального розміщення можна вважати 1995 рік. Для всього наступного періоду характерним є збереження стійкого співвідношення різниці у залученні прямих іноземних інвестицій до окремих адміністративно-територіальних одиниць держави. Про це свідчать дані таблиці 5.5, в якій наведені найбільш та найменш привабливі для іноземних інвесторів регіональні об'єкти.

Як свідчать дані таблиці, за останнє десятиріччя в цих регіональних групах відбулися лише незначні зміни. Зокрема, і в 1994, і в 2004 рр. серед найбільш привабливих представлені ті ж самі три області та м. Київ. Зазначене у другій колонці приєднання до них Запорізької та Полтавської областей мало тимчасовий характер й було пов'язане із відносно великим внеском іноземного капіталу до окремих об'єктів, наприклад, корпорації ДЕУ до Запорізького автозаводу. Таблиця також свідчить про чітко виражену тенденцію до надмірної концентрації спрямування іноземних інвестицій не лише до столиці, але й до всього прилеглого до неї регіону – сукупна частка Києва і Київської області становить майже 40 % від загального обсягу їх надходжень до країни. Разом з тим, при збереженні пріоритету привабливості індустриальних регіонів Донбасу, Придніпров'я та Одеси, їх питома вага в отриманні інвестицій або залишилася на рівні показників десятирічної позначки, або навіть зменшилася.

Таблиця 5.5

Територіально-адміністративні одиниці з найбільшим (найменшим) обсягом залучення прямих іноземних інвестицій (в тис. дол. США та процентах до загального обсягу надходжень в Україну)

На 01.01.1995 р.			На 01.01.2001 р.			На 01.01.2005 р.		
Території	тис.дол.	%		тис.дол.	%		тис.дол.	%
Україна	483513	100	Україна	3281782	100	Україна	8353878	100
м. Київ	120701	24,9	м. Київ	1043175	31,8	м. Київ	2684105	32,1
Донецька обл.	60736	12,6	Київська обл.	267584	8,2	Дніпропетровська обл.	778613	9,3
Одеська обл.	59547	12,3	Донецька обл.	259439	7,9	Київська обл.	511528	6,1
Дніпропетровська обл.	43411	9,0	Запорізька обл.	214744	6,5	Одеська обл.	507322	6,0
Львівська обл.	26974	5,6	Полтавська обл.	207962	6,3	Донецька обл.	493607	5,9
Миколаївська обл.	2314	0,48	Кіровоградська обл.	16686	0,51	Хмельницька обл.	66471	0,79
Волинська обл.	2187	0,45	м. Севастополь	16669	0,51	Вінницька обл.	65782	0,78
м. Севастополь	968	0,20	Хмельницька обл.	13882	0,42	Тернопільська обл.	37212	0,44
Вінницька обл.	429	0,09	Вінницька обл.	12930	0,39	м. Севастополь	51417	0,62
Херсонська обл.	399	0,08	Чернівецька обл.	8159	0,25	Чернівецька обл.	24429	0,29

Дещо інші тенденції характерні для групи областей із найменшою привабливістю для іноземних інвесторів. У складі учасників цієї групи відбуваються більш значні зміни – стабільно вона охоплює лише Вінницьку область та м. Севастополь. Але треба підкреслити, що більшість з наведених в усіх трьох колонках областей належать або до останніх у загальнодержавному рейтингу привабливості (за підсумками 2004 р. Херсонська область за обсягом залучених інвестицій була на 21-му місці серед 27 адміністративно-територіальних одиниць України, включаючи міста Київ та Севастополь, Миколаївська – на 20-му місці відповідно), або в кращому випадку наблизилася до середини цього рейтингу, як Кіровоградська чи Волинська області (відповідно 16-те та 17-те місця станом на 01.01.2005 р.).

Необхідно констатувати незначну привабливість для вкладень іноземного капіталу таких областей з високим промисловим потенціалом, як Миколаївська (23-тє місце у 1994 р. та 20-те в 2004 р.) і Луганська (19-те та 12-те місця відповідно). Впродовж 90-х років невисоке місце в цьому рейтингу посідала Херсонська область (21-ше та 12-те місця), яка, однак, за останній період забезпечила суттєвий приплив інвестицій і вийшла в 2004 р. на 7-ме місце в країні за рівнем їх залучення.

Невисока зацікавленість іноземних інвесторів до вкладень капіталу в прикордонні західні області України. Як вже зазначалося в таблиці, до групи областей з найменшим рівнем отриманих інвестицій стабільно належить Чернівецька область (20-те місце в 1994 р. та останнє 27-ме місце в 2000 р. і 2004 р.). Формально можна констатувати певне підвищення інвестиційного рейтингу Волинської області, яка з 24-го місця в 1994 р. перемістилася на 17-те місце в 2004 р., що було наслідком збільшення інвестицій у 1,8 рази за 2003 – 2004 рр. Проте сума 97717,5 тис. дол. на 1 січня 2005 р. свідчить, що на частку Волині припадає всього 1,2 % від загальнодержавного обсягу надходжень інвестицій із-за кордону.

Найбільшою за своїм господарським потенціалом є Львівщина, яка залучила й найвагоміший в цьому регіоні обсяг іноземного капіталу – 46,2 % від загальної суми його надходжень на 1 січня 2005 р. до чотирьох областей на західному кордоні України. Отримані на цю дату 350125,5 тис. дол. дозволили їй зайняти 8-ме місце (у 1994 р. – 5-те та в 2000 р. – 8-ме) серед інших реципієнтів, але лише із 4,2 % від загального обсягу надходжень до України, що не відповідає потенційним можливостям області відносно використання зарубіжних вкладень у господарську діяльність на її території.

Особливо динамічною в цьому плані виступає Закарпатська область, яка змістилася з 19-ї позиції в 1994 р. на 12-ту в 2000 р. та на 10-ту в 2004 р. При цьому позитивна динаміка надходження інвестицій до Закарпаття спостерігається особливо в останній період – за 2000 – 2004 рр. їх обсяг зріс більш ніж вдвічі й досягнув 244343,6 тис. дол. (2,9 % від загальнодержавних показників). У Західному регіоні ця область найбільш плідно використала прикордонне положення (вона, наприклад, є основним споживачем інвестицій із сусідньої Угорщини в Україні), результати співпраці із зарубіжними партнерами в межах Карпатського євро регіону, а також пільги за президентськими указами щодо територій пріоритетного розвитку.

Основна частина областей України, які знаходяться посередині рейтингового показника щодо привабливості вкладень іноземними інвесторами, мають від 0,8 % (Вінницька, Рівненська та Хмельницька) до 1,6 % (Сумська) від сукупної суми зарубіжного капіталу в економіці України. Практично всі вони суттєво не змінили своїх позицій в загальнодержавному переліку отримувачів інвестицій, хоча і поступово нарощують обсяги залучених інвестицій від закордонних партнерів.

За деякими винятками, не вносить коректив у рейтинг територіально-адміністративних одиниць й зіставлення їх місця за абсолютним рівнем надходження інвестицій та обсягом на одну особу населення. При цьому необхідно враховувати, що Україна суттєво відстає від країн Центральної Європи і Прибалтики, де цей показник перевищує позначку 1,5 – 2,5 тис. дол.

Серед 25-ти держав Центральної Європи та СНД вона за обсягом таких інвестицій на душу населення посідає одне з останніх, 22-ге місце. За цих умов навіть найбільший реципієнт інвестицій – м. Київ, де їх надходження лише дещо перевищує 1000 дол. на одного мешканця, недотягує до середніх показників західних сусідів України, не кажучи вже про порівняння із сусідніми країнами інших, особливо депресивних областей нашої держави.

Серед причин низького рівня залучення іноземного капіталу зарубіжні інвестори вказують, насамперед, на нестабільність правового поля їх діяльності в нашій державі. Це дійсно один з вагомих факторів сучасної ситуації щодо надходження інвестицій, внаслідок якого український інвестиційний ринок програє в конкурентній боротьбі з ринками інших держав.

Відсутність зацікавленості іноземних інвесторів щодо об'єктів важкої промисловості є, зокрема, основною причиною зниження рівня інвестицій у високоіндустріальних регіонах Донбасу та Придніпров'я порівняно із потенційними можливостями їх залучення. Сучасні підходи зарубіжних інвесторів, спрямовані на масовий імпорт іноземних товарів на український ринок або надання торговельних, консалтингових, рекламних послуг, призвели до підвищеного рівня надходжень цих інвестицій до столичного регіону з його більш високою купівельною спроможністю населення та можливостями створення сервісних служб загальнодержавного спрямування. Навпаки – знижені можливості продажу імпортованих товарів на місцевих ринках депресивних й менш економічно розвинених областей (наприклад, рівень середньої зарплати в Тернопільській області вдвічі менший, ніж у м. Київ) вплинули на скорочення зацікавленості зарубіжних експортерів капіталу до його вкладення в ці регіони. Невисока ділова активність в даних областях не забезпечує також достатнього ринку для консалтингових, рекламних, банківських послуг, на що орієнтуються іноземні інвестори. У сучасних умовах, особливо для депресивних територій, практично не спрацьовує такий фактор привабливості, як низький рівень оплати

кваліфікованої робочої сили на підприємствах із участю зарубіжного капіталу – це було однією з основних причин спрямування інвестицій до групи нових індустріальних держав Азії та Латинської Америки.

Необхідно також вказати на суттєві відмінності у ставленні іноземних інвесторів до вкладень у прикордонні регіони України та країни Центральної і Східної Європи. Процес підготовки до вступу, саме входження до ЄС сприяли посиленню зацікавленості іноземних, насамперед європейських інвесторів до цих країн, особливо щодо створення об'єктів прикордонної інфраструктури, сервісної служби, торгівлі тощо. Для підвищення рівнів економічного розвитку територій до загальноєвропейських стандартів, на них була поширена дія кількох програм Європейського Союзу, які передбачають можливість залучення приватного капіталу. Західні області України поки що не стали такими інвестиційно привабливими, вони не включені до відповідних програм ЄС. Певні можливості поглиблення інвестиційного співробітництва чотирьох західних прикордонних областей з європейськими партнерами доцільно використати в межах “Плану дій ЄС – Україна”, який почав здійснюватися в 2005 р. згідно з новими підходами щодо відносин Європейського Союзу із сусідніми країнами.

Разом з тим необхідно зазначити, що останніми роками активність зарубіжних інвесторів на території України суттєво посилилася. Збільшення надходжень інвестицій до економіки у 2003 р. становило 1185,7 млн. дол. (зростання на 21,7 %), а в 2004 р. – 1559,5 млн. дол. (збільшення на 22,9 %). Ряд територіально-адміністративних одиниць досягли значних успіхів у залученні коштів із-за кордону. Так, у 2004 р. приріст прямих іноземних інвестицій до Луганської області становив 159,2 %, до Севастополя – 115,6 %, до Кіровоградської області – 83,1 %, до Харківської області – 42,2 %, до АР Крим – 41,4 % тощо. Серед прикордонних областей найбільш високим було надходження інвестицій до Закарпатської області (34,5 %), відповідні цифри для Чернівецької області становили 21,2 %, Львівської – 14,8 %, Волинської – 13,2 %. Крім Миколаївської та Сумської областей, де

було зафіксовано зменшення іноземних інвестицій, всі інші територіально-адміністративні одиниці в 2004 р. забезпечили суттєвий приріст надходжень капіталу з-за кордону.

Аналіз останніх даних свідчить про появу нових тенденцій у відносинах з іноземними інвесторами. Насамперед, зарубіжний капітал більш активно надходить до областей, які раніше були менш привабливими для його вкладення – це прямо пов'язано із поліпшенням господарської ситуації й зростанням купівельної спроможності населення в регіонах у 2003 – 2005 рр. Посилилася інвестиційна привабливість таких індустріальних областей, як Луганська, Харківська, Дніпропетровська (приріст інвестицій у 2004 р. на 26,7 %), Донецька (приріст на 13,1 %), що свідчить про більш раціональне врахування іноземними інвесторами потенційного ефекту від вкладення до них зарубіжного капіталу. Збереження таких тенденцій в майбутньому сприятиме не лише загальному підвищенню рівня використання інвестицій в економіці, але й більш раціональному розміщенню їх на території держави.

З точки зору потреб національної економіки, пріоритетними зонами для іноземних інвестицій в Україні є:

- Донецько-Придніпровський регіон (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області), де необхідно здійснити реконструкцію і технічне переобладнання шахт, металургійних, хімічних виробництв на базі безвідходних, маловідходних та екологічно чистих технологій, надати потужний імпульс розвитку малоенергоємних виробництв середнього і точного машинобудування, автомобіле- та літакобудування;
- Південний регіон (Автономна республіка Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області), де найбільш вигідним є проведення реконструкції та технічного переоснащення портового господарства, розвиток виробництва обладнання для харчової і консервної промисловості, розширення мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів;

- Західний регіон (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Волинська області), де ефективним може бути виробництво з використанням місцевих природних ресурсів – нафти і газу, вугілля, сірки, калійної та кухонної солі, а також розвиток мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів;

- регіони України, забруднені внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції, у яких, поряд із запровадженням унікальних наукових досліджень, необхідно реалізувати сучасні технології та здійснити комплекс заходів щодо екологічного, економічного і соціального відродження територій [94].

Кожен регіон визначає індивідуальні підходи до поліпшення інвестиційного клімату та подальшої активізації інвестиційної діяльності. При цьому необхідно враховувати, що процес формування інвестиційно привабливих регіонів з розгалуженою, багатокладною економікою під впливом змін пріоритетів, орієнтації суспільного розвитку є складним і тривалим. Перші кроки до цього вже пройдені. Так, у багатьох регіонах здійснюється розробка інвестиційних паспортів. Але за будь-яких зусиль результати не досягнуть бажаного рівня і пошук ринків збуту так і залишиться найбільш поширеним мотивом для інвестування в Україну, якщо ігноруватиметься системний підхід щодо дослідження інвестиційної привабливості регіонів. Крім того, необхідно врахувати, що на інвестиційну привабливість територій та рівень іноземного інвестування негативно вплинула світова фінансова криза 2008 – 2009 рр.

На сучасному етапі переходу до ринкових відносин найважливішими напрямками розвитку міжнародних зв'язків регіонів є створення спільних підприємств (СП). Спільні підприємства – одна із ефективних форм підприємницької діяльності, в статутному капіталі якої передбачається обов'язкова участь зарубіжних партнерів або підприємців. На сьогоднішній день в Україні зареєстровано більше 3500 СП.

Створення СП передбачає: оцінку і здійснення вибору зарубіжного партнера; укладання угоди про наміри створення СП; формування установчих документів та державну реєстрацію підприємства [43].

5.5. Вільні економічні зони, території пріоритетного розвитку та єврорегіони, їх роль в економічних перетвореннях України

Вільні економічні зони (ВЕЗ) або спеціальні економічні зони (СЕЗ), як нові форми зовнішньоекономічних відносин, виникли в 1950 – 1960-ті рр. у зв'язку з поглибленням суспільного розмежування праці та поділом світу на розвинені країни і країни, що розвиваються. Промислово розвинені країни формували ВЕЗ з метою розвитку високотехнологічних екологічно чистих виробництв, а також як додаткове джерело залучення інвестицій. На думку багатьох учених, ВЕЗ – це географічна територія, де знімаються традиційні обмеження, що накладаються на виробничі галузі. За висловом вченого Б. Райзенберга, ВЕЗ, як форма інтеграції промислово розвинених країн, забезпечують більш інтенсивну інтеграцію окремих регіонів у єдину систему світового господарства.

У 1973 році було прийнято VIII Кіотську конвенцію, у додатку до якої надається визначення вільної зони (зони-франко): “Це частина території країни, на якій товари розглядаються як об'єкти, що знаходяться за межами національної митної території і тому не піддаються звичайному митному контролю та оподаткуванню”.

Механізми вільних економічних зон для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій з успіхом використовують країни з ринковою і перехідною економікою та держави, що розвиваються. На сьогодні нараховується близько 3000 ВЕЗ в 103-х країнах світу. Вони є одним з інструментів комплексної політики держави, направленої на розвиток економіки. Наприклад, шляхом створення зони можна стимулювати експорт

продукції одночасно із збільшенням зайнятості в проблемному регіоні.

За площею території, яку займає ВЕЗ, виділяють зони: точкові (площею до 10 км²); локальні (до 500 км²); регіональні (до 5000 км²). Найбільш поширеними є точкові ВЕЗ. За галузевою структурою ВЕЗ поділяються на монофункціональні та поліфункціональні.

Порядок створення ВЕЗ включає такі етапи: розробка концепції; підготовка техніко-економічного обґрунтування; розробка і погодження нормативно-правових актів; підготовка та прийняття закону України про відповідну ВЕЗ [43].

Розглянемо ситуацію в Україні, успіхи і проблеми вільних економічних зон на її території. Деяке поживлення економічної ситуації, яке спостерігалось з 2000 року, як тоді вважалось, певною мірою було зумовлено задіянням інвестиційного фактора завдяки створенню виробництв у спеціальних економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР). Одними з перших, хто звернув увагу на ефективність використання спеціальних економічних зон, були керівники та підприємці Закарпатської, Одеської і Чернівецької областей ще в 1989 – 1991 рр.

Значною мірою можливість заснування СЕЗ зумовлена тим, що, починаючи з 1992 р., в Україні послідовно створювалась нормативно-правова база їх діяльності. Станом на кінець 2000 р. її склали Закон України “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон”, прийнятий у 1992 році, ще 15 законів відносно окремих зон та близько 30-ти інших нормативних актів. Водночас узагальненого законодавства, яке визначало б коло питань створення і функціонування територій пріоритетного розвитку із спеціальним режимом інвестиційної діяльності, поки що не існує.

Державну стратегію і тактику в розбудові спеціальних зон і територій пріоритетного розвитку визначають, крім вищезазначеного закону, ще два документи – Постанови Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон і

територій зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності” від 24 вересня 1999 р. та “Про деякі питання інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку та спеціальних економічних зон” від 26 липня 2000 р.

Згідно із законом України “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” спеціальна (вільна) економічна зона являє собою частину території України, на якій встановлюються і діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування і дії законодавства України. На території зони запроваджуються пільгові митні, валютно-фінансові, податкові та інші умови економічної діяльності національних та іноземних юридичних і фізичних осіб. Підсумовуючи надану інформацію, зміст поняття “вільна економічна зона” викладемо на рис. 5.1.

Рис. 5.1. Зміст поняття “вільна економічна зона”

Метою створення спеціальних (вільних) економічних зон є залучення іноземних інвестицій та сприяння їм, активізація спільно з іноземними інвесторами підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів і послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг,

впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання природних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку України.

Виділимо наступні характерні ознаки ВЕЗ: посилення інтеграції держави у світове господарство в різних можливих варіантах чи їх поєднанні; збільшення експортної частини економіки; залучення національних та іноземних інвестицій; впровадження сучасних технологій; підготовка кадрів; становлення спеціального правового режиму у сфері інвестиційної, внутрішньоекономічної та підприємницької діяльності суб'єктів зони; відокремлення у господарському та валютно-фінансовому відношенні від іншої території.

Статус і територія ВЕЗ, а також термін, на який вона створюється, визначаються Верховною Радою України шляхом прийняття окремого закону про створення конкретної зони. На території України відповідно до закону можуть створюватись ВЕЗ різних типів: вільні митні зони та порти, експортні, транзитні зони, комплексні виробничі зони, туристично-рекреаційні, страхові, банківські та інші. Місцеві ради і державні адміністрації, на територіях яких розташовані ВЕЗ, здійснюють свої повноваження в зонах із врахуванням специфіки статусу, визначеного законами про їх створення.

Поряд з виникненням вільних економічних зон паралельно розвивається такий напрямок реалізації спеціального правового режиму, як території пріоритетного розвитку. ТПР є аналогом ВЕЗ (СЕЗ), створення та порядок роботи якої визначається відповідним Указом Президента України.

Створення діючих у даний час ВЕЗ (СЕЗ) і ТПР відноситься до періоду 1998 – 2000 років (спеціальна економічна зона „Сиваш” була створена у 1996 році і діяла 5 років). Основні показники їх діяльності надані в таблицях 5.6 і 5.7. Незважаючи на досить тривалий термін їхньої діяльності та порівняно великі масштаби поширення дії законів про ВЕЗ і ТПР (охоплено

10,5 % території України), оцінки результатів їхнього функціонування не завжди однозначні.

Таблиця 5.6

Загальні відомості про ВЕЗ(СЕЗ) в Україні

Показники ВЕЗ(СЕЗ)	Початок	Кінець	Строк (роки)	Місцезнаходження
СЕЗ “Азов”	21.07.1998	21.07.2058	60	м. Маріуполь, Донецька обл.
СЕЗ “Донецьк”	21.07.1998	21.07.2058	60	м. Донецьк
СЕЗ “Славутич”	30.06.1998	01.01.2020	22	м. Славутич, Київська обл.
СЕЗ “Закарпаття”	09.01.1999	09.01.2029	30	Ужгородський, Мукачівський р-ни, Закарпатська обл.
СЕЗ “Яворів”	17.02.1999	01.01.2020	21	Яворівський р-н, Львівська обл.
СЕЗ “Інтерпорт Ковель”	01.01.2000	01.01.2020	20	м. Ковель, Волинська обл.
СЕЗ “Курорттополіс Трускавець”	01.01.2000	01.01.2020	20	м. Трускавець, Львівська обл.
СЕЗ “Миколаїв”	01.01.2000	01.01.2030	30	м. Миколаїв (територія суднобудівних підприємств)
СЕЗ “Порт Крим”	01.01.2000	01.01.2030	30	м. Керч, Крим
ВЕЗ “Порто-франко”	01.01.2000	01.01.2025	25	м. Одеса (територія Одеського морського торговельного порту)
СЕЗ “Рені”	17.05.2000	17.05.2030	30	м. Рені, Одеська обл.

Таблиця 5.7

Загальні відомості про ТПР в Україні

Показники ТПР	Початок	Кінець	Строк (роки)	Кількість територій	Включає
ТПР в Донецькій обл.	21.07.1997	21.07.2027	30	27	22 міста і 5 районів
ТПР в Луганській обл.	04.02.1999	04.02.2029	30	9	6 міст і 3 райони
ТПР в АРК	01.01.2000	01.01.2030	30	8	6 міст і 2 райони
ТПР у Волинській обл.	01.01.2000	01.01.2030	30	2	м. Нововолинськ, м. Жовтневе
ТПР в Житомирській обл.	01.01.2000	01.01.2030	30	12	3 міста і 9 районів
ТПР в Закарпатській обл.	01.01.2000	01.01.2015	15	1	весь регіон
ТПР в Сумській обл.	01.01.2000	01.01.2030	30	1	м. Шостка
ТПР в Харкові	01.01.2000	01.01.2030	30	1	м. Харків

ТПР в Чернігівській обл.	01.01.2000	01.01.2030	30	7	7 районів
--------------------------	------------	------------	----	---	-----------

Розглянемо питання доцільності функціонування продовольчих вільних економічних зон в Україні. Питання продовольчої безпеки актуальне для нашої держави. Незважаючи на те, що вона володіє майже третьою світових запасів чорнозему (найродючіших ґрунтів), в результаті неефективного реформування у 90-ті роки минулого століття виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося майже на половину в цілому, а за окремими напрямками ще більше. Наприклад, якщо частка України у 1990 році у світовому виробництві зерна становила 3,11 %, в останні роки вона складає 1,32 %. Виробництво цукру зменшилося із 6,8 до 1,6 млн. т. Ми офіційно імпортуємо цукор.

Аграрне виробництво потребує потужних інвестицій для оновлення виробничих фондів, які останні два десятиріччя відтворювалися в незначних масштабах, що призвело практично до повного їх фізичного та морального зносу. Проте економічна ситуація, яка склалася в державі, не дає можливості зробити такі капіталовкладення. Вихід один – залучення іноземних інвестицій. Проте їх можна отримати, лише створивши найбільш привабливі умови для інвестування. Для цього необхідно встановити на окремих територіях продовольчі економічні зони з набором податкових, фінансових і митних пільг, які будуть привабливими для іноземних інвесторів і гарантуватимуть стабільність та прозорість. Важливою організаційною передумовою створення спеціальних продовольчих зон є започаткована раніше і досить розвинена міжрегіональна спеціалізація з виробництва сільськогосподарської продукції та продовольчої і технічної сировини.

Для створення продовольчих ВЕЗ в Україні підготовлені правові, організаційні та економічні передумови. Правове забезпечення функціонування ВЕЗ включає в себе Земельний кодекс України, Закони України “Про оренду землі”, “Про лізинг”, “Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини”, “Про державні соціальні стандарти та

державні соціальні гарантії”, “Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу”, “Про державну підтримку сільського господарства України”.

Прискореного розвитку сільськогосподарської галузі, як головного постачальника продовольчої сировини, вимагають і європейські науково обґрунтовані норми та стандарти споживання продуктів харчування населенням. Найкоротший шлях до такого результату лежить через вільні продовольчі зони .

Станом на 01.01.2005 р., з початку функціонування органами управління ВЕЗ і ТПР затверджено 768 інвестиційних проектів, у тому числі у ВЕЗ – 212, ТПР – 556. Загальна кошторисна вартість всіх затверджених інвестиційних проектів становила 6,67 млрд. дол. США, у тому числі іноземні інвестиції 1,53 млрд. дол. США (22,5 % від загальної вартості проектів). За рахунок реалізації інвестиційних проектів суб`єктами господарювання з початку їх діяльності залучено інвестицій на суму понад 2,0 млрд. дол. США (30 % від кошторисної вартості проектів), з них іноземних інвестицій на суму 609,6 млн. дол. США (30 % від залучених). Суб`єктами ВЕЗ та ТПР реалізовано товарів, робіт і послуг на суму 49,1 млрд. грн., з них на експорт 32,3 % від загальних обсягів реалізації. Це засвідчує певну ефективність діяльності ВЕЗ і ТПР. Необхідно надалі вдосконалювати систему функціонування зон, їх експортну та інноваційну спрямованість, механізм контролю, направляти діяльність на депресивні території, особливо в частині територій пріоритетного розвитку, які охопили 10,3 % території України (наприклад, значну частину Донецької області, яку від сили можна назвати депресивною). Проте результати діяльності абсолютної більшості із 103 країн світу, які активно розвивають напрямок вільних економічних зон, не можна ігнорувати.

До недоліків функціонування ВЕЗ і ТПР слід віднести: спотворення конкуренції на внутрішньому ринку України внаслідок нерівних умов для суб`єктів ВЕЗ і ТПР у порівнянні з іншими суб`єктами господарювання;

порівняно незначну частку іноземного капіталу в сукупних обсягах інвестицій; недостатній рівень результативності застосування спеціального режиму як інструменту соціально-економічного розвитку депресивних регіонів; незабезпечення експортної спрямованості інвестиційних проєктів, які реалізуються у ВЕЗ і ТПР.

Всі вітчизняні СЕЗ (ВЕЗ) за пільговим режимом станом на кінець 2006 р. можна розділити на 2 групи:

1. СЕЗ “Азов”, “Донецьк”, “Закарпаття”, “Інтерпорт “Ковель” – характеризуються наступним набором пільг: режим спеціальної митної зони і ставка оподаткування прибутку 20 %; оподаткування доходів нерезидентів у розмірі 2/3 встановленої ставки і не справляються збори до Державного інноваційного фонду та до фонду соціального захисту населення; звільняється від оподаткування сума інвестицій, отримана згідно з інвестиційним проєктом; надходження в іноземній валюті звільнюються від обов’язкового продажу; не проводиться плата за землю на період освоєння земельної ділянки. До цієї групи також можна віднести СЕЗ “Порт Крим” і “Рені”, в яких, на відміну від вищезгаданих СЕЗ, відсутні пільги з оподаткування доходів нерезидентів та існують деякі відмінності щодо платежів у спеціальні фонди.

2. СЕЗ “Курортополіс Трускавець”, “Миколаїв”, “Славутич”, “Яворів”, ВЕЗ “Порто-франко” – законодавство передбачає в них повне звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інвестиційного проєкту на початковий період діяльності підприємства (від 3 до 5 років), після чого ще кілька років прибуток оподатковується на 50 % від діючих ставок. Звільнення від ввізного мита на сировину, устаткування, обладнання та інші матеріали, необхідні для реалізації проєкту, функціонує тільки на початковому етапі діяльності, не довше 5 років.

Крім того, для СЕЗ “Азов”, “Донецьк”, “Закарпаття”, “Інтерпорт Ковель” та “Порт Крим” а також для суднобудівних підприємств на території СЕЗ “Миколаїв” сума інвестиційного внеску не лімітується, тоді як для

решти ВЕЗ мінімальна сума інвестицій, яка дає право на пільговий режим, становить від 200 тис. дол. США (СЕЗ “Рені”, “Славутич”) до 3,0 млн. дол. США (деякі види діяльності у СЕЗ “Миколаїв”).

В 2004 – 2008 роках діяльність держави щодо створення нових та функціонування діючих СЕЗ (ВЕЗ) і ТПП характеризується непослідовністю та періодично досить серйозним тиском в залежності від того, який уряд знаходиться при владі, яку спрямованість економіки він сповідує і чий інтереси відстоює. Причому, головним важелем впливу на зони і території пріоритетного розвитку вибрано бюджет на відповідний рік. Так, Законом України від 27.11.2003 р. “Про державний бюджет України на 2004 рік” було введено мораторій на створення нових і розширення діючих спеціальних (вільних) економічних зон, технологічних парків та спеціальних режимів інвестиційної діяльності на нових територіях, а також реєстрацію нових інвестиційних проектів. Це підриває сприятливий інвестиційний імідж України. Тому в подальшому інвестиційні проекти в зонах та територіях пріоритетного розвитку не з’явилися, тим більше, що нові закони про бюджет теж не були сприятливими до територій з особливим статусом. Крім того, інвестори почали згортати попередньо затверджені проекти. Якщо суб’єкта підприємництва ВЕЗ позбавити пільг, він (інвестор) направить свої капіталовкладення в іншу країну, а державний бюджет буде позбавлений надходжень.

Спільним наказом Міністерства економіки України, Міністерства фінансів, Міністерства аграрної політики, Міністерства промислової політики, Міністерства транспорту та зв’язку, Державної митної служби, Державної податкової адміністрації 19.01.2005 року були затверджені критерії оцінки, основні параметри та показники діяльності спеціальних (вільних) економічних зон і територій пріоритетного розвитку із спеціальним режимом інвестиційної діяльності, які включають у себе: критерії оцінки, основні параметри розвитку та показники діяльності; показники відносно визначення результатів реалізації інвестиційного проекту і діяльності

підприємств та Інструкція про порядок складання звітності щодо визначення результатів реалізації інвестиційного проекту і діяльності підприємства; показники відносно визначення результатів функціонування спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності в розрізі пріоритетних видів економічного розвитку; показники відносно визначення динаміки розвитку; показники щодо визначення основних параметрів розвитку; показники щодо визначення ефективності функціонування; показники соціально-економічного розвитку територій, де розташовані дані формування; показники відносно результатів діяльності базових підприємств (портів), де функціонують зовнішньоторговельні зони. Дещо із запізненням (доцільно було це зробити ще до створення зон і ТПР) визначені порядок звітності, аналізу і прийняття мір.

Наведемо деякі приклади неефективної роботи СЕЗ і ТПР. В одну із Донецьких СЕЗ – “Азов” – за 10 років існування не залучено жодного долара іноземних інвестицій. У “Славутичі” іноземні інвестиції в загальній кошторисній сумі становлять менш ніж 2 %, а в “Миколаєві” – трохи більше 2,5 %. У СЕЗ “Інтерпорт Ковель” з часу створення станом на початок 2006 року не зареєстровано жодного проекту, а планувалось залучити 18,0 млн. дол. США і створити 300 нових робочих місць. Практично не запрацювали СЕЗ “Порт-Крим”, ТПР в м. Шостка Сумської області і т. д.

Надамо деякі пропозиції для покращення ситуації щодо СЕЗ і ТПР:

1. Необхідне чітке законодавче забезпечення їх роботи, щоб у суб'єктів підприємницької діяльності та влади не виникало корупційних вчинків і дій відносно їх впровадження.

2. Потрібна стабільність і предбачуваність законодавства.

3. При відновленні пільг необхідно визначитись, навіщо вони потрібні. Причому, повинні бути конкретні локальні завдання і під них надані обмежені пільги.

4. Зона – це все-таки повинна бути митна територія з контролем на в'їзді та виїзді. Тому її потрібно використовувати і розглядати тільки як

додатковий інструмент покращення інвестиційного клімату в обмежених масштабах.

5. Доцільно впроваджувати спеціальні продовольчі зони з обов'язковим випуском органічної продукції.

6. Території пріоритетного розвитку з особливим режимом інвестиційної діяльності необхідно розміщувати тільки на депресивних територіях.

7. Від СЕЗ і ТПР, які так і не запрацювали протягом кількох років, потрібно відмовитися.

8. Доцільно зобов'язати суб'єкти господарювання виконувати договірні умови інвестування, у законодавчому порядку передбачивши відповідальність за їх невиконання.

9. Необхідно переглянути деякі види діяльності і, у разі потреби, виключити їх з переліку.

10. Потрібно ще раз на науковому та практичному рівні вивчити досвід 103-х країн світу (серед них є розвинені країни ринкової економіки на чолі із США, країни з перехідною економікою, а також ті, що розвиваються) щодо ефективної роботи в спеціальних (вільних) економічних зонах з метою внесення відповідних корекцій у вітчизняну практику.

Якщо на державному рівні буде прийняте рішення щодо ліквідації СЕЗ і ТПР, наслідки обіцяють бути негативними. Інвестори, спираючись на Закон України “Про режим іноземного інвестування” від 19.03.1996 р. і ряд інших законів, зможуть відстояти свої права на пільги, які їм гарантувала наша держава, якщо не через вітчизняні, то через міжнародні суди. При цьому країна понесе значні втрати – крім пільг ми вимушені будемо сплачувати судові витрати. Але головне – це падіння іміджу України на міжнародній арені, в тому числі іміджу держави з привабливим інвестиційним кліматом. У цілому буде втрачено ще один важіль ефективного соціально-економічного розвитку [76].

Велика увага в зовнішньоекономічній діяльності приділяється

співпраці територій України у складі єврорегіонів. Базовим документом для розвитку міжрегіональних прикордонних зв'язків є “Європейська рамкова конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади”, підписана в Мадриді 21 травня 1980 р. Угоди, які заключаються на базі даної конвенції, повинні відповідати наступним критеріям: повноваження регіонів щодо ініціатив прикордонних взаємин витікають з надання їм прав і можливостей в межах міждержавних взаємин; ініціативи та зв'язки з міжрегіональних взаємин не включають ті, що підпадають під юрисдикцію держав; місцеві спільноти самі відповідають за свої зобов'язання без негативного ефекту для міжнародних зобов'язань держав.

Надамо визначення термінів “єврорегіон” і “транскордонне співробітництво”:

єврорегіон – загальноприйняте в Європі ефективне об'єднання адміністративно-територіальних одиниць суміжних держав, які взаємодіють в питаннях свого соціально-економічного розвитку;

транскордонне співробітництво – співробітництво прикордонних територій суміжних країн згідно заключених угод, повноважень і відповідальності, наданих їм на державних рівнях.

Суб'єктами, які займаються проблематикою прикордонного співробітництва на міжнародному рівні, є, насамперед, Рада Європи та її органи, комісія Європейського Союзу, Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, Асамблея Європейських Регіонів та інші. Основною метою їх діяльності є проведення єдиної політики в міжрегіональному та транскордонному співробітництві (ТКС) як політики загальноєвропейських інтересів шляхом створення спільних правил, записаних у міжнародних конвенціях та угодах і обов'язкових для виконання всіма учасниками єврорегіонів.

Правове підґрунтя транскордонному співробітництву створюють ратифікована Україною Європейська Хартія місцевого самоврядування

(1985 р.) та Декларація про транскордонне співробітництво в Європі (1989 р.), що мають позитивний вплив на процес розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів, здійснення реформи місцевого самоврядування в Україні, сприяння подальшому удосконаленню правових механізмів співробітництва між органами місцевого самоврядування прикордонних регіонів.

Крім того, перспективи розвитку ринку Європейського Союзу, згідно з рішеннями Другої та Третьої Панєвропейських конференцій, пов'язують з розширенням так званих “Критських коридорів”, головні магістралі яких проходять по прикордонних районах України, що породжує додаткові проблеми, які мають бути вирішені згідно з проголошенням напрямку на євроінтеграцію. Такий підхід вимагає переходу до загальноприйнятих в Європейському Союзі взаємин прикордонних регіонів по всьому периметру кордонів держави.

Юридичним підґрунтям розширення прикордонного співробітництва стала Комплексна програма розбудови державного кордону України, затверджена Указом Президента України від 16 грудня 1993 року. Більш активно в напрямку транскордонного співробітництва владні структури почали працювати на початку 2000-х років. Так, у 2002 році Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів”, якою було затверджено основні завдання органів виконавчої влади у цій сфері.

Прийнятий 24.06.2004 р. Закон України “Про транскордонне співробітництво” передбачив урегулювання головних економічних, правових та організаційних засад, а також розширення повноважень органів місцевої виконавчої влади і місцевого самоврядування та фінансово-кредитну підтримку розвитку транскордонного співробітництва. Законом охоплені наступні важливі і принципові питання: принципи транскордонного співробітництва; правова основа; організаційні форми; координація та контроль за додержанням законодавства; угоди про співробітництво;

державна підтримка; державні програми співробітництва; фінансове забезпечення та інше.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження положення про порядок проведення конкурсного відбору проектів (програм) транскордонного співробітництва, які можуть бути включені до державної програми розвитку транскордонного співробітництва” від 11 травня 2005 року визначила порядок відбору проектів і програм, які потребують державної фінансової підтримки.

Проте в питаннях транскордонного співробітництва існує значна кількість невирішених чи вирішених частково проблем. Мають місце значні диспропорції у моделях адміністративно-територіального поділу України та суміжних європейських держав. Їх відмінність та різні обсяги повноважень місцевих органів влади здатні впливати на ефективність співробітництва у межах транскордонного регіону. Чітко не розмежовані повноваження органів місцевого самоврядування різного адміністративно-територіального рівня (область, район, район у місті, місто, селище міського типу, село). Незважаючи на наявність відповідного закону, не доведено до кінця питання державної підтримки транскордонного співробітництва прикордонних регіонів держави. Належним чином не відпрацьовані нормативна база та методика розробки проектів і програм транскордонного співробітництва, реалізацію яких передбачається повністю або частково здійснювати за рахунок коштів державного бюджету. Остаточо не визначені функції, права та відповідальність суб'єктів транскордонної діяльності і уповноважених органів виконавчої влади.

Перераховані проблеми можуть стримувати розвиток транскордонного співробітництва чи взагалі роблять його формальним і неефективним на практиці. Щоб цього не відбулось, необхідні програмний підхід, системні зусилля для їх вирішення за участю адміністративно-територіальних одиниць України та відповідних регіональних транскордонних утворень.

З проблем транскордонного співробітництва існує достатня кількість досліджень як в Україні, так і за кордоном. Можна навести таких авторів як О. Гонта, Ж. Кложнік, П. Костінен, С. Максименко, Н. Мікула та ін. Але жодна з вітчизняних наукових публікацій вчених не містить комплексного аналізу транскордонного співробітництва. Крім того, процеси в цьому напрямку розвиваються настільки швидко, що наукові напрацювання здебільшого тільки узагальнюють факти та роблять теоретичне обґрунтування того, що вже відбулося.

Процес створення єврорегіонів, як реальної і основної частини транскордонного співробітництва, розпочався в Україні у 1993 році. На даний час в тій чи іншій мірі ефективно діють 6 єврорегіонів: “Карпатський”, “Буг”, “Нижній Дунай”, “Верхній Прут”, “Дніпро” та “Слобожанщина”. Територія, яка входить до складу єврорегіонів, становить 33,9 % загальної площі. Тут мешкає понад 28 % населення.

Першим єврорегіоном, створеним в Україні у 1993 році, був “Карпатський”. До його складу ввійшли Львівська і Чернівецька області, а також прикордонні адміністративні одиниці Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. На частку України припадає 36,4 % території єврорегіону. Організаційна структура утворення представлена Радою, виконавчим директором, секретаріатом, робочими комісіями з відповідних напрямків, ревізійною комісією. Розроблено Положення про єврорегіон. Виконавчий директор призначається Радою строком на два роки і наділений правами організації виконання рішень Ради, яка є вищим органом єврорегіону, керівництва секретаріатом, координації діяльності робочих комісій, підготовки проектів спільних угод і програм тощо. Головними цілями Ради є співробітництво в економічній, соціальній, науковій, екологічній та інших сферах, а також розробка, затвердження в установленому порядку та втілення транскордонних програм і проектів. Єврорегіон має власний бюджет, в який направляються кошти регіональних і місцевих органів, а також благодійні внески зарубіжних спонсорів, зокрема фонду братів Рокфелерів та інституту

“Схід-Захід”. Єврорегіон існує вже тривалий відтинок часу. Було впроваджено ряд проектів щодо спільного вирішення соціальних, економічних проблем, вдосконалення інфраструктури, налагодження ділових зв'язків між підприємцями, розвитку освіти, культури, туризму, наукової діяльності, проведення міжрегіональних ярмарків тощо. Проте єврорегіон має значні проблеми в частині однакової і постійної зацікавленості в роботі всіх його учасників, достатнього фінансування, висвітлення діяльності у засобах масової інформації і, як наслідок, зацікавленості жителів у його функціонуванні.

Єврорегіон “Буг” створений у 1995 році. Він охоплює значно меншу кількість структурних одиниць, ніж попередньо охарактеризований – три. Це Луцька, а також Брестська область Білорусі і Люблінське воєводство Польщі. Характерною особливістю єврорегіону є те, що його територією проходять важливі транспортно-комунікаційні шляхи. Там зосереджені головні прикордонні пункти пропуску загальноєвропейського значення. У роботі єврорегіону зацікавлені всі сторони і він працює ефективніше від проаналізованого раніше. Не рідше ніж двічі на рік проводяться засідання членів Ради для обговорення спільних заходів згідно з попередньо затвердженим планом та новими пропозиціями сторін. Відбуваються зустрічі вищого керівництва, ділових і бізнесових кіл, семінари, ярмарки тощо. У результаті, товарообіг між територіями, які є членами єврорегіону, підвищився. Створена значна кількість спільних підприємств. Реконструйовані пункти пропуску на кордонах, створені нові переходи, що підвищує потенціал України як транзитної держави.

В 1998 році створено єврорегіон “Дунай”, до складу якого ввійшли Одеська область, прикордонні території Республіки Молдова (повіт Кагул) і Румунії (повіти Брела, Галац, Тульча). Реалізуються проекти щодо облаштування пунктів сполучень між кордонами (залізничних, повітряних, поромних), мобільного зв'язку, створення спільних телевізійних та радіотрансляційних програм, проведення ярмарків, бізнес-форумів тощо.

У 2000 році було створено єврорегіон “Верхній Прут”, до якого ввійшли Чернівецька область, а також Бельцький і Єдинецький повіти Республіки Молдова та Ботошанський і Сучанський повіти Румунії. У 2003 році до єврорегіону приєдналися Івано-Франківська область та шість новоутворених повітів Молдови. Його організаційна структура подібна до інших територіальних об’єднань. Метою єврорегіону є розвиток подальшого співробітництва у сфері економіки, науки, освіти, культури, спорту, а також законодавчо-правова адаптація до умов Європейського Союзу. Статус об’єднання припускає, крім активного членства, категорію партнера, тобто будь-яка адміністративно-територіальна одиниця країни ЄС може, після укладання відповідної угоди, стати партнером єврорегіону.

У 2003 році було створено Єврорегіон “Дніпро”, до складу якого ввійшли Чернігівська область, Брянська область Російської Федерації і Гомельська область Республіки Білорусь.

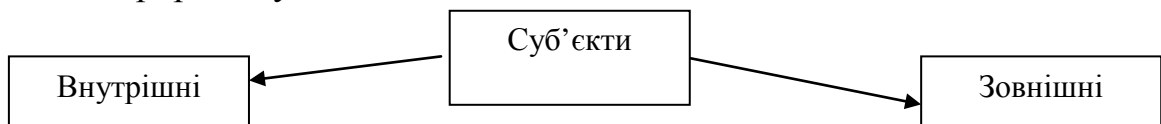
Єврорегіон “Слобожанщина” створений у 2003 році з ініціативи керівників Харківської та Белгородської областей. До його складу входять 17 територій: від України – Донецька, Запорізька, Луганська, Сумська, Харківська області, АР Крим та м. Севастополь; від Російської Федерації – Белгородська, Брянська, Воронежська, Курська, Ростовська, Тульська області та Краснодарський край; від Республіки Білорусь – Вітебська, Гомельська і Могилевська області. Основна мета єврорегіону – посилити співробітництво прикордонних територій у різних сферах життєдіяльності, підвищити роль місцевих органів влади у реалізації проектів прикордонної співпраці. Визначені пріоритети в роботі: розвиток інфраструктури малого та середнього бізнесу; ефективна співпраця учасників єврорегіону в інфраструктурній (прикордонна і транспортна інфраструктура), культурно-освітній, екологічній та транспортній сферах.

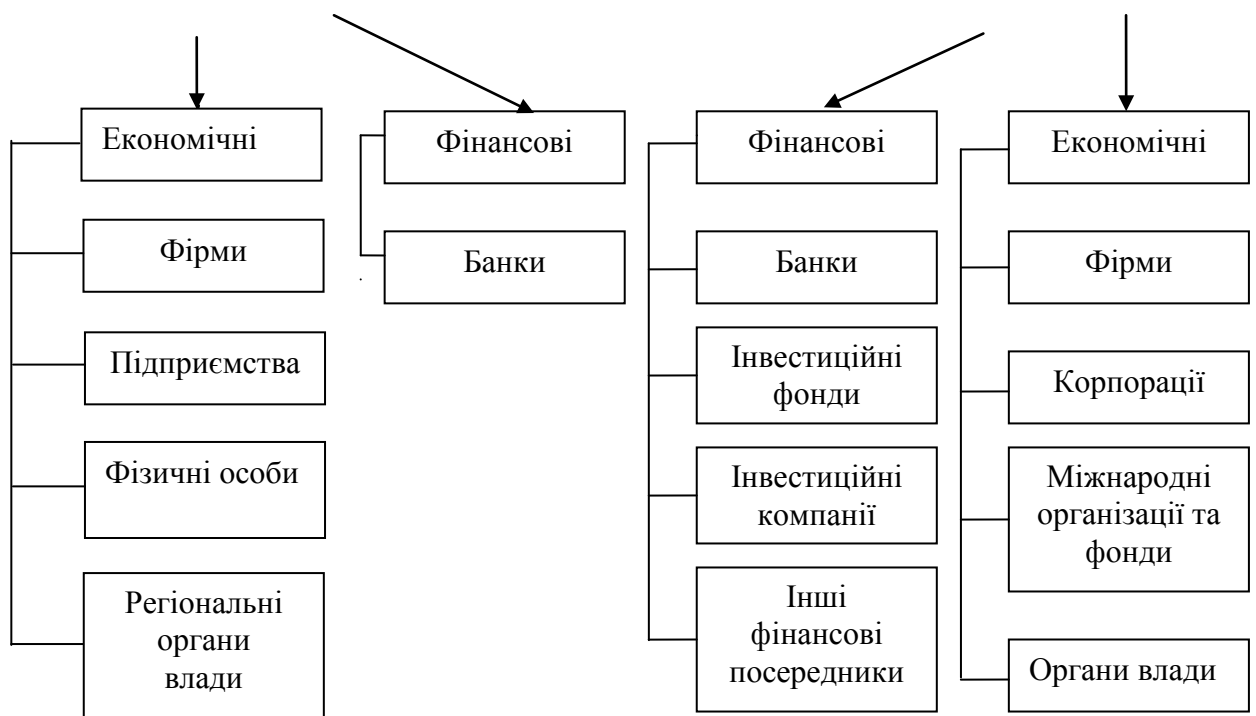
Крім того, проводиться робота щодо формування єврорегіонів “Ярославна” (Сумська область та Курська область Російської Федерації),

“Дністер” (Вінницька і Одеська області та прикордонні повіти Республіки Молдова).

Доцільно зазначити, що неготовність переходу місцевих органів влади від виконання функцій жорсткого контролю до нагляду та координації перешкоджає подальшому розвитку транскордонного співробітництва. У ряді випадків регіональні органи влади виявилися не готовими до сприйняття транскордонного співробітництва як сфери, що потребує координуючих функцій та нагляду за дотриманням вимог законодавства, але не регулювання через методи ручного управління. Крім того, регіональна виконавча влада часто сприймає транскордонне співробітництво як звичайну зовнішньоекономічну діяльність і недооцінює його роль у розвитку свого регіону.

Однією з головних цілей створення єврорегіону є посилення інвестиційної привабливості його учасників. Схема суб'єктів фінансово-інвестиційної діяльності транскордонного регіону України надана на рис. 5.2. Доцільно звернути увагу на реальну можливість значного посилення зовнішньої складової інвестицій, запозичень з інших країн, у тому числі учасників єврорегіону.

Рис. 5.2. Схема суб'єктів інвестиційної діяльності транскордонного регіону

Разом з інвестиціями існує значна кількість інших важливих напрямків прикордонного співробітництва: торгівля – створення зони вільної торгівлі, гармонізація законодавств країн з цього питання; фінанси, економіка, статистика – створення стабільної уніфікованої бази для підприємств, а також бухгалтерського обліку і звітності; транспорт – впровадження нової техніки та сучасних технологій організації перевезень; митниця – транскордонне співробітництво, боротьба з “відмиванням” грошей та наркобізнесом; охорона навколишнього середовища – гармонізація природоохоронного законодавства, розробка єдиної програми захисту навколишнього середовища, що пояснюється спільністю природнокліматичної зони та проблем радіаційного забруднення; енергетика, енергоносії, сировинні матеріали – узгодження питань щодо їх отримання і використання.

Доцільно звернути увагу на ще один аспект транскордонного співробітництва. Воно дає змогу вирішити конкретні економічні та соціальні

питання безпосередньо для прикордонних областей, зокрема поступово долати нижчий рівень економічного розвитку цих периферійних територій, який був історично зумовлений наявністю політичних кордонів і економічних перешкод. У свою чергу, процеси транскордонного співробітництва допомагають вдосконалити європейську інтеграцію з точки зору активного залучення прикордонних територій сусідніх країн до економічних та політичних відносин у європейському співтоваристві. Тому, крім української сторони, особливу зацікавленість викликає участь у єврорегіонах польських, угорських, російських, білоруських та інших територій.

ВИСНОВКИ

1. Проблеми ефективного використання потенціалу національної економіки складні, багатовекторні і водночас дуже актуальні для України. Результативність їх вирішення залежить як від інвестиційного та наукового потенціалу, так і управлінських зусиль та конкретних дій на всіх рівнях господарювання.

2. Основні складові, що визначають потужність національної економіки України – це природний, трудоворесурсний, виробничий (включаючи міжгалузеві господарські комплекси) та зовнішньоекономічний потенціал.

3. Під природними ресурсами ми розуміємо матеріальні предмети і сили, які в результаті достатньої вивченості і на даному рівні розвитку продуктивних сил країни можуть бути використані для задоволення потреб суспільства і держави через задіяння у матеріальному виробництві.

4. Природні ресурси мають споживчу вартість і є матеріальною базою виробництва. Тому необхідна постійна робота по їх знаходженню, видобутку, використанню та відтворенню. Під виробництвом при цьому мається на увазі як матеріальна, так і нематеріальна сфери: промисловість, агропромисловий комплекс, будівництво, туристична та рекреаційна діяльність тощо.

5. Вагомим чинником соціально-економічного розвитку являються природні ресурси для сільської місцевості, де немає розвиненої інфраструктури та функціонуючих промислових підприємств. При цьому необхідно враховувати, що сільськогосподарське виробництво зазнало масштабних стагнаційних струсів і вже не має тієї ролі, яку воно відігравало в часи командно-адміністративної системи.

6. Органи місцевого самоврядування мають достатній інституційно-правовий простір для маневрів щодо більш ефективного використання наявної природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку. Першим кроком для виявлення резервів вилучення додаткових сум зборів за

спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення має стати моніторинг місцевого природно-ресурсного потенціалу, що дасть можливість вчасно виявити виникнення додаткової ренти при експлуатації окремих природних ресурсів та використанні природних благ і відповідно диференціювати ставки ресурсних платежів у межах повноважень, які надаються місцевій владі чинним законодавством. Другим є налагодження обліку природних ресурсів як на рівні господарюючих суб'єктів, так і відповідних місцевих рад в областях, що дозволить реально оцінювати масштаби та пропозиції залучення складових “природного капіталу” у відтворювальний процес. Третім може стати формування системи регулювання природокористування в регіонах, що буде побудована на принципах конкурентності, поетапності та екологічної безпеки. Особливо уважно необхідно підходити до регулювання відносин, пов'язаних із правом власності на окремі об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Це стосується як приватизації, так і орендних відносин.

7. Забезпеченість території України природними ресурсами достатня для неухильного соціально-економічного розвитку держави. Наша країна володіє значною кількістю світових запасів корисних копалин. Серед країн Європи Україна посідає перше місце за запасами марганцевої руди, самородної сірки, друге місце – за площею орних земель, запасами залізної руди. Значні запаси кам'яного вугілля, кам'яної і калійної солі, графіту, цементної сировини та іншого. На 1 січня 2005 року державним балансом запасів корисних копалин враховано близько 8 тисяч родовищ з 96 видів корисних копалин, 3349 родовищ освоєно промисловістю, на їх базі функціонує понад 2 тисячі гірничодобувних підприємств. Вартість розвіданих запасів з розрахунку на душу населення становить близько 150 тис. доларів США, а за оцінками західних експертів понад 200 тис. доларів США. Більш як третину експортного виторгу держава отримує від реалізації мінерально-сировинної продукції. У грошовому вираженні розвідані запаси оцінюються у 7 – 7,5 трлн. дол. США.

8. У значних обсягах в Україні ведеться видобування кам'яного вугілля (до 2 % світового), залізних (4 %) та марганцевих (10 %) руд, урану, титану, цирконію, германію, графіту (4 %), каоліну (18 %), брому, охри, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних та калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів та іншого), скляного піску тощо. З різним рівнем точності вивчено родовища нетрадиційних для України корисних копалин хрому, свинцю, цинку, міді, молібдену, берилію, літію, танталу, ніобію, плавикового шпату, апатиту, горючих сланців, бішофіту та ін.

9. Питання забезпечення високого потенціалу матеріально-сировинної бази реальними заходами щодо його реалізації поки що залишається відкритим. Найближчим часом необхідно не лише залучити значні обсяги інвестицій у розвиток матеріально-сировинного комплексу, але й сформувати чітку стратегію держави з дієвим механізмом її реалізації.

10. Україна має унікальні запаси чорнозему, які дорівнюють третині всіх світових запасів і використовуються не зовсім ефективно. У структурі земель 69,3 % становлять сільськогосподарські угіддя, в тому числі рілля – 55 %. Ліси і лісові площі займають 17 %, водне дзеркало – 4 %, болота і заболочені території – 1,5 %. Під багаторічними насадженнями перебуває 2,5 % земель, пасовищами – 5,3 млн. га, сіножатями – 2,2 млн. га. Сприятливий клімат, вигідне геополітичне становище і родючі землі надають певні передумови для вигідного сільськогосподарського виробництва та ефективного розвитку експортоспроможного агропромислового комплексу. Біокліматичний потенціал України здатний забезпечити високу ступінь безризиковості ведення рослинницької і тваринницької галузей. Відмінність природно-кліматичних зон, в яких знаходиться Україна, значною мірою нівелює негативні наслідки посух, штурмових вітрів, паводків та інших катаклізмів.

11. Природно-ресурсний потенціал (ПРП) регіону – сукупна продуктивність його природних ресурсів, які використовуються або можуть бути використані на створення реальної товарної продукції, а також засобів виробництва. Аналізуючи окремі складові природно-ресурсного потенціалу регіонів, можна обрахувати сукупну продуктивність природних ресурсів. Основними складовими будемо вважати мінеральні, земельні, а також водні, лісові та рекреаційні ресурси. Сумарний потенціал ресурсів по окремих регіонах нерівнозначний. За цим показником області можна розділити на 4 групи: перша – Донецька, Луганська, Дніпропетровська; друга – Автономна Республіка Крим, Харківська, Київська, Запорізька, Одеська, Львівська, Вінницька, Чернігівська, Полтавська; третя – Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Закарпатська; четверта – Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька.

12. Уникати порушень природної рівноваги дозволяє дотримання принципу відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалу регіону. Порушення такого підходу спостерігається у двох випадках: надмірна концентрація виробництва, в результаті якої ми маємо регіони екологічної кризи – Донбас та Придніпров'я; невідповідність природно-ресурсного потенціалу і спеціалізації виробництва, розміщення екологічно небезпечних галузей у регіонах переважно рекреаційного призначення – Карпатах та Криму.

13. Характер суспільного виробництва в значній мірі визначається співвідношенням потреб і реальних можливостей для їх задоволення. Сьогодні гостро стоїть проблема обмеженості ресурсів. Так, Україна забезпечена власною нафтою всього на 10 – 15 %, а газом – на 20 – 25 %. До галузей, які утворюють валовий внутрішній продукт, відносяться галузі з низьким рівнем доданої вартості. Питома вага вартості енергоносіїв у собівартості в хімічній промисловості сягає 70 %, в металургійному

комплексі – 40 %. Враховуючи, що економічне зростання в Україні залежить від ресурсо- та енергоємних галузей, постає проблема збереження ресурсів.

14. Ситуацію в агропромисловому комплексі можна поліпшити за умови реорганізації сільськогосподарського виробництва, інтенсифікації землеробства і необхідних змін структури земельного фонду. Зі стратегічного погляду країна може і повинна мати високорентабельне сільське господарство, що не лише годуватиме населення, а й забезпечуватиме значні надходження до державного бюджету від експорту продукції.

15. На сьогодні стан земель в цілому можна охарактеризувати як незадовільний. Пройшовши фазу індустріалізації (30-ті роки минулого століття), сільське господарство залишилося екстенсивним. Специфіка землекористування пов'язана з високим рівнем сільськогосподарського освоєння території, зокрема її розораністю, що практично не має аналогів у світі. За умови низької врожайності це свідчить про неефективність використання земельних ресурсів. Водночас значна частина орних земель розміщена на схилах різної крутизни. Землеробство ведеться за різко від'ємного балансу гумусу й біогенних елементів. Все більше ґрунтів закислюється, у них зменшується вміст рухомого фосфору та обмінного калію. Сучасний технічний стан зрошувальних і осушувальних систем не сприяє раціональному використанню землересурсного потенціалу. Відсутність належного фінансування призвела до практичного припинення робіт з проведення протиерозійних заходів та рекультивації порушених земель.

16. Україна перебуває на початку етапу виснаження надр. Високий ступінь геологічного вивчення території, зменшення якісних запасів основних видів мінеральної сировини, незначна ймовірність відкриття нових великих і навіть середніх за запасами родовищ зумовлює недоцільність вкладення коштів у пошукові та геологорозвідувальні роботи. Більш пріоритетним стає технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей, де зношеність основних фондів сягає критичного рівня. Водночас в

економіці країни мінерально-сировинний комплекс і безпосередньо пов'язана з ним чорна металургія мають велике значення. На економічний розвиток України за інтенсивного довготривалого використання мінерально-сировинних ресурсів впливали наступні головні чинники: поступове виснаження надр; формування структури економіки з переважанням важких галузей виробництва; поступове накопичення негативних екологічних наслідків.

17. Густонаселена Україна, в надрах якої у минулі століття відкрито родовища нафти, газу, кам'яного вугілля, заліза, була привабливим регіоном для здійснення індустріалізації. За кілька десятиріч вона перетворилася на сировинний регіон колишнього Радянського Союзу. Це зумовило невиправдано великі розміри деяких галузей промисловості (гірничодобувної, переробної, металургійної та інших) і, відповідно, значні деформації в господарському комплексі. Окремі галузі набули гіпертрофованого та незбалансованого розвитку. Сучасні структурні характеристики економіки держави показують її сировинну спрямованість. Україна дедалі активніше стає сировинним додатком, спеціалізуючись на прискореному розвитку добувних галузей. Крім того, у структурі експорту значна частина не готової, а проміжної продукції і сировини – більш як 30 %.

18. Економіка, деформована в бік важких галузей виробництва, потребує в 4 – 5 разів більше матеріальних, капітальних, енергетичних, мінеральних та інших ресурсів порівняно з економікою країн із збалансованою структурою промисловості, в яких значну частку становлять легка промисловість, сфера послуг та наукоємні сучасні виробництва. Надмірного використання природних ресурсів не може витримати економіка будь-якої країни, особливо України за відсутності ринкових механізмів саморегуляції.

19. Енергозалежність – це фактор, який Україна повинна мінімізувати насамперед. Причому, головною проблемою є не дефіцит енергоресурсів, а

висока енергоємність виробництва. Тому необхідно проводити серйозні реформи у сфері енергозбереження, щоб досягти європейських стандартів. Основні недоліки розробки та впровадження наявних реформ: відсутність централізованого підходу до розробки, періодичної корекції політики енергозбереження та контролю за її впровадженням; відсутність системної ув'язки з іншими напрямками державного регулювання вітчизняної соціально-економічної та екологічної системи; слабе інституціональне підґрунтя; недостатня структурованість політики енергозбереження; обмежений інструментарій реалізації та оцінювання ефективності політики й законодавчих механізмів її здійснення.

20. Основні напрями політики енергозбереження, орієнтовані на вітчизняних споживачів паливно-енергетичних ресурсів: сприяння структурним реформам у сфері приватизації та роздержавлення в енергетичних галузях національної економіки; упровадження нових технологій галузевого виробництва, які мають низький рівень енерговитрат та екологічно прийнятні; сприяння розвитку малої та альтернативної енергетики; цінове і тарифне регулювання на ринках енергоресурсів, спрямоване на поступову ліквідацію системи перехресного субсидування споживачів; застосування фіскальних методів – податкових преференцій при впровадженні енерго- та екоінноваційних технологій, низькоенергоємного обладнання, використанні вторинних енергоресурсів та штрафних санкцій при перевищенні нормативних лімітів у виробничому енергоспоживанні; створення регіональної мережі енергоінноваційних фондів, страхових компаній, інформаційних центрів та інших об'єктів фінансової й інформаційної інфраструктури для реалізації проектів енергозбереження.

21. Важливий вплив на економічний та соціальний розвиток країни і регіонів має демографічна ситуація, дія якої визначається особливостями динаміки та структури демографічних процесів, що розвиваються за власними законами і принципами. Демографічні процеси є найбільш

стійкими та інерційними, бо вони формуються десятиліттями під впливом різноманітних чинників, серед яких можна виділити соціально-політичні, економічні, природно-кліматичні, історико-релігійні, власне демографічні тощо.

22. Сучасна демографічна ситуація в Україні, що характеризується скороченням чисельності економічно активного населення в поєднанні з його старінням і погіршенням здоров'я, у майбутньому спричинить значний дефіцит робочої сили. Збільшення частки старших вікових груп у працездатному населенні може позначитися на здатності робочої сили адаптуватися до технологічних та інформаційних змін в умовах модернізації економіки.

23. Останніми роками, коли на території України не було війн, збройних конфліктів, масових епідемій та глобальних природних катаклізмів, чисельність її населення зменшилася на 5,3 млн. осіб. Результатом скорочення населення стає деформація всіх основних демографічних показників: тривалості життя, статеві-вікової структури, шлюбності, розлучуваності, міграції тощо в бік їх погіршення.

24. Перша та Друга світові війни, форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 30 – 50-х рр., Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 90-х рр. ХХ ст. негативно вплинули на процес демографічної трансформації, призвели до помітних деформацій складу населення, передчасної смерті багатьох людей. У поєднанні зі зниженням народжуваності ще в 60-х рр. ХХ ст. це обумовило вичерпання демографічного потенціалу, наслідками чого стали високий рівень старіння і депопуляція.

25. Відбувається постійне зростання частки міського і, відповідно, зменшення частки сільського населення. Триває процес урбанізації. Виділяють такі загальні риси урбанізації: швидкі темпи зростання міського населення; концентрація населення і господарства переважно у великих містах; розширення території міст, перетворення їх на міські агломерації.

26. Одним з проявів урбанізації є зростаючий розвиток техногенного середовища, взаємозв'язок якого з географічним середовищем проявляється у різноманітних формах і досить часто призводить до порушення рівноваги між природою та суспільством, виникнення незворотних процесів у природі, що в кінцевому результаті позначається на людині. Головними особливостями і наслідком урбанізації є концентрація промислового виробництва та міського населення на порівняно обмеженій площі, заміна природних ландшафтів непроникними асфальтними і бетонними покриттями, спорудами, підземними комунікаціями і лініями метро, залучення великої кількості води для задоволення питних, побутових та виробничих потреб міста.

27. На 1 січня 2007 р. офіційно зареєстровано 454 міста, 889 селищ міського типу та 28619 сільських населених пунктів. Серед загального числа міст 46 – це міста з кількістю населення від 100 тис. чоловік і більше, 9 міст налічують понад півмільйона жителів. У великих містах проживає 38,3 % всього або 56,9 % міського населення. Половина великих міст зосереджена в східних індустріальних регіонах (7 – у Донецькій, 5 – у Дніпропетровській, 4 – у Луганській, 3 – у Запорізькій областях) і в Криму (3 – у складі Автономної Республіки Крим, а також м. Севастополь). Нараховується 5 міст-мільйонерів: Київ (2611 тис. чол.), Харків (1470 тис. чол.), Дніпропетровськ (1065 тис. чол.), Одеса (1029 тис. чол.) та Донецьк (1016 тис. чол.) і 4 великих міста – Запоріжжя (815 тис. чол.), Львів (733 тис. чол.), Кривий Ріг (669 тис. чол.) та Миколаїв (514 тис. чол.).

28. За кількістю жителів села поділяють на малі (до 500 осіб) – 57,7 % від загальної кількості сіл, середні (500 – 1000 осіб) – 22,4 % і великі (понад 1000 осіб) – 19,9 %. Більшість сільського населення проживає в середніх і великих селах. Територіальні відмінності сільського розселення у різних районах України зумовлені природними, суспільно-економічними умовами та історичним минулим. Так, на Поліссі з його мозаїчними сільськогосподарськими угіддями села переважно невеликі за людністю.

У Лісостепу густота сільського населення висока і багато сільських поселень, розміщених поблизу одне від одного. У Степу вони великі, розміщені біля водотоків і густота сільського населення незначна. У районах Прикарпаття та Закарпаття села великі, в Криму – невеликі, розміщені уздовж водотоків та на крутих гірських схилах.

29. Регіональні відмінності у демографічній ситуації та характері розселення на сільських територіях України можна охарактеризувати як дуже значні. Густота сільського населення у регіонах перебуває у межах від 13,4 особи на 1 км² (Луганська область) до 68,0 (Закарпаття), тобто різниця за цим показником є більш як п'ятиразовою. Ще більша амплітуда коливання показника спостерігається по адміністративних районах: від 6 до майже 120 осіб/км². Найбільша кількість адміністративних районів з низькою густиною сільського населення зосереджена у Луганській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській та Херсонській областях. В Україні не залишилося жодного регіону, в сільській місцевості якого (в середньому по регіону) не було б депопуляції.

30. Підприємництво у сільській місцевості України розвивається повільно. Зокрема, в районах з більшою часткою сільського населення кількість малих підприємств менша, тоді як значну частину грошових доходів сільських домогосподарств становить заробітна плата і різноманітні соціальні виплати. Основна маса сільського населення України займається особистим господарством та іншими видами діяльності. Загальний рівень його життя гірший порівняно з міським населенням. Незначна частка підприємницького доходу у структурі грошових надходжень сільських домогосподарств є негативним фактором, оскільки це погіршує життєздатність сільських територій.

31. Необхідно першочергово розвивати кластеризацію економіки сільських поселень. Досвід розвитку інтеграційних процесів показує, що інтегровані структури (кластери), які об'єднують різні ланки – від виробників сільськогосподарської продукції до її реалізації кінцевим споживачам – є

ефективними та пристосованими до умов ринкової економіки. Вони діють у багатьох країнах світу, характеризуються різноманітністю організаційно-правових засад, складу учасників, виду діяльності і форм власності.

32. Існуюча соціальна інфраструктура не відповідає сучасним вимогам. Основна частина сільського житлового фонду не має комунальних зручностей. Спостерігається скорочення числа установ соціальної інфраструктури, зниження доступу сільських жителів до основних соціальних послуг – освіти та охорони здоров'я. Практично перестала функціонувати мережа сільських підприємств побутового обслуговування. Сільські дорожньо-транспортні комунікації не розвиваються.

33. Сільська криза зумовлена рядом причин, серед яких: соціально-економічне відставання села; недостатня ефективність аграрної політики, фактичне виключення сільського господарства з числа пріоритетних галузей; криза великих сільськогосподарських підприємств, що виконували поселенськоутворювальну і життєзабезпечувальну функції в сільській місцевості; неефективність політики щодо зближення рівня і якості життя в місті та селі; вузькогалузевий підхід до розвитку села; обмеженість доступу сільського населення до ринків матеріально-технічних та фінансових ресурсів; слабкість інститутів громадянського суспільства в сільських районах і, насамперед, сільського самоврядування; інформаційна обмеженість села.

34. Подолання сільського відставання є пріоритетним завданням соціально-економічної політики, оскільки воно загрожує рядом системних ризиків, насамперед таких: втрата продовольчої безпеки; скорочення територій традиційного проживання і праці; дестабілізація соціально-політичної ситуації; загострення соціальної кризи в містах, оскільки міграція в основному – єдиний спосіб розв'язання соціальних проблем для селян, особливо молодих, які, у разі переїзду в місто, складатимуть конкуренцію міським жителям на ринку праці і житла.

35. На сучасному етапі країна є державою-експортером робочої сили, оскільки кількість українців, які виїжджають працювати за кордон, у середньому в 10 разів вища за чисельність іноземців, що приїжджають. Розрив ще більший, якщо до офіційних працівників-мігрантів додати тих, які влаштувались за кордоном нелегально, тому що більшість українців вирушають на пошуки роботи неофіційно. За підрахунками фахівців, за межами держави працює від 5 до 7 млн. осіб працездатного населення України. Якщо врахувати, що більшість цих осіб дітородного віку, це ще більше погіршує демографічну ситуацію. Майже чверть емігрантів – висококваліфіковані кадри, які готувалися для національного господарства. На їх підготовку витрачено значні державні кошти. Відбувається так званий “відплив умів”, що призводить до втрати не лише репродуктивного, а й інтелектуального та творчого потенціалу української нації.

36. Трудова міграція значно зменшує тиск на ринок праці, є важливим джерелом доходів громадян, забезпечує значні валютні надходження до країни. Разом з тим, враховуючи, що демографічна ситуація в Україні несприятлива, як і в інших країнах Європи, в разі економічного зростання країна може відчути дефіцит робочої сили, особливо кваліфікованої. Тому вже зараз необхідно знайти взаємовигідні для ЄС та України умови регулювання міграційних потоків, а спільним інтересам має відповідати легальне працевлаштування у країнах ЄС на основі двосторонніх та багатосторонніх домовленостей.

37. Регулювання міграційних процесів держава здійснює для зменшення темпів депопуляції, збереження чисельності населення на рівні, що забезпечує виробниче освоєння території, цілісність української нації. Позитивний для країни міграційний баланс досягається шляхом зменшення кількості осіб, що вибувають на постійне проживання, стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок та встановлення необхідного рівня прибуття працездатного населення в Україну.

38. Відновлення чисельності населення України на рівні 52 мільйони чи навіть стабілізація її на сучасному рівні близько 47 мільйонів вимагатиме залучення значної кількості мігрантів (відповідно 500 та 300 тис. осіб щороку) переважно з країн третього світу. Прибуття великої кількості мігрантів призведе до порушення ментальної цілісності населення України та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощів взаємної адаптації корінного населення і мігрантів. В іншому випадку чисельність населення в Україні зменшиться до критичного рівня і, як наслідок, посилиться деформація статево-вікової структури.

39. Збалансований стан ринків праці передбачає: динамічну відповідність між пропозицією робочої сили і потребами в трудових ресурсах розташованих на даній території суб'єктів господарювання різних форм власності; високопродуктивну зайнятість працездатного населення; мінімальний рівень прихованого і прийнятні межі явного безробіття.

40. В Україні створена система прийнятих в установленому порядку документів щодо формування та регулювання ринку праці, а також соціального захисту через розгалужену мережу служб зайнятості, центрів підготовки і перепідготовки працівників. Процес формування регіональних ринків праці визначається виробничо-ресурсним та соціальним потенціалом, темпами реформування економіки регіонів, їхніми природно-географічними умовами. Стабілізація діяльності, розширення регіональних ринків праці особливо актуальні для слаборозвинених територій, до яких відносяться: регіони, де сформувалися суттєві диспропорції між сферами використання чоловічої та жіночої праці; сільські і гірські райони західної частини України, а також окремі райони Одеської області, де є надлишок трудових ресурсів; регіони розміщення населення, відселеного з радіактивно забруднених територій; регіони очікуваного значного скорочення обсягів виробництва і вивільнення працівників, зумовлених закриттям виробничих об'єктів, вичерпанням сировинних ресурсів тощо.

41. На ринку праці України набула поширення нерегламентована зайнятість у формі додаткової незареєстрованої та прихованої від оподаткування зайнятості. Експертні оцінки і вибіркові обстеження великих міст та прикордонних регіонів свідчать, що близько 40 відсотків молоді займається незареєстрованою діяльністю. У результаті бюджет втрачає значні надходження і можливості фінансування соціальних програм.

42. За показниками руху робочої сили на ринку праці, групу з несприятливими умовами утворюють Карпатський, Причорноморський економічні райони та Автономна Республіка Крим. У поліських областях незначне перевищення структурних показників попиту над пропозицією робочої сили поєднується з високою часткою очікуваного вивільнення. Це загрожує значним погіршенням умов зайнятості в разі скорочення чи повної ліквідації робочих місць.

43. Дослідження структури зайнятого населення за секторами економіки засвідчує зменшення зайнятості у видобувному і її зростання у переробному секторах. Існують позитивні тенденції у динаміці заощаджень домогосподарств, що стане надійним і перспективним джерелом інвестицій у сферу соціальних та інформаційно-комунікаційних послуг. З 2003 р. простежується зростання обсягів виробництва інноваційних благ. Це сприяє розвитку сфери інформаційних послуг і, відповідно, реалізації людського інтелектуального потенціалу в українській ринковій економіці.

44. Сільські жителі, зайняті на підприємствах, в установах і організаціях за межами своїх поселень, як і зайняті лише в особистих селянських господарствах (разом їх можна назвати зайнятими поза межами формального сектора сільської економіки), практично не беруть участі у формуванні місцевих бюджетів за місцем проживання. Їх частка у загальній чисельності зайнятих збільшилася з 28,2 % у 1991 р. до 64,7 % у 2006 р.

45. Критеріями національної економіки можна вважати: державність, незалежну господарську та зовнішньоекономічну діяльність; посилене і ефективне співробітництво між суб'єктами господарської діяльності у межах

державного кордону; функціонування економічного середовища – виробничої інфраструктури, грошової одиниці, грошово-кредитної, митної та фінансової системи; національну ідею як рушійну силу спільноти, наявність спільної мови, моралі, культури, звичаїв і традицій.

46. Головну характеристику господарського комплексу дає структура суспільного виробництва – співвідношення між його галузями, що відображає господарські пропозиції та стан суспільного поділу праці. Вона характеризується такими основними пропорціями: територіальними – розміщенням виробництва по окремих територіях країни; галузевими – співвідношенням між різними галузями економіки; зовнішньоекономічними – співвідношенням між ввезенням й вивезенням продукції різних галузей і районів в інші та з інших країн.

47. Структурні пропорції різного характеру відображають відповідні співвідношення між складовими господарського комплексу. На їх ґрунті формуються: соціально-економічна структура економіки – характеризується формами власності на засоби виробництва; організаційно-економічна – визначається співвідношенням між різними формами організації виробництва; виробничо-технологічна – відображає внутрішню організацію продуктивних сил у межах закінчених циклів від добування сировини до випуску готової продукції; науково-технічна – характеризується питомою вагою наукоємних та високотехнологічних виробництв і галузей; фінансово-економічна – відображає співучасть в економічному виробничому циклі галузей; територіально-галузева – показує галузеву будову територіальних комплексів економічних районів.

48. Основним типом розвитку господарства країни є прогресивний комплексний пропорційно-збалансований розвиток. У період розбудови ринкової економіки ідея комплексного розвитку не втрачає актуальності. Водночас спеціалізація залишається однією з основних засад розвитку і суттєво впливає на формування комплексу господарства. Розміщення продуктивних сил здійснюється за принципами, які забезпечують

найбільший економічний і соціальний ефект при мінімальних витратах. Структура економіки функціонує через поєднання внутрішніх властивостей частин, компонентів і явищ. Однією з важливих ознак комплексного розвитку є пропорційний розвиток видів і галузей діяльності людей.

49. Якщо розглядати соціально-економічні трансформації в нашій державі через призму макроекономічних показників, можна виділити основні чотири етапи: 1991 – 1994 рр. – повного розбалансування старої адміністративно-командної системи, що характеризувався прискореними темпами падіння ВВП, обсягів промислового виробництва, гіперінфляцією, зубожінням населення; 1995 – 1999 рр. – активного становлення ринкової інфраструктури, який ознаменувався зниженням інтенсивності падіння ВВП та обсягів промислового виробництва, укріпленням національної грошової одиниці, загостренням демографічної кризи; 2000 – 2007 рр. – держава вийшла на траєкторію економічного зростання; 2008 р. – по даний час – фінансово-економічна криза, яка призвела до девальвації гривні, інфляції, падіння обсягів виробництва та зубожіння основної частини населення.

50. Головним завданням у виробничому комплексі є розробка відповідної стратегії структурно-інноваційних перетворень, яка повинна втілитися в адекватній промисловій політиці. Структурні перетворення передбачають наявність інноваційної активності підприємств та значного обсягу інвестиційних ресурсів. Аналіз тенденцій розвитку вітчизняних інновацій вказує на переважання поліпшувачих, насамперед продуктових інновацій, домінування низькотехнологічних, енергоємних та екологічно небезпечних виробництв. Негативною тенденцією є зменшення кількості промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю та впроваджували інновації.

51. Необхідно визначитись з довгостроковими головними соціально-економічними цілями та пріоритетами розвитку науки і техніки, галузей економіки відповідно до соціально-політичних завдань та реальних

фінансово-економічних можливостей держави і в цьому напрямку проводити своєчасне та в достатніх обсягах інвестування.

52. У напрямку подолання тінізації економіки держава повинна виважено застосовувати диференційовані підходи щодо різних її видів. З метою зменшення масштабів тінізації і переходу суб'єктів у офіційну економіку необхідно провести економіко-правову інвентаризацію існуючих проявів тіньових правопорушень з подальшою декриміналізацією більшості з них залежно від ступеня соціально-економічної небезпеки. Також доцільне прийняття законодавчих актів для запобігання злочинності на ринку цінних паперів, у питаннях походження стартового капіталу, обмеження тінізації економіки у сфері грошово-кредитних відносин.

53. Відносно актуальних проблем грошово-кредитної політики слід відзначити, що цільова орієнтація монетарної політики НБУ на стабільність обмінного курсу була виправдана у середньостроковій перспективі, але одночасно спричинила певну втрату контролю за рівнем пропозиції національної валюти і це спровокувало накопичення інфляційного потенціалу. В Україні залишається відносно високий рівень інфляції (2000 р. – 25,8 %, 2001 – 6,1 %, 2002 – - 0,6 %, 2003 – 8,2 %, 2004 – 12,3 %, 2005 – 10,3 %, 2006 – 9,1 %, 2007– 12,8 %). За умов сталої економіки, як свідчить світовий досвід, цей показник повинен бути в межах 2 – 4 %. Необхідна переорієнтація монетарної політики на контроль за інфляцією.

54. Україна володіє серйозним потенціалом в області сучасних технологій. Політика структурної адаптації може дати змогу нашій країні збільшити частку у світовому виробництві високотехнічної продукції. На рішення цих задач спрямована широкомасштабна державна програма імпортозаміщення, якою також передбачається захист потенціалу національної економіки. Державі доводиться резервувати ринок по окремих видах продукції для місцевих підприємств, обмежувати іноземну конкуренцію протекціоністськими бар'єрами, використовуючи привабливість своїх досить потужних ринків.

55. Сучасні технології в сільському господарстві залишаються недоступними для України. На більш ніж 70 % оброблюваних площ знизилася культура проведення сільськогосподарських робіт, що виключає зростання врожайності, яке може бути забезпечене лише правильним і достатнім за обсягами вживанням добрив. Успіх нових технологій вирішальним чином залежить від того, наскільки вони пристосовані до місцевих, як правило унікальних, агрокліматичних та соціально-економічних умов. Вирішення цієї складної задачі вимагає значного науково-технічного і кадрового потенціалу, відсутнього практично у всіх регіонах країни. Головною стратегічною метою заходів по інтенсифікації аграрного сектора є досягнення самозабезпеченості продовольством. При всіх перевагах і можливостях міжнародного розподілу праці реалізація цієї задачі є необхідною умовою подолання міжгалузевих диспропорцій та збалансованого економічного зростання.

56. Промисловість – найважливіша структурна ланка господарського комплексу України. Тут задіяно третина основних фондів, понад 30 % населення, зайнятого у господарському комплексі. За радянський період виробництво засобів виробництва (група А) розвивалося більш швидкими темпами, а його частка у загальних обсягах виробництва у 1989 р. становила 71,2 %. Частка групи Б (виробництво предметів споживання) становила 28,8 %. З 1990 р. почалися структурні зміни. Однією із складових розвитку промисловості є пошук джерел фінансування реструктуризації та подальшого розвитку. Оскільки бюджетна політика сьогодення і статус відносин між підприємствами та державою не передбачають бюджетного інвестування, завдання державних органів зводиться до створення сприятливих умов для впровадження приватного капіталу внутрішнього або зовнішнього походження.

57. Абсолютна більшість зайнятих у промисловості працюють у галузях обробної промисловості (близько 70 %), але їх частка знижується. При цьому спостерігається збільшення зайнятих у сфері торгівлі,

будівництва, транспорту і зв'язку тощо. Найбільша частка зайнятих в обробній промисловості припадає на машинобудування, харчову промисловість та переробку сільськогосподарської продукції, металургію й оброблення металу – основні експортоорієнтовані галузі. Найменша – на виробництво деревини та виробів з неї, целюлозно-паперову промисловість і видавничу справу.

58. Для зміни ситуації на краще необхідна розробка і реалізація стратегічних програм розвитку промисловості на національному рівні. Здійснювати їх необхідно за єдиним стратегічним планом структурної перебудови економіки. Мають бути передбачені кілька напрямів, які забезпечать умови для розвитку промисловості, у т.ч. законодавчий, організаційний, фінансовий, економічний та інформаційний.

59. Важливим результатом реформ є формування внутрішнього ринку. Водночас його кількісні, якісні параметри та інфраструктура поки що не відповідають вимогам політики сталого економічного зростання. Українська промисловість залишається орієнтованою на зовнішній ринок, який поглинає до 60 % ВВП. Це робить її вразливою, залежною від світової економічної кон'юнктури і практично виключає можливість стабільного розвитку. У таких умовах необхідне удосконалення політики розвитку внутрішнього товарного ринку промислової продукції. Основним суб'єктом внутрішнього товарного ринку є населення – споживач продукції, від рівня платоспроможності якого залежить збільшення виробництва товарів широкого вжитку і тривалого користування. На стан внутрішнього ринку впливають деформації у виробничих процесах, що накопичувалися протягом багатьох років, фізичне і моральне старіння обладнання, його значна енергоємність, яка знижує конкурентоспроможність продукції та звужує ринки збуту, призводить до випуску неліквідних виробів. З іншого боку, на структуру і розвиток внутрішнього товарного ринку впливають соціально-економічні умови – рівень доходів, різноманітність форм власності,

стабільність грошово-кредитної системи, наявність ринкової інфраструктури тощо.

60. Ефективна діяльність кластерів, створених завдяки програмі “Поділля перший”, підтверджує реальність впровадження світового досвіду в національній економіці та доводить необхідність застосування кластерних моделей для прискорення економічного розвитку регіонів України.

61. Кластери максимально враховують ринковий механізм. Вони можуть бути ефективними тільки коли створюються, починаючи з найнижчих ланок – підприємств. Саме підприємства для підвищення конкурентоспроможності об’єднуються в кластери. Проте велике значення має державна політика, яка забезпечує особливу підтримку та допомогу у створенні кластерних систем. Кластерний підхід здатний принципово змінити зміст державної промислової політики. У такій ситуації зусилля уряду повинні бути спрямовані не на підтримку окремих підприємств і галузей, а на розвиток взаємовідносин між постачальниками і виробниками, виробниками та урядовими інститутами тощо.

62. Прогресивним економічним явищем є розвиток міжгалузевих комплексів. Їх формування стає все характернішим для сучасної організації виробництва. Міжгалузевий комплекс – це система економічно взаємопов’язаних об’єктів виробничої або невиробничої діяльності, яка формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ і галузей. Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності виробництва. У нашій державі міжгалузеве кооперування особливо поширене.

63. Міжгалузеві господарські комплекси, виходячи з функціонального призначення галузей, з урахуванням їх регіональних особливостей, доцільно виокремити у 8 наступних груп: паливно-енергетичний комплекс, хіміко-лісовий комплекс, будівельний комплекс, агропромисловий комплекс, комплекс транспорту та зв’язку, виробництво товарів широкого вжитку і тривалого користування.

64. Найбільша частка у споживанні енергетичних матеріалів належить газу природному, вугіллю та нафті; дрова для опалення, торф неагломерований паливний незначно впливають на паливно-енергетичний баланс країни, а брикети вугільні та гас – взагалі не впливають. За останні 18 років ми маємо тенденцію до посилення значення наступних видів палива: газу природного, вугілля, бензину моторного, дизельного палива; зниження – нафти сирої (включаючи газовий конденсат), мазуту топкового важкого, брикетів вугільних і гасу. На даний час обсяги власного видобутку паливно-енергетичних ресурсів забезпечують потреби країни лише на 39,9 %, що ставить функціонування як енергетики, так і економіки України в цілому в залежність від того, як буде розвиватися світова геополітична та гео економічна ситуація в енергетичному секторі.

65. Ефективна діяльність металургійного комплексу, який складається з чорної та кольорової металургії, є значним фактором економічного розвитку України. Як приклад, за підсумками 2006 р. частка чорних металів та виробів з них в загальних обсягах експорту склала 40,2 %. Галузь забезпечила роботою 15 % всіх зайнятих у промисловості, а середньомісячна заробітна плата в ній перевищувала середній рівень по країні в 1,64 рази. У той же час у металургійній галузі із-за фізично та морально застарілого обладнання, ресурсоемних і потенційно небезпечних технологій недостатньо ефективно використовуються матеріальні, енергетичні і трудові ресурси. Модернізація діючих виробничих потужностей та впровадження сучасних інновацій протягом останніх років здійснювались тільки на окремих металургійних підприємствах, а вирішенню екологічних проблем приділялась недостатня увага. Причина цього у відсутності державної інвестиційної політики та необхідних фінансових ресурсів.

66. Подальший розвиток чорної металургії України пов'язаний з подоланням ряду проблем, викликаних необхідністю кардинального вдосконалення структури виробництва і випуску продукції. Поки що в технологічному відношенні галузь продовжує залишатись однією із найбільш

відсталих. Рівень конкурентоздатності металопродукції в значній мірі залежить від технологічного рівня виробництва, його структури, а конкретно, від частки електропічного виробництва сталі. У 2005 році частка електросталі у світі склала в середньому 31,6 %, в тому числі у США – 55 %, Індії – 44,8 %, Південній Кореї – 44,1 %, а в Україні тільки 4 %. Упровадження сучасних технологій дозволить зменшити споживання природного газу на 4,6 млрд. куб. м (60 %). Йдеться перш за все про відмову від мартенівського способу виробництва сталі, який в даний час зберігся тільки в Україні (40,2 % від загального обсягу виробництва сталі, Російській Федерації (22,1 %), Узбекистані (24,9 %) та Індії (2,6 %). Для реалізації програм модернізації і технічного переозброєння підприємств потрібні значні інвестиції, що обумовлено високим ступенем зносу основних фондів (в середньому на 71 %). З перевищенням встановлених термінів експлуатації працює 80 % доменних та мартенівських печей, 90 % прокатних станів, 20 % конверторів. Енергоємність українських металургійних підприємств майже в 1,5 рази вища, ніж у кращих світових виробників, що вимагає суттєвої модернізації та забезпечення нового технологічного рівня виробництва, значного збільшення капіталовкладень, вдосконалення інвестиційної політики.

67. Кольорова металургія в Україні розвинута дещо слабше, ніж чорна. Наша країна вимушена завозити кольорові метали в значних обсягах. Основними напрямками металургії є алюмінієвий, титановий, магнієвий, цинковий, феронікелевий, ртутний та інші. До самої галузі відносяться видобуток, збагачення, переробка кольорових руд, виробництво сплавів, прокат металів та переробка вторинної сировини. Галузь має здатність працювати у тісному поєднанні з іншими напрямками промисловості.

68. Виробництва чорної та кольорової металургії потенційно і в реальному житті несуть у собі високу ступінь екологічної небезпеки. Найбільше шкідливих викидів у повітря завдають підприємства Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Макіївки, Маріуполя та інших

міст і регіонів. Для запобігання та знешкодження наслідків шкідливих викидів необхідні інвестування в значних обсягах і впровадження сучасних заходів екологічного, технічного та економічного характеру.

69. Машинобудівний комплекс України охоплює більш ніж 20 важливих і унікальних у своєму роді галузей. Він відіграє виключно важливу роль у створенні матеріально-технічної бази економіки країни. На комплекс припадає близько 40 % всього промислово-виробничого потенціалу. Частка продукції комплексу в загальних обсягах продукції промисловості складає 12 %. Це трудо- та металоємне спрямування розвитку. За останні сім років обсяги продукції машинобудування невпинно зростають. При цьому найбільш високими темпами розвивається виробництво транспортних засобів та устаткування. Проте у структурі господарства країни машинобудування поки що не посіло визначального місця.

70. Електронна промисловість є стратегічною. Залежність від інших країн в цій галузі значно послаблює позиції держави на світовій арені. Шляхом виходу із кризи може бути залучення іноземних інвестицій в галузь, при цьому утримуючи частку державної власності на підприємствах. Передбачається: створення і освоєння виробів обчислювальної техніки та електроніки, сучасних приладів і обладнання, конкурентоспроможних на світовому ринку; створення замкнутого технологічного циклу вітчизняного виробництва сучасних компакт-дисків і перспективних DVD-дисків для забезпечення запису; збереження і розповсюдження аудіо- і відеоінформації та комп'ютерних баз даних великої ємності; створення діючих зразків високоефективних ЕОМ різних класів, інтелектуальних робочих станцій, нейрокомп'ютерів, засобів масової інформації, таймерних комп'ютерних систем, систем комп'ютерного управління технологічними процесами; створення вітчизняної електронної техніки; налагодження серійного виробництва електронних карток і впровадження інформаційних систем на їх базі. Використання даних проектів сприятиме підвищенню рівня самозабезпечення і перетворенню України в рівноправного партнера у

міжнародному поділі праці з виробництва та експлуатації засобів інформатизації. Важливим напрямом реалізації програми відновлення та посилення електронної промисловості є збільшення витрат на науку.

71. Україна була і залишається потужним виробником озброєнь. При отриманні самостійності у військово-промисловому комплексі функціонувало 3594 підприємства з 3,0 млн. працюючих. Науковий потенціал уособлювали 750 конструкторських бюро і науково-дослідних закладів. При цьому 80 % обсягів виробництва зосереджувалось на 27 великих заводах та об'єднаннях. Недосконалість механізмів управління оборонно-промисловим комплексом (ОПК) призвела до того, що за період економічних перетворень у військово-технічній сфері було прийнято чимало рішень, для яких важко знайти достатньо аргументовані обґрунтування (наприклад, проведення “обвальної” конверсії, відмова від державного управління оборонно-промисловим комплексом, різкий розрив коопераційних зв'язків тощо). Вирішення цих проблем вимагало від державних органів управління нових підходів до формування оборонно-промислової політики, яка повинна ув'язуватися з реформою збройних сил, програмами виробництва та розвитку озброєння і військової техніки на середню та довгострокову перспективу, передбачати послідовну реструктуризацію оборонної промисловості з переходом від галузевих до міжгалузевих принципів реформування і бути спрямованою на створення інтегрованих виробничих структур, здатних розробляти і виробляти конкурентоспроможну продукцію.

72. Хімічна галузь суттєво впливає на основні економічні показники розвитку країни. Частка продукції галузі у валовому внутрішньому продукті складає 6,5 %, у загальному промисловому виробництві – 6,9 %, експорті товарів – 9,6 %, імпорті – 10,7 %. В хімічному комплексі України очікуються серйозні інституційні зміни, обумовлені подальшим процесом приватизації частини підприємств, що дозволить залучити значні фінансові ресурси потенційних інвесторів для відновлення виробництва окремих видів

продукції, зменшення кількості збиткових підприємств та забезпечення екологічної рівноваги в зоні їхньої діяльності. Реалізація зазначених пріоритетів дозволить підвищити конкурентоспроможність хімічної продукції вітчизняного виробництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках і надасть змогу створити економічне та фінансове підґрунтя на довгострокову перспективу розвитку хімічної галузі України.

73. Гарантування стабільного розвитку лісогосподарських комплексів у довгостроковій перспективі передбачає вибір адекватних шляхів вирішення проблем, що мають стратегічне значення. Особливо гостро стоїть питання інвестиційного забезпечення реалізації перспективних господарських проектів, а також фінансування процесів лісовирощування та лісовідновлення. Спектр можливих форм фінансування включає в себе, зокрема, перехід до самоокупності лісового господарства та цільову підтримку окремих лісокористувачів, розширення бази оподаткування шляхом подальшої диференціації плати та її стягнення з рубок догляду, збереження державного фінансування в існуючих пропорціях. Необхідне розв'язання ряду проблем виробничо-технічного та екологічного характеру. Зокрема, це стосується формування системи моніторингу кількісного і якісного складу лісового фонду, розробки механізмів запобігання антропогенному забрудненню та сприяння відтворенню лісових екосистем, а також впровадження методів науково обґрунтованого ведення лісового господарства у радіактивно забруднених лісах.

74. Будівельний комплекс тривалий час перебуває у депресивному стані. За цей період ситуація в комплексі і його результативність значно погіршилась: зменшились виробничий та науково-технічний потенціал, технічний рівень і ступінь його використання, обсяги введення в дію основних фондів. В результаті у 3,7 рази знизилася продуктивність праці будівельників та у 14 разів – обсяги робіт, що припадають на одне будівельне підприємство. Внаслідок зменшення інвестиційної активності зросли обсяги незавершеного будівництва і збитковість підприємств. Починаючи з 2001 р.,

відбувалося деяке покращення показників діяльності. Проте обсяги капітальних вкладень у розвиток комплексу, їх галузева, відтворювальна, технологічна і територіальна структура все ще не відповідають попиту та потребам інноваційного розвитку економіки регіонів і країни в цілому. Стабільно збільшується кількість будівельних підприємств, але біля третини з них є збитковими.

75. Цілями комплексу на найближчу перспективу є формування його економіки, яка б володіла динамічним потенціалом, здатним забезпечувати зростання рівня добробуту населення і стандартів проживання, ефективний відтворювальний розвиток і модернізація виробничого апарату як на рівні комплексу, так і країни в цілому, створення конкурентоспроможної продукції, її покращення за рахунок розвитку сучасних технологій.

76. За 90-ті роки сільське господарство пережило досить складні часи. Відбулося зниження рівня життя сільського населення та значне скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в цілому і поголів'я худоби зокрема більш як у два рази, що спричинено несприятливою фінансовою політикою, зволіканням зі створенням нових сільськогосподарських структур, порушенням інтеграційних міжгалузевих зв'язків. Фінансова криза 2008 – 2009 рр. знову-таки негативно вплинула на стан сільськогосподарського виробництва і призвела до подальшого зниження його обсягів, погіршення інфраструктури та соціального стану в сільській місцевості.

77. Перед державою постає завдання створення максимально сприятливих умов для становлення ринкових відносин в сільськогосподарському секторі, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішньому та внутрішньому ринках, покращення побутових зручностей для проживання в сільській місцевості. Результатом реалізації зазначених шляхів розвитку сільськогосподарського виробництва прогнозується зростання врожайності у рослинництві та продуктивності у тваринництві, збільшення обсягів

експорту, зменшення частки імпорту і як наслідок цього забезпечення продовольчої та економічної безпеки держави.

78. В цілому харчова промисловість забезпечує реалізацію сучасних потужностей аграрного виробництва, проте застаріле обладнання та примітивні технології більшості підприємств не сприяють конкурентоспроможності і експортному потенціалу. Невідкладним завданням також має бути створення власної промисловості для виготовлення тари й упаковки. Повинні впроваджуватися сучасні технології для комплексної переробки продукції та підвищення її конкурентоспроможності, а також розширення виробництва імпортозамінної продукції.

79. Україна має розвинуту транспортну мережу, до якої входять: 22 тис. км залізничних колій, 169,4 тис. км автомобільних доріг, 4,2 тис. км річкових судноплавних шляхів, майже 47 тис. км нафто- і газопроводів, 19 морських і 10 річкових портів, 36 аеропортів. Водночас фінансовий стан залізничного, морського та авіаційного транспорту суттєво погіршився, що виключає можливість самофінансування їхнього розвитку навіть на рівні мінімальних вимог підтримання працездатності. Це створює загрозу незалежності національної економіки, зокрема зовнішній торгівлі. Україна втрачає свої позиції на міжнародних ринках транспортних послуг, висока транспортна складова у ціні продукції знижує можливість експорту товарів, посилюються тенденції експансії іноземних транспортних компаній на внутрішній ринок держави. Основним причинами такого стану транспортної системи є: старіння основних фондів, їх фізичний та моральний знос; низький рівень транспортного сервісу; наявність численних технологічних бар'єрів при переміщенні вантажів через державний та митний кордони України; низький рівень міжгалузевої координації у розвитку транспортної інфраструктури, що призводить до роз'єднання єдиного транспортного простору, нераціонального використання ресурсів і зниження ефективності функціонування транспорту; слабкий ступінь використання геополітичного

положення та можливостей транспортних комунікацій для міжнародного транзиту вантажів територією України тощо.

80. Одна із стратегічних для будь-якої країни галузей – зв'язок та галузь телекомунікацій, розвиток яких є важливим чинником інтеграції України у світову спільноту: модернізації національної економіки; поліпшення умов життя людей, підвищення його комфортності; зростання інформованості та комунікабельності суспільства. Вона є з'єднувальною ланкою як промислової сфери, сфери послуг і споживачів, так і географічно розрізнених частин країни. Стимулюючи людське спілкування за допомогою зв'язку, сучасні засоби телекомунікацій стають необхідною умовою для соціальної згуртованості та культурного розвитку.

81. Проблемою розвитку телекомунікацій є наявність близько 70 % аналогових АТС від їхньої загальної кількості. На модернізацію комунікацій потрібно близько 19 млрд. дол. США. В Україні капітальні інвестиції в розвиток телекомунікацій становлять 0,3 % ВВП. Для порівняння, у Німеччині – 4,8, у Франції – 3,1 %.

82. В економічній системі, що сформувалася в країні, внутрішня торгівля займає особливе місце. Вона забезпечує товарно-грошовий обмін у формі купівлі-продажу у розмірі близько 400 млрд. грн. у рік. Крім того, сфера відіграє суттєву роль у реалізації соціальної політики, стабілізації реального сектору економіки, розширенні міжгалузевого та міжрегіонального обміну. У внутрішній торгівлі можна спостерігати в цілому позитивну динаміку. Середньорічні темпи зростання товарообороту, починаючи з 2000 р., перевищують 15 %, що вдвічі вище за темпи зростання ВВП. Намітилися позитивні тенденції в структурі товарообороту, кон'юнктурі ринку, оновленні матеріально-технічного потенціалу. Торгівля формує близько 12 % ВВП і поступається лише промисловості та сільському господарству. Водночас в торгівлі відбуваються складні процеси і трансформації: демонополізація, лібералізація, структурна перебудова, економічна інтеграція, по суті, усіх внутрішніх товарних ринків. Процеси

відбуваються некоординовано, непослідовно, без урахування соціально-економічних наслідків і в умовах відсутності державної торговельної політики й ефективної системи регулювання. Внаслідок цього виникають серйозні макроекономічні проблеми, протиріччя та диспропорції. Через організовану торгівлю населення задовольняє лише частку своїх матеріальних потреб – 20 % продтоварів і 47,6 % непродтоварів домашнього вжитку.

83. Оптимізація роздрібної мережі, легалізація торгівлі потребує: створення великих, переважно вітчизняних, універмагів, універсамів, супер-та гіпермаркетів, чия мережа повинна переважати в обороті (60 – 70 %), а в кількості підприємств зайняти 30 – 35 %; розвитку глибоко спеціалізованих підприємств, дисконтних магазинів, посилкової торгівлі; трансформації ринків у торговельно-сервісні центри. Це має соціальну спрямованість і економічний зміст, а тому повинно комплексно реалізуватися в межах ефективної системи управління й активної державної політики.

84. З урахуванням, з одного боку, переважаючих світогосподарських тенденцій, а з іншого – умов, проблем та особливостей розвитку української економіки, стратегічними цілями зовнішньоекономічної політики є: інтеграція до світового господарства із забезпеченням реальної міжнародної конкурентоспроможності; міжнародна спеціалізація, скоординована з внутрішньою структурною модернізацією та орієнтована на доступні прогресуючі сектори світового ринку; міжнародна диверсифікація, спрямована на ліквідацію залежності від окремих закордонних ринків; становлення власних транснаціональних економічних структур з глобальним менеджментом; підтримання належного рівня економічної безпеки з дійовими механізмами захисту від несприятливих змін міжнародної кон'юнктури та фінансових криз; швидка адаптація країни до міжнародних уніфікованих норм господарської і торговельної поведінки у відповідних сегментах світового ринку.

85. Для завоювання сталих ніш на світовому ринку необхідно перевести зовнішньоекономічні зв'язки на довгострокову основу, що вимагає докорінної зміни зовнішньоекономічної діяльності. Довгостроковому закріпленню на ринках інших країн сприятиме, поряд з підвищенням конкурентоспроможності товарів і послуг, активізація іноземної підприємницької діяльності. На сучасному етапі перенесення виробництва до інших країн через створення спільних підприємств є найбільш імовірним шляхом співробітництва. Подає надію перспектива розвитку спільного підприємництва з традиційними партнерами і країнами, що розвиваються, у виробничих та інфраструктурних галузях, на яких вони і Україна спеціалізуються.

86. Зовнішньоекономічним зв'язкам України властиві негативні риси, які проявляються у переважанні експорту сировинної групи товарів (майже 70 %), монопольній залежності від практично одного імпортера таких енергоносіїв, як нафта і газ, завезенні невиправдано великої кількості товарів споживчого призначення, незважаючи на скрутне економічне становище країни. Значні суми капіталу осідають за кордоном в результаті бартерних операцій, які становлять в експорті та імпорті близько 10 %. Високий рівень відкритості вітчизняної економіки є наслідком безсистемної торгівлі на фоні глибокої кризи. Будь-яке небажане коливання кон'юнктури світових товарних ринків призводить українських виробників до критичної ситуації.

87. Україна має скористатися унікальним геоекономічним розташуванням на Євразійському континенті і, за рахунок посилення внутрішніх конкурентних переваг, надати новий поштовх для розвитку регіонального економічного співробітництва. Збільшенню ваги України в цьому співробітництві сприятиме її ключова значимість в економічній і енергетичній безпеці європейського регіону.

88. Практична реалізація нової зовнішньоекономічної стратегії у коротко- та середньостроковому періоді вимагає вжиття конкретних заходів. Серед них основними є: впровадження важелів підтримки експортерів;

забезпечення всебічного інформаційного заохочення експортної діяльності; сприяння стратегічним іноземним інвесторам; впровадження інструментів посилення інвестиційного імпорту; розробка програми реалізації потенціалу членства України у Світовій організації торгівлі.

89. З огляду на економічну ситуацію, варто зробити такі кроки у напрямі європейської інтеграції: отримати статус країни з ринковою економікою; отримати “соціальні преференції” в рамках Генералізованої системи преференцій ЄС; стати членом міжнародних організацій та угруповань європейського рівня; перевести співробітництво з НАТО на якісно новий рівень відносин; досягти економічних критеріїв набуття членства в НАТО та ЄС.

90. Підвищенню стабільності та прозорості митної справи сприятимуть наступні кроки: рецепція норм права ЄС, які регулюють процес надання зобов’язуючих рішень щодо тарифів та походження товарів; впровадження заходів відносно зменшення втручання держави в питання міжнародної торгівлі (зокрема, спрощення митних процедур).

91. Надання членства в СОТ не повинно викликати паніки в суспільстві. Раніше нас дорогою до Світової організації торгівлі вже пройшла 151 країна світу. Причому, далеко не всі вони за своїм потенціалом переважають Україну. Знаходячись в ізоляції від СОТ, не захистиш вітчизняний ринок від іноземної продукції, зростання конкуренції. Вступ до СОТ необхідно сприймати як стимул до національного розвитку України, який сприятиме розгортанню адаптаційних програм та механізмів. Важливо продовжити підготовку до функціонування в системі СОТ, щоб скористатися її перевагами і нейтралізувати можливі негативні наслідки. Ставши членом СОТ, Україна повинна відчувати себе на світовій арені як надійний торговий партнер і привабливий об’єкт для інвестицій та відстоювати власні інтереси. Проте необхідно чітко розуміти, що СОТ – лише інструмент, результати застосування якого залежатимуть від чисельних факторів, зокрема

проведення ефективного технологічного переозброєння та вдосконалення процесів управління підприємствами.

92. В Україні сформувався не досить сприятливий інвестиційний клімат. Недосконалість інвестиційного законодавства, непослідовність державних органів у проведенні економічних реформ, корумпованість і криміналізація влади на всіх рівнях, нестабільність політичної ситуації – ці фактори здобули державі репутацію зони ризикованого інвестування. Дефіцит інвестицій вважається однією з головних причин кризового стану підприємництва і виробництва в Україні, який призводить до падіння обсягів виробництва, низької технологічності, зменшення зайнятості, зупинки підприємств через високий рівень зношення основних фондів.

93. Державна інвестиційна політика має бути направлена на поліпшення стану правового та нормативного забезпечення інвестиційної діяльності, визначення структурної і промислової політики, створення стимулюючого механізму державного регулювання інвестиційної діяльності на всіх рівнях, стимулювання вітчизняних та іноземних інвестицій (особливо приватних), розробку інноваційної та науково-технологічної політики.

94. Враховуючи незначні обсяги інвестування, які надходять в Україну, доцільно орієнтувати їх на пріоритетні галузі та спрямування. До них насамперед належать: високотехнологічні, наукоємні галузі – літако-, судно- та ракетобудування, де Україна має досягнення світового рівня; добувні і металургійні галузі – кольорові метали, уран, вугілля, сталь і прокат, що мають попит на світових ринках; конверсія – виробництво обладнання на машинобудівних високотехнологічних підприємствах колишнього військово-промислового комплексу для забезпечення ресурсозбереження в народному господарстві та експорту; незавершене будівництво; надлишкові потужності в ряді секторів – чорній металургії, виробництві цукру та цементу тощо; інфраструктура – вигідне географічне становище, транзитні перевезення і транспортування сировини наявними нафто- та газопроводами становлять

значне джерело валютних надходжень; агропромисловий комплекс, особливо харчова промисловість.

95. До пріоритетів зовнішньоекономічної стратегії можна віднести форсований розвиток експортного потенціалу та імпортозамінних виробництв на базі випуску власної високоякісної продукції. На вирішення пріоритетних завдань необхідно орієнтувати розвиток міжнародної кооперації, капітал, що залучається, та отримувані зовнішні кредити. Валютну виручку варто спрямовувати на придбання сучасного обладнання для виробництва засобів виробництва, а не товарів широкого вжитку і тривалого користування. При купівлі останніх здійснюється фактичне інвестування зарубіжної, а не національної економіки.

96. Однією із досить перспективних можливостей залучення іноземних інвестицій може стати розгортання мережі венчурних інвестиційних фондів і компаній. На сьогодні в Україні практично відсутній ринок венчурного капіталу, який використовується для фінансування науково-технічних розробок та винаходів. Поки що в роботі венчурних фондів і компаній існують певні обмеження, які не сприяють проведенню ризикових інвестиційних операцій. Основними галузями вітчизняної економіки, які потребують припливу венчурного капіталу, є агропромисловий комплекс, енергетика, транспорт, зв'язок, а також конверсійні проекти.

97. Необхідно врахувати, що на інвестиційну привабливість територій України та рівень іноземного інвестування негативно вплинула світова фінансово-економічна криза 2008 – 2009 рр.

98. Для покращення ситуації щодо спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку необхідні: чітке законодавче забезпечення роботи, щоб у суб'єктів підприємницької діяльності та влади не виникало корупційних вчинків і дій відносно впровадження проектів; їх використання тільки як додаткового інструменту покращення інвестиційного клімату в обмежених масштабах; впровадження спеціальних продовольчих зон з обов'язковим випуском органічної продукції; перегляд деяких видів

діяльності і, у разі потреби, виключення їх з переліку; вивчення досвіду 103-х країн світу на науковому та практичному рівні (серед них є розвинені країни ринкової економіки на чолі із США, країни з перехідною економікою, а також ті, що розвиваються) щодо ефективної роботи в спеціальних (вільних) економічних зонах з метою внесення відповідних корекцій у вітчизняну практику.

99. Неготовність переходу місцевих органів влади від виконання функцій жорсткого контролю до нагляду та координації перешкоджає подальшому розвитку транскордонного співробітництва. У ряді випадків регіональні органи влади виявилися не готовими до сприйняття транскордонного співробітництва як сфери, що потребує координуючих функцій та нагляду за дотриманням вимог законодавства, але не регулювання через методи ручного управління.

100. Необхідно впровадити наступні напрямки прикордонного співробітництва: торгівля – створення зони вільної торгівлі, гармонізація законодавств країн з цього питання; фінанси, економіка, статистика – створення стабільної уніфікованої бази для підприємств, а також бухгалтерського обліку і звітності; транспорт – впровадження нової техніки та сучасних технологій організації перевезень; митниця – транскордонне співробітництво, боротьба з “відмиванням” грошей та наркобізнесом; охорона навколишнього середовища – гармонізація природоохоронного законодавства, розробка єдиної програми захисту навколишнього середовища, що пояснюється спільністю природнокліматичної зони та проблем радіаційного забруднення; енергетика, енергоносії, сировинні матеріали – узгодження питань щодо їх отримання і використання.

101. Реалізація потенціалу національної економіки України повинна носити поступальний, системний і програмний характер, не мати політичної заангажованості, використовувати як головні складові ринкової економіки, так і її державне регулювання із застосуванням світового досвіду та вітчизняних напрацювань і ментальності українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович І.В. Напрями активізації державної політики щодо залучення іноземних інвестицій в економіку України // Економіка та держава. – 2006. – №9. – С.25-27.
2. Анікаєва А., Бичков С. Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації регіонів України // Персонал. – 2005. – №2. – С.72-75.
3. Апопій В.В. Сучасні проблеми та стратегічні пріоритети розвитку внутрішньої торгівлі України // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Збірник наукових праць. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – Вип. 10. – С.145-150.
4. Бабейчук Д. Залучення України в міжнародну транспортну систему // Економіст. – 2005. – №4. – С.47-49.
5. Баранецький І.О. Можливості взаємовигідної співпраці іноземного інвестора та держави у сфері видобування корисних копалин (щодо проблем укладення угод про розподіл продукції в Україні) // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №6(62). – С.72-81.
6. Білокуров Д.Т. Проблеми державного управління промисловістю // Економіка та держава. – 2005. – №7. – С.8-16.
7. Болдуєв М. Формування регіональної аграрної політики в Україні та забезпечення розвитку АПК // Економіка та держава. – 2007. – №3. – С.14-16.
8. Бондарчук І.В. Особливості інвестиційної стратегії нерезидентів в Україні // Економіка та держава. – 2006. – №1. – С.42-44.
9. Бондарчук Р.В., Шевцов А.І. Оборонно-промисловий комплекс України в умовах економічних перетворень: процеси реформування та проблеми управління // Стратегія економічного розвитку України. – 2002. – Вип. 4(11). – С.103-113.
10. Борисенко П.А. Регіональні та міжнародні тенденції розвитку ринків авіаційної техніки // Держава та регіони. – 2007. – №2. – С.32-39.

- 11.Брушко Ю.Ю. Розвиток конкуренції в секторах мобільного та стаціонарного зв'язку // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №10(77). – С.173-177.
- 12.Будкін В. Основні етапи та регіональні особливості залучення прямих іноземних інвестицій в економіку України // Регіональна економіка. – 2005. – №2. – С.59-67.
- 13.Власов В.І. Динаміка чисельності сільського населення у регіонах і країнах світу // Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.131-134.
- 14.Вовканич С.Й., Копистянська Х.Р., Цапок С.О. Розбудова інноваційного суспільства в контексті демографічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №8(38). – С.115-129.
- 15.Волинець В.В. Шляхи удосконалення галузевої структури економіки України // Економіка та держава. – 2006. – №8. – С.32-34.
- 16.Волкова О. Внутрішньорегіональна міграція на ринках праці регіонів України // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №12. – С.143-146.
- 17.Гарковенко Є.Є. Сутність, структура та роль паливно-енергетичного комплексу в економічному житті країни // Вісник економічної науки України. – 2007. – №1. – С.33-36.
- 18.Гнибіденко І. Демографічні аспекти національної безпеки держави // Україна: аспекти праці. – 2007. – №5. – С.11-18.
- 19.Гончаров Ю.К. Сучасний стан і тенденції економічного розвитку хімічної промисловості // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №6(72). – С.8-11.
- 20.Горьовий В. Розвиток і сучасний стан функціонування фермерських господарств регіону // Економіка України. – 2007. – №12. – С.61-68.
- 21.Грицайчук В. Інвестиційна привабливість регіону в умовах трансформації економіки України // Вісник ДонДУЕТ. – 2005. – №4. – С.11-16.
- 22.Губарик О.М. Ринкові фактори ефективного розвитку фермерських господарств // Економіка та держава. – 2006. – №10. – С.46-48.

- 23.Губенко В.І. Теоретичні аспекти розвитку зовнішньоекономічної діяльності АПК // Держава та регіони. – 2007. – №1. – С.97-100.
- 24.Дергач І.В. Інтенсифікація та інтенсивність розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні // Економіка АПК. – 2007. – №3. – С.43-45.
- 25.Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К: Консультант, 2007. – 552 с.
- 26.Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К: Консультант, 2007. – 571 с.
- 27.Держкомстат України. Соціально-економічне становище України за 2006 рік // Економіст. – 2007. – №1. – С.7-13.
- 28.Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році // Економіст. – 2006. – №2. – С.25-75.
- 29.Доценко А.І. Сучасна демографічна ситуація в Україні та її вплив на розселення населення // Вісник. – 2005. – №2. – С.23-26.
- 30.Дробишевська Т. Політика розвитку міст в Україні: ідеологія і структура // Економіка України. – 2006. – №9. – С.48-52.
- 31.Економічний тлумачний словник: власність, приватизація, ринок цінних паперів (україно-англійсько-російський) / За ред. Алексеєнко Л.М., Олексієнко В.М. – Тернопіль: Астон, 2003. – 672 с.
- 32.Єфіменко Н.А. Регіональні особливості розміщення продуктивних сил машинобудування як виду економічної діяльності та їх відтворювальні аспекти // Регіональна економіка. – 2007. – №2. – С.71-77.
- 33.Заблудська І.В. Концепт забезпечення регіональної промислової політики // Економіка та держава. – 2007. – №10. – С.20-23.
- 34.Задирака І.О. Світовий досвід приватизації великих компаній у сфері телекомунікацій // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №6(73). – С.34-40.
- 35.Заяць Т. Продуктивність людських ресурсів України та регіональні можливості її забезпечення // Україна: аспекти праці. – 2004. – №1. – С.25-29.

36. Кабінет Міністрів України. Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року (Постанова від 24.06.2006 р. №879) // Офіційний вісник України. – 2006. – №26. – С.161-168.
37. Каракай Ю.В. Роль інновацій в перехідній економіці // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – №12(67). – С.78-81.
38. Кленін О.В. Перспективні напрями розвитку металургійного комплексу регіону: інвестиційно-інноваційний аспект // Вісник економічної науки України. – 2007. – №2. – С.59-61.
39. Ковальова С.О. Роль та особливості розвитку особистих селянських господарств // Держава та регіони. – 2007. – №1. – С.149-152.
40. Костенюк Я.О. Природно-ресурсний потенціал розвитку економіки України // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №12(79). – С.23-26.
41. Круглікова В.В. Кооперація як необхідна форма розвитку промислового виробництва // Економіка та держава. – 2007. – №9. – С.61-69.
42. Кулик О.М. Розвиток зовнішньоекономічних відносин в Україні // Держава та регіони. – 2007. – №3. – С.292-294.
43. Курганська Н.М., Коропатник Т.В. Регіональна економіка: Методичний посібник. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ ЧДІЕУ, 2006. – 89 с.
44. Кухарська Н. Експортно-імпортна політика України: роки незалежності // Регіональна економіка. – 2005. – №3. – С.57-66.
45. Лаазер К.Ф., Шрадер К. Інтеграція Польщі в аспекті розподілу праці в ЄС: приклад для України? // Журнал Європейської економіки. – 2006. – Т.5(№3). – С.267-282.
46. Лісовий А. Сталий розвиток сільських територій: виникнення, сутність, принципи // Економіка АПК. – 2007. – №4. – С.140-145.
47. Лоза С.П. Сучасний стан і перспективи розвитку залізниць України // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №11(65). – С.22-38.
48. Майорченко В., Калюжный В., Калюжный А. Роль черной металлургии в развитии экономики Украины // Економіст. – 2007. – №7. – С.16-23.

- 49.Макаренко М. Економічна доцільність державного регулювання на транспорті // Економіст. – 2006. – №10. – С.25-27.
- 50.Макаренко М., Цветов М. Транспортний сектор економіки України: тенденції та проблеми розвитку // Економіст. – 2007. – №6. – С.24-27.
- 51.Малікова І.Ю. Розвиток особистих господарств у перехідній економіці // Економіка та держава. – 2006. – №10. – С.53-55.
- 52.Малінова І.В. Ринок електронної продукції України: стан, проблеми та основні напрями розвитку // Економіка та держава. – 2007. – №6. – С.37-39.
- 53.Масловська Л. Управлінські аспекти зовнішньоекономічної діяльності України в перехідний період // Економіка України. – 2006. – №9. – С.67-72.
- 54.Мельник О.В. Напрями розвитку інфраструктури паливно-енергетичного комплексу // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №8. – С.48-50.
- 55.Мельник С., Гаврюшенко Г., Шубенок С. Демографічна ситуація в Україні: стан, головні проблеми та способи їх вирішення // Україна: аспекти праці. – 2006. – №4. – С.22-26.
- 56.Моргулець О. Швейна промисловість України: аналіз фінансово-господарської діяльності // Економіст. – 2007. – №5. – С.31-33.
- 57.Надвиничний С. Сучасні проблеми та пріоритети розвитку сільськогосподарського виробництва України в ринкових умовах // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Збірник наукових праць. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – Вип. 10. – С.57-59.
- 58.Новосад Ф. Зв'язок та інформатизація // Економіст. – 2006. – №12. – С.24.
- 59.Онопрієнко Г.В. Шляхи вдосконалення державної політики України у галузі енергозбереження як основа підвищення експортного потенціалу України // Держава та регіони. – 2007. – №3. – С.315-318.
- 60.Панько О.М. Інвестування будівельного комплексу України: джерела, напрями, проблеми, перспективи // Економіка та держава. – 2005. – №9. – С.28-33.

- 61.Печуляк Ю. Державне управління лісовим господарством України: проблеми та перспективи розвитку // Підприємство, господарство і право. – 2005. – №9. – С.37-40.
- 62.Пісьмаченко Л.М. Історія розвитку державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні // Економіка та держава. – 2007. – №10. – С.80-82.
- 63.Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / За ред. Б.М.Данилишина. – К.: РВПС України, 1999. – С.158-162.
- 64.Про прямі інвестиції: наші консультації // Харчова і переробна промисловість. – 2007. – №3. – С.10-11.
- 65.Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Вісник аграрної науки. – 2007. – №8. – С.50-59.
- 66.Прокопа І., Попова О., Бетлій М. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна диференціація // Економіка і прогнозування. – 2007. – №3. – С.56-74.
- 67.Пустовойт О. Модель ресурсокористування України: окремі підсумки та штрихи розвитку // Економіка України. – 2006. – №7. – С.27-34.
- 68.Ривак О.С. Пріоритетні напрями діяльності аграрного сектору економіки // Економіка АПК. – 2007. – №4. – С.34-39.
- 69.Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник / Є.П.Качан, Т.Є.Царик, Д.В.Ткач та ін; за ред. Є.П.Качана. – К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2005. – 704 с.
- 70.Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібн. для дистанц. навчання. / Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. – К.: Університет “Україна”, 2004. – 245 с.
- 71.Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С.І.Дорогунцов, Т.А.Заяць, Ю.І.Пітюренко та ін. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
- 72.Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П.Качан, М.О.Ковтонюк, М.О.Петрига та ін.; за ред. Є.П.Качана. – К.: Вища школа, 1998. – 375 с.

- 73.Ромусік Я. Конкурентоспроможність легкої промисловості України та механізми її підвищення // Економіст. – 2007. – №3. – С.16-19.
- 74.Рудницька О.В. Формування попиту на органічну продовольчу продукцію в Україні: аналіз і перспективи // Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.116-120.
- 75.Савченко В.Ф. Програмне регулювання соціально-економічного розвитку на регіональному рівні: Монографія. – Чернігів: КП “Чернігівські береги”, 2007. – 516 с.
- 76.Савченко В.Ф. Стратегічні напрямки економічного розвитку Чернігівської області на сучасному етапі. – Чернігів: КП “Чернігівські береги”, 2007. – 376 с.
- 77.Скорнякова І. Обробна промисловість – основа експортного потенціалу України // Економіст. – 2006. – №3. – С.32-35.
- 78.Соколи О., Олейникова О. Цивільна авіація України: тенденції, перспективи, пріоритети // Економіст. – 2007. – №5. – С.28-29.
- 79.Стеба В. До питання реалізації положень Закону України “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст” // Україна: аспекти праці. – 2006. – №5. – С.18-25.
- 80.Стефанишин О. Розвиток українського ринку праці як передумова реалізації людського інтелектуального потенціалу // Регіональна економіка. – 2006. – №2. – С.43-49.
- 81.Стеценко Ж.В. Державне регулювання експорту в Україні та його значення при вступі в ЄС // Економіка та держава. – 2007. – №6. – С.62-64.
- 82.Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.
- 83.Стороженко Л.О. Організаційно-управлінські аспекти забезпечення конкурентноздатності підприємств будівельного комплексу // Економіка та держава. – 2006. – №5. – С.80-82.
- 84.Тарасова Н. Хімічний комплекс: стратегічні напрями і пріоритети перспективного розвитку // Стратегія економічного розвитку України. – 2002. – Вип. 4 (11). – С.96-103.

85. Ухваткін Д.Л. Інноваційна діяльність як фундамент розвитку промисловості України // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №6(62). – С.54-61.
86. Файфура В., Царик Т. Водогосподарський комплекс України: еколого-економічний аналіз стану, загроз і перспектив розвитку // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Збірник наукових праць. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – Вип. 10. – С.37-40.
87. Федоренко В.Г. Про воду // Економіка та держава. – 2006. – №7. – С.4-6.
88. Федоренко В.Г., Тугай А.М., Гойко А.Ф., Джабейло В.Б. Концепція стратегії розвитку будівельного комплексу України на період до 2015 року // Економіка та держава. – 2006. – №12. – С.7-10; 2007. – №1. – С.3-7.
89. Хвесик М., Голян В., Божидарнік Т. Фіскальне регулювання природокористування в контексті соціально-економічного піднесення територіальних утворень // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – №10. – С.10-16.
90. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навч. посібн. – К.: Кондор, 2004. – 344 с.
91. Ціхановська О. Кластеризація як новий методичний механізм розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.153-155.
92. Чувардинський О.Г. Зовнішня політика України в умовах світової економічної інтеграції і глобалізації // Економіка та держава. – 2006. – №2. – С.36-39.
93. Чук Л.Г. Стратегічні проблеми розвитку нафтового комплексу України // Стратегія економічного розвитку України. – 2002. – Вип. 4(11). – С.61-68.
94. Шаров О. Державне управління інвестиціями у світлі міжнародного досвіду // Журнал європейської економіки. – 2006. – Т. 5(№3). – С.299-316.
95. Шелевицький І. Атомна енергетика і чорна металургія – що з того українцям? // Дзеркало тижня. – 2007. – 4-10 серпня. – С.8.
96. Якуба К. Трудовий потенціал сільських територій // Вісник аграрної науки. – 2007. – №6. – С.73-75.

Савченко Володимир Федорович
професор кафедри економічної теорії
Чернігівського державного інституту економіки і
управління. Доктор економічних наук, заслужений
економіст України, Академік Академії економічних
наук України, Академік Української Академії наук,
член-кореспондент Української Академії
національного прогресу.

Автор монографій «Програмне регулювання
соціально-економічного розвитку на регіональному
рівні» (2007), «Стратегічні напрямки економічного
розвитку Чернігівської області на сучасному етапі»
(2007) та наукових досліджень: 4-томного видання
«Держава і регіон: регулювання соціально-
економічного розвитку» (1999), книг «Проблеми економіки Чернігівщини»
(1994), «Чернігівська область. Соціально-економічний стан. Шляхи
розвитку» (1995), «Концепція і науково-методичні основи формування плану
соціально-економічного розвитку Чернігівського регіону (1995, у
співавторстві), «Як живеш, Чернігівщино? Соціально-економічне
дослідження» (1998), «Науково-методичні основи регулювання економічних
процесів в регіоні» (2000), «Дослідження економічного розвитку держави і
регіону» (2001), «Чернігівська область: шляхи розвитку та перспективи
(державні та регіональні аспекти» (2001) і більш ніж 200 наукових та
науково-методичних праць, опублікованих в Україні і за її межами.